ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

5

ХУДОЖНІ ТВОРИ

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ
У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ
ТОМИ 1 — 25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 15

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1878 — 1882)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1978

У1
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитось
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліозський

Редактор тому
П. Й. Колесник

Упорядкування та коментарі
Н. О. Вишневської

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70403\text{-}355}{M221(04)\text{-}78}$ передплатне

© Видавництво «Наукова думка», 1978

Іван Франко. Фото. 1875

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

РУТЕНЦІ

ТИПИ ГАЛИЦЬКИХ РУСИНІВ
ІЗ 60-тих ТА 70-тих рр. МИН[УЛОГО] В[ІКУ]

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Видаючи окремою книжечкою чотири мої нариси під отсим загальним заголовком, уважаю потрібним подати дещо з моїх споминів про час та обставини, серед яких були написані ті нариси.

Гімназіальні студії, які пройшов я в Дрогобичі, при всій бідності, серед якої довелося мені жити як ученикові з-під селянської стріхи, не були для мене таким тяжким часом, як догадувався дехто з тих, хто пробував на основі моїх літературних праць компонувати собі мій життєпис. Шкільна наука ніколи не була для мене страшною, а навпаки, все доставляла мені нові приємності в міру того, як розширявся обсяг мойого знання. Товариське життя між учениками було також таке, що доставляло багато невинних приємностей, а мало дійсних прикростей. Відносини вчителів до учеників у гімназії були звичайно ліберальні, хоч майже ніколи не доходили до тісніших, приятельських відносин, як це буває іноді по наукових закладах. Учителі майже всі дивилися на учеників звисока та не допускали їх до надто близької довіреності, лиш деякі відносилися до учеників загально неприхильно.

Ученики Дрогобицької гімназії в другій половині 60-х і в першій половині 70-х р[оків] поза школою жили звичайно кружками, крім тих місцевих, що жили в своїх родинах і переважно не мішалися до кружкового життя. Позамісцеві ученики жили на кватирах (станціях) переважно по різних передмістях у міщан та міщанок, і відповідно до тих кватир творилися між ними кружки. Де жило кілька учеників на одній кватирі, там до них не раз сходилися товариші з інших кватир, що жили одинцем. У таких кружках велися оживлені розмови; в менших кружках,

зійшовшися по два або по три, ученики займалися лектурою позашкільних книжок, при чім один читав голосно, а інші слухали. Таким способом я з товаришем Йосифом Райхертом, сином німецького колоніста, у вищій гімназії читав драми Шекспіра, Шіллера та Гете. З його старшим братом Філіппом Райхертом, що з Самбірської гімназії перейшов до Дрогобича, я один рік жив на спільній квартирі в домі боднаря Корпака.

Формальних кружкових організацій між гімназіальними учениками в моїм класі не було. Коли ми з нижчої гімназії перейшли до вищої, т[о] зн[ачить] до V класу, попробував тодішній перший відличний Антін Шіллер зав'язати позашкільний кружок товаришів без відома вчителів та директора. Після умови ми зійшлися на одній квартирі числом більше як 20. Шіллер отворив зібрання гарною промовою в польськім язиці, виясняючи в ній задачу кружка — займатися в хвилях, свобідних від шкільної науки, літературою та писанням літературних або наукових праць, що мали бути відчитувані на зібраннях кружка. Товариші дали собі руки брати участь у тім кружку і держати свою роботу в тайні, але кружок простояв дуже недовго, відбув, здається, не більше як два або три засідання, а потім не сходився більше, та не полишив по собі ані статуту, ані протоколів, ані жодних записок. На однім засіданні того кружка я прочитав початок свойого оповідання, якого потім не продовжав. До кружка належали поляки й русини. Спорів між обома народностями ані в гімназії за моїх часів, ані в тім кружку не було. Так само рівними між нами були й товариші жиди, з яких особливо Ісаак Тігерман, звичайно третій або четвертий відличний, визначався як незвичайно здібний математик.

Вже з самого характеру гімназіального життя виходило, що ученики, бувши гістьми на своїх квартирах, не могли глибше вникати в життя родинне чи громадське тої людності, серед якої жили. Мені пощастило в наймолодших літах, коли я ще ходив до т[ак] зв[аної] нормальної школи, що містилася в монастирі о. василіан при церкві св. Трійці в Дрогобичі, жити на квартирі у міщанки Кошицької, що вдруге вийшла заміж за столяра Гучинського. Тут живучи протягом трьох літ, я мав нагоду придивитися ближче родинному життю та ремеслу дрогобицьких міщан і списав дещо з тих своїх вражінь у нарисі «В столярні».

Незвичайними розривками в житті дрогобицьких гімназіастів бували екскурсії під проводом деяких учителів у околиці міста або до трохи віддалених місцевостей. Такі екскурсії в моїх часах і з моїм класом устроювали вчителі природничих наук Емерик Турчинський, що спеціальніше займався ботаніксю, та Іван Верхратський, що з замилуванням займався ентомологією, мав великі та дуже гарно виконані збірки хрущів та мотилів і надто займався також збиранням матеріалів до пізнання народного язика та його діалектів. З важніших екскурсій, устроєних обома тими вчителями, згадаю тільки кілька прогулок до Урича. Одна з них, під проводом професора Верхратського, складалася майже з самих тільки русинів і дала йому досить багату збірку рідких хрущів, які вспіли знаходити різні ученики, шниряючи сюди й туди по лісі, біля джерел та потоків. У самім Уричі члени екскурсії оглядали оба величезні камені, що мають на собі сліди людської праці: до одного з них, що лежить оддалік у лісі і до якого дуже рідко доходять звичайні гості, що відвідують Урич, показав нам стежку тодішній парох Урича о. Охримович, у якого ночувала часть учасників екскурсії з проф. Верхратським. У темнім льоху головного великого каменя проф. Верхратський зловив тоді малесенького лилика-підковця, найменший із відомих у нас родів лиликів, що, немов нічний мотиль, у рідкій пітьмі кам'яного льоху раз у раз літав попід стелею. Таких самих лиликів я бачив пізніше також у Бубнищі, як літали в сутінку між двома високими кам'яними стінами.

З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, згадаю дві екскурсії до мойого рідного села Нагуєвич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником ядовитої змії.

Маючи від дитинства замилування до збирання грибів у лісах та до ловлення риб у річках та потоках, я також із Дрогобича в неділі та свята, або коли був вільний час, то й серед тижня, при погоді ходив чи то сам, чи з товаришами в околиці міста, до лісу, званого Гірксю, до другого, званого Тептюж, зложеного з самих дубів, а також до ріки Тисьмениці, що пливе з південного боку міста Дрогобича, в якій ученики в різних місцях купалися. Із моїх товаришів, що визначалися особливим талантом до риболовства, згадаю Паславського, що йшов вище від

мене в школі, був значно старший і вже дорослий мужчина, та, не скінчивши гімназії, пішов до війська, а потім став жандармом, і Теодора Савулу, селянського сина з Опарів, що в молодих літах мав дуже гарний голос і був добрим співаком, але як ученик ішов дуже слабо, так що під кінець року товариші звичайно випрошували в професорів, аби перепустили його з класу до класу. Оба ті мої знайомі мали незвичайний талант ловити риби руками. З Паславським я перший раз ходив до потоку, що пливе за Тептюжем; там, у глибоких вирах під корчами, Паславський руками зловив кілька кленів, коли натомість я решетом, окрім дрібної риби, міг зловити ледве одного. В тім самім потоці Савула зловив руками під корчами двох величезних кленів у такім місці, де я решетом не міг зловити ані одної рибки.

До менше невинних розривок у житті гімназистів належали гостини в пиварнях, яких у Дрогобичі було небагато. Треба завважити, що порядної ресторації в роді тих, яких так багато у Львові, в Дрогобичі, незважаючи на його многолюдність, не було тоді і нема й досі ані одної. Була тільки одна цукорня русина Височанського, та тепер її також нема. Учителі збиралися звичайно в коріннім склепі Баєра, що шинкував також пивом, а ученики ходили на пиво до жидівської пиварні на північно-східнім розі ринку, якої назву я вже забув. Особливо в останнім році гімназіальної науки наш клас збирався досить часто вечорами в тій пиварні, де при повних склянках ішли веселі розмови та товариські співи. Раз тільки, згадується мені, ми були таким більшим товариством у винній торгівлі Штерибаха. Син властителя тої торгівлі, також ученик Дрогобицької гімназії, що йшов роком нижче мене, мав незвичайний талант до класичної філології і живе тепер у Кракові як професор університету і член польської Академії наук. Коли зібрані студенти хотіли вечором повечеряти щось, то йшли до трактієрні Єгера, в якій одначе можна було, крім пива, дістати тільки свинину.

Розуміється, був іще співацький хор, без окремої організації, який складався з учеників вищих класів, охочих та здібних до співу. Цей хор із природи речі був виключно руський, бо ученики латинського обряду, що ходили на службу божу щонеділі та свята до латинського костела, слухали там гри органів та співу органіста і не потребували свойого власного хору. Русини дрогоби-

цької гімназії за моїх часів мали досить гарний хор, якого традиція тяглася ще від часів, давніших від моєї шкільної науки. За моєї пам'яті ще з нормальних шкіл, диригентами гімназіального хору були Стецiв, Ничай (теперішній директор «Народної торгівлі»), Коростинський, Гапонович, Дрималик, Янишин і, нарешті, мій шкільний товариш Кароль Бандрівський. Із визначніших співаків, що за моїх часів співали в дрогобицькім гімназіальнім хорі, згадаю ще басів Танчука та Коростинського, тенора Закревського, пізнішого оперового співака в Москві, рік чи два мойого шкільного товариша з нижчої гімназії Демкова, що покинув гімназію, не скінчивши її, та Тиханського, що мене та деяких моїх товаришів учив початків нотного співу. Основателем того гімназіального хору був Стецiв, що прийшов до Дрогобича з Перемишля, де при гімназії вчив співу Нанке, німець, що полишив по собі деякі композиції також руських церковних співів. Стецiв, прибувши до вищої гімназії до Дрогобича, зібрав деяких шкільних товаришів, здібних та охочих до співу, навчив їх початків нот і таким способом оснував учениць кий хор, якого традиція тяглася до моїх часів і далі.

Не буду тут ширше розводитися над першими роками моїх університетських студій. На це прийде час, може, колись пізніше. Тут тільки згадаю, що в р. 1876 у мене зародилася думка дати ряд коротких образків із життя різних верств нашої суспільності п[ід] з[аголовком] «Галицькі образки», яких одну серію я написав прозою, а другу віршами. В р. 1878, вийшовши з в'язниці і приступаючи разом із М. Павликом до видавання місячника «Громадський друг», я дав для першого числа того місячника нарис «Патріотичні пориви», що трохи пізніше сплодив у мене намір у ряді образків змалювати деякі типи та появи з життя галицько-руської інтелігенції. В тім самім році я познайомився з польським письменником та поетом Миколою Бернацьким, талановитим перекладачем та сатириком, що підписував собі твори псевдонімом M. Rodoć, та з властителем польської книгарні Бартошевичем, що давав наклад на польський тижневик «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy i społeczny». Той тижневик виходив тоді вже п'ятий рік, а панів Бернацького та Бартошевича можна було тоді вважати фактичними його видавцями, хоч вони й не підписувалися. Оба вони були лібералами і признавали себе республіканами, а Бернацький,

родом із Конгресівки, що, виїхавши з Росії, по кількалітнім побуті в Кракові одержав австрійське горожанство, в своїх поетичних творах та перекладах виявляв недвозначні радикальні симпатії. Для того тижневика я й написав уосени 1878 р. чотири нариси під спільним заголовком «Ruteńcy», та тільки три з них були оголошені друком у тім письмі, а четвертий, що мав титул «Demokrata», застряг десь у редакційній теці.

Видаючи пізніше окремими книжками свої оповідання, я даремно шукав того річника «Tygodnia», в якім містилися мої нариси, аби в перекладі на нашу мову подати їх до відома нашої публіки. Тільки при кінці 1912 року мені пощастило знайти такий примірник у антикварні Грунда, який був ласкав визичити мені його для доконання сього перекладу.

Переклад робив я сам, доконуючи деяких змін супроти польського тексту, які, надіюся, не вийдуть на шкоду літературній вартості тих нарисів. Хоч писані так давно, в моїй молодості, вони, здається мені, ще й тепер не стратили своєї вартості, а може, разом із іншими моїми писаннями, послужать невеличким антидотом супроти привички деяких молодших наших письменників черпати теми до своїх творів із власної чистої або й зовсім не чистої фантазії, а не з живої дійсності, яка все і скрізь одиноко може бути джерелом живої та плодючої поетичної творчості.

Писано дня 17 XII. 1912

ПЕРЕДМОВА

Говорити про важність т[ак] зв[аного] руського питання для галицьких справ, особливо серед теперішніх відносин, на мою думку, не веде ні до якого результату. Далеко важніше збирати матеріал для докладного пізнання сеї справи та основного її полагодження. Се й мета осих моїх нарисів.

Жиючи довгі літа серед різнородних партій та відтінків галицької Русі, мав я нагоду додивлятися докладніше, ніж хто інший, до тої сумішки неконсеквенцій, мрій, непорозумінь та простого нерозуміння, серед якої жиє, ділає та обертається чоловік із руської інтелігенції. Довгі

літа пильних спостережень, розуміється, не без численних розчарувань та помилок із мойого боку, позволили мені, нарешті, проглянути сю густу мряку, що покриває зовнішню постать тих людей, доглянути їх різні забарвлення відповідно до партій, напрямів та ніби переконань і ясно зрозуміти той спільний їм усім корінь, ту дійсну основу їх характерів, що лишається незмінною, невважаючи на партії, напрями, політичні переконання, часто навіть невважаючи на розмірно вищу освіту. Той корінь — се рівночасно зародок нового суспільного типу, досі ще не сформованого виразно, який, проте, аж надто виразно дає чути своє зародження серед галицько-руської інтеліґенції, типу відомого під трохи згірдною назвою «рутенця».

Що таке рутенець і в якім значенні заслуговує він на назву сучасного суспільного типу? У внутрішнім житті галицько-руської інтеліґенції в остатніх роках помалу, але досить виразно доконується важний переворот. Течії західноєвропейського життя напливають до нас чимраз обильніше і забарвлюють усе по-своїому. Правда, досі вплило їх до Галичини розмірно менше, ніж деінде, тому також їх впливи не могли зарисуватися ще ясно та виразно, не витворили окремого визначного типу. Невиразність, невизначність і половинність — се головна прикмета теперішньої фази розвою галицько-руської інтеліґенції, се рівночасно головна перешкода для постороннього дослідника до пізнання правдивого характеру того розвою. Який цвіт виросте з того зародка, нетрудно вгадати. Вся Европа рясно покрита тим цвітом. Галицькі рутенці — прошу завважити — се не жодна етнографічна, ані історична, се чисто технічна назва. Вона обіймає собою збір певних характеристичних прикмет і, як така, являється властиво загальнопсихологічним терміном. Її основою, на мою думку, треба вважати буржуазні (міщанські) інстинкти. Тип буржуа, що панує серед західноєвропейської інтеліґенції, не виробився серед галицько-руської інтеліґенції, не запанував іще гордо та самовладно, але прикмети, характеристичні для буржуа, являються, хоч і вроздріб, і розростаються чимраз сильніше. Осібники, визначені тими прикметами, не знають іще їх суті, хоч і носять їх у собі. Вони не можуть критися зі своїми інстинктами, хоч ті інстинкти ще не доросли до такої сили, аби могли виявляти себе визначними вчинками. Отсе властивість рутенства. Воно — переходовий тип, що зазначує епоху

розкладу та перевороту суспільного. Воно проявляється в різнородних видах, різнородне відповідно до різних темпераментів та ступнів освіти, та, проте, воно все однакове в своїй суті.

В поданих далі нарисах уважний читач здужає розпізнати різні об'яви того нового типу і може з того, хоч і скупого, матеріалу утворити в своїй уяві загальний нарис типу, який у галицько-руській суспільності чекає ще свойого повного вироблення, але незабаром мусить повстати силою доконечного історичного розвою. Чи довге буде його панування і до чого воно доведе — це зовсім інше питання.

Писано в вересні 1878 р

І. МОЛОДА РУСЬ

Приятелі мої, молоді, гарні, як весна, сердечні, як рідня! За тюремною кратою, серед холоду, вогкості та туги, під час темних, безсонних ночей стають передо мною ваші лиця, то в цвіті здоров'я та радості, то худі та виссані працею, недостатком та передчасною грижею. Дивлюся на ті дорогі лиця, і мою душу стиха наповняє, а в серці росте надія, що вам легше буде ступати тою дорогою, на яку станули ми, перті спільною думкою та твердою вірою.

Не дивуюся зовсім, що між вами не бачу декотрих із моїх найдавніших знайомих, що були товаришами та приятелями моїх дитячих літ. Куди-то розбрелися вони? Якийсь страшний вир проглинув їх, і в моїх тюремних снах нема місця для потоплеників. Так, вони потонули безповоротно в тім багні, яке хтось із нас так влучно назвав «рутенською безмисністю». Згадаю тільки одного з них, а вистарчить за всіх.

Було се восени 1875 р., коли, прибувши перший раз до Львова, повен маломісточкових фантазій та маломісточкової чутливості, я, не довго гаючися, вибрався повідвідувати своїх знайомих, що вчасніше поприбували до Львова і жили тут довший час. Був між ними також Михайло, мій шкільний товариш іще з нормальних шкіл у Дрогобичі. Він був так само, як і я, селянський син. У школі довгий час сиділи ми поруч себе, помагали один одному в науці, ходили день у день оба по вулицях,— одним словом, були ми оба приятелями, наскільки се слово можна приложити до таких дітваків, якими були ми тоді. Але вже минуло вісім літ, як я не бачив Михася. За підмогою якогось духовного свояка він дістався до бурси

«Народного дому» у Львові і ходив тепер до восьмого класу німецької гімназії, стративши один рік задля слабості.

Ще тоді, коли малими хлопцями ми сиділи поруч на шкільній лаві, я завважив деякі признаки вдачі Михася, і, може, власне вони так сильно тягли мене до нього. В його укладі, голосі та рухах пробивалася попереду усього якась жіноча м'якість та лагідність. Враження тої м'якості, того солодкого, трохи притишеного голосу, того щирого, ніколи не занадто голосного сміху пережило в моїй душі цілу гору вражінь, назбираних протягом вісьмох літ, і ще й досі згадка про Михася нерозривно лучилася зі згадкою тих основних прикмет його темпераменту. Ніколи я не міг уявити собі його розпаленого чимось, кричучого, балакучого, неспокійного, що кидається на всі боки, і загалом ніяким способом я не міг приложити до нього тих прикмет, якими, на щастя чи на нещастя, так щедро обдарувала мене природа. Але такий протяг часу, як 8 літ, у супроводі інших, не менше важних чинників, таких, як шкільна наука, життя в бурсі і т. ін., мусили неминуче викликати деякі зміни в успособленні Михася, мусили в певнім напрямі розвинути його характер, виробити поняття, вилити в певну форму його темперамент і могли таким способом зробити з нього зовсім нового для мене чоловіка, якого повільного та незначного розвою я не міг слідити. І ось надавалася мені добра нагода пізнати всі здобутки тих різнорідних впливів на душу та тіло мойого приятеля і при тім відмежувати докладно новоутворені верстви від первісного грунту. Тому легко зрозуміти ту нетерпеливість, з якою я дожидав стрічі з Михасем.

Було се якось у неділю перед полуднем, коли я перший раз побачив його у Львові, як із кількома шкільними товаришами йшов вулицею до «Народного дому». Я пізнав його відразу. Дивна річ, Михась із зверхнього вигляду не змінився майже ані на крихту. Те саме круглясте, гладке, майже дитяче лице, ті самі очі матові, трохи вогкі, що визирали немов із-за мли, той сам тихий усміх, той сам лагідний голос, ті самі рухи, повільні, м'які, жіночі. У всіх подробицях я пізнавав давнього Михася, хоч той, що йшов тепер обік мене, був уже не дитиною, але дорослим юнаком, з претензією до дозрілості, інтелігенції і, хто знає, може, навіть до переконань.

І Михась пізнав мене також від першого разу і, всміхаючися, подав мені руку. Ми привіталися.

— Як же тобі тут ведеться? Як жиєш? — запитав я.

— Добре, добре! От як то в нас у бурсі,— відповів Михась, киваючи головою.— Ще ліпше було би, якби вікт був ліпший.

— А певно! — підхопив я.— Тут у вас у бурсі мусить бути непогано. Так багато молодих людей, товаришів, приятелів... весело, нема що й мовити.

Бурсаки, що йшли з Михасем, глянули по собі і почали сміятися якось гірко, хоч я й не зрозумів, чого властиво. І Михась усміхнувся якось дивно.

— Ну, аби так дуже весело, сего не скажу, але все — от собі! А втім, ходи з нами, побачиш сам нашу бурсу. Тільки те зле, що як прийде обід, то таке штуркання, такі бійки!.. Один рветься перед другим... навіть з'їсти спокійно не можна.

— А як же там ваша гімназія? Професорів мусите мати добрих, розуміється?

— Та чому би ні,— відповів Михась якось нерадо.— Професори ввійдуть... Аби так багато вимагали, то ні. Навчиться чоловік лекції напам'ять слово в слово, та й по всьому. Тільки біда, що як не раз їсти хочеться, то й наука не йде до голови.

— Та чому ж у вас так мало їсти дають? — запитав я, здивований і немило вражений тими повторюваннями в словах Михася про їду, обіди та голод. Притім я поглянув уважніше на його лице та на лиця його товаришів і ще більше почув здивування, не знайшовши на тих рум'яних, здорових, навіть трохи надутих лицях ані слідів якогось недостатку або голоду.

— А ти думаєш собі, що нас годують? — скрикнув трохи живішим голосом Михась, облизуючи губи.— Та годувати годують, але лише стілько, аби чоловік не вмер із голоду. А до того ще день у день церковний спів,— то чоловік викричиться і вже голодний.

І знов «голод», «голодний», «годують»! Боже, і що ж нарешті се все значить? Чи сей чоловік не має ні про що цікавіше, ні про що ближче серцю згадувати, як про їду? Ся думка поневолі шибнула в моїй голові. Я почув щось немов глухий біль розчарування.— Та ні-бо? Спробую ще з іншої бочки, — подумав я собі і випалив на хибивтрафив:

— А чув я, що у вас тут якісь борби, якісь спори... Що се таке? Скажи мені на розум!

— Борби? — відповів зачудований Михась.— А то які? Е,— додав, хвилину подумавши,— се ти, певно, говориш про тих українчиків, що ми з ними мали перепалки?

— Про них або не про них,— відповів я,— бо не знаю нічого докладно.

— Та що тут говорити,— якось нерадо відповів Михась.— Завелися у нас у бурсі деякі українчики. Небагато їх було, всего чотири, не більше. Небагато й ми сперечалися з ними, бо й пощо? Їх не переробиш. То ми попросту поскаржилися господинові надзирателеві, той доніс до управляющого совіта, ну, і наших «парібків» вигнали на чотири вітри.

— Вигнали! — скрикнув я, здивований такою несподіванкою.— За що ж вигнали?

— За українофільство,— відповів Михась таким певним та спокійним голосом, як коли би сказав таку річ, що розуміється сама собою; як коли б українофільство був якийсь такий тяжкий злочин, за який іще найменша кара — вигнання з бурси на чотири вітри. Ми в Дрогобичі кінчили гімназію і ні про який такий злочин не чували.

— За українофільство! — скрикнув я, удаючи, що не розумію нічого.— А що ж се таке — українсфільство?

— То ти сего не знаєш? — запитав Михась тоном явної вищості.— Так і видно, що приходиш із якогось китайського закутка! Українофільство, небоже, се така хороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-хлопськи, але м'ягенько, і се називають «наським українським язиком».

— Ну, але що ж у тім такого злого, що за те із бурси виганяють? — запитав я.

— А вже ж мусить бути щось зле,— відповів Михась, трохи заклопотаний моїм питанням,— коли їх вигнали. У нас їх було чотири, то з ними ціла геца була. Вся бурса на кождім кроці кричала за ними: «Парібки! Базіканнячко!» А що збитків робили їм раз у раз, то не раз аж тріскати було зо сміху. Але все те було би ще нічого. Та ось раз господин надзиратель зловив одного з них, як читав якогось Шевченка. Зараз у всіх чотирьох зроблено

ревізії і познаходжено у них такі страшні та безбожні книжки, що господин надзиратель навіть показати нам їх не хотів. І за те їх зараз прогнали.

Слухаючи сего оповідання, я й вухам своїм вірити не хотів. Як то, то так низько стоїть тут іще почуття народної свідомості! Ми в Дрогобичі кінчили гімназію, та не знали ніяких заборон. Многі з нас попрочитували все, що було доступне з Шевченка, Основ'яненка, Куліша, Костомарова та інших українських письменників, і нікому зі шкільних учителів і на думку не приходило робити за те якісь нагінки на учеників. Яке ж виховання мусить бути тут, які надзиратєлі, які провідники тої молодіжі, коли вважають відповідним держати її в такій дитячій невідомості, а ще до того так деморалізувати її дитячі чуття!

Тим часом ми ввійшли вже до будинку «Народного дому» і через тісне, брудне та старими паками та бочками завалене подвір'я пішли на коридор, де, власне, з книжками в руках купками ходили бурсаки. Здалека вже чути було глухий гук, що виходив немов із величезного вулія; се будучі «підпори Русі» тарабанили латинські кон'югації, толкування з Лівія, або подиктовані паном професором пояснення до «Hermann und Dorothea». Та, невважаючи на таке наукове заняття, на всіх тих лицях, надутих, знеохочених та поважних, виступав вираз сердечної глупоти, безмисності та тупої впертості; так і видно було, що та наука для них мука, панщина, видумана тільки на те, аби давати їм зовсім непотрібну роботу.

Та коли ми ввійшли поміж них, сцена змінилася трохи. Більша часть бурсаків відірвала очі від книжок і почала придивлятися мені. Невеликий гурток Михасевих товаришів обступив нас, слухав нашої розмови, а дехто з них додавав деколи свої уваги або вибухав голосним сміхом. Не тямлю вже, про що ми розмовляли з Михасем, стоячи біля вікна. У мене під пахвою була книжка Дарвіна «Про походження родів», недавно перед тим видана в польськім перекладі.

Заговорившися, я положив книжку на примурок. По хвилі почув я за собою голосний окрик:

— Тьфу!

Обертаюся, здивований, і бачу, як один зі старших бурсаків розгорнув мою книжку і, побачивши її титул, зараз дав вираз своєму обуренню. В тій хвилі кілька

інших заглянули також до книжки, одні з виразом цікавості, інші з огидою або острахом.

— Що ти, що ти? — звернулися вони до Михася.— Як ти смієш приставати з таким чоловіком?

— Та се якийсь безбожник! — гукнуло довкола мене кілька голосів.

— Дарвініст!

— Нігіліст!

— Anathema sit! [1] — побожно складаючи руки на груди, з журливим виразом на лиці сказав той бурсак, що перший заглянув до книжки, і відгалився.

Голоси обурення та не дуже приємні уваги розлягалися в повітрі і, мов бомби, сипалися на мою голову. На цілім коридорі зчинився великий гамір та гук, почулися свистання, немовби цілій бурсі грозила якась страшна небезпека. Серед тої наглої та несподіваної хуртовини я стояв, як осуджений, не знаючи, що почати. З заклопотаним виразом я глянув на Михася, але він відступив від мене, лице його трохи поблідло, хоч усе ще всміхалося якось машинально та несвідомо. І кілька малих бурсаків прибігло з другого кінця коридора, аби побачити страшного дарвініста, а подивившися на мене, перехрестилися і пішли назад до своїх кутів. У мене крутилося в голові, і з дива я не міг сказати ані слова.

Та поки ще я здужав прийти до себе, стався інший, не менше дивний припадок. Крик на коридорі викликав із канцелярії господина надзирателя. Господин надзиратель, чоловік низький, грубий, чорновидий, зі скляними, тупо спокійними очима і з лицем напівмонгольським, напівмавпячим, в одній хвилі своєю появою кинув загальний перестрах на бурсаків.

Усі затихли, а найзавзятіші крикуни стояли тепер покірно, мов телята.

— Что ж такоє? — поважно та енергічно промовив господин надзиратель.— Ліновствуєте собі?

Гробова мовчанка на цілім коридорі.

— Ну, ну, не ліновствуйте! — озвався надзиратель, видимо вдоволений тою німою покорою свойого молодого стада.— Не ліновствуйте! Нині ради празника на сбід будет колбаса.

---

[1] Анафема на нього! *(лат.)* — *Ред.*

І сказавши се, вернув назад до свойого sanctissimum [1].

— Гурра, многая літа, гурра! — закричали врадувані бурсаки.— Колбаса, колбаса на обід!

Мов буря, полетіла радісна вість по всім коридорі. Залюбки повторяли її всі, почавши від великих восьмикласників аж до малих колодачиків, що по кутах тарабанили: «alauda, alaudae, alauda» [2]. І, не чекаючи вже довше, юрбою кинулися всі вниз, де була їдальня бурси, аби прибути туди якнайскорше і урвати якнайбільший шматок. З іншими побіг також Михась, рад, очевидно, що позбувся мойого товариства. Магічне слово «колбаса» доконало в одній хвилі величезного перевороту в настрої тих многонадійних юнаків.

Лишившися сам на коридорі, я поневолі почав міркувати, відки в тих молодих людей, на вид зовсім не зморених голодом, береться такий звірячий апетит? Розуміється, я не міг доміркуватися нічого. «Колбаса, колбаса на обід!»— ті слова раз у раз лунали в моїй душі та мішалися з моїми думками. І та «колбаса» до сього дня нерозривно зрослася в моїй пам'яті з поняттям «молодої бурсацької Русі».

Від тої першої стрічі я вже ніколи не бачився з Михасем, і, правду кажучи, навіть відійшла мені охота бачитися з ним. Аж по кількох роках, коли у Львові почалися арештування за соціалізм і коли я за підозріння в тім же злочині попав під суд, перед судовою розправою, переглядаючи папери, нагромаджені вступним слідством, я між іншими знайшов також невеличке донесення, в котрім було сказано, що я ще восени 1875 р. «пробував автора того донесення та інших бурсаків намовляти до революційних конспірацій і згадував при них про Дарвіна». Під тим донесенням був підпис: «Михайло З., слухач св[ятої] теології».

II. ЗВИЧАЙНИЙ ЧОЛОВІК

— А, як ся маєте, пане Маріане?

— Спасибі, спасибі! Увіде. А ви як?

Пан Маріан, із яким власне я вітався по досить довгім небаченні, був від кількох літ моїм, хоч не дуже

[1] Святилище *(лат.).— Ред.*

[2] Жайворонок, жайворонка, жайворонок *(лат.).— Ред.*

близько, знайомим. Я пізнався з ним у гірському селі Л., де він проводив вакації у свойого брата, що мав там власний дім і, як письменний чоловік, робив службу громадського писаря. Пробуваючи кілька неділь у Л., малолюднім гірському селі, я був майже змушений познайомитися з паном Маріаном, як із одним із немногих інтелігентних людей у цілій околиці, з якими чоловік, що не мусить день у день займатися фізичною селянською працею, міг поговорити, проходитися або заграти партію преферансу. А що я власне тоді вступав у той період життя, коли нахил до обсервування людей, до в'язання їх мови та поступків із їх думками, характером та темпераментом починає найсильніше розвиватися, тож не диво, що моя увага звернулася також на пана Маріана.

Він належав до тих людей, яких буденна поверхова класифікація називає «звичайними». Ні одіжжю, ні голосом, ні зверхнім виглядом, ні привичками — нічим взагалі сей чоловік не вирізнювався з-посеред маси тих людей, яких видаємо, з якими розмовляємо та ведемо різні діла день у день і по котрих у нашій пам'яті лишається зовсім неясне, сіре, безбарвне враження. Тому-то й звикли ми висловляти те враження такими словами, що, хоч ніби зовсім зрозумілі, мають якнайменше значення, і мовимо:

— Та що, звичайний собі чоловік.

І мені також зразу ані в голову не прийшло розбирати поняття «звичайного чоловіка», так сильно зрослося воно в мене з певною групою неясних вражінь. І пана Маріана, зараз по першій розмові з ним, я зовсім несвідомо втягнув до тої самої рубрики,— така млява, нецікава та банальна була та розмова. Аж один зовсім не особливий, та не зовсім щоденний припадок, якого я був свідком, здер відразу заслону з моїх очей і спонукав мене уважніше роздивляти ту масу незначних фактів, яку обіймаємо назвою «звичайні речі». Сей випадок був ось який.

Раз якось вечором, ідучи вулицею здовж села, я проходив попри хату, в якій жили Маріан та його брат. Вона стояла коло самої дороги, відграничена від неї глибоким ровом, через який провадив місток із смерекових кругляків. Перед входом стояли дві старі косматі верби, що майже зовсім закривали вбогу малу хатину, нічим не відмінну від інших сільських хат. Із тої хатини долітали до мойого слуху уривані, дуже голосно та сердито вимовлювані слова:

— А коли ж бо мені належиться! — чути було голос Маріана.

— А коли ж бо я не маю! — відповів його брат.

— А мені що до того? Я мушу мати, та й годі!

Брат мовчав.

— Продай корову! Адже маєш їх дві,— мовив Маріан.

— Але ж, чоловіче, чим же я буду жити взимі! Стілько мойого всего достатку.

— О, так, ти собі тут будеш уживати, а я там, у Львові, гину з голоду.

— Уживати! — підхопив брат Маріана, немов під враженням болючого удару.— Уживати...

Затих на хвилю, а потім додав:

— Нехай тобі того бог не пам'ятає! Аби тобі ніколи не довелося уживати так, як я уживаю!

— Е, ти вже в почуття лізеш, бога покликаєш! Але ні, братку, не здуриш фарбованими лисами! Знаємося на тім.

Сухий, наружливий сміх Маріана доніссся до мойого слуху. Я пішов, не бажаючи далі слухати тої прикрої розмови. Хоч ледве від кількох день знав я Маріана, серце якось болюче стиснулося в мене, і я почув щось ніби гірке розчарування.

— Гм, а той чоловік видавався таким лагідним, спокійним, тихим,— а воно от що! Дивна річ.

Коли другого дня я зустрівся з Маріаном, він знов був, як звичайно, чемний, лагідний, згідливий, звичайний чоловік. Але тепер уже мені було занадто мало сього означення. Мій ум, подразнений учорашньою сценою, працював, порівнював, розбирав кожде слово, кождий рух Маріана, і загадка «звичайного чоловіка» помалу почала вияснятися мені.

Поперед усього я завважив, що всі так природні на селі серед інтелігентних людей розмови про політику, літературу або наукові питання дуже нудили Маріана. Він слухав їх мовчки, з самої чемності, а скоро тільки трапилася нагода, зараз відходив. Далі завважив я, що до карт, а особливо до газардових ігор мав Маріан дуже велику охоту і що при картах з ідеальним супокоєм і без знаку втоми міг просидіти цілу ніч. Я завважив, що при зеленім столику лице його оживлялося і в нього являвся дар мови, не звичайної товариської, але тої уриваної та конвенціональної, картярської. Коли в звичайній розмові

він був дуже маломовний, за зеленим столиком Маріан оживав, хоч ані лице, ані голос його не зраджував внутрішньої гарячки; зраджував її тільки незвичайний блиск невеликих сірих очей і мимовільні, несвідомі рухи рук, що від часу до часу стискалися в кулаки, немов хапаючи щось. Не раз, стоячи за кріслом Маріана і придивляючися тим несвідомим рухам його рук, я задавав собі питання:

— Який же то огонь горить у нутрі того чоловіка?

Пізніші події та спостереження дали мені відповідь на се питання.

— Як же вам ведеться у Львові? — запитав я його раз у ході розмови.

— Увіде,— відповів він.— Остатнього року мав я дві добрі лекції,— можна було вижити сяк-так.

— Ну, а брат допомагає вам дещо?

— А мусить,— відповів він.— Щоправда, за кождим разом крутиться і в'ється, що не має відки, але все те пусті вимівки. Я не дам заблахманити собі очей.

— Ну, а може, справді не має відки? — закинув я.— Бодай ізбоку не видно нічого. Хатина мізерна, поля мало, одежа на нім неабияка там...

— Е, що мене то обходить! — з лагідним усміхом відповів Маріан.— Адже ж він тут писар на три громади, може з хлопів дерти, скілько влізе, а мені там ні з кого нічого вдерти.

Мені зробилося якось холодно, коли я почув такі терпкі слова, сказані з таким супокоєм, з такою майже дитячою байдужістю, немовби «дерти» в понятті Маріана було щось так природне та конечне, як дихати або їсти.

— Ну,— відказав я,— скілько мені здається, з тутешніх хлопів небагато й удерти можна. Всі тут такі вбогі та нужденні, що аж страх.

— То так тілько здається,— відповів спокійно Маріан.— А втім, не бійтеся,— додав з усміхом,— хто хоче вдерти, той і з голої липи лика вдре.

І він при сих словах, як при добрім жарті, розсміявся голосно, що в нього рідко траплялося.

Іншим разом ми зговорилися якось про львівських товаришів Маріана, з яких деякі були знайомі також мені з давнішніх літ. Я забув сказати з самого початку, що Маріан так само, як і я тоді, був слухачем Львівського університету.

— Знаєте припадком пана М.? — запитав я Маріана.

— О, чому би ні! Ще досі винен мені п'ять ринських. Треба буде допильнувати його, скоро приїде, аби віддав, бо він, знаєте, до брання скорий, а до віддавання звичайно нема його дома.

— Не знаю, чи нема там у Львові мойого товариша Антона К. Давно я бачився з ним, а рад би побачити його тепер.

— То студент філософії, Антін К.? — запитав Маріан.

— Так, той сам.

— О, знаю його також. І сей від півтора року винен мені також 10 ринських. Ховається передо мною. Я вже й рукою махнув на свій довг.

Я питав його за чергою ще про кількох товаришів, і показувалося, що Маріан знав майже кождого з них, і що майже кождий із них був йому щось винен, — сей 10, той 5, той менше ринських, аж до кількадесятьох крейцарів.

— Що ж то,— запитав я здивований,— то ви хіба займаєтеся випозичуванням грошей?

— А так, потроха, коли трафиться. Розуміється, на добрий процент, бо студенти — то все непевні довжники.

Мені знов зробилося холодно. Я перервав розмову, хоч знав, що і в тім, що чув від Маріана, не було нічого незвичайного, і що майже в кождій гімназії бувають ученики, що потихеньку займаються випозичуванням грошей, чи то зароблених лекціями, чи одержаних від родичів, товаришам, розуміється, на добрий процент.

От так помалу мені вияснювалася загадка вдачі Маріана. Мене перестав разити контраст між його молодим віком і тим спокійним цинізмом, із яким він виконував свої вчинки, та так виразна вже в нього febris aurea [1], що проявлялася в кождім його слові та руху. Чим стане колись сей чоловік, коли та жадоба зисків і золота опанує весь його мозок і розвинеться в цілій повноті? Се питання пасувалося мені не раз, коли я згадував Маріана.

Та аж коли скінчилися вакації і ми з Маріаном вернули до Львова, мав я нагоду наочно бачити, до якої міри сильна була в нім та гарячка. Цілими днями він бігав по місту чи то з лекції на лекцію, чи то ловлячи своїх довжників. Можна було здибати його на найрізніших вулицях, і все в поспіху, як ішов кудись з напруженим

---

[1] Золота гарячка *(лат.)*.— *Ред.*

зором, немов бажаючи зайти на умовлену хвилю і немовби від його приходу залежали бог зна які важні справи.

— Що чувати, пане Маріане?

— Добре, добре! Тільки вибачайте, не маю часу.

— Куди ж так спішно? Що вас гонить?

— Прощавайте! Прощавайте! Мушу поспішати.

Оскільки я міг завважити, школа та шкільні заняття не цікавили його зовсім. Чи вчащав на університет, на який був записаний, сього я не міг знати. За весь час моєї знайомості з ним не чув я від нього ані одної згадки про школу, професорів або науку. Раз у раз занятий був грошовими справами або лекціями. Говорив іноді, що, якби тільки трапилася йому лекція на селі, поїде туди, а потім пристане до війська.

Отак минуло кілька місяців. Десь серед зими я перестав стрічатися з Маріаном. Питаю його товаришів: від місяця вже не бачили його в університеті. Питаю в його помешканні: від місяця вибрався і, мабуть, виїхав кудись. Куди? — ніхто не знав сказати. Минуло пару тижнів, і я вже почав забувати про Маріана, коли здибався з одним студентом університету, також знайомим Маріана, що якийсь час разом із ним жив у одній кватирі.

— А знаєш, яку штуку встругнув наш Маріанко?

— Ну, яку? Не знаю нічого.

— То ще раз хлопак! Спекулянт, яких мало.

— Але ж говори, що таке?

— Прийшов до мене лист від одного знайомого з села. Пише, що такий а такий обиватель [1] пошукує домашнього вчителя для двох синів, чи то студента університету, чи хоч би ученика гімназії, але тільки відличного. Умови прекрасні: ціле вдержання і 400 ринських річно, не числячи надзвичайних дарунків. Мене якось не було дома, а мій Маріанко розпечатав лист, прочитав і зараз же написав лист до обивателя, приняв умови, післав свидоцтва, а по кількох днях, одержавши запросини, махнув на село. Я навіть не знав ні про що, не одержавши адресованого до мене письма. Аж учора той сам знайомий пише мені, запитуючи, чому я не поїхав сам, але дав таке корисне місце іншому, хоч,— додає,— з нього там усі дуже задоволені. Правда, порядний товариш!

---

[1] В галицько-польському язиці те саме, що в українсько-російському поміщик.

Від того часу минуло два роки. Я не чув нічого більше про Маріана, та за різними життєвими клопотами та турботами зовсім перестав цікавитися тим молодим спекулянтом. Аж недавно припадком я здибався з ним у кав'ярні, де мало місце привітання, наведене в початку оцього оповідання.

Маріан за ті два роки значно відмінився, виріс і змужнів, а його лице покрилося темнуватою, майже олов'яною барвою, що визначає людей, яких ум раз у раз займає якась idée fixe [1] і які для неї готові посвятити все. Кождий рух, кожде слово Маріана свідчило про те, що се в нього вже не гарячка, а постійна, вироблена й уставлена прикмета характеру.

Хвилю оба ми мовчали, а потім я почав розпитувати його, як йому поводилося.

— Добре,— відповів з виразом цілковитої певності себе.— Місце маю дуже добре, їда порядна, а крім річних 400 ринських, іще різні обривки. Чоловік запомігся троха.

При сих словах він засміявся тихим горляним сміхом.

Я зирнув на нього уважніше, і справді він виглядав добре, одежа на нім була елегантна і з досить дорогої матерії. Все на нім свідчило про життя в достатку та в вигоді.

— Ну, а багато заощадили? — запитав я жартуючи.

— Багато не багато, а все-таки зо дві тисячі. Гроші складаю в касі ощадності, хоч то бестійство — процент малий. До війська мене не приняли, тому хочу записатися до торговельної школи. Сею дорогою надіюся скоріше доробитися чогось, ніж університетськими студіями.

— А що ж ваш брат? Як йому поводиться? — запитав я.

— А чорт його знає! — відповів Маріан, раптом впадаючи в сердитий тон.— Не навідуюся до нього вже від двох літ, та й він до мене не писав нічого. Остатній раз я написав йому письмо, жадаючи своєї пайки нашої батьківщини, але не одержав від нього ніякої відповіді. Мусить чоловік давати собі раду в житті, як може, але своєї частки я йому таки не дарую.

---

[1] Нав'язлива думка, ідея *(франц.).— Ред.*

При сих словах він знов засміявся сухим горляним сміхом, немов лихвар, певний того, що його «кавалок» не пропаде.

Ми розсталися.

«Бестійство», «процент», «не дарую», «обривки» та «тисячі» — оці слова бриніли мені в голові по моїм розстанні з Маріаном. Се «звичайний собі» чоловік, то, значить, таких людей у нас багато вже серед молодого інтелігентного покоління. У них тільки й думки, тільки й мрії — добитися чогось, не дарувати, а то й урвати. І що то буде, коли вони доростуть, розвинуться, діб'ються сили? Чи вистане цілої нашої «святої Русі» на відповідні «кавалки» та «обривки» для них? Холодна тривога на хвилю проняла мене при думці про будучність. Але зараз же прийшла й розвага, що се — конечна фаза суспільного розвою, яку зусильна праця духу може повернути на добро. Розуміється, у таких людей, як Маріан, само собою навіть не виникне в душі питання про загальне добро, про працю для люду та службу для поліпшення його долі. Сама думка про такі ідеї в їх очах — дитинство, смішне та неприличне для розумного чоловіка. Але се тільки одна переходова фаза в розвою суспільності, за якою сила духу та ідей, гуманності та братолюбія мусить узяти своє.

III. ЗНЕОХОЧЕНИЙ

— Ах! Пане Денисе, пане Денисе,— який же то пан легкомисний!

— Ах! Панно Рузю, панно Рузю,— яка ж то пані ласкава! Я думав, що пані назве мене щонайменше розбійником або шибеником, а то тілько легкомисним.

Пан Денис, молодий 28-літній мужчина з правильним, хоч цілком мертвим і безкровним лицем, сидів, простягши ноги, на софі і, говорячи, передразнював тонкий голосок панни Рузі.

— Смійтеся, смійтеся,— відповіла панна, гамуючи в собі неприємне чуття і силуючися говорити веселим тоном,— але все то зле, що ви сидите тут, на селі, з заложеними руками, коли тим часом у місті ви могли би легко дістати посаду. Велика річ була поїхати до Львова, представитися, де треба було, та й уже! А ви вдодатку ще таке подання виписали, що хіба...

Вона перервала, немов шукаючи в пам'яті відповідного слова.

— Що хіба? Хіба безумному прийшло би щось подібне до голови? Адже ж се пані хотіли сказати? — відповів пан Денис, вдивляючися в неї з безтурботним, майже вповні ідіотичним супокоєм.

— Не те, не те,— відповіла панна Рузя з притиском, і рум'янець гніву облив її гарне лице.— Щось подібне міг написати тілько... тілько руський літерат!

— А, браво! Сей дотеп удався пані! — відповів пан Денис.— Але одно тілько дивує мене, що пані такі раді позбутися мене. Чому? Чи ж я не стараюся бавити вас, як умію і як можу?

— Ах, який шармант! — іронічно скрикнула панна Рузя.— Сотворений на те, аби забавляти попадянок. Ви, певно, на те й університет кінчили, аби вправитися в штуці бавлення панночок?

Пан Денис на се не відповів нічого, тільки простягнувся ще дужче на софі, зітхнув і сказав по довшій мовчанці:

— Е, до чого се все? Якось-то буде.

— Так, так, якось-то буде,— відповіла панна Рузя.— Чекайте тілько, аж бог із неба спустить вам посаду, а тоді — ну, тоді, певно, якось-то буде.

В тій хвилі покликано панну Рузю до другого покою. Пан Денис лишився сам, позіхнув, простягся ще вигідніше на софі і взяв у руку якусь книжку. Пробував читати, але се знудило його незабаром. Положив книжку на столі і буркнув під носом:

— Ну, зробив би я дурницю, якби оженився з сею. Мав би я проповідника в спідниці, і то неабиякого. І дєнєг, братчику, дєнєг батько не дасть! Фурда! Не здуриш!

Усміхнувся або радше вишкірив почорнілі зуби, з яких двох наперед зовсім не ставало. Той усміх надав його лицю якийсь відразливий вираз, виявив над сподівання ясно ту труп'ячу мертвоту, що була його визначною прикметою.

— Ну, і прошу кого,— міркував далі,— вона вважає тепер наше діло зовсім довершеним. Чує себе вже жінкою «руського літерата». Е, панно Рузю, може, то ще завчасно? Може, «руський літерат» варт чогось ліпшого! Тілько що чорт його знає, як то чоловікові ніщо та й ніщо не щастить! Чи якесь лихо надало? Спробую ще завтра на

празднику, може, поведеться з котрою з сусідніх панночок... Може, з котрою панною Кричевичівною або з панною Верещевичівною... Правда, панни не особливі,— але деньгі, братчику, деньгі — ось що головна річ! Побачимо.

І з тою постановою пан Денис перестав міркувати, простягся ще вигідніше на софі і запав у пообідній сон.

Пан Денис — се один із найцікавіших типів теперішньої руської суспільності. Людей того типу «руське товариство» називає звичайно «шармантами», «дотепними», «забавними»,— хоч по правді ніхто не вмів би сказати докладно, що властиво в них таке забавне і чи їх дотепи справді дотепні. Їх талант — розводити широкі теревені, підпускати паннам старі компліменти, оповідати цілими годинами невинним попадянкам смішні анекдоти або історії власних чи чужих любовних приключок та «своїх перших найдорожчих» — талант заливати всіх присутніх потопою слів, від яких нікому не буває ні тепло, ні холодно. Той предивний, спеціально рутенський талант доводить їх іноді до того, що починають пробувати своїх сил у письменстві, розпочинають на великий розмір закроєні повісті і звичайно тратять терпеливість уже по першім розділі.

А як виробляються такі типи? Для прикладу оповім історію пана Дениса, з яким довелося мені жити на одній кватирі протягом кількох місяців 1876 р.

Син заможного пароха одного підгірського села, він виріс у звичайнім для священичих домів достатку, в якім не чується ніколи властивого недостатку. Особливо любила його мати, яка ніколи не могла нічого відмовити йому. Ще в нормальних школах він осиротів по матері, і разом із її смертю перестало плисти те джерело любові та доброї волі, що при його вроджених здібностях могло зробити його визначним чоловіком. Кінчив гімназію, також не знаючи недостатку, бо мав раз у раз запомогу від вітця, який рад був, що син його вчиться добре і переходить правильно з класу до класу, так що для нього не треба було платити домашнього вчителя. У вищих класах гімназії він навіть заробляв дещо, підучуючи молодших та менше здібних учеників, але вже в тім часі, може, під впливом закоріненої традиції наших священичих домів, у нього зародилася охота до гри в карти, і він не раз цілі ночі просиджував за тою грою чи то з товаришами, чи з посторонніми любителями тої гри. Ся пристрасть,

особливо в сьомім та восьмім класі, опанувала його так, що він почав занедбуватися в науках і остаточно ледве з бідою здав матуру. Університетське життя у Львові дало йому більше свободи і разом з тим більшу запомогу від вітця. Наївшися трохи страху перед матурою, він дав собі слово пильнувати університетських студій і подавити в собі пристрасть до карт. У перших роках се йшло сяктак. Університетські виклади не дуже зацікавили його, але більше притягла його до себе праця товаришів у історичній семінарії, що велася тоді з великим запалом у кружку молодих істориків під проводом професора Ліске. Молодий Денис досить пильно вчащав на засідання тої семінарії, взяв навіть тему для історичної праці, але до праці самої не міг та й не міг узятися. Пристрасть до карт, якийсь час придавлена, вернула знов, коли знайшлася відповідна компанія серед університетських товаришів, і Денис знов почав цілі ночі проводити за картами, а вдень звичайно мусив спати аж до полудня і, не маючи над собою ніякого примусу, зовсім занедбав університетські лекції. Вільний час по полудні він проводив звичайно в кав'ярнях за читанням газет, а іноді, коли в ньому рушилася совість, брав до рук якусь історичну книжку, визичену з університетської бібліотеки, і починав читати. Під впливом сеї лектури він написав свою першу повість, що була поміщена в студентськім часописі «Друг» і відразу здобула йому в руських інтелігентних кружках назву «руського літерата». На вакації не їздив ніколи додому, де не було для нього ніякого товариства, крім вітця, раз у раз занятого господарством; зате їхав звичайно до якогось товариша, в якого родичів були панни, сестри або своячки, або й замужні женщини, і в їх товаристві проводив безтурботні дні, забавляючи нічим важним не занятих женщин звичайними пустими розмовами. Не кінчаючи університету, хоч записувався на виклади рік за роком, він з часом привик до того, що проводив більшу часть року на провінції, переїздячи з одного села до другого, з одного повіту до другого, гостячи звичайно в домах знайомих або й незнайомих священиків. Таке життя в вічній гостині, без заняття, без думки про завтра, без живішого зацікавлення чим-будь на світі, подобалося йому, він привикав до нього чимраз більше, робився справді байдужим до всього, на позір спокійним, не перестаючи при тім раз у раз балакати та сміятися.

Таке життя без діяльності, без думки та без боротьби в віці, коли діяльність, думка й боротьба бувають необхідні для чоловіка, життя вічного гостя, вічного дармоїда дорешти підкопало зав'язки характеру, мужеської волі та сили в душі Дениса.

— Я такий лагідний! — говорив він звичайно сам про себе, вважаючи лагідністю власне той свій брак усякої енергії та власної волі. Не раз будилися в його душі якісь забаганки, але вони бували звичайно фантастичні, неясні та непостійні. Поїхати кудись, знайти щось, здибати когось... Про те, аби зробити щось, пан Денис звичайно не думав. Щоправда, в вільних хвилях він зачав писати другу повість із суспільного життя, але, не обдумавши докладно плану, не міг ніколи рішитися, куди й зачим попровадити свойого героя та до чого, нарешті, довести його. Повість так і лишалася недокінчена.

Доживши таким способом до 28 року життя, пан Денис, хоч звичайно здоров і сильно збудований, дійшов до того, що його лице зробилося зовсім мертвецьке, без виразу, а його життя зовсім пусте. Остатнім висилком слабої волі він забажав оженитися. Небагато думаючи, він поїхав до одного сільського священика, з яким був дуже мало знайомий і в якого була молода дочка, що якось-то на празнику в сусідськім домі чи, може, на вечорку у Львові подобалася йому задля своєї живості та веселості, що притягла до себе відразу його слабу волю. Се була та панна Рузя, якої розмову з паном Денисом подано на вступі сього оповідання. Пан Денис приїхав до дому її родичів непрошений і, не просячи в них ніякого дозволу, своїм звичаєм розгостився на пару місяців. Руські священики, особливо такі, що мають дочок на відданні, привикли до відвідин молодих кавалерів чи то з духовного, чи зо світського стану і радо гостять їх у себе доти, доки мають надію, що ся гостина закінчиться освідчинами молодого панича.

Панна Рузя, більше добродушна, ніж досвідна дівчина, що в своїй першій молодості одержала, крім домашнього виховання, звичайно доброго в священичих родинах, також не злі початки книжкової освіти, радо була би згодилася стати його дружиною і з дня на день чекала радісної хвилі освідчин. Та пан Денис, проводячи день за днем на балаканні, а ночі часто за картами, своїм практичним розумом зміркував, що священик не такий бага-

тий, як йому зразу думалося, від селян бере мало і худоби в оборі має також мало, махнув рукою на свій намір старатися о руку панни Рузі. З розмов із нею він пізнав незабаром, що се не для нього пара і що з нею він ніколи не мав би спокою. Проте, одначе, він не квапився виїздити з дому священика. Довідавшися, що в тім домі незабаром має відбутися празник, на який, крім інших гостей, приїде багатий священик Кричевич із двома дочками та ще багатший Верещевич із одною одиначкою, він постановив собі діждатися того празника та попробувати щастя з тими паннами.

«Може, дасться щось зробити. Може, то якось уложиться», — отся думка, ся непевна надія заступила в нього місце ясної застанови та твердої постанови й заспокоїла його.

Надійшов празник. Кричевичі й Верещевичі з паннами приїхали. Панни були, щоправда, не першої молодості, не першої вроди та не особливого виховання, але модні та показні строї свідчили про багатство того чудесного матеріалу, що для пана Дениса мав заступити молодість, красу й виховання. Пан Денис, розпершися в кріслі, аби показати, що він кавалер зі столиці, «бавив паннів», се значить — плів їм несотворенні речі та оповідав історію своєї десятої найдорожчої. Панни, що вже чули дещо про нього в околичних домах, хихотали без перерви; одним словом, товариство було веселе.

По обіді досить численна молодіж вийшла до огорода — на прохід. Панни своїм звичаєм почали обсипати пана Дениса питаннями.

— А, чули ми, чули! — мовила старша панна Кричевичівна.— Се дуже гарно з вашого боку, справді дуже гарно! Гратулуємо!

— Ого, а то що таке особливе пані чули?

— Ха, ха, ха! Адже ви женитеся! — промовила, регочучися силуваним сміхом, підстарша вже панна Верещевичівна.

— А, так,— відповів звільна пан Денис.— Добре пані чули, тілько не знаю, чи вгадаєте з ким?

— Ого-го! — в один голос закричали всі панни.— Ану з ким? Ану з ким?

— В тім-то й річ,— відповів поважно пан Денис,— що я сам іще не знаю з ким. Чи позволите, пані,— сказав далі, звертаючися до старшої панни Кричевичівни,— аби я предложив вам свою руку?

Ті слова сказані були преповажно, без тіні жарту. Панна здивувалася дуже, її лице облилося рум'янцем, та в одній хвилі вона зрозуміла все і промовила ущипливо:

— Занадто багато честі для мене! Але коли, крім таких дурних жартів, не маєте сказати мені нічого ліпшого, то я випрошую собі їх надалі.

Спалахнула гнівом, відвернулася й відійшла.

— Ах,— скрикнув пан Денис, усміхаючися своїм мертвецьким лицем і показуючи свої гнилі зуби,— ах, перепрашаю вас, пані, я помилився.

І, обертаючися до панни Верещевичівни, додав, не тратячи відваги:

— Та то я властиво хотів до пані звернутися зі своїм униженим предложенням і надіюся, що пані не візьмуть за жарт мойого щирого наміру.

— Чи ви одуріли, чи що вам таке? — скрикнула резолютно панна Верещевичівна.— Я вже від двох місяців заручена. Дуже мені жаль, пане Денисе, але ви вибралися троха запізно.

Випростувалася гордо й відішла, сказавши неправду, бо в дійсності не була заручена ні з ким.

— Га, то хіба пані позволяють,— сказав пан Денис, обертаючися до молодшої панни Кричевичівни,— що зложу...

— Прошу не складати нічого! Не позволю ні на що! Несіть далі, що маєте зложити! — защебетала, сміючися, молодша панна і, вхопивши Рузю під руку, побігла з нею геть.

Пан Денис лишився сам.

— От тобі й на! — сказав по хвилі, отямившися.— Аж три найдорожчі нараз, та й усі три дали коша.

А поміркувавши хвилю, він буркнув знов під носом:

— Гм! Панни — то пустий вітер. Що вони розуміють? Може би, ще поговорити зі старими?

І повільним кроком він пішов до покою, де були зібрані старші. Та щастя, очевидно, не сприяло пану Денисові. Панни Кричевичівни направду образилися його освідчинами в чужім домі, а панна Верещевичівна також просила свойого татка поспішати з від'їздом. Отець панни Рузі, не знаючи, що сталося, здивувався дуже та просив милих гостей не роз'їздитися ще, але коли вони таки роз'їхалися, а він дізнався від Рузі про все, що сталося, запросив пана Дениса до окремого покою, наговорив йому «три

міхи правди», а знаючи його безсребреність, всунув йому в руку банкнот із 10 ринських і заявив, що за годину його речі будуть спаковані і поміщені на бричці, а сидження тої брички буде приготоване для нього.

Прощання було коротке та дуже холодне. Панна Рузя не показалася зовсім, та, коли пан Денис сів уже до брички і коні рушили з місця, мигнуло йому в вікні лице панни Рузі, почервоніле від сліз. Пан Денис плюнув, віз заторохтів дорогою, і туман куряви закрив його перед очима тої, що з вікна плебанії посилала йому наздогін своє остатнє зітхання.

IV. ПАТРІОТИЧНІ ПОРИВИ

Було близько півночі. Широкими смугами лилося світло з вікон Д-ської резиденції, мелодійними переливами роздавалися зсередини звуки фортеп'яна. Лагідне світло, відбиваючися від білого, морозом розіскреного снігу, мигає далеко з високого сугорба, мов зірниця на сході. Далеко понад селом лунають звуки музики та співів, перериваючи мертву, безконечну тишу сільської зимової ночі.

— Ов, довго щось балюються панотчикові гості! — говорить півсонний селянин, близький сусід панотця, виглядаючи з сіней на обійстя.— Га, як їм не балюватися, коли є при чім і з-за чого, не то, що ось у мене! Гей, боже! боже! — зітхнув важко, засунув двері дерев'яним засувом і вернув до тісної бідної світлиці.

Каганець ледве блимав на печі, а на постелі лежала догоряла молода ще жінка. Її лице, недавно ще свіже та квітуче, протягла і зіссала тяжка недуга, очі блищали, але гарячковим огнем, а буйне золотисте волосся спадало без ладу на груди і на брудну пішву подушки. Груди з трудом високо піднімалися, в горлі пересохло і хрипіло, а все тіло час від часу дрижало судорожно з болю та холоду.

— Максиме! — відізвалася хора стиха.

Максим став коло неї німий із заломаними руками.

— Що то за музика?

— Гості у попа! — відповів понуро Максим.

— А! — зітхнула вона важко, немов пригадуючи собі, що з нею та де вона...

— Подай води, Максиме! В грудях щось пече, ох, як дуже пече!..

Максим мовчки пішов за водою, а вона, стогнучи, силувалася лягти вигідніше на твердій постелі, що давила до кості наболіле тіло, силувалася, та надармо.

А тим часом на попівщині гучно, весело, живо йде забава. Старші паночтчики засіли в невеличкій світлиці до тарока, а побіч них, на малім столику, бутельки вина, два дзбани пива, таця зі склянками та кілька пачок тютюну та цигар. Крім картяної, обов'язкової, йде між ними ще й друга бесіда — про що? Ну, звісна річ, про високу політику, про війну та мудру тактику Росії, про етимологію та фонетику, про українців та соціалізм. Усе мішається, пересипається жартами, критикується спокійно, без жару, без гарячки, як слідує старшим особам. Питання, котрі для інших становлять підстави життя, кровні завдання, а то й принуку до кривавої жертви,— тут вони тільки спосіб для приємнішого прогнання часу, для диспутів, перемішаних з товстими дотепами та цинічними замітками. Усе як слідує старшим особам!..

У сусідній світлиці, просторій та ясно освіченій, зібралася молодіж. Співи, музика, танці, сріблистий сміх, тихі шепти та сміло виголошувані компліменти несуться відтам пестрою рікою, наповнюють весь дім празничним, веселим гамором, надають йому подобу улія, до котрого щойно впущено молодого роя. Але, помимо того, на вид так веселого й щасливого образу, тут ведеться війна — безконечна, завзята, різновидна, хто знає, чи не тяжча, як тамта на Балканах. Правда, кров тут не ллється, стогнання ані крику не чути, ран не завдають, ну, але й без тої поганої декорації війна можлива. О так, тут війна тяжча, бо тут одні других стараються не зранити, не забити, а конечно живцем узяти в неволю. До тої цілі мусять тут служити і очі, і уста, і руки, і груди сніжнобілі, і талія, і фризура, і вуса, і рухи, і всі, всі дари природи і штуки! До тої цілі кожде тут вибирає інші способи, інші атаки та маневри, виступає до бою то відкрито, то тайно, уживає до нього то сього, то того оружжя після вільного вибору, бо прецінь усі тут — вільні люди! І помічники тут же! Сей чує за плечима сильну підпору вітцевих зв'язків і протекцій, тамта — вітцевих книжечок щадничих, інша — власної краси, ще інша — ліпшого від інших образування! Усе тут напоказ, усе прикрашене,

оздоблене, підладжене до бою, у всякого одна ціль: узяти противника або противницю в неволю. Словом, усе як слідує у вільних людей!..

Нараз музика втихла, танці, шепти, сміхи та співи перестали, із сусідніх світлиць повходили старші панотчики і старші пані. Пань було небагато, та й то більша їх часть сиділа серед молодіжі, маскуючи або підкріпляючи атаки та «маневри» своїх «малих», і всі стали широким кругом на середині світлиці. Нараз серед того круга появилася висока, горда стать отця Іліï, господаря дому. Його довге чорне волосся було сміливо закинено взад; довга нова реверенда лежала на нім як вилита, а чорні бистрі очі і орлячий ніс показували чоловіка, що любить розказувати і не терпить супротивлення. О. Ілія був удовець, бездітний і славився на всю околицю першим патріотом, підпорою Русі. Ім'я його часто появлялося в «Слові» під списом жертв, котрі збирав і надсилав чи то на «вторую городскую церковь», чи на бурсу при «Народном доме», чи на «одновленіе церкви св. Юра», чи загалом на інші «благородныи» цілі. Всякий, їдучи до нього в гостину,— а гостей спрошував о. Ілія частенько і гостив добре, бо було з чого,— знав, що конечно прийдеться щось «пожертвувати», і відкладав осібно гульдена як на податок. Як кождий щиро рутенський патріот, відказував («уїдав» — говорили тривіально сусіди) о. Ілія на ляхів, хоч, розуміється, не мав з ними ближчих зносин, а польського «народа» зовсім не знав; радувався, що мудрі правителі европейські розбили Польщу, що Росія так розумно і систематично відбирає їм їх давні фантазії, і нарікав, що Австрія, не знати за що дала їм так багато волі. Загалом придержувався о. Ілія політичних і літературних ідей «Слова» і, де міг, старався о прибільшення передплатників тої газети.

Всі гості цікаві, з якою ціллю виїде нині о. Ілія, і кождий сягнув до кишені, аби добути наперед відложеного гульдена. О. Ілія заждав хвильку, поки всі не втихли, озирнувся, кашельнув і зачав різким здоровим голосом:

— Сусіди мої чесні, гості дорогі! Бог свідок, як милий мені нинішній вечір, як тішуся тим, що можу бачити в своїм домі стілько щирих і гарних дітей святої Русі! Але ж під час утіхи і охоти не треба ніколи забувати тої нашої спільної, святої матері, котра особливо тепер тяжко стогне і знемагає під напором неприязних елементів!..

— Браво, браво! — закричали грубими голосами деякі старші панотчики, котрим усе найліпше подобається така фраза, що найменше має значення, а найбільше гучних слів.

— Ви знаєте,— говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві,— як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на загубу руськості і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних, заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!

— Е, молодчики, недоварені студенти! — закричали деякі з панотчиків.

— Кождому по конві холодної води на голову! — гукнув один.

— Ого, перебула наша Русь не такі біди і тоту перебуде! — додав поважно найстарший, який тою фразою збував усе, чого не розумів і над чим не міг подумати.

— Так,— підхопив о. Ілія,— то золоте слово і свята правда! Але вам, вірним дітям нашої вітчини, треба старатися, що мож і як мож, допомагати матері, допомагати тим, що воюють за її добро і славу, що поборюють її явних і скритих ворогів усякими способами!

— Так, так! — загули гості, хоч ніхто ще не міг угадати, куди націлився о. Ілія з таким вступом.

— Таким рицарем без страху та догани, таким борцем добрим за нашу Русь являється газета «Слово» та його світлий редактор. Отже, я вношу, аби при нинішній нагоді зробити складку для підпоможення того єдиного рицаря. Буде се мала лепта, але на добре діло ужита. Я перший жертвую на ту ціль 10 зол[отих], а хто схоче і своїм датком причинитися, най впише своє ім'я на сей лист паперу, а зараз завтра вишлемо складку і підписи до Львова.

— Браво, браво! — загули панотчики і поперли о. Лілю до стола, де лежав уже лист паперу побіч бляшаної, в цвіти мальованої таци. На папері на самім версі було написано великими буквами: «Въ пользу редакціи «Слова» жертвы, собраныи отцом Иліею в Д... О. Илія — 10 зл.». Під о. Ліею підписувалися інші, а на тацю почали сипатися гульдени та дрібняки. Всі ті гроші носили на собі сліди поту, немитих, важких, грубих рук, а не один такий папір, бачилось, досить у долоні здавити,

аби покапала з нього гаряча людська кров, аби роздалися з нього стогнання та зітхання тисячів нещасних, замучених, що з тими гульденами та дрібняками по частці життя і серця свого уткнули в жменю паночикові. А завтра ті криваві, потом і сльозами напоєні гульдени та дрібняки підуть на руки «благородних» редакторів та «іздателів-патріотів», котрі своєю чергою порозкидають їх любенько по шинках, кав'ярнях і інших, не менше, як самі вони, «благородних» місцях!..

По сплаченні контрибуції у всіх гостей мов гора з плечей зсунулася. Паночики вернули до тарока, молодіж до танцю, старші дами до розмови про торішній сніг,— одним словом, усе знов пішло звичайним ладом, а з хвилевого патріотичного пожару навіть іскорки, навіть попелу не лишилося...

Була дев'ята година зрана, коли скінчилася забава, а гості, дрімаючи та протираючи сонні очі, роз'їхалися. О. Ілія не лягав усю ніч ні на волосок, але його патріотизм не дозволяв йому й тепер заснути, поки не напише листа до пана редактора «Слова» і не відішле йому зібраних учора грошей. Він засукав рукави, протер очі, що непослушно раз у раз злипалися, розмахнув руками, аби надати їм більше сили, і, взявши за перо, почав писати лист. Але липли очі і рука відмовляла йому щораз голосніше послуху. Замість «Благородный» написав «Брагородный», а замість «Редакторъ» — «Ледакторъ», а побачивши нараз обі помилки, розлютився і роздер папір. В тій хвилі роздалося за дверми в сінях шуркання чобіт о підлогу — знак, що хтось із села прийшов до єгомостя.

— Хто там? — крикнув гнівно о. Ілія, маркітний, що «мара якась темлює тими хлопами тепер, коли у нього часу нема!»

Двері звільна отворилися, і несміло всунулася до світлиці бліда, вимарніла стать Максима.

— Слава Сусу Христу! — сказав він з низьким поклоном.

— А чого там? Чого тобі так рано? — запитав панотець.

— А, прошу єгомостя — жінка вмерла.

— Так? Ну, і що ж?

— Та я прийшов — що єгомость схотять, щоби грішне тіло поховати?..

— А, небоже,— відповів о. Ілія встаючи,— та-бо вона несподівано вмерла! Що то за порядок?

— Та... якось так, прошу єгомостя, відвелося. Я сам... І тут піди, і там, і сего доглянь, і того допантруй, і коло слабої день і ніч...

— Е, гореми-теремі, не було коли! А до коршми, і на торг, і всюди, то було коли, лиш до сповіді ні! А тепер, небоже, тринадцять паперків не мине тебе!

Максим пошкробався по голові і зачав проситися, відмовлятися, що-ді небіжка й так, слабуючи, винищила його до нитки, що не раз і на сіль нестає, що прийдеться й так зазичитися в жида на похорони.

— А мені що до того? — відрубав о. Ілія.— Про мене, зич, відки хочеш,— моє мусить бути!

Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем і жалем на душі в найбільшім нещасті, яким буває страта дорогої людини, торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться. Нема певної тарифи, яка усталювала би плату за церковні треби (приймаючи вже навіть те, що церковні треби мають бути плачені!), а як і є, то селянинові незвісна. На людські чуття, що в серці селянина так само глибокі, як і в серцях просвічених людей, при таких торгах ваги не покладається. У тих людей, що самі проповідують відречення від розкошів світу, нема і краплини стиду витягати руку по послідній кривавий гріш народу, витягати так різко, гордо, зухвало! І ще потому моралісти та паноточки говорять та кричать про зіпсуття, здеморалізування та недостачу людської гідності в народі! Перестаньте, «благородні панове», уперед самі вбивати та здавлювати в тім народі кождий зарід, кожду іскру людської самостійності, характеру й думки, перестаньте деморалізувати його власними прикладами, власним життям та науками, пізнайте раз і в нім брата, рівного собі, пізнайте його життя й потреби, подайте йому щиру, не брудну та користолюбну руку, а побачите тоді, що народ наш не такий звір, яким його показуєте, і що коли хто завинив при його зіпсованні, то, певно, найбільше ви самі!

Довгий час тривав торг. О. Ілія лютився і кричав, що хлоп — то худоба, котра передусім потребує доброго

бука, що кожде його слово — брехня і неправда і що хіба на огні признається до правди. Вкінці таки стало на його. Максимові духу не стало сперечатися з панотцем, і, зітхаючи, пристав на жадання о. Ілії. По відході Максима панотець тільки сплюнув і проворкотав:

— Тьфу, до чорта з хамами! Хвилі спокою чоловік не має!

І, облегшивши серце таким словом, засів о. Ілія знов до писання. Бесіда з Максимом і холодний поранок протверезили його. Прилагодив другий лист, і по хвилі намислу швидко забігало перо по папері, а лице о. Ілії роз'яснилося, просвітліло від припливу патріотичного чуття, котре в тій хвилі виливав на папір. Крізь хмари продерлося сонце і скісним світляним стовпом лягло поперек світлиці, але до сидячого не доходило світло. У сусіднім покої чути було стук і шелест служниці, що запрятувала по вчорашній гостині, а крізь отворені двері бачив там о. Ілія тільки стоячий насупроти фортеп'ян з розкиданими на нім нотами.

А в хаті Максима в тім часі сумно, понуро, мов у гробі. Небіжку вже обмили і нарядили на лаві. Кілька старих баб тихо-тихо крутиться по хаті, прибираючи та порядкуючи, а Максим з заломаними руками, німий, блідий і згорблений, стоїть у ніг тої, що мала бути його товаришкою і помічницею в недолі життя, а тепер стала тільки зайвим, важким тягарем. Ніхто не промовляє до нього, не потішає, не розраджує. Сам він стоїть у своїм горі,— хто знає, може, думає про те, відки тут узяти грошей на похорони? Звісно, прозаїчна душа!

Але гарячий, голосний патріотизм зі своїми великими абстрактами не бачить і не хоче бачити тої дрібної, щоденної прози!..

МОЯ СТРІЧА З ОЛЕКСОЮ

(ОПОВІДАННЯ МИРОНА СТОРОЖА)

Я чоловік проклятий, ненависний, прогнаний з-поміж «чесних»,— одним словом, проскрибований. Проскрибований,— се сама відповідна назва. Се не значить, що, приміром, моя совість стає супротив мене або щось подібного,— ні, се значить тільки то, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними»,— се на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, т[о] є[сть] попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо! Моє ім'я враз із кількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірноконституційних горожан»,— з моїм іменем усі вони в'язали поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я і мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, стрчені пусто та марно. Але возьмім, приміром, що діло зовсім так не діялось, що мені і моїм приятелям о переворотах та революціях і не снилося,— то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі, не вистачує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але всевідущий і всемогущий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до остатку в р. 1872, в моїх очах доглянув іскру такого огню, котрий може запалювати доми «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом,— я оказався кругом винним на суді,— значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупротив мене зовсім справедливі.

Я й зовсім не жалуюсь на те, ба, навіть,— хто знає,— може й легше мені стало, коли, вийшовши з тюрми, я почувся свобідним, як птах у воздусі (як той німець каже: vogelfrei). Я чув тоді щось подібного, як ученик, що по скінченні шкільного курсу виходить зо школи. У нього в руці свідоцтво хороше, а в голові блискуча, заманчива надія на приємності вакацій. І я також пройшов курс науки «порядних людей», просидів поруч них довгі літа і получив вкінці свідоцтво,— правда, трошки не так написане, як звичайно,— але все-таки увільняюче мене від дальшого сидження на проклятій лаві. Я вийшов надвір, на свіжий воздух! У моїй голові кишіли нові мисли, нові враження, а з-посеред них чимраз сильніше визначувалися звуки сумної і щасливої пісні:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!

Я чув, бачив, знав з сильного биття серця, що се правда, що пута порвалися, що давнє життя пропало,— а на першу хвилю, на перший свобідний віддих се вистачувало.

Правда чуття, хоть і як сильне та гаряче, недовго палає,— вік ним не проживеш. Після першого п'яного вибуху воно швидко успокоїлося, — і я поглянув на світ холоднішим оком. Життя проскрибованого, чужого посеред людей, ненависного, від котрого відвертаються всі, що ще донедавна запевнювали йому свою приязнь,— таке життя всякому швидко надоїсть. Правда, побачиш одного такого, що відвертається, стрітившися з тобою,— сплюнеш та проворкочеш: «Мізерак! Махай собі к чорту!» — побачиш другого, третього,— то само! Вкінці самому стане прикро, нудно,— розпука огорне. «Що се,— подумаєш собі,— чи се я справді вже такий гидкий та страшний,— чи тим людям усім в головах попереверталося!» — «Та ні,— відповідаєш собі самому,— ні одно, ні друге,— а тілько то, що вони «чесні і порядні», а ти... ну, годі!» На таку докладь нічого не відкажеш. Остається тільки дві дороги: або, посипавши голову попелом та роздерши й ті послідні «ризи», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним і порядним», та йти «на распутія і стогни града» — просити всякого «порядного» о прощення за страшну, хоть і несповнену провину; або раз навсіди плюнути на цілу «штуку», взяти

на себе «хрест свій»,— се значить, стати добровільно, доразу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і не оглядаючись іти шукати для себе такого самого товариства. Розуміється, я так і зробив,— і, вірте мені, не то, щоби-м стратив що-небудь на тім, а противно, то-м зискав, що тепер можу веселим, критичним оком поглянути на все минувше, що «чесним і порядним» людям зовсім не так легко приходиться.

Жиючи між проклятими та витрученими з «порядного» світу людьми, зовсім природно чоловік нагадує собі всіх подібних «проклятих», яких тільки стрічав коли-небудь. Споминки такі незадовго найшли й на мене. Ба, на мене вони мусили найти швидше, як на всякого другого, бо таких «проклятих» я не то щоби знав,— ні, вони були мої свояки! Весь мій рід, усі Сторожі, від першого до посліднього, були іменно такі. В цілім селі ні один «порядний» газда не сказав назви «Сторожі», щоб не додати: «от розбійники,— викришило би їх до лаби!». Та на тім діло не кінчилося. Сторожі були посміховищем і поштуркачами всеї громади, а іменно громадського начальства. Лучиться в полі шкода,— худоба овес спасе або там витолочить, а шкідника не зловлять,— ого, на Сторожів вина паде! Зрубав хтось у лісі варунок, а злісний не може дослідити хто,— ну, просто йде на Сторожівщину і, хоть нічого не найде, то все-таки вилле свою злість в цілім потоці проклять та всіляких поганих слів на «тих злодіїв, розбійників Сторожів». Їх бесіди і правдання старшина рідко слухала,— «весь світ знає, що ви брехуни та мейли, — бога би-сте продали!». Де яка кара, де яка здекуція, штроф або шарварок,— на Сторожів перших усе сиплеться, як з дірявого міха. Одним словом,— такі ж проскрибовані в громаді, як і я!

Чи треба й казати, що при таких обставинах життя Сторожів не було щасливе? Їх було три брати (мені приходилися стрийними братами). По смерті батька, а мого небіжчика стрика, вони поділили поміж себе його невеличкий грунт, поженилися, повислужувавши в війську і почали «пхати біду наперед себе». Змалу ще не було між ними згоди,— ні, брешу,— були хвилі, в которих не було згідливіших та сердечніших людей,— але знов лучалися й такі хвилі, коли вони ні за що, ні про що билися, волосали і кервавили, мов зовсім без пам'яті. Тому-то й поженилися вони кождий осібно,— хоть хати їх були майже

поруч себе. Звісна річ, що, розірвавши й так невелику батьківщину на три пайки, вони бідували і не могли ніяк доробитися хліба. Зразу ще йшло яко-тако, доки їх нещаслива вдача не поробила всіх «порядних», се значить багатших газдів, їх ворогами.

Ще парубкуючи в нашім селі, всі три брати відзначувалися поміж прочим парубоцтвом тим, що, як казали люди, «дуже були запальчиві до бійки,— що твоя єдна іскра!». Леда прикре слово, леда брехня,— вони вже мов огонь. Особливо в коршмі рідко коли обійшлося без бійки, скоро лиш Сторожі були. Посваряться два газди, вони сейчас уймуться за слабшим, за біднішим. Не було такого багача, котрий би від них не дістав пам'ятки. Але швиденько позабирали Сторожів до війська і держали по 12 літ. Батько їх умер, хата запустіла, поле оброблював за час мій батько,— і люди поволі-поволі зовсім забули про Сторожів. Аж ось вони повертали. Найстарший — Олекса — вернув найборше (другі два брати мали ще по рокові служити) і сейчас почав свататися. Мій батько порятував його на перший почин,— ну, і оженився мій Олекса з Маланчуковою Оленою. Старий Маланчук був собі зовсім небагатий газда, а Олекса не мав грошей, щоби запомогтися. Перший рік він ще оброблював ціле вітцівське поле, так, значить, було яко-тако. Але коли на другий рік поприходили брати з войська,— почалася незгода, далі сварка, а далі й бійка за батьківщину. По цілім селі люди говорили страшні вісті: що Сторожі заперлися в одній хаті і рубаються сокирами,— нікого досередини не пускають, тільки гвалт чути та кров аж по вікнах бризкає; то знов, що хотять доти битися, доки не лишиться тільки один, а того най буде все, і т. д. З усіх тих казок то тільки було певно, що Сторожі не хотіли позиватися перед суд, а задумали самі поділитися батьківщиною,— причім, розуміється, прийшло до бійки. Однако поділити все-таки поділили, і опісля ніхто не чув, щоби за поділ вітцівщини марикували один на одного.

Але в громаді разом зо слухами про їх бійки віджили всі давні спомини. «О, вже ся розбійники поєходили,— знов будуть людім голови розвалювати! Не могло їм де там одному з другим голову вкрутити в якій нетечи!» — так балакала найбільша часть сільських багачів, киваючи головами та частуючись горілкою. На нещастя, слова їх, іменно щодо розвалювання людських голов, доразу збу-

лися. Сторожі незадовго почали по-давньому верховодити в коршмі. Тільки ж військо полишало на них чимало слідів. Вони ходили тепер якісь понурі, відповідали на всяке запитання різко, мов топором рубаючи, а на багачів дивилися ще кривішим оком, як уперед бувало. Тоді ще принаймні хоть що — то побоювалися старшини,— а тепер де-де-де! На старшину іменно були в них найостріші зуби,— старшині вони ніколи й на одно слово не змовчали. «Кровопійці, злодіяки, живодерники,— розкричався, було, раз Олекса до війта і до преліпотентів.— Розжили-сьте-ся на громадськім добрі, то тепер брикаєте! Ах ви, свинопаси мерзенні,— я би вас усіх!..» Тільки ж присяжні не дали розлюченому докінчити і, вхопивши його, потягли до громадського шпихліра, що звичайно стояв порожній і служив замість арешту.

Але така нападка на словах,— то ще було по-божому. Олекса не любив бавитися словами, а зараз хапав фляшку або другу яку посудину та шпуряв межи очі. Нашого давнього війта він таким способом споганив на ціле життя, коли довідався, що за його війтівства з громадської каси щезло 500 зол[отих]. Війт був молодий і пристійний чоловік, любив при спосібності за молодицями побігати: Олексова фляшка відняла йому до того охоту, зробивши його лице подібне до свіжозораного поля. Розуміється, Олекса відсидів за тоту штуку в «семінарії» цілих 6 місяців, але й війтові «досолив неабияк».

Але не тільки сільська старшина,— навіть «пани», міські урядники, не мали ласки в Олекси. Він ставав против них наостро, а коли не помагали слова,— то в нього й «рукового» було не купити. Особливо возні, авскультанти та всякі другі посіпаки, що звичайно по селах грають роль великих панів, малися на осторожності, переїздячи через наше село, а передовсім пильнувалися стрічі зі Сторожами. І справедливо,— бо Сторожі кількох таких підпанків порядно-таки були провчили, на велику радість усім бідним, що мусили зносити їх брикання та сварку, а на великий клопіт війта, котрому приходилося за все відповідати перед старостою. Розуміється, що кар та арештів не щаджено на «розбійників». Ба, навіть сам пан староста повітовий, переїздячи раз через наше село, стявся був, та й то кріпко, з Олексою. Се було ще 1872 р. вліті під час холери. Староста з повітовим доктором приїхав, щоб оглянути, кілько є хорих. Розуміється, що ста-

роста стояв насеред улиці та тільки викрикав на «хамів», а пан доктор зо страхом і трепетом, клянучи на чім світ стоїть, ходив попід хати... Досередини хат він і не зазирав, а послухавши, що йому говорили баби та чоловіки, кричав на них, чому не роблять то і то, і втікав швидко на улицю.

— А со?[1] — питав його староста.

— E, niema nadziei! — була стала відповідь пана доктора, до котрої ще звичайно долучував: — Niech ich tu wszystkich jasne pioruny! — або: — Przeklęte chłopstwo, — samo sobie winno — umiera, a wódkę pije![2]

Правда, пан доктор не говорив нічого о тім, що ні одного хорого й на очі не бачив, ані о тім, що волів би й зовсім не оглядати далі, а їхати просто до сусіднього села, де у попа була для них наготовлена сита вечеря і вигідний нічліг. Староста був «совісливий» і ні за що не був би покинув свій «обов'язок».

Але його і пана доктора чекала ще дуже немила передирка на Сторожівщині. Баби, котрі плачучи, просили доктора зайти до хати і поглянути на хорого а котрим доктор на то відповідав тільки лайкою та прокляттями, ішли та заводили за старостовою бричкою горі селом, хоть і не сміли приступити ближче. До них приставало чимраз, то більше людей,— чоловіків, відказуючих та грозячих, дітей і жінок. Так зайшли аж на Сторожівщину. Олекса, роблячи щось коло хати, побачив на вигоні доктора, котрого дармо просили баби вступити на хвильку до того і того хорого. Він видів, як доктор кричав на них і клянучи вернувся на улицю. Баби підняли плач. Олекса вийшов до них і почав розпитувати, що се таке?

— Та ци видите, от,— говорила плачучи одна жінка,— луп'ір мерзенний приїхав ніби обзирати хорих. Я го прошу, щоби пішов подивитися на мого чоловіка, а він як ся затріпоче, як зачне гантелити та клясти, господи! «Marsz, babo!» та й «marsz, babo». «Та чого ж пан приїхали?» — питаю єго. А він і слухати не хоче,— побіг надолину.

У Олекси кров підступила до голови на таке оповідання.

---

[1] А що? *(польськ.).— Ред.*

[2] Ет, нема надії! Хай їх тут усіх ясні громи! — або: — Проклята мужичня,— сама собі винна — вмирає, а горілку п'є! *(польськ.) — Ред.*

межи панами бувши,— сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Га,— відповів я,— що ж робити, брате, коли мя пани так полюбили, що і на світ дихнути не пускают?

— Ага, видно,— сказав Олекса.

— Якось-то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка діткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати!? — закинув він.

— Та от єм вибрався, але де єго спати,— не хочеся.

— Ну, то, може, підеш зо мнов,— подивитися по Сторожівщині. А то й так хто знає, ци швидко тя другий раз увидимо.— Я пішов не відказуючись. Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну, що ж, Олексо,— перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник,— розкажіт ми, що ту діеся,— як вам проживалося за тоті роки?

— А що нам,— от як то нам,— відповів неохітно Олекса.— Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате,— сказав він жалібно,— не того ми від тебе надіялися. Ми гадали: от, чень, хоть один із Сторожів та діб'ється до чогось,— буде й нам поміч,— а вно ще от що,— така ганьба.

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Сесі слова, так згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом, у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то — ганьба?..— ледве прорік я дрижачим голосом.

— Ба, а що ж,— честь? — підхопив Олекса.— Сидіти в арешті межи злодіями,— та й за що?..

— Ну, за що, за що? — спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци ти вбив кого, ци обрабував, ци що, хто тобі свідок? От, о нас, то вже бодай усі говорят, що розбійники там,— ну, чорт їх знає,— але-

Олекса гірш усього не любив подібних «панських» жартів. Злість кипіла в нім. Він не міг довше стриматись і обсипав старосту і доктора цілим потоком не зовсім салонових слів. Староста кричав, а далі, видячи, що й баби зачали вторувати Олексі, замовк, сів на бричку і, сплюнувши, велів поганяти на друге село.

— A niech was tu wszystkich cholera wytnie! [1] — кричав він до людей.

— Тебе першого, посіпако, кровопийце, на! — кричав за ним Олекса.

Від того часу пан староста почав уважати наше село гніздом розбійників.

Нагадуючи сесю не зовсім естетичну, а ще менше патріархальну сцену, я звернув увагу ще на одну цікаву прояву. Коли на людей приходив який-небудь дотисок,— треба було десь стати остро, посваритися, упімнутися,— то люди пхали Олексу туди. «Ти-ді йди, бо тобі що? О ласку його не стоїш, ну, а нам, знаєш,— різно буває!» А Олекса, гаряча голова, не питав, що робить собі на кождім боці чимраз, то більше ворогів,— ішов і пускався осою в очі кривдителеві. В такі часи наші «багачі» забували свій гнів, балакали ласкаво з Олексою, жартували з ним, раді, що можуть сховатися за нього. Але скоро, тільки дотиску нема,— ого, вже мій Олекса знов і гидкий, і розбійник, і злодій, і хто знає, що ще. А бідні люди, хоть не раз і прем бачуть, як воно діло,— та що,— вони жиють на ласці багачів,— мусять змовчувати, а то й за ними підтягати...

Ось того-то Олексу Сторожа я й нагадав собі тепер, коли-м серед «свічної» та «чесної» громади побачився в такім самім положенні, як він, серед наших «порядних та чесних господарів». «А що,— погадав я собі,— поїхати б отсе та навідати його. Се буде цікава стріча двох проскрибованих, і то за подібні діла. Що то він скаже? Як привітає мене?»

Думка сеся недовго й мучила мене. Роздобувши гроші на дорогу, я сів на залізницю та й поїхав.

Розуміється, першим поступом я пішов до «своєї» хати, т[о] є[сть] до батьківської, в котрій тепер жили два мої брати, ще молоді, 19 і 15-літні хлопці, і вітчим з мачухою. Вітчим, мужчина в силі віку, рахувався до «найпоряд-

[1] А хай вас тут усіх холера візьме! *(польськ.)* — *Ред.*

бували і всякі річі виділи. Скажіт ви міні,— як кому докажут бунт, і забійство, і такі другі річі,— то як ви гадаєте,— як будут карати? Засудят вони єго на місяць або два, ци запотарайкают де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! «Ні,— кажу,— то не може бути. Якби так, то вни би го не на місяць засудили, а де з на 10 літ!» А він усе свеї: «Ей, що ти,— каже,— знаєш».

Ми знов ішли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверха чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рехкіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздусі, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи не раз в нечутнім леті поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне,— сказав він наконець,— ану скажи по правді, ци мере ви там хочете бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спитав я.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але-бо то от у нашім місті, то є й урядник,— я з ним не раз видаюся,— то він мені раз при пиву говорит: «Що ти,— каже,— Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажут, і вірите, і даєте тощо,— а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірят, а кажут, що то лиш така мана на простих людей, щоби їх слухали». Ци правда тото?

— Може й так, а може й ні,— відповів я,— тілько ж ти міні скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він он ходит по місті, як звір,— і волос му з голови не злетит.

— Ну, видиш,— то він же тобі говорив против бога, а єго не судили,— а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значит,— то за щось іншого.

— Та воно якось так виходит,— відповів Олекса.

межи панами бувши,— сказав він, а на лиці його мигнув їдкий усміх.

— Га,— відповів я,— що ж робити, брате, коли мя пани так полюбили, що і на світ дихнути не пускают?

— Ага, видно,— сказав Олекса.

— Якось-то ми, Сторожі, не маємо в них ласки, — замітив я.

Олекса якось сумно всміхнувся. Моя замітка діткнула його, видно, в болюче місце.

— Що ж ти, йдеш уже спати!? — закинув він.

— Та от єм вибрався, але де єго спати,— не хочеся.

— Ну, то, може, підеш зо мнов,— подивитися по Сторожівщині. А то й так хто знає, ци швидко тя другий раз увидимо.— Я пішов не відказуючись. Стежка вела долі городом, через річку та пастівники, а туди півперек поза село на Сторожівщину.

Довгу хвилю ми мовчали. Я бачив, що лице Олекси звільна насуплялося, немов якісь невеселі думки шибали по його голові.

— Ну, що ж, Олексо,— перервав я перший мовчанку, коли ми вийшли на пастівник,— розкажіт ми, що ту дієся,— як вам проживалося за тсті роки?

— А що нам,— от як то нам,— відповів неохітно Олекса.— Все по-старому. От ти би радше розповів, що там з тобою.

При тім поглянув мені в лице з таким дивним виразом, що я не знав, що й сказати.

— Ех, брате, брате,— сказав він жалібно,— не того ми від тебе надіялися. Ми гадали: от, чень, хоть один із Сторожів та діб'ється до чогось,— буде й нам поміч,— а вно ще от що,— така ганьба.

Олекса урвав і відвернувся від мене.

Сесі слова, так згори, відразу висказані, вдарили мене, мов молотом, у голову. Мені кров ударила в лице...

— Як то — ганьба?..— ледве прорік я дрижачим голосом.

— Ба, а що ж,— честь? — підхопив Олекса.— Сидіти в арешті межи злодіями,— та й за що?..

— Ну, за що, за що? — спитав я.

— А пан-біг тебе знає, за що. Ци ти вбив кого, ци обрабував, ци що, хто тобі свідок? От, о нас, то вже бодай усі говорят, що розбійники там,— ну, чорт їх знає,— але-

зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблят усяку роботу і ліпше і швидше, ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину,— а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистачит дві неділі,— то значит, що як тепер усі люди роб'ят раз у раз по цілому дневі, тоді будут могли робити по півдня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кождий газда про себе займаєся однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдут у одно велике господарство,— а при машинах не буде потрібно тілько людей до поля, що тепер,— то одна часть буде мусила взятися до всілякого ремесла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоб повисушувати багна, помурувати гостинці, повикорчовувати хащі, плекати пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасут худобу, будут могли ходити до школи, бо на них уже не будут кожду дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помочи всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних, ні багачів, а були всі рівні люди робучі, котрі на свою працю жили б хорошо і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку, видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що старається поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тим часом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попродираною стріхою та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої палаци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом.— Ходи, брате, посидь троха,— побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Катерина, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вітати мене.

бували і всякі річі виділи. Скажіт ви міні,— як кому докажут бунт, і забійство, і такі другі річі,— то як ви гадаєте,— як будут карати? Засудят вони єго на місяць або два, ци запотарайкают де з на п'ять або й більше літ?

— Е, та то стара байка! Я то й твому вітчимові казав! «Ні,— кажу,— то не може бути. Якби так, то вни би го не на місяць засудили, а де з на 10 літ!» А він усе свеї: «Ей, що ти,— каже,— знаєш».

Ми знов ішли хвилю мовчки півперечкою посеред піль, покритих зеленим вівсом. Вже ніч налягала. Перед нами в віддалі здвигався огромною чорною масою Діл, над котрим на заході ще жевріли послідні відблиски вечірнього світла. За нами лишився пахущий пастівник, немов зелене, іскристе озеро, на котре зверха чимраз густішою масою зачала налягати вечірня мряка. Рекіт жаб нісся з річки широко по росистій траві. Пергачі звивалися в воздусі, мов великі, чорні блискавиці, черкаючи не раз в нечутнім леті поверхність зелені. З півночі повіяло холодом. Ми пішли швидше, щоби завчасу зайти в село. Олекса немов хотів щось питати мене, але не міг якось осмілитись.

— Та що, Мироне,— сказав він наконець,— ану скажи по правді, ци мере ви там хочете бога скасувати, уряд, усьо?

Я ждав подібного питання і всміхнувся.

— А ти як гадаєш, ци мере хочемо, ци ні? — спитав я.

— А хто вас там знає! Я собі гадаю, що то не може бути! Але-бо то от у нашім місті, то є й урядник,— я з ним не раз видаюся,— то він мені раз при пиву говорит: «Що ти,— каже,— Олексо, знаєш! Ви гадаєте, що воно так усе, як попи кажут, і вірите, і даєте тощо,— а пани та попи сміються з того! Вони нічому не вірят, а кажут, що то лиш така мана на простих людей, щоби їх слухали». Ци правда тото?

— Може й так, а може й ні,— відповів я,— тілько ж ти міні скажи, ци судили того урядника так само, як мене?

— Судили? Угу! Він он ходит по місті, як звір,— і волос му з голови не злетит.

— Ну, видиш,— то він же тобі говорив против бога, а єго не судили,— а від мене ти щось такого ніколи не чув, а мене судили. Значит,— то за щось іншого.

— Та воно якось так виходит,— відповів Олекса.

— Отже ж я тобі розповім, за що нас судили. Нам сказали, що ми — нас було кілька люда — зробили межи собов таємну кумпанію, щоби ширити між людьми соціалізм.

— Ага, ага,— перебив мене Олекса,— щось-то й ту наш ксьондз говорили про той соціалізм. Скажи-но ти мені, що то таке?

— Соціалізм,— відповів я,— то така наука, щоби, от для прикладу,— що мають люди обробляти поле по кусничкові, кождий окремо для себе,— то щоби обробляли разом,— то ніби, щоби все поле збили в один лан громадський і щоби на нім робили всі разом,— що ся вродит, також разом іде до громадського шпихліра, а відтак уряд громадський ділит кождому після того, як робив; робив більше, більше дістає,— робив менше, то й менше дістає.

Олекса слухав, здивований.

— Ба, та що тото,— каже,— то є така наука?

— А так, наука.

— А тота наука заказана?

— Ні, не заказана.

— Ба, то за що ж вас судили, коли не заказана?

— Чуєш, що сказали нам, що ми ніби зробили межи собою таємну кумпанію,— а то не вольно.

— Ну, а ви робили таку кумпанію?

— Га,— кажу я,— нам того надокладь не довели,— а тільки вимірку вали з того, що в нас понаходили листи, що ми писали один до другого.

— Але скажи ж мені,— зачав Олекса по короткій мовчанці.— Тут о вас говорили, що ви уряд касуєте,— а ти ось говориш, що буде уряд громадський, щоби ніби паювати, що ся кождому належит?

— А так,— відповів я,— то видно тоті брехали, що о нас таке говорили. Ми тілько того хочемо, щоби кождий працював на користь усеї громади,— а тогди вся громада буде могла кождому забезпечити таке життя і таку вигоду, якої тепер не має і найбагатший газда.

— Ба, а то як? — спитав Олекса.

— А так, що як у громаді всі будут робити разом,— то зроб'ят далеко більше, ніж кождий собі окремо. Ба, чоловік, працюючи порядно, все зробит більше, ніж йому треба до життя. Збіжжя все не з'їсться в громаді, хоть ніхто не буде й голоду терпіти,— а як прийдеся продавати, то на гурт і там, де найліпше платят. І ту буде

зиск. От возьми бодай такий приклад. Ти знаєш, що тепер повинаходжено різні машини до господарства, плуги ліпші, сіялки, молотилки, косарки, січкарні і багато других: вони роблять усяку роботу і ліпше і швидше, ніж чоловік руками. Один господар не має за що завести не раз і одну таку машину,— а вся громада, господарюючи враз, ніби одно велике газдівство, може легко посправляти такі машини: тоді до тої роботи, що тепер потребує місяць часу, вистачит дві неділі,— то значит, що як тепер усі люди роб'ят раз у раз по цілому дневі, тоді будут могли робити по півдня. Ще й друга користь може з того бути. Тепер, як видиш, кождий газда про себе займаєся однакою роботою: все коло поля та й коло поля. А як усі господарства в цілій громаді перейдут у одно велике господарство,— а при машинах не буде потрібно тілько людей до поля, що тепер,— то одна часть буде мусила взятися до всілякого ремесла та торгування. Тоді буде також досить рук, щоб повисушувати багна, помурувати гостинці, повикорчовувати хащі, плекати пчоли та худобу. Діти, що тепер літом пасут худобу, будут могли ходити до школи, бо на них уже не будут кожду дрібку старатися родичі, а громада. Громада для свого ж добра схоче мати з них здорових і розумних людей. Таким способом можна буде помочи всім бідним, можна буде так зробити, щоби не було ні бідних, ні багачів, а були всі рівні люди робучі, котрі на свою працю жили б хорошо і в достатку і не терпіли б такої нужди, як тепер.

Олекса мовчав. Помимо густого змроку, видно було по нім, що думка в голові заворушилася, що старається поняти і розміркувати собі все, що чув.

Тим часом дійшли ми до Олексової хати. Обгороджена старим, напіврозваленим плотом і захищена кількома напівпідсохлими яблінками, вона схилилася в один бік, бовваніючи в сумерці старою, попродираною стріхою та покривленими стінами, що ледве держалися на підпорах.

— Ось і мої палаци препишні! — промовив Олекса з гірким усміхом.— Ходи, брате, посидь троха,— побесідуємо.

Ми ввійшли. В хаті була Олексова жінка Катерина, молода ще, але з нужди дуже помарніла молодиця, а довкола неї стояла ціла купка дрібних дітей. Вона годувала їх черешнями, а найменше держала коло грудей. Вона з великою втіхою почала вітати мене.

— Ну, боже милий,— не гадали вже ми вас видіти, як розпустили чутку: ого, нема Сторожа Мирона! Що я ся тогди наплакала!..

Катерина й тепер зачала обтирати очі рукавом. Олекса за час нашого вітання стояв збоку, всміхаючись добродушно та поводячи очима по хаті. Хата була крайнє бідна, посудина вся нужденна, діти марні і слабовиті (вони вже від тижня жили майже черешнями, бо хліба не стало, а бульби нової, єдиної опори в передновинок, ще не було!).

— Видиш,— то мій двір! — відозвався Олекса.— Ну, але сідай же собі!

Я сів. Олекса присунув собі столець і сів насупротив мене. Він почав було заходитися — гостити мене, але я відмовився. Катерина зачала розповідати дещо о своїм житті і о тім, як вітчим збиткується над моїми браттями. В мене духу нестає повторювати ті страшні факти,— вони записані в мене глибоко в серці, а вам до них нема ніякого діла.

Олекса за той час, хоть і мішався не раз в жінчину бесіду,— видно було, думав о чім іншім. Коли Катерина скінчила, він звернувся знов до мене.

— Ну, дивна ж у вас тота наука, що ти ми казав. Мені видиться, що в ній багато правди.

— Яка то наука? — запитала Катерина.

Олекса почав своїм способом і своїми словами роз'яснювати їй, в чім діло. Вона дивувалася, схапувалася з місця і скрикала час від часу: «Ну, ци видиш! Не раз чоловік сам собі таке дещо гадає,— а вно от і в школах того вчат!» Олекса, розповідаючи їй, сам розгарячився, його сірі очі почали блищати, він не міг спокійно всидіти на місці і вкінці скрикнув:

— А боже, боже, чому-то чоловік темний, чому-то не видит нічого, що ся в світі діє! Ну, дивися, жінко,— якби всі люди до того дійшли, то що би їм було затяжко зробити так? І заборонити би їм ніхто не смів! Ну, але скажи мені, брате,— коли тота наука не заборонена, то за що ж на вас таке кричат?

— Е, то різні тому причини,— відповів я.— Треба видіти, хто кричит. Кричат найбільше погані люди, дармоїди, деруни,— бо видят, що якби до того дійшло, то би їм нараз усьо урвалося. А друге — кричат дурні, котрі не знают, чого ми хочемо: їм наговорили, що ми бунтівники, хочемо різати панів, попів та жидів,— ну, і кричат.

А ми, як сам видиш, не то що різати, ані навіть виганяти нікого не гадаємо,— але і овшім, чим більше люда, тим ліпше! Більше рук до роботи, то й робота ліпше піде! Розуміється, що хто не буде робити, той нічо не дістане і може собі рушати на штири вітри.

— Так, так! Так ся належит! — аж скрикнув Олекса. — Ци раз я то само говорив от нашим жидам або й панам: «Дармо людську кров п'єте! За що вас бог на світі держит?». — Так, брате мій любий, того ся держи, від того не попускайся, хоть би мали так на тебе всі кракати, як ось ту на мене в селі!

Я всміхнувся.

— А хіба ж уже, богу дякувати, не кракают? Не бійтеся, є вже й тепер такі, що, якби могли, то би мя простов дорогов виправили на шибеницю! А попуститися того, як самі видите, не зовсім легко. Скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від неї не відречеся, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком.

— Ну, а як же ти гадаєш,— що буде далі з тобов?

— А що буде? Гадаю деяким способом заробити тілько, щоби мож купити грунт,— тоді піду та буду господарити: може, на що людьом пригоджуся.

Олекса і Катерина, видимо, не надіялися того. Їх здивувала моя бесіда.

— Як то,— тількі роки вчившися, а всьо надармо?..

— А то чому надармо? Ци ви гадаєте, що той лиш учиться не надармо, хто вийде на попа або пана та може людей обдирати? Ні, брате,— тепер найвища, найкраща наука — вміти чесно жити на пожиток бідним, а не на їх нужду! Тепер найвища наука каже, що треба робити, працювати для громадського добра. Тепер наука каже, що то, що я вчився через тількі літа,— то то я так якби довг затягав у всіх людей, що мене вдержували, давали ми книжки, одіж, страву,— бо на все то я прецінь не заробив. Отже, той довг треба якмож найсовісніше сплатити!

Під час моєї бесіди лице Олекси прояснювалося, наливалося кров'ю,— він встав зо стільця і, коли я скінчив, хопився за чоло і скрикнув.

— Чуєш, чуєш, Катерино! Слухай, що він говорит! Розумієш усьо? Ох, брате, брате любий! Чень то бог дасть, що з наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно! Най тебе бог держит на тій дорозі, коли-сь раз на ню став!

Він кинувся обнімати і цілувати мене. Катерина, втираючи сльози рукавом, також зблизилася ідо мні, малі Сторожі обступили мене, щебечучи та обзираючи. В моїх очах по двох довгих-довгих літах перший раз закрутилися чисті сльози зрушення. Весь світ мені прояснився, нова сила вступила в мене, немов се кожде з тих бідних, прибитих недолею, погорджених людей частину свого життя, своїх надій, своєї сили вливало в мене!..

Але що ж, добродії,— такі хвилі лучаються тільки «проскрибованим», так, як той тільки чує вдесятеро живіше красу життя, хто стояв під ножем ката! Правда, життя «проскрибованого» часами сумне і важке, але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба, вічна, ненастанна боротьба против темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвилі, з котрих одна стоїть за все життя, життя в затрутім, удушливім воздусі недумства! Ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиль варто плюнути на всі «пута», варто стати «проскрибованим»!

МУЛЯР

Ах, той стук, те калатання, ті крики на вулиці якраз проти мого вікна проганяють усяку думку з моєї голови, не дають мені й на хвилю спокою, відривають від праці! І нікуди мені подітися, нікуди сховатися від того невгамовного стуку. Від рана до вечора він не перестає, а коли ляжу спати, змучений денною спекою, то чую його виразно навіть у сні. І вже цілі два місяці так, подумайте собі! Відколи напроти моїх вікон почали мурувати оту нещасну каменицю, відтоді я не написав ані одної стрічки, і стук та калатання невгавали в моїх вухах.

Не можучи сам нічого робити, сідаю день-денно у вікні й дивлюся на роботу інших. Вид руху, бігання, праці кількадесятьох людей, що вертяться і нишпорять у тім тіснім місці, мов мурашки у купині, прогонює нервове роздразнення. Я вспокоююсь, дивлячись, як помалу-малу під руками тої маси робучого люду росте велика каменица, як здвигаються вгору її мури, як шипить та куриться вапно, що його гасять у великих дощаних скринях та спускають відтак у ями, як мулярі тешуть цегли, допасовуючи їх до належного місця, як жінки й дівчата носять цемент у цебриках, у яких крізь вуха просилено дрючок, як помічники, зігнені в дугу, на дерев'яних носилках, ярмом накладених на плечі по оба боки шиї, двигають цеглу горі руштованням. Уся важка щоденна робота тих людей проноситься передо мною, мов хмара, і, чуючи їх крики, жарти та розговори, я й сам про себе забуваю, немов тону в якімось безбережнім непрозорім тумані, і швидко, невловимо пливе година за годиною, день за днем.

Лиш ті підмайстри зі своїм криком, зі своєю лайкою, погрозами, наругами та самоволею над робітниками вириває мене з того непрозорого туману, нагадують живу

погану дійсність. Їх лиш два, а пречінь усюди їх повно; всі робітники мовкнуть і хиляться, де котрий із них проходить. Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все у них готова наруга, готове гнівне, згірдне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відізватися, боронитися або впімнутися за товаришем,— зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю, з уст прискає піна, і мається ж тоді від нього винуватець! І то ще добре, коли йому позволять терпіти, коли не наженуть у сій хвилі від роботи! Адже вони тут повні пани, їх власть над робітниками необмежена, а нагнавши одного, вони зараз же надиблють чотирьох, що ще й напрошуватись будуть на місце прогнаного. О, нинішнє літо для підмайстрів жниво! Вибирай лишень і з платні уривай кілько хочеш, нічого не скажуть робітники,— а як котрий схоче пожалуватися будівничому — геть його, нехай гине з голоду, коли не хотів бути покірним!

Одного дня, коли я, як звичайно, сидячи в вікні, поглядав на роботу, вчинився нараз крик на самій фронтовій стіні. Причини крику я не бачив,— чув тільки, як підмайстер кинувся до одного робітника, понурого високого муляра середніх літ, і почав ганьбити його остатніми словами. А той нічого, похилився і дальше робить свою роботу. Але підмайстра сеся уперта, понура мовчанка розлютила ще більше.

— Ти, злодію, ти, драбе, кримінальнику, зараз мені забирайся відси! — кричав запінений підмайстер, чимраз ближче надскакуючи до робітника.

Я бачив, як понуре, нахилене над цеглою лице муляра чимраз більше червоніло, мов жаром наливалось. Він затис зуби і мовчав.

— Чи маю сто разів до тебе говорити, ти, шибенику, голодранче, розбійнику один, га? Марш відси, зараз забирайся, бо скинути кажу!

Робітник, очевидячки, боровся сам із собою: його лице аж посиніло. Вкінці, не випростовуючись, підвів трохи голову і звільна, з невимовною погордою в кождім звуці процідив:

— Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай боже з хлопа пана!

Підмайстер на хвилю немов застив на місці при тих словах. Очевидно, примівка муляра вразила його в саме болюче місце: він був з хлопського роду і тепер, ставши

«паном підмайстром», дуже стидався свого походження. Тож по хвилевім остовпінні він вибухнув повною силою пари.

— Так? Так ти до мене? Чекай же, я тобі покажу! Я тебе навчу! Марш!

Робітник не рушався з місця і робив своє.

— Забирайся, опришку! Махай до сто бісів, бо велю поліцая закликати!

Робітник уперто ценькав молотком о цеглу. Тоді підмайстер прискочив до нього, вирвав йому молоток із руки і шпурнув на вулицю. Розлючений муляр заскреготав зубами і випростувався.

— Хаме! — крикнув він.— Якого ти біса мене вчепився? Чого ти від мене хочеш?

— А! Так ти грозиш? — ревнув підмайстер.— Гвалту! Гвалту! Розбійник!

На той крик прибіг другий підмайстер, і оба сполученими силами кинулись на муляра. Той не опирався. Кулаки посипались на його плечі; супроводжений стусанами, німий з люто сті й розпуки, він зійшов із рушто вання і взяв на плечі свій мішок з начинням.

Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова.

— Масти хлопа лоєм, а він смердить гноєм! — крикнув на відхіднім муляр уже з вулиці. На лиці його ще раз показалася силувана насмішка, але в очах рівночасно проти сонця заблищали сльози.

— Лиш ти не йди на зломану голову, ти, опришку, Довбущуку поганий! — крикнув підмайстер з муру і погрозив відходячому кулаком.

Другого дня я встав рано і виглянув крізь вікно. На вулиці ще було тихо. Робітники іно що сходилися «на фабрику». Я дуже зачудувався, побачивши між ними прогнаного вчора муляра. Зацікавлений, я почав дивитися, що з того буде, як прийде підмайстер. Інші робітники мало бесідували з собою, а до відігнаного й зовсім ніхто не підходив, він стояв сприбока коло паркану. Аж ось і підмайстер надійшов, фукаючи чогось, як ковальський міх. Він швидко озирнув робітників; його гнівний погляд зупинився на прогнанім учора мулярі.

— А ти, опришку, знов тут? А ти чого тут? Хто тебе потребує?

— Пане підмайстер,— озивається робітник, підступаючи два кроки (серед загальної тиші чутно, як тремтить його насилу здавлюваний голос),— пане підмайстер, майте обачіння. Що я вам зробив? За що ви мене хліба збавляєте? Адже знаєте, що тепер роботи ніде не знайду, а дома...

— Марш ти мені, кримінальська мордо! — ревнув підмайстер, котрому нині не в лад була покірлива стать, так, як учора уперта, понура мовчанка.

Муляр звісив голову, взяв під паху свій мішок з начинням і пішов. Цілий тиждень потім щорана я бачив ту саму сцену на вулиці. Відігнаний муляр, очевидно, не міг ніде знайти роботи і щорана приходив просити підмайстра, щоб приняв його. Але підмайстер був твердий, як камінь. Ніякі просьби, ані заклинання не порушували його, і чим більше муляр гнувся та хилився перед ним, чим глибше западали в голову його потускнілі очі, тим гордіше бадьорився перед ним підмайстер, тим прикрішими та згірднішими словами ганьбив бідолашного робітника. А той неборака по кождім відказі тільки стискав зуби, брав мовчки під паху свій мішок і втікав, не оглядаючись, немов боявся якоїсь страшної покуси, що так і перла його до поганого діла.

Було то вечором у суботу. Нáпрасний дощ захопив мене серед вулиці, і я змушений був схоронитися до поблизького шиночка. В шинку не було нікого; брудна, вогка світлиця була слабо освічена одною лампою, що сумовито гойдалася на стелі, а за шинквасом дрімала стара товста жидівка. Оглянувся по кутах, я — диво дивне! — за одним столом побачив знайомого муляра поруч із своїм завзятим ворогом підмайстром. Перед кождим стояла склянка пива, до половини надпита.

— Ну, дай нам боже, куме! — сказав муляр, стукаючи своєю склянкою о підмайстрову склянку.

— Дай боже й вам! — відповів той тоном де-де лагіднішим, ніж на вулиці коло роботи.

Мене зацікавило се дивне товариство. Я казав собі дати склянку пива і сів далеко, в другім кінці світлиці в куті за столом.

— Та що, куме,— говорив муляр, видимо, змагаючись на силу і на свобідний тон,— недобре то, що ти так на мене завзявся, бігме, недобре! За таке, куме, бог гніваєся!

Говорячи се, він закалатав склянкою о стіл і замовив іще дві склянки пива.

— Та ж ти, куме, знаєш, що у мене дома, яка нужда! Не треба тобі й говорити. Жінка слаба, заробити не може, а тут я вже, з ласки твоєї, цілий тиждень ані о!.. Та ще коби-то я сам, то вже би чоловік якось терпів. А то, видиш, слаба жінка, та й ті бідні хробаки, вже ледво лазять, хліба пищать... Серце краєся, куме,— бігме, що краєся! Адже я їм якийсь отець!

Підмайстер слухав тої бесіди, понуривши голову і хитаючи нею, немов дрімав. А коли жидівка принесла пиво, він перший узяв склянку, калатнув о муляреву і сказав:

— На здоровля твоєї жінки!

— Дай боже, аби й ти не хорував! — відмовив муляр і надпив трохи свою склянку. Видно було з його лиця, як неохітно його уста тикалися напитку. Ах, може, на нього пішов останній гріш із визиченого перед чотирма днями гульдена, що мав прокормити цілу його нещасну родину аж до ліпших днів, бо другого бог знає, чи де вдасться визичити! А тепер він за останній гріш узявся гостити свого ворога, аби хоч так задобрити його!

— І ще ж ти, куме коханий, зважж так на сумління, що я тобі такого зробив? Що в злості сказав тобі нечемне слово?.. А ти ж мені кілько наговорив! Бігме, куме, недобре так кривдити бідного чоловіка!

Кум, випивши пиво, знов схилив голову і хитав нею, немов дрімав.

— Та вже,— заговорив несміло муляр,— будь ласкав, у понеділок... теє... Сам видиш, куди бідному чоловікові дітися? Хіба-таки на пні гинути з жінкою й дітьми?

— Та що, скажеш дати ще склянку того шуму? — перервав його бесіду підмайстер.

— А, і овшім, і овшім! Гей, ще склянку пива!

Жидівка принесла пиво, підмайстер випив і обтер уста.

— Ну, та як же буде? — спитав тривожно муляр, стараючися взяти підмайстра за руку і дивлячись йому в лице.

— А як буде? — відповів той холодно, встаючи і збираючися до відходу.— Дякую тобі за пиво, а до роботи в понеділок не маєш чого приходити, я вже приняв другого. А впрочім (сі слова сказав уже коло самих шинкових дверей), я таких опришків, таких шибеників, як ти, не потребую!

І підмайстер одним скоком вибіг на вулицю і затріснув за собою шинкові двері.

Нещасливий муляр став мов громом прибитий на ті слова.

Довгу хвилю стояв нерухомо, не знаючи запевно, що й думати. Далі прокинувся. Якась дика думка блисла в його голові. Він одною рукою пірвав стіл, за котрим сидів, і як стій відломав від нього одну ногу, а відтак замахнув відломаною ногою по шинквасі. Брязк, дренькіт, хруст, крик жидівки, гамір надбігаючих людей, крик поліціянта — все в одній хвилі зіллялося в дику, оглушаючу гармонію. За хвилю нещасний муляр опинився серед ревучої та пискливої купи жидів, що з великим рейвахом віддали «скаженого та біснуватого розбійника» в руки поліціянта. Грізний сторож публічного безпеченства вхопив його за плечі і пхнув наперед себе. Побіч поліціянта поволоклася ледве жива з переляку шинкарка, лишивши замість себе другу якусь жидівку в шинку, а довкола них, голосячи та верещачи, ціла купа жидиків і всякої вуличної голоти повалила до поліції.

1878 р.

МАЛИЙ МИРОН

I

Малий Мирон — дивна дитина. Батько втішається ним і каже, що він чудово розумна дитина, але батько, звісна річ, сторонничий суддя. Та й ще Миронів батько — чоловік уже в літах, ледве дочекався дитини, і, значиться, яка там будь собі дитина, все вона у нього золота, і розумна, і гарна. Сусіди тихо шептали собі, що Мирон «якесь не таке, як люди»: іде та й розмахує руками, гуторить щось сам до себе, візьме прутик, швякає по повітрі або стинає головки з будяків та ластів'ячого зілля. Серед інших дітей він несмілий і непроворний, а коли часом і відізветься з чим-будь, то говорить таке, що старші як почують, то тільки плечима стискають.

— Василю,— говорить малий Мирон до малого Василя,— ти доки вмієш рахувати?

— Я? А доки маю вміти? П'ять, сім, парканацять.

— Парканацять! Ха, ха, ха! А то кілько парканацять?

— Ну, кілько ж має бути? Я не знаю!

— Та то ні кілько. От сядь лишень, будемо рахувати!

Василь сідає, а Мирон починає рахувати, цюкаючи за кождим разом бучком о землю: один, два, три, чотири...

Василь слухає, слухає, а далі встав і побіг. Мирон і не замітив: сидить, цюкає і рахує далі й далі. Надійшов старий Рябина, кахикає, харкотить і охає,— Мирон не чує, все своє. Старий зупинився близ нього, слухає, слухає... Мирон дорахував уже до чотириста.

— А ти, невітцівська дитино, е! — сказав старий своїм звичайним, трохи носовим голосом.— А ти що робиш?

Малий Мирон аж звергся і обернув залякані оченята на старого Рябину.

— Та ти землицю святу б'єш, е? Ти не знаєш, що землиця — наша мама? Дай сюди той бучок!

Мирон дав, не розуміючи майже, чого хоче від нього старий. Рябина шпурнув бучок геть у кропиву. Мирон трохи не заплакав, не так за бучком, як за тим, що старий перервав йому рахунок.

— Іди додому та «Отче наш» говори, е-е-е, аніж маєш такі збитки робити! — сказав старий з суворим видом і пошкандибав далі. Мирон довго глядів за ним, усе ще не можучи зрозуміти, за що се старий прогнівався і чого хоче від нього.

II

Малий Мирон над усе любить бігати сам по зелених, цвітастих лугах, поміж широколисті лопухи та пахучий ромен, любить упиватися солодким запахом росистої конюшини та квітчатися прилипчастими лопуховими гудзиками, яких так і насиляє на себе від ніг до голови. А ще річка, через котру з городу треба йти на пастівник, невеличка супокійна підгірська річечка, з глибокими, стрімкими та обривистими берегами, з глинистим дном, з журчачими бродами, котрих дно покрите дрібними плиточками, оброслими м'яким зеленим водоростом, довгим, мов зелені шовкові пасма,— ота річка — то правдива розкіш, то сильна принада для Мирона. Там він цілими годинами любить сидіти, запхавшися в високий зелений косітник або між густе лапасте листя надбережного підбілу. Сидить і вдивляється у плюскітливу воду, в мигаючу під напором хвилі траву, в ковбликів, що час від часу вилазять зі своїх печер або випливають із глибшого плеса, нипають по дні, шниряючи за водяним хробацтвом, то знов вистобурчують свою тупу вусату мордочку аж над воду, хапнуть раз повітря та й утікають чимборше в свою криївку, немовби закоштували не знати якої присмаки. А тим часом сонце жарить із безхмарного темно-блакитного неба, гріє Миронові плечі і все тіло, але не пече його за широким листом. Любо йому. Невеличкі його сірі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається,— думка починає рушатися.

— От сонічко,— чому воно таке невеличке, а татуньо казали, що воно велике? То певно, в небі лиш така невеличка дірка прорізана, що його лиш стілько видно!

Але зараз же в його голові заворушилася й друга думка.

— Ба, а як же воно? Сходить, там дірка мала; заходить, то й там дірка. Хіба ж дірка разом із сонцем по небі ходить?

Се не може йому помістится в голові, і він обіцяє собі, що скоро додому, то зараз запитається татуня, яка то в небі на сонце дірка прорізана?

— Мироне! Мироне! — чути здалека крик. То мати кличе. Мирон почув і схопився, збіг із беріжка над бродок, аби перейти через річку, та й нараз зупинився. Багато разів уже він переходив через річку, та й нічого, а тепер нараз нова поява впала йому в очі. Він стояв якраз проти сонця і, дивлячися в воду, побачив нараз замість плиткого дна, камінчиків і м'яких зелених пачосів водоросту — одну бездонно глибоку синяву. Він не знав іще, що се небо з води всміхається до нього, і зупинився. Як же тут іти в таку глибінь? І відки вона взялася нараз? Він став і почав уважно розглядати глибінь. Усе однаково. Він присів. Однаково,— тільки при беріжку видно знайомі камінчики та й чути звичайний любий журкіт води на броді. Він повернувся лицем у другий бік, за сонцем: глибінь щезла, брід плиткий, як був. Се відкриття і втішило, і здивувало його. Він почав повертатися на всі боки, пробуючи і втішаючись дивним явищем. А про мамин клик і зовсім забув!

І довго так стояв малий Мирон, то схиляючись, то повертаючись над бродом, але лізти в воду все якось не смів. Усе здавалося йому, що ось-ось серед плиткого камінчастого броду земля розскочиться, і зіне бездонна блакитна глибінь під річкою, між високими берегами, і полетить він у ту глибінь далеко-далеко, щезне в ній, мов трісочка, кинена в глибоку, темну криницю. І хто знає, як довго був би він стояв над бродом, якби не був надійшов сусід Мартин, що з вилами й граблями квапився до сіна.

— А ти чого тут стоїш? Он там мати кличе тебе. Чому не йдеш додому?

— Та я хочу йти, але боюся.

— Чого?

— Та от, адіть! — І він показав бездонну синяву в воді.

Мартин не порозумів.

— Ну, та чого тут боятися? Адже плитко.

— Плитко? — спитав недовірливо Мирон.— А от яка глибінь!

— Глибінь? Ади, що не глибінь,— сказав Мартин і, як був у ходаках, так і перейшов через брід, мало й замочивши їх. Той перехід Мартина осмілив і Мирона, і він перейшов через воду і побіг горі огородом додому.

— Який се дурний хлопець! П'ять літ має, а ще броду боїться,— пробовкнув сусід і пішов до сіна.

III

А коли літом усі старші з хати підуть у поле, Мирон лишається сам, але не в хаті. В хаті він боїться. Боїться «дідів у кутах», т[о] є[сть] тіней, боїться череватого комина, чорного внутрі від сажі, боїться грубої дерев'яної клюки, вбитої в віконце, що в повалі для пропускання диму від скіпок, якими світять зимою. Мирон лишається надворі. Там він може собі гуляти, рвати зіллячко і розщипувати на кусники, будувати хатки з тріcок і патичків, що на дривітні, або й так собі лежати на приспі та грітися на сонці, та слухати цвіркоту воробців на яблінках, та глядіти на синє небо. Любо йому, і на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає — се думка надходить.

— А чим то воно чоловік усе видить? І небо, і зілє, і тата з мамою? — таке питання насувається йому ні звідси, ні звідти.— Або чим чує? Он каня кевкає, кури кудкудачуть... Що то таке, що я тото чую?

Йому здається, що все те чоловік діє ротом, і видить, і слухає. Рознімає рот: так і є, видно все, чути все...

— А може, ні! Може, очима?

Зажмурює очі. Ов, не видно нічого. Рознімає: видно й чути. Зажмурює знов — не видно, але чути.

— Еге, так ось воно як! Очима видно, а чим же чути? — Знов рознімає і затуляє рот — чути! Далі очі — все чути. Аж ось прийшла думка — заткати пальцями вуха. Шум-шум-шум. А то що таке? Чути шум, але не чути ні кудкудакання курей, ні кевкання кані. Віднімає пальці — чути кудкудакання, а шуму нема. Другий раз — те саме.

«Що се таке? — міркує сам собі Мирон.— Еге, знаю вже! Вухами чую кудкудакання, а пальцями чую шум! Аякже, аякже».

Пробує раз і другий — так, зовсім так!

А коли поприходили женці на полудне, він, підскакуючи, біжить до батька.

— Татуню, татуню! Я щось знаю!

— Та що таке, моя дитино?

— Я знаю, що чоловік очима видить.

По батьковім лиці перебіг усміх.

— А вухами чує кудкудакання, а пальцями шум.

— Як, як?

— Та так, що як не затикати вуха пальцями, то чути, як курка кудкудакає, а як заткати, то чути тільки шум.

Батько зареготався, а мати, остро позирнувши на Мирона, сказала, намахуючи йому ложкою:

— Іди, приблудо, йди! Такий парубок великий, що вже би далі женився, а такі дурниці говорить? Чому ти ніколи не погадаєш наперед, що маєш сказати, а все десь таке ляпнеш, мов на лопаті вивіз?.. Таже чоловік усе чує вухами! — і шум, і кудкудакання.

— А чому ж не чує разом! Тільки як не затикати вух, то чує кудкудакання, а як заткати, то чує шум? — запитав малий.— От потрібуйте самі! — І він справді для перекони заткав свої вуха пальцями.

Мати проворкотіла ще щось, але відповіді на те питання не знайшла.

IV

А вже найбільша була біда Миронові з тим мисленням! Не вмів мислити, та й годі. Що тільки, бувало, скаже, все якесь не таке, як треба, все мати або хто-будь другий каже йому:

— Та чому ти, тумане вісімнацятий, не помислиш уперед, що маєш казати, а так бовтаєш, як той рибак бовтом бовтає!

І що вже бідний Мирон не намучився, щоб вимислити, а потім сказати щось розумного,— ні, не можна, та й годі. Бідний Мирон прийшов до того переконання, що він не вміє мислити!

Ото раз сидить уся родина при обіді довкола великого стільця насеред хати. Мати подає капусту. Капуста добра, з салом, ще й крупами засипана. Всі їдять її мовчки. Малий Мирон укусив разів зо два, а далі задивився на те, що так тихо стало в хаті, ніхто й слова не скаже. Ні відси ні відти здається йому, що власне тепер йому випадає щось сказати. Але що би тут такого? Треба наперед розмислити, а то всі будуть сміятися, ще й мама насварять.

Що би тут сказати? І малий Мирон зачинає мислити. Ложка, як ніс її від рота до миски, так-таки застила в повітрі враз із рукою. Очі недвижно вперлися в пустий простір, а далі мимовільно зупинилися на образі матері божої, що висів на стіні; губи тільки рушаються, мов щось шепчуть.

Слуги побачили се, взирнулися поміж собою, трунули одно друге ліктями, а дівка-служниця шепнула навіть до старого Івана:

— Ану, він зараз якусь дурницю вистрілить.

— Ба, не знати,— почав звільна Мирон,— чому тото свята матінка дивиться, дивиться, а капусти не їсть?..

Бідний Мирон, хоть і як мучився, не міг нічого ліпшого придумати, може, для того,що його насилу заставляли думати «так, як люди».

Сміх, регіт, звичайна нагана матері враз із «туманом вісімнацятим» — бідний Мирон заплакав.

— Та що ж, коли я не вмію мислити так, як люди! — сказав він, обтираючи сльози.

V

Що з нього буде? Який цвіт розів'ється з того пупінка? Се й проповісти не тяжко. Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвитися на добро,— стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з остатнього, щоб своїй дитині отворити очі у світ, то тоді — що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди

кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь у бідності, самоті та опущенні на якімось піддашші, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати черв'яка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!..

1879.

ОЛОВЕЦЬ

Прошу ніяким світом не думати, що се я розповідаю видумку, або що напис на заголовку сеї повістки — яка-небудь метафора. Ні, діло справді йде про оловець, і то не цілий, а кусник, от так, візьмімо, три цалі завдовжки. А втім, як хто скаже, що півчетверта цаля, то також не піду з ним до війта судитися. Але то знаю добре, що чотирьох цалів завдовжки не тримав. Се міг би я, як кажуть правники, «ствердити головною присягою», або, як кажуть наші ясеничани, «побожити й заскаритися, на чім світ стоїть». Півчетверта цаля, не більше, задовгий був герой сеї повістки. Хоть то літ тому чимало, як ми бачилися з ним останній раз, се є — як я бачив його, бо він своїм затемперованим носиком хіба ж міг мене бачити? А притім він цілого півтора дня лежав у моїй шкільній торбі, під книжками, достоту у тьмі кромішній! Аби не збрехати, то буде тому не менше шістнадцяти літ,— доволі часу, щоб забути й про якого щирого приятеля. А я не забув про нього, про півчетверта цаля задовгий кусник олівця, в оправі з темно-червоного дерева, шестигранний і політурований нажовто, з срібним, вибитим написом «Mittel» [1] на тупім кінці; з другого кінця був затемперований, не надто остро, а не надто й тупо,— саме стільки, кілько потрібно для сільського школяра.

В такім виді лежав він одного зимового поранку на снігу на подвір'ї ясеницької школи саме коло стежки, котру протоптали зрана школярі. Се був погідний, чудовий поранок. Мороз потискав, мов скажений; у повітрі

[1] Середній *(нім.)*.— *Ред.*

літали малесенькі платочки снігу, зовсім прозірчасті, видні тільки по діамантовім блиску, коли в них заломався сонячний промінь. Оловець не застряг у замерзлім іскристім снігу, а лежав зовсім наверха. Його жовта політура полискувалася до сонця, а срібні букви «Mittel» виднілися здалека. Певно, котрийсь школяр, біжучи до школи, загубив його. Він так і лежав, простягнувши свій чорний, заострений носик до стін школи, немов силувався вказати кождому прохожому, що там його належне місце; немов просив своїм срібним поглядом, аби його виняти з тої хоть гарної, але дуже холодної постелі і занести там, до школи, відки широко по селу розлягався гармидер хлопців, що дожидали пана професора.

Скажіть же тепер самі на совість, що би ви зробили, якби вам лучилося побачити такого Mittel'a, і то в подібнім, не зовсім для його «чину» відповіднім положенні? Думаю, що 90% із вас, не підозріваючи в нім героя не то повістки, але навіть газетярської новинки або мізерного анонса, підняли б його і сховали попросту до кишені. Інші 10%, запевно, навіть не схилились би по нього.

Я, признатися щиро, належав до тих 90%, с[е] зн[ачить], не підозріваючи нічого злого в олівці, схилився по нього і, не маючи ніде при тілі кишені, вложив його до шкіряної школярської торби, в котрій були мої книжки. Але що при тім було не зовсім звичайного, так се те, що я вельми втішився своєю знахідкою. Я був бідний сільський хлопець і ніколи ще на своїм віці не мав олівця, все мусив писати тим проклятущим гусячим пером, котре так страшно капало, бризкало і порскало під натиском моєї руки. А тепер нараз — я знайшов оловець! Та й ще який гарний! Правда, я бачив його лише мельком, ще як лежав на снігу, бо відтак, ухопивши його в руку, я швидко шусьнув його до торби, немов боячися, щоб сонце, котре так ясно світило, не викрало його з моєї руки. А ще друга цікава штука при цілій тій операції була та, що мені й через голову не перейшло, аби котрий школяр міг був його згубити,— чуєте,— ані через голову мені не перейшло. Де, де, де! Котрий тут у нас школяр губить олівці! То мусив бог зна якийсь незнайомий пан приїздити до професора,— ну, певно, то він якимось дивним способом загубив той оловець. А може, то був жид-гендляр, котрому професор торік продав корову; може бути, що сей оловець лежав тут іще відторік і ніхто його, бідного, не видів. А може,

він упав уночі з неба враз зо снігом? Адже ж бабуня казали, що не раз жаби падуть із неба; чому ж би й олівці не мали падати? Так міркував я, йдучи через подвір'я до школи. Що ж, хіба шестилітньому хлопцеві не вільно так міркувати? А впрочім — ні! Мені дуже сподобався той оловець. Я держав руку в торбі, а він був у моїй руці, я обертав його гранками сюди й туди, старався вгадати його грубість, відновити перед своїми очима його стать, — одним словом, моя фантазія, мов мотиль коло квітки, невпинно крутилася й шибала коло олівця. Вона насилу відганяла всяку думку, що оловець міг належати до котрого школяра, і що, значить, мені прийдеться віддати його назад властителеві.

В класі повно вже було школярів. Деякі сиділи в лавках і бубоніли завдану лекцію, хвиля від хвилі боязко позираючи на двері, чи не йде професор. Інші, сміліші, ходили по класу, билися, тручалися поміж лавками, мазали різні дива крейдою на таблиці і стирали їх відтак швидко намоченою шматою, котра служила замість губки. За олівцем ніхто не питав. Се мене дуже врадувало, і я швиденько, немов крадькома, шусьнув у другу лавку і сів на своє звичайне місце. Виймаючи книжку, потрібну для слідуючої години, я почув у торбі брязк олівця о шкіру і весь затремтів — не знаю, чи з радості, чи з якоїсь неясної тривоги.

Ось і професор прийшов, почалася наука. Нічого! Ось і година минула, професор вийшов, крик і гомін почався по-давньому, про оловець ніхто й слова не каже. Я сиджу, оглядаюся довкола і тремчу, мов злодій над краденим добром, боячись, що ось-ось надійде хтось і зажадає від мене олівця.

Але ніхто не жадає олівця. Школярі ходять і вчаться, сваволять і товчуться по-давньому.

Степан Леськів, мій добрий знайомий, наближується до мене.

— Ов, ти, видно, нині рахунків не вмієш; то-то будеш у шкіру брав! А ще як мені скаже професор бити, ну, майся гаразд, небоже!

Що за збиточник той Степан! Він знає, що рахунки — моя слаба сторона, і любить не раз подрочитися зо мною. Але я знаю добре, що він таки жартом говорить; притім нині я не боюся професора, бо я рахунків (писати цифри до 100) навчився. О, ще й як навчився! А хто вчора ці-

лий день писав пальцем цифри по шибах вікон, покритих густою росою?

— Ну, ну, не дуже ти журися моїми рахунками,— відповів я Степанові.— Уважай лиш, аби ти сам не дістав у шкіру!

Диво дивне, бігме, що диво! Я хотів відповісти Степанові також жартом, з усміхом, ласкаво,— а відповів якось так злісно, гризько, таким понурим голосом, що аж самому стало погано! Ба, я чув навіть, як ціле моє лице налилося кров'ю. Степан стояв хвилю передо мною і, не кажучи нічого більше, дивився на мене зачудуваним поглядом, а далі відійшов, видимо засмучений тим, що вразив мене своїм жартом. Він так мене любив, той лагідний, тихий, услужливий і добрий хлопчина! За що я так гризько відповів йому? За що засмутив його? Він же ж говорив до мене жартом, і я не мав ніякої причини гніватися на нього!

Такі мислі шибли мені через голову, коли Степан пішов і мовчки сів у свою лавку. То був невеличкий, русявий хлопчина-восьмиліток. Його батько, бідний селянин, був сусід мого вуйка, у котрого я жив, тож і оба ми, хлопці, товаришували раз у раз із собою. Степанів батько давніше, кажуть, був багатий чоловік, але великий огонь та всілякі інші нещастя зруйнували його господарство. Він був високий, сильний мужчина, з понурим лицем, раз у раз схиленим у землю, і говорив грубим, різким голосом. Я мимовільно якось боявся його і вважав його жорстоким чоловіком. Зато малий Степан весь удався в матір, тиху, лагідну жінку з ладним іще, добродушним лицем і ясними сивавими очима. Тому-то не раз, стоячи за плотом на пастівнику, підстерігав я, поки старий Леськів вийде з хати, аби бодай на хвилю забігти до Степана, побавитися з ним. Правда, ми не раз і сварилися, як звичайно діти, але ніколи не надовго. Я, гарячіший до сварки, а то й до бійки, звичайно перший був і до перепросин, а Степан, усе однаковий, усміхався так любо, немов хотів сказати:

«А видиш, я то давно знав, що ти не видержиш без мене!»

Але тепер, пощо я тепер розгнівався на Степана? Та ні, я чув добре, що я зовсім навіть не розгнівався на нього! Навпаки, його жалібний, сумний погляд болів мене якось, вертів у моїй дитинячій груді. Я стидався чогось, сам не

знаючи чого, і забув про оловець. Аж коли враження остигли і проминули і перед собою побачив я торбу, в котрій мої нерви немов чули здалека дотик олівця, тоді знов моя фантазія вернула назад до того предмета і за хвилю про Степана і його сумний погляд я забув зовсім.

Знов увійшов професор, почалася година наукова і поволі проминула; про оловець ніхто ні пари з уст.

Третя година мали бути рахунки. Тота висока і страшна наука відбувалася таким способом, що професор викликував одного до таблиці, казав йому там писати крейдою цифри, а всі інші хлопці мусили ті самі цифри писати на своїх зошитах. Професор раз у раз ходив коло лавок, заглядаючи то тут, то там до зошитів, чи всі пишуть і чи так пишуть, як належиться.

Перед рахунковою годиною почув я в остатній лавці, де сидів Степан, якийсь гамір, якісь тривожні, уривані питання і відповіді, але за загальним гамором не міг розібрати, що се таке. Та все-таки мене щось тьокнуло, якийсь несупокій заворушився в мені. Я подумав собі: не буду тепер виймати олівця, буду писати, як звичайно, пером, хоть і як воно мені обридло.

Ось і професор увійшов. Відітхнувши хвилину при столі, він устав і викликав мене до таблиці. Я вийшов заляканий, тремтячи, бо взагалі писання чи то цифер, чи букв було для мене твердим горіхом: усякі знаки з-під моїх рук виходили криві, гачкуваті, розлізлі, так що звичайно подобали на старий пліт, у якім кождий кіл стримить у інший бік, а хворостини півперечні стримлять самі по собі, не можучи здибатися з колами. Але що було робити: викликав професор, треба йти. Я став коло таблиці і взяв у праву руку шмату, а в ліву крейду.

— 35! — крикнув професор і озирнувся на мене.— Ах ти, тумане, а ти як крейду держиш? Лівкутом будеш писати, га?

Я перемінив нещасливі знаряди премудрості в обох руках, відтак підвів праву, як міг, догори і ледве дістав до половини таблиці. Завдання написати на таблиці цифру 35 було дуже трудне, бо приходилося писати самі «скрутні» цифри. Вчора, вправляючися пальцем на шибах у писанні цифер, я довго думав, як би то воно написати оту прокляту трійку, щоб її зладити таку кругленьку і з таким зубчиком на середині? Запитати не було кого, от я й надумав писати її з середини від зубчика, потягнути відси

насамперед горішній, а відтак долішній каблучок. Так я й навчився писати дома, так само взявся й тепер дрижачою рукою мазгуляти на таблиці. А тут іще, як на нещастя, рука дриголить, сила, якої й так не було много, десь мов замерзла, так що хоть і як мучуся, тиснучи крейду до таблиці, то проклятущі штрихи все виходять такі худі та тонкі, що ледве їх видно. З тяжкою бідою я намалював трійку.

— А що, вже? — кричить професор і обертається до мене.

— Ще... ще ні,— відповідаю я і, обливаючись холодним потом, берусь писати 5, розуміється, знов за власним методом, с[ебто] є, зачинаючи здолини.

— Що, що, що? — скрикнув професор і прибіг ближче до мене.— Як ти пишеш, як?

Я мовчав. Дрижача рука дотягла штриха на таблиці. П'ятка подобала радше на Г, ніж на круглочереве, гребнясте 5.

— Ах ти, поросяча почеревино (звичайний титул, яким професор іменував школярів), то ти не знаєш, як пишеться 5?

І, не ждучи відповіді на се питання, професор одною рукою вхопив зі столика широку ленію, а другою мою руку, з якої вилетіла крейда, і голосний ляск залунав по класі. Долоня моя налилася кров'ю і стала якась ніби грубша, а попід шкірою немов мурашки забігали. Я, змалу твердий на біль, не заплакав, тільки скривився.

— То не знаєш, як писати 5? Не видів, як я писав? А диви, як пишеться 5,— от так! — і пан професор хопив крейду і з розмахом написав насамперед на таблиці величезну п'ятку, а відтак на моїм лиці таку ж саму (може, не таку правильну й виразну) величезну п'ятку.

— Пиши далі,— крикнув до мене,— 48!

Я взяв крейду і почав писати. Професор дивився ще хвилю. Чвірка вдоволила його, і він пішов знов між лавки.

— Чому не пишете? — крикнув він грізно до хлопців, котрі напів з усміхом, а напів з ляком дивилися на те, що діялося при таблиці. На крик професора всі голови нахилилися додолу, мов жито від вітру похиляє додолу пристигаюче важке колосся.

— А ти, старосто, як написав 3? — питає професор одного.

Замість відповіді, замість пояснення — ляск ленією по лапі.

— А то що наверха, над 5? — питає другого.

— Капнуло з пера.

Знов ляск ленією по лапі.

— А ти, свату, чому не пишеш? — питає третього.

— Та я... про... прошу пана професора,— чуть крізь сльози голос Степана Леськового.

— Що? — кричить професор гнівно.

— Я десь оловець загубив.

В тій хвилі з моєї руки, не знати чому, випала крейда. Кажу ще раз: не знати чому, бо я був певний, що оловець, який лежав тепер супокійно в моїй торбі, не був Степанів. Ніяким світом! А все-таки при тих його словах я так запудився, рука моя так затремтіла, що крейда, мов слиж, виховзла з моїх рук. Щастя моє, що завдана цифра була вже написана, тепер я не зміг би був написати її.

— Так,— крикнув професор,— загубив? Постій-но ти, навчу я тебе!

Чого властиво хотів професор навчити Степана, господь знає. Ми, школярі, знали лиш тільки, що професор два дні тому дуже сварився з Степановим батьком і, видимо, лишень шукав притоки, аби за вітця помститися на хлопцеві; а крім того, ми бачили, що сьогодні професор трохи п'яний і що, значить, без бійки не обійдеться.

— Марш на середину! — крикнув він до Степана. Бідний хлопець, видко, знав, що його жде, і не швидко рушався; професор ухопив його за довге, біляве волосся і виволік насередину.

— Тут стій! А ти,— обертаючись до мене,— написав уже?

— Написав.

— Сідай! А ти йди до таблиці!

При тих словах професор штуркнув Степана. Я легше якось відітхнув, раз тому, що сам сидів на безпечнім місці, а по-друге, тому, бо думав собі, що чень уже Степанові не буде нічого за оловець, коли його професор післав до таблиці,— бо те знав я, що Степан писати вміє. Тільки чуючи, яким гнівним голосом диктував професор Степанові цифри, як лютився, видячи, що Степан пише добре, я чогось боявся. Мені було так тяжко, немов щось шептало мені внутрі, що коли буде що злого Степанові за оловець, то в тім буде й моя вина. Яким способом такі

дивні гадки сплелися в моїй голові, не знаю, але те тільки певно, що я тремтів, мов трепетовий лист.

Степан пише цифри та й пише, вже записав цілу таблицю, професор раз у раз дивиться на нього, аби зловити його на чім-будь, але годі.

— Досить! — кричить він.— А тепер лягай!

— Та за що, прошу пана професора? — обзивається Степан.

— Що? За що? Ти ще питаєш? Зараз лягай!

Мене щось мов за горло стисло, коли я почув ті слова. Професор шукає різки в остатній лавці, а бідний Степан блідий, дрижачи, стоїть при таблиці і мне шмату в руках.

— Та за що мене пан професор хочуть бити? — спитав ще раз Степан крізь сльози, видячи професора, що наближався з різкою в руці.

— Лягай! — крикнув той і, не ждучи далі, вхопив Степана за волосся, перевернув його на крісло і почав щосили швякати різкою. Степан закричав з болю, але крик, бачиться, тільки дужче дразнив оп'янілого професора.

— Аби ти знав на другий раз, як олівці губити! — кричав він задиханим, уриваним голосом, і різка ще сильніше засвистала, оперізуючи тіло бідного Степана.

Що діялося зі мною в тій довгій, страшно важкій хвилі? Перша думка, яка мигом шибнула мені через голову, була — встати і сказати, що я всьому винен, що Степанів оловець у мене, що я знайшов його і не віддав Степанові. Але страх перед свистом різки насилу придавив мене до місця, спутав мій язик, стиснув горло мов залізними кліщами. Крик Степана прошибав мені груди. Холодний піт обілляв мене цілого; я виразно чув біль, острий біль від різки, чув його на цілім тілі і так живо, що всі мої мускули мимоволі корчилися і тремтіли, а в горлі щось захлипало голосно, на цілий клас. Але тривога обдала всіх такою мертвотою, що, незважаючи на гробову тишу, ніхто в класі не чув мойого хлипання.

А професор ще не переставав бити! Вже бідний Степан охрип, лице його посиніло з натуги, пальці судорожно впилися в професорові коліна, ноги кидалися в повітрі, але різка не переставала свистіти в повітрі, а кождий її свист, кождий ляск на грубу полотняну сорочку Степана стрясав і здавлював тридцять дитинячих серць у класі,

витискав новий крик болю і розпуки з груді Степана. Я не тямлю вже — ох, і пригадувати не хочу! — що діялося в мені під час тих страшних хвиль, які чуття перелітали по моїм тілі, який біль проникав мої сустави, які мислі шибали по голові. Та ні,— мислей не було ніяких! Я сидів холодний, задубілий, мов камінь! І тепер іще, по шістнадцятьох літах, коли нагадую ту хвилю, бачиться мені, що вона на довгий час оголомшила мене, мов удар каменем по тім'ю, і що будь таких хвиль багато в моїм дитинстві, з мене вийшов би такий самий туман, як ті, котрих бачимо сотки в кождій нижчій школі нашого краю, як ті нещасливі, забиті фізично й духово діти, котрих нерви відмаленьку притупили страшні, огидні сцени, а голову від шістьох літ задурила професорська дисципліна.

Вкінці стих свист різки. Професор випустив Степана, а той, безсильний, змучений, без духу покотився на поміст. Професор, червоний, мов буряк, кинув різку і сів на крісло, з котрого іно що скотився Степан. Хвилю віддихав, не кажучи й слова. В цілім класі було тихо, мертво, сумно. Чути було лишень, як хрипів бідний хлопець, судорожно хлипаючи.

— Не встанеш ти? — прошепотів професор, копаючи його ногою в бік.

Степан по хвилі ледве-ледве підвівся на ноги і став, держачися рукою лавки.

— Марш на місце! А знай, як на другий раз олівці губити!

Степан пішов на місце. В класі знов стало тихо. Професор, видимо, протверезився трохи і почув, що лихо зробив, збивши так хлопця. Він знав, що з Леськовим зачіпатися недобре. Думка про се ще гірше дразнила його, і він схопився і почав мовчки бігати по класу, важко сапаючи.

— А, драби, розбійники! — крикнув у ході, не знати, чи до нас, дітей, чи до неприсутніх ясеницьких громадян.

Знов довгу хвилю бігає професор по класу, знов сапає і воркоче щось під носом, а далі обертається до нас і кричить:

— Додому!

Але й се, звичайно дуже чудодійне слово, що звіщало нам бодай на день увільнення від ваготи шкільної премудрості, тепер немов до глухих було сказане. Тривога

й непевність приголомшили всіх школярів і відібрали їм чуття. Треба було аж другого, голоснішого викрику професора, щоб усі встали до молитви.

Коли по молитві школярі рушилися з лавок і почали виходити з класу, то діялося се без звичайного шуму й товкітні; всі йшли звільна, боязко позираючи на професора, що стояв при столику, поки всі хлопці не вийшли. Кождий чув себе якось немов придавлений. Степан ішов, хлипаючи, а коли вже коло дверей позирнув на професора, той погрозив йому кулаком. Я йшов майже самий остатній, ледве переступаючи ногами. Я боявся і стидався чогось так страшно, що рад би був у тій хвилі запастися під землю. Не знаю, хіба розбійник по сповненім убійстві чує таку ваготу на серці, яку я чув тоді. Особливо на Степана був би я в тій хвилі не поглянув за жодні гроші. Я так живо уявляв собі його біль,— ні, я терпів не менш його,— а тут іще той проклятий внутрішній голос раз у раз шептав мені, що він через мене терпів, що оловець його! Так, тепер уже виразно щось говорило мені, що то його оловець я знайшов! І що́ би, бачиться, на такий спосіб природніше, як піти тепер до нього і віддати йому згубу! Чи не ще! Так ні! Природно воно видається, але мені тоді, доразу прибитому страхом, жалем і стидом, було зовсім неможливо се зробити. І не то щоб тепер іще я бажав заховати той оловець для себе,— де там! Він тепер ваготів, мов камінь, у моїй торбі, пік мою руку здалека,— я тепер ніяким світом не був би діткнувся його, не був би поглянув на нього! Ще якби хто був силою вирвав у мене торбу і витряс із неї все, так щоб і оловець випав, а Степан відтак міг його взяти,— ах, як би я був радувався такому випадкові! Але так не сталося,— та й не до того було школярам.

Скоро лиш із класу та з професорського подвір'я, всі обступили ще хлипаючого Степана і почали його розпитувати, як і де загубив він оловець, який то був оловець; деякі голосно відказували на професора, інші жалували Степана і говорили йому, аби конче пожалувався татуневі.

— Або я-а знаю, де я за-агубив,— хлипав Степан.— Але що мені тепер та-атуньо скажуть! Іно що мені поза-авчора купили в місті, а я-а загубив. Ой, ой, ой! — заплакав бідний хлопець, що боявся вітця не менше, як професора.

— Та не плач, дурний, не бійся,— потішали хлопці,

хоть, певно, ні один із них не рад би був бути в Степановій шкірі.

— Ага, не пла-ач! — відповів сумно Степан.— Та вони мене за-аб'ють за оловець! Шість кре-ейцарів, кажуть заплатили за нього в місті... «А як мені,— кажуть,— де загубиш, то шкіра не твоя, чуєш!...» Ой, ой, ой!..

Я не міг слухати тої бесіди. Кожде Степанове слово кололо мене, мов будяки. Я побіг швидко додому, весь дрижачи, блідий і задиханий.

— О, ти вже, певно, десь бився з хлопчиськами! — крикнула при моїм вході на мене тітка.— Що такий приходиш задиханий, як той пес гінчий! Ах ти, драбе якийсь, непотрібе, нездаро, нуждо якась несосвітенна!

Тітка була ще дівчина двадцяти кількох літ віку. Вона була «дуже добра»,— бодай се можна було сказати про її язик, який не любив ніколи «дармо хліб їсти» і якому ніколи не хибло слів.

Я повісив торбу з книжками на кульці і сів їсти, не кажучи й слова. Попоївши, я сів коло стола і взяв книжку, не по те, щоб учитися, що там на завтра було завдано,— де мені було до вчення! Я сидів над книжкою, мов пень, і сотий раз прочитував усе одні й ті самі слова, не тямлячи, що читаю і до чого се йде. Я силувався не думати про Степана, про професора, про старого Леськового, але їх лиця раз у раз сунулися мені на думку, проймали мене холодом, гризли і турбували, мов грішника згадки про давні проступки. Я так бажав, аби враз настав вечір, але вечір, мов заклятий, не приходив. Я боявся поглянути на торбу з олівцем, немов се була не торба, а страшна нора, і не оловець, а гадина.

Як я перемучився, поки не настав вечір, не буду розказувати. Які страшні сни снилися мені вночі, як я кричав, утікав ніби, ховався, як за мною бігали та літали ящірки з острою мордою і з великим написом «Mittel» на хребті, як мене кололо терня з жовтою блискучою корою і шестигранними кільцями, затемпероваными при кінці,— се також нехай тоне в криниці забуття. Досить того, що, вставши рано, я був мов збитий або зварений у поливанниці, а тітка вдодатку насварила на мене, що я всю ніч метався та верещав, не даючи їй спати.

Рано, заким іще я пішов до школи, вуйко приходить із села і, скинувши грубі, суконні рукавиці з рук, зачинає розповідати про різні сільські новини.

— А за що то вчора професор так Леськового Степана збив? — питає вуйко нараз мене. Те питання страшно перепудило мене, немовби хто обілляв мене окропом.

— Та... та... та... каже, що десь за... за... за...

— Що ти, говорити не вмієш, чи що? — крикнула збоку тітка. — Ну, та що там такого сталося із Степаном? — запитала вуйка.

— Та так вам його вчора професор збив за якийсь оловець, що ледво живий приліз додому.

— Та який оловець?

— А во, купив йому отець у понеділок оловець, а він учора загубив. Професор п'яний, та й ну ж хлопця бити, ніби він тому що винен. Чуєте, ледве бідний хлопчисько додому доліз. А тут іще прийшов та й повідає, а старий медвідь сказився та бий дитину! За волосся, та під ноги, та обцасами!.. Господи! Стара в плач та в крик, хлопець умлів, ледве водою відилляли, тепер, кажуть, лежить, рушитися не може! Що то, так дитину скатувати!..

Ще вуйко не скінчив, коли я розплакався вголос і перервав його бесіду.

— А тобі що? — спитав вуйко зачудуваний.

— Чи ти вдурів, хлопче, чи що? — крикнула тітка.

— Я... я... я... — пролепотів я, плачучи, але хлипання не дало мені докінчити бесіди.

— Ну, що, що, кажи! — промовив вуйко ласкаво.

— Я... знайшов... Степанів оловець!

— Знайшов? Де? Коли?

— Вчора, перед школою на снігу,— проговорив я вже сміліше.

— Ну, і чому ж ти не віддав Степанові?

— Я не знав, що то його, а він не допитувався.

— А потому, по школі?

— Я... я боявся.

— Боявся? Та якого дідька лабатого? — спитала тітка, але я не відповів нічого на те питання.

— Ну, і де ж той оловець?

— Та в торбі.

Вуйко позирнув до торби і виняв нещасливий оловець. Я не смів позирнути на нього.

— Ну, дивіться, люди добрі, та й за таку дурницю так хлопця збили! Пощезали би один з другим!

Вуйко сплюнув і вийшов, узявши оловець із собою. Мене тітка випхнула до школи. Я ще хлипав по дорозі,

а сльози текли мені без моєї волі по лиці, хоч на душі стало далеко легше.

Того дня і цілий слідуючий тиждень Степан не приходив до школи, лежав слабий. Ба, на другий тиждень заслаб щось напруго й професор: вуйко догадувався, що, певно, його старий Леськів мусив добре «обломити». Чи воно так було, чи ні, того я докладно не дізнався — досить того, що Степана я після того не бачив цілі дві неділі. Ах, як я тепер боявся з ним здибатись! Як часто я бачив у неспокійних снах його добре, тихе лице, синє ще від побоїв, зболіле й марне,— яким важким докором гляділи на мене його сиві добродушні очі! Але коли я побачився з ним, коли почув його голос, то всі муки, весь неспокій перебутих днів немов віджили одним разом у моїй душі,— але тільки на хвилю. Степан тепер був уже здоров і веселий по-давньому, заговорив до мене добродушно, мов нічого й не було між нами; про оловець ані споминки. Чи він не знав про те, що то я мав його оловець у себе і стався причиною його болю? Не відаю. Досить того, що ніколи потім про оловець між нами не було бесіди.

Львів, 1879.

SCHÖNSCHREIBEN[1]

У просторім другім класі нормальної школи отців василіан у Дрогобичі тихо, хоч мак сій. Наближається година «красного писання», страшна для всіх не так самим предметом, як радше особою вчителя. У василіанській школі на всі предмети вчителі — самі отцове, а тільки для науки писання вони наняли собі світського чоловіка, якогось бувшого економа чи наставника, пана Валька. Пану Валькові ще й досі здається, що він економ: хоч із нагайкою ходити тепер не випадає, але все-таки він не помітується хоч тростівки і ніколи не занедбує робити з неї відповідного вжитку. Очевидна річ, що діти, піддані хоч би тільки на годину власті такого вчителя, дрижать наперед, і «красне писання» є для них найбільшою мукою.

Малий Мирон один сидить спокійний, майже веселий у лавці. Він дивується, чому се нараз так тихо стало в класі, коли один смільчак, висланий на коридор на звідини, вбіг до класу і крикнув: «Валько прийшов!» В тій самій хвилі тихо стало в класі. Малий Мирон не знає ще пана Валька. Він іно що прийшов із сільської школи, батько записав його до другого нормального класу у отців василіан, і нині перша година красного писання. І хоть на селі він у писанні був дуже слабий, не вмів ні пера відповідно взяти в руку, ні вивести гладко та рівно одного штриха,— то все-таки він дитина, не йому журитися наперед тим, чого ще не знає. Він здивувався, чому се нараз так тихо стало, але про причину не смів допиту-

[1] Краснопис, каліграфія *(нім.)*.— *Ред.*

ватися нікого зі своїх сусідів — він же з ними досі дуже мало знайомий. Та й, зрештою, його се й небагато обходило. Серед тої, для інших страшної й тривожної, тиші він тим вигідніше віддався найлюбішому заняттю — думкам про свою рідну сторону. Не можна сказати, аби він тужив за нею: він знав, що щопонеділка побачить і батька й матір. Він тільки думав собі, як то гарно буде, як колись, літом, приїде додому, буде міг знов свобідно бігати по пастівниках, сидіти над річкою або бродити по ній за ковблями; се були думки радше веселі, ясні, блискучі, а не тужні, не жалібні. Малий Мирон розкішно ниряв у тій красоті природи, що розцвітала в його уяві серед сірих, холодних стін василіанської школи, і не думав про погрозу, що наближалася над клас.

— Ба, а ти собі чому не прилагодиш скриптури до писання? — запитав стиха один сусід Мирона, стусаючи його під бік.

— Га? — відповів Мирон, немило збуджений зі свойого золотого сну.

— Скриптури приладь до писання! — повторив товариш і показав Миронові, як покласти скриптури, як каламар і перо після приписів пана Валька.

— Іде вже, йде вже! — пронісся шепіт по класу, мов при наближенні якого грізного царя, коли на коридорі залунали кроки вчителя «красного писання». Швидко потім отворилися двері класу, і Валько ввійшов. Мирон позирнув на нього. Учитель своєю подобою зовсім не пригадував ніякого царя. Се був середнього росту чоловік, з коротко обстриженим волоссям на круглій баранячій голові, з рудими короткими вусами і рудою гіщпанською борідкою. Його широке лице і широкі, міцно розвинені вилиці враз із велнкими, на боки повідгинаними ушима надавали йому вираз тупої упертості й м'ясоїдності. Невеличкі жаб'ячі очі сиділи глибоко в ямках і блимали відтам якось злобно та неприязно.

— Ано! — крикнув він грізно, зачинивши за собою двері класу і помахуючи тростиновою вигинчастою паличкою. І від того крику, немов від вітру хмарної літньої днини хиляється разом колосся жита, так само похилилися додолу голови вісімдесяти п'яти школярів над писемними, синьо та червоно поленійованими скриптурами. В руці у кождого школяра тремтіло перо. Один тільки малий Мирон, що ще не знав Валькової вдачі,

сидів, обернений лицем до класу, і вдивлювався в нового вчителя.

— А ти що? — крикнув, визвірившись на нього, Валько і просто направив кроки до нього.

Малий Мирон так і остовпів з наглого переполоху. Він якимось несвідомим поривом обернувся і зложив своє тіло в таке положення, в якім уже з мінуту трепещали його товариші.

Валько взяв у руки крейду, приступив до таблиці, розмахнувся і почав писати. Зразу писав тільки букви, малі й великі, самоголосні й суголосні, без ніякого, впрочім, значіння. Але далі-далі дійшов і до слів, а в кінці й до цілих речень, як, напримір: «Бог сотворив світ», «Чоловік має дві руки», «Земля мати наша». Вичерпавши таким способом свою мудрість, показавши вповні своє знання красного писання в численних викрутасах та довгих, як світ, і рівних, як ковбаси, хвостиках, Валько положив крейду, відступився, зирнув ще раз з уподобою на записану таблицю і відтак, обернувшися до трепечучого класу, крикнув грізно:

— Писати!

Його наукова діяльність в тій хвилі щасливо скінчилася,— тепер починалася його економська діяльність. Щоб показати се наглядно, він сильно стріпнув пальцями, аби стрясти з них учений крейдяний порох, і замість нього взяв у руки свою тростину. І немов орел слідить згори за добичею, так і він, озираючись по класу, зійшов із підвищеного градуса і почав свій обхід.

Перший, на котрого навинула його зла доля, був якийсь маленький, слабенький і дуже заляканий школярик. Він увесь у поті, нагнувшися над скриптурою, працював зо всеї сили, аби вдержати перо в дрижачих пальцях, і щохвиля позирав на таблицю, стараючись виводити на папері такі самі крючки, гачки та ковбаси, які вивела вправна економська рука на таблиці. Та ба, рука його дрижала, крючки, гачки та ковбаси виходили ламані, нерівні — навіть перо непослушне щохвиля крутилося в пальцях, скрипіло, порскало, немов гнівалося чогось і бажало якнайшвидше з них видобутися.

Валько став над ним, мов кат над душею, і, злобно всміхаючись, не кажучи й слова, почав приглядатися його роботі. Бідний хлопець прочув лихо і дорешти стратив усяку власть над своєю рукою і над непослушним пером.

— То ти так пишеш? — процідив звільна Валько, але тим швидше свиснула в повітрі його тростина і оперезала змією плечі бідного хлопця.

— Ой-йой-йой! — заверещав він, але зараз же й утих, стрітивши грізний гадючий погляд учителя.

— Ти не вмієш ліпше писати? — питав Валько.

— Вмію, вмію! — лепотів хлопець, сам не знаючи, що лепоче.

Учитель-економ, може, й справді вірив, що хлопець уміє ліпше писати і що тільки на збитки йому силується писати погано, чи, може, з великої любові до його тростинки.

— Ну, то вважай же! — І Валько пішов далі, не переконавшися, які спасенні плоди принесла його докладна наука. Впрочім, йому й байдуже було до тих плодів,— він тепер був тільки економом, і більше нічим. Очі його вже звернулися в другий бік і в другім куті класу вигляділи іншу жертву. Там сидів жидок, котрий по старинній привичці свого роду писав узадгузь, силуючися виводити Валькові викрутаси від правої до лівої руки, від кінця стрічки до початку. Одну стрічку він уже совершив таким способом і саме розпочав другу від слів «сот бог а з к сир». Написана, готова вже стрічка виглядала яко-тако, але нова, неготова ще, зачата від кінця, вколола Валька в очі.

— А ти як пишеш, Мойше? — закричав він, прискакуючи до жидка.

Валько всіх жидків у класі кликав «Мойше»,— хіба що се були сини багатих міських «тузів», перед якими він мав великий респект. Жидок на прозвище Йонас Туртельтауб, почувши той викрик і побачивши надскакуючого ворога, знітився і скулився, як слимак у своїй халабудці, і перестав писати.

— Ха, ха, ха! — реготався Валько, призираючися жидковому писанню.

— Пане професор... — зачав жидок і зап'явся.

— Ходи сюда!

І, не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг насередину.

На вид бідного Йонки, скуленого, тремтячого і заслиненого зо страху, весь клас голосно зареготався, хоч усякий і собі тремтів та кулився. Але така вже сила тиранського притиску, що досить тиранові всміхнутися, а всі,

що стоять під його гнітом, будуть реготатися без огляду на те, що регочуться власне самі над своєю недолею.

— Ходи до таблиці! Ану, пиши!

Валько змазав власною рукою часть свойого письма і втиснув жидкові крейду в руку. Жидок почав писати своїм звичаєм, узадгузь. Наново зареготався клас, всміхнувся Валько, але зараз же завóрсилося його лице, він обернувся до остатньої лавки, де сиділи самі найбільші і найдужчі хлопці, і крикнув:

— Ану, дайте-но йому!

Жидок затремтів цілим тілом і залéбонів щось, але швидко прискочили до нього два товариші-посіпаки і повели на градус. Тихо стало в класі. Замість сміху блідість виступила на всіх лицях,— тільки болючий вереск Йонки лунав посеред мурованих стін василіанського монастиря.

— Досить із нього! — сказав Валько, і Йонка, хлипаючи, пішов на своє місце.

Сповнивши се високопедагогічне діло, Валько почав знов свій обхід по класу і знов посипалися удари його тростинки по плечах та по руках бідних хлопців.

Яке враження зробила ціла ота наука на Мирона, сього сказати годі. Він раз у раз дрижав, мов у лихоманці; йому шуміло в ухах і крутилося в очах, мов серед бурі. Йому так і мерещилося, що й його не мине ота буря, що кождий удар страшного вчителя паде на нього. Написані слова й стрічки скакали перед його очима, надувалися і переплутувалися, виглядали ще поганіше, ніж були направду. Він і сам не знав, коли перестав писати,— сіра паволока стояла перед його очима.

— То ти так пишеш? — гукнув Валько над його головою.

Мирон стрепенувся, вхопив за перо, талапнув ним у чорнило і поволік по паперу, мов тура за роги.

— Чи ти не знаєш, як держати перо?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько.— Я тобі не показував уже десять раз, не раз?

Мирон зачудувані очі встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіді Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку, а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підойміть його! — крикнув Валько. З задньої лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на в'язах і хилилася додолу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон,— відповів «ц е н з о р», найстарший віком і найдужчий силою в класі, котрого отцове настановилй наставником над товаришами.

— Що за один? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н...

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюди! — проворкотів Валько. У нього відлягло від серця. Він зачав був трохи побоюватися свого вчинку, але хлопський син,— значиться, можна його бити і зобиджати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнéться.

Валько не помилився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так, як і многі його нелюдські поступки. Тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінням обурення, погорди і вічної ворожнечі против усякого неволення та тиранства.

1879.

МАВКА

(ЛІТНЯ КАЗОЧКА)

— Гандзю, Гандзуню! Сиди мені, небого, дома, бо я піду в ліс на губи!

— Візьміть і мене з собою, мамуню! — говорить маленька Гандзя, ламаючи свої тонкі губки.— Мені самій страшно в хаті!

— А йди, йди! Така вже стара дівка виросла та й їй у ясний день у хаті страшно! Далі віддаватися захочеш, а в хаті боїшся! Стидайся! І як я візьму тебе в ліс? Хіба ти зможеш ходити по лісі?

— Ой, зможу, мамуню, зможу, не бійтеся,— говорить Гандзя, повеселівши.

— Ні, ні, сиди в хаті! Там, у лісі, мавки,— знаєш, такі з зеленими косами! Вони беруть маленьких дівчаток.

— О, я не боюся мавок, мамуню! Мені ген-то снилася одна,— так любо ми бавилися! А вона все сміється до мене — правда, мамуню, що мавки сміються, так голосно-голосно! — та й каже: «Гандзю, куку!» А я кажу: «Я тут!» А вона каже: «Ходи, Гандзю, в ліс, там у нас такі гойданки, у-у! у-у!» Візьміть мене, мамунцю, візьміть, може, її побачимо! Я так би хотіла погойдатися з нею!..

— А йди, йди, дурна! Щось також говориш! От сиди в хаті, я позамикаю двері, ніхто сюди не ввійде. А я незабаром вернуся, не бійся!

Мати пішла. Залізний ключ закалатав у дверях, засуваючи дерев'яний засув. Гандзя заплакала в хаті.

— Чому мене мама не хотіли взяти? Я була би побачила мавку! А там, у лісі, так гарно, тихо, зелено, тепло!.. Ой, тоті мама! Тут мене замикати в хаті... а самі в ліс пішли, самі...

Хата, де жила Гандзина мати, стояла на самім краю села. З трьох боків, не дуже далеко, виднівся густий, темний, вічно тужливий ліс, що шумів раз у раз та

заводив якусь таємничу пісню. Дивна то пісня. Деякі її ноти щемлять у серці, мов недавня ледве загоєна рана; інші рвуть думку з собою в темну пахучу безвість, у якийсь безмежний непрозорий простір; інші порушують самі глибокі і сильні струни в людській душі, будять бажання життя, енергію, охоту до невтомної праці, світлої будущини, а ще інші навівають якусь недовідому глибоку тугу на серце. Гандзя родилася серед гомону тої пісні; відколи могла чути тони, чула найбільше її, і не диво, що та пісня причарувала всю її нервову істоту. В сні і на яві вона прислухалася до неї зимовими вечорами, коли ревла буря і ліс стогнав, як тисячі ранених на побоєвищу; любувалася нею весною, коли теплий вітер ледве-ледве ворушив вогкі ще, безлисті, а вже свіжими соками налиті гіллячки; прислухалася до неї в пекуче літнє полудне, коли вітру не було чутно, а проте по верхів'ях лісових дерев ходив якийсь таємний шепіт, мов зітхання або мов сонне лепотання задріманих на сонячній спеці дерев. Дитяча уява день і ніч блукала по лісі, знаходила в його голосах відгомін своїх дрібнесеньких, а проте для неї таких важних і величних радощів і терпінь. От тим-то й не диво, що та лісова пісня причарувала всю нервову, тендітну Гандзину істоту. Ві сні й на яві у неї все одно та одно на думці — ліс і його тайники. Що найкращого, найприємнішого затямила вона в своїм коротенькім житті (їй було всього п'ять літ), усе те нерозлучно в'язалося з лісом. Ах, як радо, з якою розкішшю слухала вона казок про лісових духів, про ті напівстрашні, напівпринадні твори людової фантазії, а особливо про мавок з білим, як березова кора, личком і з довгими зеленими косами! Вона не могла зрозуміти, чого інші діти бояться мавок. Адже ж вони такі гарні, такі добрі для добрих дітей, так радо бавляться з ними серед лісової зелені, гойдаються на довгих тонких березових гілках (ах, Гандзя так любила гойдатися!) і сміються так весело, співають так пречудово! Їх голоси, мов срібні дзвіночки, дзвеніли не раз у Гандзиних снах, і вона була така щаслива, слухаючи їх здалека... Але вона ще ніколи не бачила мавок на очі. Який жаль, що мама не хотіли сьогодні взяти її з собою в ліс! Сьогодні була б певно побачила мавку, о, певно! Адже ж їй недармо снилися мавки вже кілька ночей, співали, сміялися так голосно-голосно, гойдалися на гілках а все кликали її до себе, в ліс...

— Гандзю, куку! Гандзю, куку! — кликали вони, ваблячи її до себе своїми білесенькими руками.— Ходи до нас до лісу! У нас так тепло, так весело, так любо! Ади, які у нас коси! — і у тебе така буде! Ади, які у нас гойданки!— і ти на такій будеш гойдатися! У-у! у-у! Ходи, ходи!..

Гандзя заплакала. Вона озирнулася по хаті. Як тут нужденно, вогко, понуро! В кутах діди стоять — страшно! Їй пригадалася приказка, якою втишували її, коли часом плакала:

Лізе кусіка
З-за сусіка!
Зуби зазубила,
Очі заочила,
Руки заручила,
Ноги заножила!
В серці їй острий ножище,
В плечах їй дубовий колище!

Вона затремтіла і тривожно поглянула на стелю, в якій стримів забитий чорний, грубий, дерев'яний гак, дивачно понакарбовуваний. Сей гак в її уяві був «кусікою». Вона, лежачи в постелі, не раз довго вдивлювалася в нього і все почувала таємний страх; усі страшні повісті, які їй наговорила баба, вона в'язала з тим гаком. І тепер у німій тривозі вона почала вдивлюватися в кусіку, і чим довше дивилася на неї, тим виразніше їй здавалося, що ся кусіка жива, що се така стара, погана, зморщена баба з величезною торбою, в яку забирає малих дітей. Ось вона випростовується, тупає своїми дерев'яними ногами, лізе, лізе чимраз ближче до Гандзі!.. Гандзя заверещала, перелякана, і скочила з припічка на землю, відси вилізла на лаву, до вікна. Там було ясніше. Вона оглянулася на хату — нічого; несміло зирнула на кусіку: вона не рушається, але чорна, горбата, страшна, як була вперед. Але надворі, ах, надворі так ясно, так тепло! З вікон видно ліс,— ах, там, певно, мавки гойдаються, чекають на неї!.. Ні, вона не видержить у тій поганій хаті, з тою страшною кусікою, вона вилізе крізь вікно надвір і побіжить у ліс, на хвильку, заки верне мама, побавитися з мавками. А як не верне? Як мама прийде швидше, то буде бити. Ні, мама не прийде швидше, адже ж вона буде ось тут на окопі, побачить маму, як буде йти з лісу з грибами.

Гандзя вилізла вікном із хати. Легкий літній вітерець

обвіяв її теплом, розвіяв її коротке біле, мов льон, волосся, викликав живішу краску на бліде личко; тільки очі палали якимось гарячковим огнем, як уперед. Побігла через обору до ліси. Чулася такою легкою та сильною серед того тепла, в тім свіжім повітрі, навіянім запахом нив у розцвіті. Ліса була трошки підхилена; отворити її Гандзя не здужала б,— куди ж її малесеньким слабим ручкам до такого тягару! Вона, мов мишка, пролізла крізь вузький розтвір, крізь який хіба кітка могла би пройти вигідно, і з усміхом радості на устах, тремтячи всім тілом, опинилася на вигоні, супроти поля. Вітер дмухнув різче на її лице. Гандзя була лише в одній сорочині, довгій до кісток і підперезаній червоною крайкою. В першій хвилі вона почула щось ніби холод. Але ні, се тільки так їй здавалося, адже сонічко ось як гріє, де ж тут холодно!..

Півперек поля тягнеться вузенька стежка до лісу. Гандзя знає добре сю стежку, по ній вона найрадніше, любить бігати, з неї виразно видно ліс! Ось він, великий, сумрачний, гомінкий! У Гандзі дух захапує з радості, що ось іще хвильку бігти, і вона буде в лісі, сама!

Вона біжить, тільки що якось не може так швидко бігти, як давніше. Жито поважно хитає колоссям, коли вона, біжучи, пересуне ручкою по стеблах. Як вона любить тепер оте жито, ті блаватки та цвітки куколю, що де-де блискають, мов сині та рожеві зірки серед лісу золотистих стебел!..

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя з радості, біжучи стежкою.— Я йду вже, біжу, ади, як швидко! Будемо бавитися.

Чимраз голосніше та виразніше гомонить вічна лісова пісня. Гандзя ловить її вухом, упивається нею. Серед шуму та гомону листя вона виразно чує щось немов різке плюскання рибок у чистій кришталевій воді: се сміх та радісні крики мавок. Вона чує навіть, як вони кличуть її до себе.

— Гандзю, куку! Гандзю, куку!

Але як же вони близько! Ось тут-таки за окопом, аякже! Любі мавочки, вони, певно, прийшли за мною сюди! Та й що не боялися! Адже якби їх люди спіймали, то забрали б їх у торбу, аякже!.. Дали би тій поганій кусиці в торбу! Але ні, вона не дала би мавок, вони такі добрі, такі гарні!..

— Мавко! Мавко! — кричить Гандзя щосили.— Я вже тут, я зараз надбіжу, ще лише дрібочку, зачекай!

Ах, ось уже й ліс! Який тихий, величезний, понурий! Берези гріються на сонці і світять здалека своєю білою корою. Їх довгі віти, мов зелені коси, позвисали додолу і колишуться з вітром. Ось тут десь і мавки зараз будуть. Га, певно, поховалися перед Гандзею, але вона закличе їх, вони зараз повибігають, засміються голосно в своїх кутиках...

— Мавко! Мавко! Я вже тут, тут, тут! Ходи, будемо бавитися!

Гай! Он засміялася одна, але як далеко! Ах, друга, третя! Адже ж Гандзя знала, що вони не витримають довго в схованці. Ах, який чудово дзвінкий їх сміх! Як любо кличуть вони Гандзю з собою! Тут темно, а там далі так ясно, там повно зілля, такого гарного, пахучого!.. Там гойданки такі легенькі. Ох, Гандзя побіжить за ними, адже ж се не дуже далеко!

*

Вже вечоріло.

Гандзина мати давно вернула з губами додому і весь день ходила по селу, питаючи за Гандзею. Її ніхто не бачив. Бідна мати чим ближче до ночі, тим тривожніше бігала від хати до хати, але Гандзі не було ані сліду.

— Та й то, видите, нещастя моє! Якесь уродилося таке слабеньке та мізерне, а тепер уже з місяць, то раз у раз як що говорить, то ніби в горячці! Наговорили їй нашибоваті баби про якихось мавок, а вона раз у раз про них, і в сні лише мавки та мавки! Скарана моя година! А де тепер поділася, то вже господь знає. Та й то вона ніколи не звикла бігати далеко, все пильную та не пускаю...

Але Гандзі як не було, так не було. Вечором мати з плачем упросила кількох людей, щоб ішли в ліс шукати. Але й ніч минула, знайти не могли нічого. Минув і другий день. Гандзі не було. Як побивалася, куди бігала за той день бідна мати, того й не сказати. Аж на третій день, рубаючи дрова в лісі, здибали люди маленьку дівчинку під березою. Вона лежала, обнявши міцно березу заков'язлими ручками. Отворені очі не блищали вже, тільки на устах застив розкішний усміх; видно, Гандзя тільки що перестала бавитися з мавкою.

МИКИТИЧІВ ДУБ

Давно се було. Не тільки часи ті, але й спомини про них замеркли вже в душі. Часом тільки, мов блискавка крізь пітьму, проблиснуть ті давні хвилі і навіють невимовну тугу на серце. Вони міняються, мерехтять, радість, страх, сміх і сльози переплітаються в них, а пам'ять ледве може з тих поуриваних, безладних спогадок зложити живу, правдиву картину.

Я бачу себе маленьким п'ятилітнім хлопчиною посеред цілої юрми таких самих крикливих, веселих, як і я, сільських хлоп'ят. Літо. Надворі тепло, сонце сипле огнем із погідного неба, але ми заняті забавою під шопою, в холодку, не чуємо спеки. Далі всі ми побігли на обору, поперелазили через перелаз (деякі навіть, мов миші, попересувалися крізь діри в плоті) до сусіднього Микитичевого саду. Тут дерев багато, холодно, і зілля всякого, мов на пастівнику, і побігати є куди. Як ми любили бігати та бавитися в тім саду! Але одно було в нім найцікавіше для нас і найпринадніше — се величезний, з на сажень у промірі, грубий, високий і дуже конаристий дуб, що, немов зелена кругла баня, виднівся здалека над нашим маленьким селом. Він стояв коло самої дороги, припирав до плота, і там у куті, немов діти, сховані за вітцем, росли довкола його величезного пня широколисті лопухи, кропива та подорожник. Але з переднього боку, від стежки, місце було гладко витоптане,— тут ми найліпше любили ховатися перед дощем, мов під безпечну стріху, тут були супокійні, бо місце було якраз насеред саду, оддалік від хат, так що ніхто на нас не сварив за крик або занадто охочу біганину.

А предметів до забави і місця до бігання було тут багато.

— Ану, хлопці, ланцюги плести! — кликне один, і зараз уся юрма розбігається по саду і рве подорожники, відриває цвіти, а з м'яких рурковатих стрілок робимо довгі-довгі ланцюги, все досилюючи більше і більше огнив, поки долішні не розірвуться від тягару всеї маси. Обвішаємося тими ланцюгами від ніг до голови, поспутуємося ними докупи в колесо і в ряд і біжимо, біжимо доріжкою вниз садом, аж високі головки бур'яну та широке листя лопухів шевелиться за нами.

— Гей, гудзиків давайте! Що то, ми не жовняри? — кричить один, і всі покинули порозривані ланцюги і пнуться між грубі лопухи, пригинають їх гілки і обривають головастий, гачковатий цвіт білявої, олов'яної барви, який так легко чіпляється одежі. Ось з криком несуть у капелюхах цілі купи головок, сідають рядом під дубом на землі, а один припинає кождому за чергою по кілька гудзиків до пазухи і кождого напоминає: «А добре мені справуйся! Тепер ти оськовий».

Вже гудзики поприпинані. «Еб-тех!» — кричить комендант — і всі встають. «Бігаць!» — комендерує далі, а сам пустився наперед, а за ним увесь ряд знов з криком летить униз садом, затискаючи руками капелюхи на головах...

Але ось ми потомлені від довгого бігання.

— Ходіть сідати! — говорить дехто слабший, задиханий, почервонілий від спеки і втоми.

— Почекайте, і я зараз прийду! — кричить Митро.

— А ти куди біжиш?! — кричимо за ним.

— Ідіть, ідіть сідати, я вам щось принесу, таке гарне!

Ми посідали, віддихаємо і ждемо Митра. Се був син Мельникової Анни, що коморувала в Микитича зі своєю молодшою сестрою, яку ми, діти, звали Напудою — така звичайно ходила понура, гризька, розтрепіхана, нечесана та немита.

Мати Митрова і Напуда були чужі в селі: ми не знали, відки вони прийшли до нашого села. Вони пробували по службах по сусідніх селах, поки в старшої сестри не вродився хлопець. Тоді вона пішла до Дрогобича і нанялася за мамку у жида, а Митро ріс десь на вихованні в однім підміському селі аж до п'ятого року. Тоді його мати покинула служити в місті і прийшла в наше село враз зі своєю молодшою сестрою та впросилася до Микитича на комірство за відробіток. Ми, хлопці, не раз наслухалися

дома багато бесіди про Мельникову Анну,— а навіть до Митра чули якесь потаємне обридження за те, що він був байстрюк, а його мати служила у жидів; отим-то ми й його вважали немов напівжидиком.

При тім сама постава, вдача і лице Митра, все те надавало йому якусь дивну ціху, відрубну від інших сільських дітей. Малий, підсадкуватий, чорний на лиці, з великими витріщеними очима без блиску і живості, він звичайно був найтихіший у нашій громаді, бігав поряд з іншими немов з мусу, при перегонах усе лишався на самім заді, при всім і всюди держався якось збоку, немов знав і чув сам, що він тут не свій, що тут нерадо приймають його. А проте ніколи не відставав від нас,— тягся всюди, куди ми бігли, хоч по всьому видно було, що наші забави не дуже бавлять його. В усій його вдачі й бесіді було щось повільне, розлізле, забудькувате, він усе виглядав мов прибитий і сонний, і се ще більше відпихало нас від нього. Але неприязні та сварки з ним у нас не було ніколи. Ні в чім він не супротивлявся, що робили інші, те й він, а в жодного з нас не було ніколи настілько смілості, ані серпя, щоб зачепити, зобидити його. Так він і плентався поміж нами і по найбільшій часті ми серед голосних дитинячих забав забували про Митра, хоч тутаки посеред нас і він крутився, сопів та дивився на нас своїми чорними, немов скляними очима.

Але часом, коли всі ми помучилися і сиділи тихо, віддихаючи де-будь у холодку, Митро нечайно немов оживав, починав оповідати нам казки, а все такі страшні та понурі, що не раз не один менший слухає, слухає його, мов причарований, і ні з сього ні з того розплачеться. В таких хвилях, коли довкола всі сиділи тихо і тривожно слухали оповідання, коли закляті царі, нещасливі діти, казочні звірі та палаци пересувалися, немов живі, попереду очима дітей, Митро оставався все однаковий і говорив таким рівним та холодним голосом, що нам від того голосу ставало ще страшніше, і ми в білий день мимоволі тислися одно до одного, не сміючи, одначе, перервати Митрову бесіду. І що найцікавіше, Митро говорив таким поважним тоном, описував усякі дива так докладно, зупинювався на всякій дрібниці так довго, немов усі ті страшні історії сам бачив та пережив. Часом і пісні співав, але ті пісні, звичайно якісь короткі, однотонні уривки, морозили нам кров у жилах, ми блідли, дрижали і не

сміли рушатися, слухаючи його глухого, не зовсім приємного голосу.

— Відки в тебе такі співанки та байки?! — питали ми не раз.

— Тітка навчила,— відповідав коротко Митро.

Се він про Напуду говорив.

І тепер ми сиділи мовчки, чекаючи Митра. Ось він волочиться повільно горі садом і несе в руці кілька галузок «песього молока», за яким, видко ся, бігав аж униз берегом над потік, де на піску росли його цілі купи.

— А ти нащо се нарвав? — крикнув до нього один хлопець.— Кинь се геть, то нечисте зілля. Татуньо казали, що сього не годиться рвати.

— Тихо! — відповідає холодно Митро.— Сідайте довкола, щось вам покажу.

Ми посідали довкола, а Митро всередині.

— Ви знаєте, що в тім зіллю всередині?

— Песє молоко,— відповіли ми.— Ади, лиш розірви галузку, зараз потече.

— Ні, се не песє молоко,— відповідає поважно Митро, — се кров.

— Чия кров?

— То був такий кріль і мав три сини. А кріль поїхав на війну, а сини були маленькі ще, а при них лишилася лиха мачуха. А кріль каже до неї: «Пам'ятай мені, аби-сь мені моїх синів доглядала, аби-сь їм давала молока та хліба пшеничного з медом, бо як верну, а їх не застану, то біда твоя». А як той кріль поїхав на війну, то був там три роки, а як прийшлося вертати назад, то він їде через міст, а на мості його кінь спотикнувся і зломив собі ногу. А кріль став та й каже: «Ов, щось буде зле. Певне, вже нема моїх синів». Але тут чує, з-під моста співає щось:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню!
Твої сини порубані,
Під тим мостом закопані.

Кріль зазирає під міст — нема нікого, тільки на однім місці на піску поросло багато зілля,— от такого. Кріль зачав те зілля рвати, а з нього зачала капати кров. То тоді кріль пізнав, що се його синів кров, і закляв те зілля. «Зілля, зілля,— каже,— не показуй ти людям, що се кров у тобі, але показуй, що молоко». І відтоді як хто

вирве се зілля, то йому здається, що то в нім молоко, а то-то кров. А дивіть, я вам зараз покажу, що то кров.

Ми тремтіли і дивилися на Митра. Він узяв тонесеньке сухе стебельце, зігнув його в маленький подовгастий перстінь і послинив так, що слина стала плівкою на цілій дірці перстеня; потім підпустив у ту плівку соку з песього молока, і ми побачили відразу, як по плівці з слини розливалися різнобарвні колісця, які чимраз більше переходили в червоний, кровавий колір. Нас проняло морозом, а Митро спокійно, своїм однотонним голосом, мов забувши все довкола, почав співати:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під тим мостом поховані.

— Митре, Митре! — почувся ось-ось за нашими плечима хрипливий, немов гробовий голос. Ми трохи не скрикнули всі з переляку, і в одній хвилі обернулися за голосом. За плотом стояла Напуда.

Напуда була дівчина літ несповна сімнадцяти, низька, також чорна на лиці, з плоским носом, низьким чолом і такими ж великими та мутними очима, як і в Митра. Я ніколи не бачив її веселою, говіркою, не чув від неї жарту, ані пісні, не видав її пристроєною, як інші сільські дівчата. Все понура та мовчазлива, вона ходила, мов сонна, а останніми часами стала ще понуріша. Ми, діти, навіть боялись її потроху і, коли здибалися з нею на дорозі, все обминали її мовчки, немов ось-ось ждали від неї якогось лиха. Але причиною того страху не були її поступки: вона ніколи не сказала нікому й лихого слова, тільки та її понурість, мовчазливість та забитість, що виразно малювалася на її невродливім буцматім та трохи піганистім лиці, в її очах і лінивих, мов за напасть, рухах. Усе те відраджувало від неї не тільки нас, дітей, чутких на всяку дрібницю, але й старших. Ніхто не сказав про неї ніколи й одного слова без якоїсь відрази та погорди, хоть і злого ніхто не міг про неї сказати. Правда, ніхто не допитувався, як вона зросла, і як жиє тепер, відки походить ота її забитість та заляканість, а раз похопивши назву «Напуда», кождий тою згірдною назвою збував усе, не додивляючися, чи під тою згірдною назвою і під тою відразливою поверховністю не б'ється, не тремтить

та не мучиться живе людське серце, що бажає щастя і життя не згірше всякого іншого. Та й чи є в наших селян час і вміліть розбирати се все, а особливо там, де людина, загукана та забита довгими літами недолі і приниження, відмалку погорджувана, поштуркувана та висміювана, стягається сама в собі, корчиться, мов проколений слимак, та ховається тривожно з усім, що виявлювало би в ній живого чоловіка. І я пізнав, правда, по довгих літах, що такою людиною була Напуда.

— Митре, чи ти тут? — кричала вона з-за плота.— Ходи сюди.

Митро встав якось швидше і живіше, ніж звичайно, і пішов до перелазу, що виходив на вулицю. Перелізши пліт, він підбіг до Напуди. Вона була одягнена зовсім так, як звичайно, в грубій, зрібній, брудній сорочці і мальованці, без хустини на голові. Вітер розвівав її давно незаплітані чорні коси, в яких декуди стриміли стебла соломи. Вона взяла Митра за руку і, не говорячи з ним нічого, пішла долі вигоном у поле.

А ми все ще сиділи під дубом, не рушаючися, а серед нас лежала купка «песього молока», що її приніс Митро. Аж по добрій хвилі ми, так сказати, протверезилися і почали знов свої забави.

— А не знати, куди вони пішли? — сказав один із нас.

— А побіжім лише за ними, подивімося.

— За Напудою? — сказав котрийсь з якимось острахом у голосі.— Хіба не знаєш, що вона чарівниця?

— Та що, ми здалеку,— сказав другий.— Ходім на вигін.

Ми вилізли на вигін і побігли вниз, а потім звернули на поле, в той бік, куди пішла Напуда з Митром. Але на полі ми не могли знайти нікого і, набігавшися доволі по дорозі, вернули над вечором назад додому.

Другого дня по обіді я сам якось бавився на оборі, стругав копанички до санок, коли втім крізь пліт із Микитичевого саду зазирає Митро. Він дихав дуже швидко і ледве-ледве прошептав до мене:

— Івасю!

— Га? То ти, Митре?

— Я. Знаєш що? Іди до хати та винеси мені хліба, а великий кусень. Мамі нині нестало.

Митро не перший раз просив у мене хліба. Я не питався його більше, тільки побіг до хати. На щастя, мама

вийшли були до городу, а то би, певно, були насварили на мене, нащо беру такий великий кусень хліба. Але, їдучи коло стола, я побачив, що мама напекли бульбяних малаїв (пляцків без тіста), і, не надумуючися, уломив мимоходом піводного («Скажу, що я з'їв. А що ж то, хіба я не годен?» — мигнула в мене думка.) і побіг з тим усім до Митра.

Яким дивним, невимовним поглядом зирнув він на мене, ховаючи за пазуху хліб і малай! Мені стало чогось і любо, і страшно...

— Треба бігти! — шепнув він і щез.

— Куди, Митре? — запитав я, але Митро не чув уже мого запитання.

При полуденку поміж іншою бесідою наймит Микола, вічно сердитий на всіх і все, сказав спльовуючи:

— Або от!.. Здибає мене ось Анна, та, що в Микитича коморує. «Чи не видів ти, мой, моєї дівки?» Тьфу на тебе, маро,— мені, старому, ще за її дівками пантрувати?..

— Або де ж її дівка поділася? — запитала служниця Марина.

— А дідько її,— дух святий при їджінню,— знає. Десь як учора щезла, та й таки й дома не ночувала. Ні відшукати, ні відпитати.

— Гм! Певно, то... вже,— пробуркотіла Марина, наливаючи з великого кітлика борщ. Я не міг зрозуміти, що то таке «вже»; більше про се не було бесіди, так що я й не дізнався, що робиться з Напудою. Аж ось вечором, як уже худоба прийшла з паші, чую — крик на вигоні, плач, сварка. Всі ми, хто був у хаті, повибігали подивитися, що там таке. На вигоні вже стояли люди, охали, зацитькували та вговорювали когось.

— Що тут таке? Що таке? — питалися люди, збігаючися з усіх боків.

— Та от Анна хлопця трохи не обезвічила.

— Здуріла жінка та будяками хлопчища,— аж бідному плечі кров'ю підплили.

Я протиснувся крізь громаду, щоб поглянути на все.

— Я його, шибеника, на смерть заб'ю,— кричала Анна, вимахуючи цілою в'язанкою будяків.— Я його в дим догори ногами повішу! Най скаже, де тамтота плюгавиця поділася!

— Та як він вам скаже, коли не знає? — уговкували Анну жінки.

— Ага, не знає? Злодій один; не бійтеся, він добре знає! Нині бігав увесь день ніть вісті куди! Чуєш мені ти, пришку? — грозила вона Митрові. А він, бідний, притулився до одної жінки і стояв ні живий ні мертвий, здавалося, що не бачив нічого, не чув, тільки хвиля від хвилі хлипав.

— А йди ж ти, Анно, йди! — заговорив старий Прокіп, найстарший дід у нашім селі.— Чи ти вдуріла, чи тобі й той розум виплив, що сь його не мала? Та так дитину скарувати, га.

За плечима Анни стояв Микитич і мовчки дивився на все.

— Та ви би, куме Микитичу, не дали їй,— загомоніли жінки.

— А що кумові Микитичеві до мене та й до мого хлопця! — закричала Анна.— Може, то його?.. Права не має!.. Що схочу, те з ним зроблю!

Микитич скривився, мов перець розкусив.

— Та не дуже я й кваплюся,— сказав він, осміхаючися насилу, якось прикро,— не дуже я й кваплюся мішатися в твоє право! Роби собі, про мене, з ним, що хочеш!

Він пішов. Настала хвилева мовчанка.

— Ходи до хати, ти, драбе один! — крикнула Анна і вхопила Митра за руку.

— Не піду, ти мене заб'єш! — сказав Митро таким твердим та рівним голосом, немов свято був переконаний про се.

— Анно,— загомоніли жінки,— май же розум! Що дитина винна, за що будеш бити його? Фе, стидайся.

— Ти сама стидайся, багачко зателепана! — закричала Анна.— А я чого б мала стидатися? Я чень мати своїй дитині,— я виб'ю, я й помилую!..

І Анна взяла Митра за руку і повела додому. Він не плакав, не кричав, не опирався,— тільки раз обернувся і поглянув по людях, але таким поглядом, що мені стало від нього страшно, страшніше, ніж від його казки.

— За що вона хлопця вчепилася, чого від нього хоче? — питалися деякі люди.

— А от десь дівка поділася, а він буцімто знає, де вона.

— Ба, та чого дівка втекла?

— От дурна! Адже знаєте, їй уже час приходить. Певне, боїться сестри та й того сумліпника Микитича.

— От говоріть, говоріть: дурна! — сказав один чоловік.— Мала вона свій розум у голові, але затовкли, заньмали. Господи, що тота дівчище не натерпілася за свій вік. Та як тут не вдуріти хоть би й наймудрішому! Адже якби я вам зачав розповідати, то й до рана не переповів би.

— Но, но, ти, оповідачу мій, знов розбалагурився,— задріботіла його жінка.— От ходи додому! Не видиш, які хмари сунуть, дощ буде!

Всі люди поневолі озирнулися на захід. Над Ділом зависла страшенна синява, в якій щось клекотіло, мов у кітлі, і щохвиля блискало. Від Діла потягав вітер, та такий холодний, мов з-над льодового поля.

— Ов, на щось погане заноситься! Не дай господи граду.

— Ну, то-то би праці збавило, Христе єдиний.

— Але ж бо й справді, де тота дівка поділася? — закинув хтось.— Чи не вдуріла та не потеклася де в ліс родити? Адже в таку хвилю вона заков'язне вночі. Піти би пошукати.

Люди балакали, стоячи на вигоні, і не розходилися. Нараз із Микитичевої хати почувся страшенний писк Митра, що прошиб усіх до костей.

— Господи, справді вдуріла жінка, замучить хлопця!

— Та чого ви тут стоїте, як барани? Чому не йдете до хати та не віддрулите навіжену бабу від дитини? — заговорив грізно старий Прокіп.— Коли роздобула хлопця, то нехай же ж його годує! Не сміє тепер мучити та катувати його.

— Е, хотіла би позбутися завади! — сказав хтось.

Люди, гомонячи, поперли на Микитичеву обору, але ще не вспіли ввійти в лісу, коли назустріч вибігла розхристана та задихана Анна і крикнула тривожним голосом:

— Люди добрі, будьте ласкаві, біжіть у ліс, шукайте. Вона десь над Глибокою Деброю в яличках. Ледве признався той бахур поганий. Біжіть, людонькове, біжіть,— адіть, яка туча надходить, ще-де біді смерть буде, та потому скажуть на мене, що я вигнала її з хати!..

Баби обступили Анну і зачали з нею щось шептати, а чоловіки відразу побігли в ліс шукати за Напудою. Мене мама потягли додому.

Не минула й хвиля від заходу сонця, а вже на землі залягла така пітьма, що я, виглядаючи з хати крізь шибу,

бачив саме стільки, як коли б шибу знадвору обліпив смолою. Тільки вихор завивав поміж углами та шарпав китиці з причілків хат. Хвиля від хвилі лопотіли грубі дощові краплі в вікно. Блискавки кривавим світлом пороли пітьму, а громи потрясали хату, повітря і землю.

— Йой, господи, що за страшна буря,— сказали мама, прийшовши знадвору до хати.— Щось лихе буде. Я виразно чула, як під Микитичевим дубом щось стогне, але так жалісно та страшно, що мені волос угору пішов.

В тій хвилі блискавка запалала на небі, загуркотав грім і з великим лускотом влетіла служниця до хати.

— Матінко Христова,— скрикнула вона, ледве дух переводячи,— то, певно, щось покутує під Микитичевим дубом, що так тяженько йойкає! Господи, як я вчула, серце в мні застило, а воно все: «Йой, доленько моя! Йой, дитинонько моя! Йой, житє моє непросвітнє!..» Так, як ось за вмерцем заводять.

Усі, кільки нас було в хаті, вибігли надвір, невважаючи на вихор, громи та блискавиці. Ми підійшли аж до Микитичевого плота, але, крім шуму бурі, що термосила могутніми конарами дуба, не чути було нічого. Ми вернули назад до хати.

За добру хвилю надійшли тато з слугою: вони бігали оба в ліс, лазили по яличках та зломах, але не могли надибати ані сліду Напуди. В якімось понурім, темнім страсі лягли ми спати. Про Напуду бесідували тільки шептом. А тим часом дощ мов із цебра жбухав на землю, а блискавиці коли-не-коли, мов огняні змії, прорізували пітьму та відбуркувалися далекими громами.

На другий день сонце зійшло весело на погідне небо. Буря минула, не наробивши великої шкоди, тільки все, відсвіжене по довгій спеці, зеленілося, простувалося, блищало благодатними краплями дощу, немов сміло і радісно хапалося до нового життя.

Зранку було ще холодно, але, скоро сонце обігріло трохи повітря і просушило росу, ми, діти, зібралися до забави. На нашій оборі зійшлася ціла громадка дітей, хлопці й дівчата з усіх хат. Тільки Митра не було.

— Ну, то Митро набрав учора від матері. Певно, нині не може ходити,— сказала одна дівчинка.

— А ви чули, як учора щось під дубом йойкало? — запитав я.

— Ні, не чули. Або то щось йойкало?

— Адже мама чули,— відповів я,— та й он Марина. Ще як лиш зачало гриміти,— наші ще тоді не повертали були з лісу.

— Ану, ходім, подивімося, що там таке?

— Ні, не треба йти,— сказала дівчина боязко.— Татуньо казали, що як де що йойкає поночі, то там нечисте місце. Як хто на нього стане, то йому нога всохне.

Але хоч і як ми боялися подібних казок, якими нас лякано відмалку, то все-таки цікавість перемогла. При тім се ж було в ясний день, тато тут же на оборі рубали дрова, та й під дубом було так гарно, зовсім не страшно. Ми зібралися на відвагу і пішли під дуба.

— Та чого ви боїтеся! Адіть, тут нема нічого, ходіть,— кричав один хлопчина, біжучи передом. Але нараз поховзся, мало не впав, зирнув під ноги і став, мов задеревілий.

Ми не бачили зразу зміни на його лиці, аж коли вчинилися біля нього, то й наші очі знехотя звернулися в те місце, де поховзся Михайло. І ми всі хвилинку стояли, мов одеревілі з перепуду. На тім самім місці, де вчора Митро показував нам кров крілівських синів, зачаровану в песьому молоці, тепер стояла ціла калюжа правдивої людської крові.

— Йой, кров, кров, татуню! — зверещали ми раптово, кинувшися рядом утікати з саду.

— Що там, що там? Дух святий з вами! Що таке? — закричали тато, підбігаючи до перелазу.

— Кров, кров, ціла калюжа! — кричали ми зо страху.

— Де кров, де? — питали тато, перелазячи в сад.

— А он там під дубом!

Тато пішли оглянути показане місце і пробуркотіли:

— Ну, певно, якесь нещастя!

А далі до нас:

— Діти, побіжіть-но закличте сюди Микитича, Прокопа та й своїх татів, хто є дома.

Діти порозбігалися.

— От знов біда готова бути! Ще не дай, боже, чого, комісія з'їде, протоколи!.. А все через того сумлінника!

Люди посходилися, питаючи, що сталося. Тато показали їм калюжу крові.

— Ну, що ж,— відізвалися деякі з людей,— певно, тхір поночі курку з'їв, а ви зараз людей скликаєте.

— Так? — скрикнув старий Прокіп.— Ой, певне, що тут курку з'їджено, але яку. Ось подивіться сюди!

Прокіп стояв обіч, і люди ззирнулися на нього. Він своїм закованим костуром почав шпортати землю, відважив одну дернину, другу, вишпортав трохи глини, люди зирнули і ахнули. Деякі почали хреститися.

— Господи, помилуй грішну душечку. Ото! Ото! — гомоніли люди.

З-під глини визирало посиніле, запухле личко дитини. Микитич, поглянувши на нього, закусив зуби і страшно-страшно поблід.

— А де тота... Напуда? — крикнув хтось із людей.— Знайти б її! Де вона?

В тій хвилі один хлопець закричав трохи оподалік на стежці.

— Що там знов таке? — загомоніли люди.

— Слід, нанашку, слід по стежці!

— Біжіть за слідом! — сказав Прокіп.— Чень її знайдете, коли ще, бідна, жива, ночувавши вчорашню ніч надворі.

Побігли люди за кровавим слідом униз Микитичевим садом. Далі, далі, вниз садом, у берег,— аж ось не стало сліду. Люди зупинилися.

— Ну, а тепер куди? — запитав один.

— Тихо, чуєш? — шепнув другий.

Усі замерли. Тихо-тихо, мов десь з-під землі, чути було важке, болюче стогнання.

— Господи, се, певно, вона! От тут у деберці! Ходім, може, ще живу душу виратуємо!..

Ніколи не забуду того страшного, болем, жахом і грижею споганеного лиця Напуди, коли її вивели з деберки. Її волосся було все замулене болотом, на руках сліди крові, одіж уся мокра і заталапана.

— Даруйте мені життя! Даруйте життя! — благала вона тих, що її вели.

— Ходи, дурна, адже тобі ніхто нічого не робить. Ходи до хати.

— Ні, я не піду до хати! Він мене заб'є! Господи, він мене заб'є.

— Хто такий? Який «він»?

— Я вже знаю, який. Ні, не піду! Радше в могилу.

— А нащо ти дитину задушила?

Напуда мовчала. Привели її між людей, але вона з

переляку і болю не могла стояти на ногах, упала на землю. Людям нестало серця допитувати її. Післали по комісію до міста, а Напуду завели до хати, таки до Микитича. Швидко з'їхала комісія: суддя і жандарм. Напуду закували, взяли дитину і поїхали.

Довго ще потім балакали наші люди про неї. Вона в суді призналася, що задушила дитину, але хто був батьком дитини і пощо вона задушила її, того нізащо не хотіла сказати. Хотіла потім і сама скочити в воду, але вона так дуже боялася води — не скочила. Її судили в Самборі. Микитич, Анна, мої тато і ще кілька людей ставали за свідків. Дали їй п'ять літ, але ті, що бачили її на розправі, говорили, що з неї ледве тлінь була, певно, довго не подихає. А малий Митро ніколи вже не виходив з нами бавитися. Відколи взяли пани його тітку, що одна, може, любила його щиро, відтоді він став іще більше понурий, лінивий та відлюдний. Він рідко виходив із хати, і я рідко видав його. Часом тільки, коли була гарна погода, я, зазираючи крізь пліт до Микитичевого саду, бачив Митра під дубом. Він заслинював стебло, підпускав на плинне дзеркальце краплину песього молока, і, вдивляючися в різнобарвні переливи острого плину, співав мертвецьким голосом:

Виїдь, виїдь, крілю,
На червонім коню,
Твої сини порубані,
Під сим мостом поховані

Восени мене віддали до школи, а коли я приїхав додому на різдвяні свята, вже я не застав Митра. Він умер на самої покрови. Зараз по його погребі Микитич нагнав його матір від себе, і вона щезла з села не знати куди, так, як не знати, відки прийшла.

Життєві хвилі та враження швидко затерли в моїй пам'яті ті два дивні сумовиті лиця, понурі та нелюдяні постаті двоїх молодих людей, скривджених долею і немов проклятих богом. Та по довгих роках, коли й мене самого кинула доля в ту безодню, на дно суспільності, і змусила переживати хвилі, коли чоловік поневолі питає себе: «Пощо я жию? Чи варто жити, щоб приймати муку?» — аж тоді виринули в моїй пам'яті їх мученицькі, давно забуті лиця. Ось вони, ті парії людської громади, ті без вини винуваті! І вони живуть, мучаться весь вік, без ясних споминів і без ясних надій, мов ті подорожні, що

вийшли в дорогу в мрячний день і йдуть тою мрякою всю дорогу. Вони минають зелені луги, цвітучі левади, плодючі сади і многолюдні села, минають тисячі красот і радощів і не бачать нічого,— бачать лише сіру мряку, сірі стовбури дерев та сірі непривітні лиця. І коли можна у них говорити про яке щастя, то воно хіба в тім, що не зазнали нічого кращого і не мають за чим тужити. І, згадавши те їх життя, я почув докір у серці, що посмів рівняти свою долю з їхньою, і той гіркий докір був мов хінновий порошок хорому на пропасницю: він гіркий, але проганяє пароксизм.

НА ДНІ

І

З полудня одної хорошої, весняної неділі здивувалися дуже два поліцияни, що сиділи в «стражниці» дрогобицької комуни. До стражниці приведено якогось панка, молодого ще, середнього росту, в запорошенім, але досить порядним уборі.

— А сей відки? — спитав капрал і зміряв молодого чоловіка від ніг до голови осовілими від напитку очима.

— Староство прислало, має йти «на цюпас»,— відповів поліциян, що припровадив панка.

— М-м-м,— замичав капрал і встромив очі в стоячий перед ним таріль, з останками м'яса та салати, а відтак підвів їх трохи, щоб полюбуватися повною «гальбою» пива, ждучою своєї черги.

Поліциян тим часом видобув з-за пазухи письмо і подав капралові. Се був засуд староства. Капрал узяв письмо до рук, розвернув, поглянув сюди й туди і почав слебезувати назву приведеного цюпасника, але, не можучи, мабуть, швидко впоратись з тою роботою, запитав його самого:

— А як ся пан називає?

— Андрій Темера.

— А відки?

— З Тернополя.

— З Тернополя? Гм! А чого ж то пана сюди занесло аж з Тернополя? Га?

Темера немов і не чув того питання,— стояв та й роззирався по стражниці. Свій капелюх і пальто він положив на кріслі.

— За чим пан ту приїхав? — спитав другий раз капрал погрізно.

Темера спокійним і твердим голосом відповів:

— Менша о то.

Капрал витріщив на нього очі,— далі поміркувався.

— Але не менша, прошу відповідати на мсє питання!

— Не до вас належить мене о то випитувати.

Капрал почервонів зо злості, але прикусив зуби.

— Ов, мудрі ви, паночку, най ся преч каже! А що ви за ремеслом балуєте?

— То вже моя річ,— відказав Темера і почав ходити по стражниці та позирати крізь вікна на гімназіальний огород, залитий зеленню всякої деревини. По кручених стежках огорода ходили в празничнім строю люди всяких станів, а всі веселі, свобідні... Відтам чути було й дитячий дзвінкий сміх, і жіночі срібні голоси, і якесь любе шептання з-посеред потопи листя, з-посеред шуму та шелесту живої, буйної ростинності. Хмарка жалю і смутку пробігла по вродливім молодім лиці Андрія, якась тривожна думка защеміла в його серці, його уста дрогнули судорожно, а очі так і впилися в те зелене озеро, розкішно дишуче в яркім сонячнім промінні.

— Ов, паночку, дуже ви, бачу, премудрі, а такі молоді,— говорив капрал, гнучи в собі злість, і спорожнив півгальби пива.— То недобре, як хто завчасу так змудріє, недовго такому й жити на світі. Ну, але, може, тепер ваша ласка загостити до нашої «салі». Ми ту для таких мудрих панів маємо осібну салю, пишну салю, ха, ха, ха!

Темера швидко обернувся. На його лиці видний був неспокій.

— А пан інспектор швидко прийде? — запитав.

— О, швидко,— відповів насмішливо капрал.

— То, може би, я до того часу міг ту перечекати? — сказав Темера, незважаючи на тон, яким капрал сказав те «швидко».

— Е, то все одно, чи ту, чи там,— відповів капрал,— тільки що там безпечніше, та й там ваше, паночку, належне місце. Ану, будьте ласкаві, потрудитися.

— Але я би просив мене ту лишити, сли можна,— просився Темера.

— Не можна, паночку, не можна,— солодив капрал, рад, що може відплатитися непокірному.

— Пане капрал,— вмішався поліціян, що досі сидів мовчки коло стола,— та там тісно, вісім душ!.. Може би, того пана туй лишити, заки пан вахмістр прийде.

— Га, що? — гаркнув капрал.— Вісім душ! А мене то що обходить! Попри вісім і дев'ята влізеся. А врешті, як хочеш, то най лишиться й ту, але на твою відповідь!

— На мою? А я що таке? Як же я можу брати арештанта на свою відповідь.

— Ну, коли не можеш, то не тикай же свого рила там, де тя не просять,— відрізав капрал, узяв з клинка ключ і пішов наперед. Темера взяв свій капелюх і пальто і пішов за ним.

Сіни були невеликі і вели з одного боку на довгий, теребовельськими плитами мощений ганок, а з другого на коритар. Зверха лилося ясне сонячне світло і досягало аж до коритарного порога. В коритарі не було нікого. Стіни чисті, помальовані, підлога камінна, стеля легка, не склеплена, чисто вибілена — все те надавало тому тісному і не дуже довгому, видному коритареві досить свобідний привітний вигляд. Ідучи попри ті стіни, розмальовані в зелені квіти та орнаменти, нікому, певно, й на думку не прийшло, щоб за ними могло критися щось погане, щось якраз противне сьому виглядові, щось зовсім суперечне з усякими поняттями людськими про людське житло. Тож і наш Темера ступав за капралом спокійний, задуманий трохи, але не о своїй теперішній долі, а о якихось далеких, кращих пробутих хвилях.

Один ступінь від порога капрал зупинився і задзеленькотів невеличкою залізною колодкою, що телімбалася при малих букових, вимитих і зовсім майже неокованих дверях. Він довгий час термосив нею, заким уткнув ключ у дірку. Зацигикав ключ якимось смішним, веселим скреготом, брязнула колодка, відхилилися двері, відступився капрал, а беручи за плече Темеру і попихаючи його наперед себе, сказав з п'яною насмішкою:

— Ну, прошу, прошу!

II

Темера зразу став у дверях немов остовпілий. Густий сумерек смолою вдарив його в очі і на хвилю осліпив їх доразу. Йому мигнула по голові думка, що оце перед ним нараз відчинився вхід до якогось таємного льоху підземного, про які він читав у давніх повістях. Внутрі тої темної печери він наразі не міг доглянути ні-

кого і нічого. Щось немов міцна, невидима рука вхопила його за груди і сперла на порозі, не пускаючи досередини. Але видима рука капрала була, видкося, міцніша і пхнула його досередини, а відтак зачинила за ним двері темної западні.

Він стояв коло дверей і обзирався довкола, слухав, чи не почує голосу людського, але не чув нічого. Аж по якімось часі око його натільки привикло до сумерку і натужилось, що міг докладніше розглянути своє нове мешкання. Се була цюпка не більша шести кроків вдовж, а чотирьох вшир, з одним маленьким закратованим вікном. Теє вікно було прорубане високо вгорі, трохи не під самою стелею, і виходило на ганок, та так, що через нього видно було тільки сірі від старості гонти та лати піддашка, звисаючого над ганком. Сонце не заглядало сюди ніколи. Стіни тої цюпки були брудні та нечисті понад усякий опис, а долом покриті трохи не краплистою вогкістю. Асфальтова підлога була вся мокра від поналиваної води, понаношеного не знати від якого ще часу болота та від харкотиння. Двері зсередини не були такі жовті та невинні, як знадвору,— противно, вони були чорні від вогкості і перековані навхрест двома залізними грубими штабами, а навіть мала квадратова дірка, вирізана в них для продуху, була заткана дерев'яною дошкою і забита скоблем. Насеред казні стояло вузьке залізне ліжко з сінником, вогким і брудним, як усе, напханим давно невідмінюваною, перегнилою соломою. В куті під стіною стояло друге таке саме ліжко. Ні простирала, ні верети ніякої, ні звичайної арештантської подушки солом'яної не було. Воздух у тій казні був густий та затхлий, бо ані вікно, ані двері не могли впускати тільки свіжого повітря, кілько було треба. А в куті близ дверей стояла звичайна арештантська посуда «катерина», приткана про славу якоюсь щербатою, непристаючою накривкою, і від неї розходився вбиваючий сморід, наповняв казню і пронімав собою все, окружав усі предмети в тій пекольній катівні, немов обдавав їх якоюсь атмосферою огидства та прокляття. А близ тої посуди стояла друга — великий, угорі широкий, нічим не прикритий скопець з водою — до пиття!

Довго роззирався Темера, сильно натужував свої непривичні очі, поки розглядів усі ті предмети, глузуючі з нього своїм нехарством, своєю нелюдською поганню. Його серце здавилось, мов у льодових кліщах, поганий, вонючий

воздух захопив йому віддих, і він закашлявся, аж сльози стали в очах.

В казні ще ніхто не відзивався, хоть і чути було важке сапання кількох немов надавлених грудей. Темера почав роздивляти своїх товаришів недолі.

На сіннику під стіною лежав, простягшися і пакаючи череп'янку, дід около п'ятидесяти літ, з чорною кругло обстриженою бородою, з повним набресклим лицем, зі щудлом при правій нозі. Се був, впрочім, плечистий, кремізний чоловік. Його драптива сорочка була брудна, немов кілька місяців непрана. Він лежав, оперши голову на локоть руки, а ноги накрив полотняним, брудним каптаном. Його невеличкі сиві очі спокійно, трохи навіть смішковато дивилися на нового арештанта-панича.

При ногах діда, скулившися вдвоє, мов песик, лежав невеликий чорноволосий хлопчик в чорних міських штанях, в брудній сорочці зо склепового тонкого полотна, немилосердно пофалатаній на всі боки, так що всюди з-під шмат виднілося буро-бронзове тіло. Лиця його не міг Андрій доглянути, бо він спав твердо і не прокинувся навіть від стуку дверей.

На другім ліжку лежав чоловік середніх літ, крепкий, приземистий, з оголеною бородою і обстриженим вусом. Шмаття на нім було добре і не надто ще брудне,— видко було, що недавно він дістався до сього місця «смрада і печалі». А тільки його понуре лице осунулось і стало темне, мов земля, очі запали глибоко, а мохнаті крепкі руки раз у раз мимоволі стискали залізні кавалети ліжка, немов глядали своєї звичайної щоденної роботи. Він лежав горілиць і дивився прямо в стелю з якимось гнівно-рівнодушним виразом і ані разу не глянув на нового гостя, аж доки той відтак не заговорив до нього.

Побіч нього, а радше йому при ногах, лежав на суконнім петеку замісто подушки молодий сільський хлопчина. Його невелике чорняве лице сяло здоров'ям і тою чудовою, ніжною красою рисів, яка не раз лучається у нашого сільського люду, живучого в безпосереднім дотиці з природою, матір'ю всякої краси. Довге м'яке волосся густою хвилею спадало йому на плечі; спереду було підстрижене в кружок. Великі блискучі чорні очі світилися дитинячою лагідністю і цікавістю, обзираючи нового товариша. Тільки руки і ноги, мускулисті, рапаві та сильно розвиті, свідчили, що тот хороший хлопчина не в добрі

плекався, але ріс серед важкої праці, боровся довго і тяжко за своє життя. Андрій, дуже вразливий на всяку красоту, довго не міг відорвати очей від сього хорошого лиця, тим ще кращого від многих хороших лиць, що світилося природним розумом, цікавістю та незіпсованим щирим чуттям.

Прочі жителі сеї «салі» мусили міститися на підлозі. Андрієве око швидко оббігло тих нещасних, порозкиданих на мокрій, болотнистій та слизькій від незасихаючого харкотиння асфальтовій плиті. Там, під стіною, коло самих дверей лежав старий жид з безмірно сухим та нужденним лицем, сухими, мов граблі, руками і з космами сивого волосся на бороді. Його голова, коротко обстрижена, спочивала, важко звішена, на мокрій плиті, а на довгій тонкій шиї понадувалися жили, мов понатягане мотуззя. Він спав твердо з роззявленим беззубим ротом, харкотів, мов підрізаний, а з рота спливала по бороді слина. Побіч нього сидів якийсь п'яний обідраний мужик, у безполій гуні, в чоботах, пов'язаних мотузками, в облупленій баранковій кучмі, в полотняних штанах без одної штанки; замість ременя був оперезаний личаним мотузом. Сидячи на підлозі, він тихо хлипав, немов перед хвилею іно що перестав плакати.

З другого боку ліжка, коло стіни напротив дверей, лежав якийсь молодий ще чоловік, літ не більш 28 до 30, білявий з лиця, з білявим заростом, синіми очима і коротким русим волоссям на голові. Його борода, видко, давно не бачила гребеня ані ножиць і стриміла покудовчена, мов розруйноване дроздове гніздо. На тім чоловіці було намотано і навішано тілько всіляких шмат, що, лежачи на підлозі, він здавався копицею онуч, дишучою глибоким, важким віддихом в тій перелюдненій і давно непровітрюваній цюпі.

Андрій Темера тривожно, з болючим серцем довго водив очима по тих тілах, по тих лицях людських і сам не знав, що казати, що думати. Кільки горя, пекучого, несподіваного і таємного, ворушилося перед його очима в тій темній, поганій кліті!.. Адже се все перед ним — люди, його брати, так само, як він, уміючі чути і красу й погань життя! А ті, що їх заперли сюди, що їх держать у тій огидній ямі,— адже й се також люди, батьки дітям, працюючі на хліб, уміючі, так само, як і він, чути красу, й погань життя! Як же це так, що тут нараз видніється

така страшенна пропасть між людьми а людьми? Що се таке?.. Андрій, немов від важкого удару, похилив голову і опустив рамена. Йому стало в тій хвилі так тяжко, так безмірно холодно і тісно на серці, немов оце хто його з вольного, ясного світу вкинув у глибоку керницю, і він упав на її дно розбитий, заморочений. «Так, я справді н а д н і,— думалось йому,— на дні суспільності, а отсе довкола мене що ж, як не по́дення суспільності, що ж, як не ті викляті парії, націховані страшним, ганьблячим клеймом — бідності?..»

III

— А відки ви, пане?— перший спитав Андрія дід.

— З Тернополя.

— Ба, та що з вами сталося, що вас ту загнали?

— А що сталося! Я скінчив у Львові школи, ну, і їхав сюди на село до одного товариша вчитися з ним. Але, звичайне, чоловік не чуєся ні в чім злім, то й лиха не надіється. Не брав я з собою ніяких паперів, ані паса, нічого, — ну а ту нараз приїздимо, здибають нас шандарі серед дороги, зачинають мене питати, відка й що,— повиділи, що в мене нема паперів, та й завернули мене сюда, до староства. Староство випитало, що й як, та й сказало мене завести сюда,— кажуть, що мя хоче шупасом відставити аж там, де я родився. Та й таке моє!

— Н-ну, то також! — сказав дід.— От, бачите, паночку, моє також подібне. Я, коли знаєте, з Волощі,— ту село таке є, недалічко відси. Служив у воську... відстрілили ногу в Ниталії, ну, а як був до воська нездалий, то й відпустили мене. Прийшов я на щудлі додому, нема нічого... хоть жебрай або хоть з голоду гинь, все одно. А ту, видите, чоловік ще чуєся в силі, встид жебрати, а робити коло хліба годі без ноги. Пішов я до Бориславa. Там робота не така, стояча, при корбі. Робив я там щось з десять літ... от, заробляв, щоби животіти... Але, по правді кажучи, бувало й недоїсться, а все відложилося якусь там часточку за про слабість та старість... Ну, і грошик до грошика, призбиралося дещо і одежини троха придбалося... Звичайне, чоловік живий, живе й гадає... Аж нараз дав пан-біг недугу... звалило мене так за одним разом, якби взяв та косою підтяв. Вилежав я шість мі-

сяців у жида в якійсь комірчині... щастя, що ще не з-за зими. Виходжу якраз зі снігом. Що ж тут робити?.. Гроші за той час розслизлися, одежу треба було позаставляти... чоловік по слабості лежав би ще, а ту жид виганяє, бо вже нема чим платити... На роботу ставати — сили нема... Доленько моя нещасна! Що ту мені діяти? А далі виджу, що куди круть, туди круть, а іншої ради нема, взяв я,— встид не встид — пошив торби та й пішов по хатах за жебраним хлібом. Ну, богу дякувати, якось я тоту зиму тяжку перебув, а отсе з весною хотів назад ставати на роботу, коли се здибають мене шандарі, он ту за Майданом. — А ти відки, «дзяду»? — А, — кажу, — з Волощі. — Що, то ти не знаєш, що тепер заказано чужим дідам ходити по селах? Кожде село має само свого діда вдержувати, а волочитися не вольно.— Та я,— кажу,— не дід; я тілько ось кілька раз пішов випросити кусник хліба, бо-м слабував, заробити не міг...— Але де там, не дали мені й договорити... ще один, дай му боже царство небесне, в потилицю гопнув так, що аж єм лисого вола побачив, та й потягли до староства. А ту пан заступник старости — самого старости не було, вмер — навіть не переслухав мене, а зараз віддав до «малого суду» за волоцюзтво. Засудили мене на дві неділі арешту і на цюпас до мого села. Відсидів же я ті дві неділі, а відтак мене перевели сюда, та й ту я вже, богу небесному дякувати, от у п'ятницю буде півтора місяця, як кисну. І нібито рахуєся, що не на карі, а ту най бог заступить, щоби й кара така була!.. Пекла не треба, не то що! Та й не знати, доки ще тото буде, бо ту якось не квапляться, і гадки не мають!

— Ну, і як же ви ту сидите раз у раз? — питав Андрій.— На прохід ту не пускають?

— Е, де ту який прохід! — відповів дід, усміхаючись.— Але пускати пускають... щодень зрана йдемо місто замітати.

— Всі?

— Ні, от я та й Митро, сесь от малий бойчук, та й Стебельський, он той у шматах, а більше ніхто.

— Ну, а решта — не виходять ніколи на свіжий воздух?

— Та не виходять, хіба що часом отсей газда йде на місто за хлібом. Ну, а отсего старого жида та й тоту плачущу Магдалину в півтори штанці та й в півгуни, то нині лише що привели, то ще не знаю, що з ними буде. Та от

жид, то він уже сидів тамій у Бориславі щось зо два місяці до цюпасу,— то каже, що вже єго папери прийшли, та й десь завтра — позавтру піде. Ми оба добре ся знаємо,— тяг, неборачисько, зо мною корбу в Бориславі довгі роки. А тепер, адіть, усіх з Борислава женуть цюпасом, хто не має книжки. Та й його злапали.

Андрій поглядів на нужденне сухе лице жида, що здавалося немов зроблене з патичків і обтягнене бурим поморщеним саф'яном. Тяжке хрипіння в груді віщувало, що сьому чоловікові недовго вже жити на світі, а вся його постать аж надто голосно говорила, що й минуле його життя було не життя, а вічне нидіння та бідування.

— Щира то душа,— говорив дальше дід,— золоте серце. Щоби сам не знати в якій біді, то ніколи не буде перед другими розводити своїх жалів, а вже другого пожалує й поможе чим може, так як рідний брат. То таких жидів ви небагато найдете, бігме, що небагато. От, звичайне, зріс межи нашими людьми, бідував, працював сам відмалу так, як наш чоловік, то тепер, якби не та борода, не пейси та не тота бекеша, то по єго натурі ніхто би не сказав, що то жид!

— Ну, а як же ж ви ту жиєте? — питав Андрій, розглядаючи ближе казню, до котрої його очі почали звільна привикати. Він побачив залізну піч, вмуровану до половини в стіну в головах того ліжка, на котрім дід лежав, а на печі побачив великий житній хліб, який продають передміщанки щодень на дрогобицькім ринку.

— Та як жиємо,— відповів дід,— хлібом жиємо та й по всему.

— Самим хлібом?

— Самим хлібом.

— А теплого нічого?

— Е, паночку, вже, богу дякувати, півтора місяця, як в моїм роті не було нічого теплого! Та й відки ту взяти? Чоловік дістане на день тих 14 кр[ейцарів], то що ж за них купиш. За 10 кр[ейцарів] хліба на день мало, а ту би ще солі купити, цибулі десь-колись, та й по грошех. От, адіть, беру що другий день по такому хлібові,— коштує 20 кр[ейцарів],— часом мені з него лишиться кусник на третій день, то вже тогди й купую сиру до цибулі. Якби гроші, то би мож купити на місті теплих фляків, коли ж бо що, мищина така, як долоня, та й 5 кр[ейцарів], що

я тим наїмся?.. Волю вже цибулі купити, то маю того ціле наруччя, є що до хліба на цілий день. А от тоті другі, нівроку, то й того не мають; як возьме оден з другим той хлібець за 10 кр[ейцарів] рано перед себе, то не лишить і кришки, з'їсть усе, а відтак чекає аж до другого рана. Лиш от той бойчук робить так, як я, що бере великий хліб на два дні, то ще якось виходить. Але він би міг ліпше стояти, бо не може їсти того сухого хліба; тілько що тоті ту,— дід показав ногою просто себе на сплячого скуленого хлопця,— тоті забирають у него. Свій з'їдять рано, а з полудня до него, так, як до своєї комори: — Митре, давай хліба! — А він, дурень, дає.

— Та щьо ж я буду хліб держяти, а вони будуть голодувати,— відозвався дзвінким голосом Митро, і чудовий лагідний усміх розлився по його хорошім лиці, заіскрився в його великих очах, додаючи їм ще більше краси і принадності.

— Ну, ну, ти, дурнику, повидів би ти, що би вони тобі сказали, якби вони мали, а ти не мав та голодував. Випросив би ти у них, але хіба каменя голову провалити!

— Та щьо,— сказав Митро попросту,— то я би й не просив у них.

— А ти за що ту? — спитав Андрій Митра, обертаючись до нього.— За що тебе сюди затащили? Кому ти голову провалив?

Митро засміявся.

— Та нікому,— сказав він, по-бойківськи протягаючи голос *а*.— Мене взяли з Бориславa, що книжки не маю.

— А ти відки?

— Та з Дзвіняччя. Мама вмерли ще на «коляру», а тато відтак зачяли пити, продали грунт, далі й хату задовжили, а тої осени взяли та й умерли. А я пак щьо мав робити? Ішли наші парубки до Бориславa, та й я з ними. Ну, та щьо я зароблю? Ні згодитися не вмію, ні потягнути не здужяю, от хіба до млинка, та щьо з кибля вибирати,— ну, то за то платили по штири, а найбільше по п'ять шусток. Перезимував я там якось, а на весну хотів іти де в службу, аж ту мене взяли.

— І довго сидиш?

— Та вже от місяць,— сказав Митро спокійно своїм рівним дзвінким, мало що не дитинячим голосом.— Ми ту всі з Бориславa,— говорив далі Митро,— лиш от Стебельський ні.

— Ну, той собі, правду сказавши, сам біду найшов,— сказав, сумно всміхаючись, дід.— Учений чоловік, «гімназію» кінчив, усі класи, а тілько, видите, ту (дід помотав долонею коло чола) щось єму хибує. Писав у Самборі при старостві, відтак, каже, у якогось адвоката, а далі зовсім опустився.

— Діду, діду,— перебив його в'ялий, мов півсонний, голос Стебельського,— та говоріть-бо по правді! Що то значить «зовсім опустився»? Як-то я так зовсім опустився?

Дід усміхнувся.

— Та видите,— сказав він до Андрія,— почало єго щось гризти та лоточити всередині. «Що се,— каже,— я роблю? Пишу оту, а до чого те писання здале? Тілько люди від него плачуть та проклинають. А я за те ще від них гроші беру!» Ну, і так єму ті людські сльози збридили писання, що взяв та й покинув. Своє панське шмаття попродав і почав усе сам собі робити. Гляньте лишень на єго мундур! Се він сам собі таке викравцював!

— Чоловік, котрий у всьому сам собі не може вистарчити,— проговорив знов Стебельський, вперши блудний взір у темний кут казні,— мусить затягати довг у других. А хто затягає довг, той довжник... мусить віддавати. А як не має що віддавати і не знає як віддавати? А ту віритслі — хлопи, баби... плачуть і кленуть! Спати не можна вночі... страшно... все чуеш плач і прокляття! А найгірше ті діти — такі нужденні, голі, попухлі... і не кленуть, тілько плачуть і вмирають. Як мухи гинуть... Я через два роки заснути на волос не міг, усе той плач уночі чув. І мусив покинути все. А як почав сам собі вистарчати у всім, то легше стало.

— Як же ж ви самі собі вистарчали? — запитав його Темера.

— Як? — І Стебельський звернув свої мляві очі на нього.— Попросту. Роблю лиш те, що на пожиток іде: коплю, воду ношу, худобу пасу. Їм тілько те, що зароблю. Одягаюся в те, що сам собі зладжу. Сплю на землі. А перша річ — м'яса не їсти і пера до рук не брати. Бо м'ясо доводить чоловіка до дикості, а перо в людських руках стаєся страшніше, ніж львові пазури, тигрові зуби і гадюча отрута.

— Ну, видите,— сказав дід, коли Стебельський скінчив свою промову,— все у него такі річі по голові шибають.

Ну, а так він хлоп здоровий. І робучий, нема що казати, а щирий такий! Уже як що робить, то всю силу, всю душу в те кладе. Отже, кажу вам, покинув панство і наймився у якогось господаря на службу. Та що, і там не міг довго витримати.

— Ба, та як його витримати,— сказав рівнодушно Стебельський,— коли господар — багач, слуг понаймав, сам нічого не робить, а слугу, скоро що-небудь, та й трах у лице.

— Отаке єго всюди було! — сміючися, сказав дід.— Зовсім так, як то приповідають, що дурня і в церкві б'ють. А шкода єго! Вчений чоловік, з попівського роду. І книжки має ще свої, читати не зарікся. Навіть сюди з собою привіз, та поліцияни відібрали.

— То відки ж він сюди приїхав?

— Та, чуєте, з Самбора. Там, у Самборі, він жив довгі літа, ніхто єму нічого не казав, аж нараз сеї весни зачув якось, що поклич ся стала, кличуть резервістів до зицирки. А він, бачите, родився в тутешнім циркулі та й узявся приїхав сюди, ніби до воська ставитися. А в него вже абшит є, ще відколи пальці відморозив.

—. А він же як пальці відморозив?

— Кажу вам, що у него в голові... тее... «Ну,— розказував мені,— іду я раз зимою, а мороз був тріскучий; іду до Самбора десь з якогось села, а на дорозі якесь зелізо лежить, штаби кусень, чи що.— Е,— каже,— гадаю собі, чиясь згуба, треба віддати до поліції, най оголосять!» Та й узяв, дурень, тото зелізо в голу руку і ніс більше, як милю...

— Півтори милі,— поправив рівнодушно сам Стебельський, котрий, лежачи на землі, слухав сеї бесіди. Андрій озирнувся на нього, а дід балакав дальше, немов то й нічого його не обходило, що Стебельський слухав його бесіду.— Приносить до поліції, а там усі в сміх. Ба, далі хочуть брати від него те зелізо, а ту, гов, зелізо прикипіло до руки. Зараз єго до шпиталю, але що, не було ради, мусив дохтор повідрізувати пальці.

Стебельський, мов на ствердження сеї бесіди, підняв догори праву руку, на котрій усі пальці були поврізувані по перший кичеренок.

— А шкода єго, вчений чоловік, та й нікому нічого злого не вдіє, спокійний. Також єго мають везти на місце вродження, вже ось місяць сидить. Та й ще держать єго ту

в такій муці, і не досить на тім, щодня дають єму 14 кр[ейцарів] з єго власних грошей. Бо як єго поліціяни спіймали, таки на двірци, скоро йно приїхав, то відобрали тутка у него той абшит та й 39 ринських і з тих грошей єго й годують.

— І свідоцтво шкільне з осьмої класи,— доповнив Стебельський,— три книжці, 39 ринських і свідоцтво шкільне з осьмої класи,— пробубонів ще раз, немов учився напам'ять сього речення. А відтак підвівся на підлозі, сів і, обертаючи своє біляве лице без барви і без виразу до Андрія, спитав:

— Et dominus.. intelligit latine?

— Intelligo.

— Et germanice?

— Intelligo.

— Und Sie... Sie kennen die allgemeine Geschichte von Gindely,— die hat man mir abgenommen,— drei Bände: Geschichte des Alterthums, Geschichte des Mittelalters und die.. die Geschichte der neuen Zeit [1].

— Вчений чоловік... розумна голова...— лепотів сам про себе дід,— та й шкода єго, що так пішов! То вже така їх фамелія... І мати-небіжка так пішла...

— Et quas scholas, dominus absolvit?[2]— питав дальше Стебельський.

— Я був у Львові на філософічнім виділі.

— Ergo, philosophiam majorem! [3]

— Ні,— сказав Андрій,— філософія одна, нема меншої ані більшої, хіба є менше фальшива і більше фальшива,— впрочім, і то ще господь святий знає!

Стебельський слухав тих слів з випуленими очима, немов не розумів з них і одної йоти, відтак схилив голову і ляг назад на мокру, слизьку від харкотиння підлогу.

---

[1] А пан... розуміє по-латині?
— Розумію.
— І по-німецькому?
— Розумію *(лат.)*.
— І ви... ви знаєте всесвітню історію Гінделі,— її в мене відібрали,— три томи: давня історія, середньовічна історія та... історія нових часів *(ніім)*.— *Ред.*

[2] А які школи пан закінчив? *(лат.)*— *Ред.*

[3] Отже, вищу філософію! *(лат.)*— *Ред.*

IV

— А отсей жидик,— сказав дід по хвилевій мовчанці, вказуючи ногою на сплячого на його ліжку чорноголового хлопака,— то таки тутешній. Се, бачу, з тих «кішінькових майстрів». Не знаю, нащо єго ту держать та й на яке. А сидить уже також зо дві неділі. Чи як, Митре?

— А, от завтра якурат дві неділі,— присвідчив Митро.

— Не знати, що з ним буде, бо ще єго ані разу не кликали «на протокул».

— Ані разу не кликали — за дві неділі?! — скрикнув Андрій.

— Таки що не кликали. Сидить та й сидить, і пес за ним не гавкне, а пану інспекторові не квапно ся діє... Ну, а он той другий — то наш газда, той уже ту зимує.

— Котрий, другий? — запитав Андрій, не видячи нікого більше.

— А тут у нас є ще оден «бургер». А встань-но ти,— лéгаре! Рушся з місця, гнилище!

За тим дідовим покликом заворушилося щось у зовсім темнім куті поконець ліжка, і звідтам, мов з могили, звільна піднялася страшна, немов не з сього світу, проява. Се був парубок літ коло 24, середнього росту, широколиций, з плоским, узад відогнутим чолом, з невеликим чорним заростом на вусах і бороді і з довгим покудовченим волоссям, котре надавало ще страшніший вираз його і так страшному та дикому лицю. Очі його, великі і нерухливі, світилися мертвим скляним блиском, блиском вогкого, гнилого порохна, яріючого серед потемків. Краска лиця так, як і у всіх жильців сеї нори, була якась земляна, тільки що у сього нещасливого лице, очевидячки, віддавна не було мите і бруд корою стояв на його висках. Він був, впрочім, майже зовсім голий, бо годі було назвати одежею сорочку, з котрої мав на собі тільки й усього, що ковнір, рукави і подовжну шмату, звисаючу долі плечима аж до пояса. Більше на нім не було нічого. Андрій аж затрясся з жалю і обридження, побачивши тоту до крайності занедбану і здичілу людську істоту. Та й не з добра ж вона здичіла! Поглянувши ще раз уважно на сього чоловіка, Андрій побачив, що ноги його були попухлі, мов коновки, і блищали якимось синявим полиском,

властивим водяній пухлині. Так само й живіт його був страшно великий і надутий і нагадав Андрієві тих американських дикарів, що їдять землю, і котрих рисунки з такими ж страшно надутими животами він колись-то видів. Тільки руки, сильні і здорові, свідчили, що й се людина робуча, хоть не знати, якою нещасливою долею відірвана від праці і вкинена сюди на свою загибель.

— От видите, се наш бургер, а радше Бовдур,— сказав дід,— він Бовдуром прозиваєся. Він ту газда в тій казні, бо ту такий звичай, що хто найдовше в казні сидить, той стає газдою. А він ту, богу дякувати, перезимував. Адіть, який відситився! Ніврoку єму, красний! Ми єго таки держимо напоказ, чень би го хто купив на заріз. Уже тепер набагато єго й годуємо, все лежить та лежить, бо, бачите, він так відситився, що не може добре стояти на ногах. Тілько руками що зарве, то вже єго,— о, в руках ще моцний, ну, але то байка, виросте й з того!..

Всі в казні зареготалися з тих дідових жартів, крім Андрія і Бовдура. Сей остатній усе ще стояв на тім самім місці, де перший раз показався Андрієві, стояв та хитався на своїх грубих, попухлих ногах,— стояв та туманів, немов надумуючися на якийсь смілий учинок, а крізь його напівотворені сині уста видно було затиснені зуби, немов він усю свою сміліcть збирав, щоби зважитися на задуманий поступок. А очима звільна-звільна ходив по казні, хоть погляд його все спинявся на чоловіці, що лежав горілиць на ліжку і дрімав серед неголосного гомону в казні.

— Він у нас ні на місто не виходить,— говорив дальше дід,— ні на роботу не йде; зразу сам не хотів, а тепер хоть би, може, й хотів, то єго не пустять.

— Овва, й сам не хочу! — відозвався хриплим голосом Бовдур.— Дідько їх бери з їх роботою! Хто ми що за ню дасть?

Сказавши те, Бовдур переступив через сплячого на підлозі старого жида, переступив через хлипаючого мужика і нетвердим поступом пішов до скіпця, підняв його догори, мов перце, напився води, а відтак сягнув дрімаючому мужикові під голову, видобув невеличку череп'яну люльку, вишпортав з неї недóкурки продимленого тютюну, т[ак] зв[ану] «багу», всипав її собі в рот і звільна почав румегати, спльовуючи час від часу якусь чорну мазь, котра ліпилася по стінах і по підлозі. Сповнивши те сміле діло,

він аж відітхнув легше, став посеред казні і махнув рукою:

— Отже, не піду їм на роботу! Чорта лисого з'їдять! Радше ту й розігниюся, а не піду! — При тих словах він оп'ять плюнув чорною мазею на стіну, саме понад лицем сплячого жида.

— А за що ж тебе ту держать так довго? — спитав гремтячим голосом Андрій. Бовдур видивився на нього якось дико, немов Андрій тим питанням вразив його в дуже болюче та недотике місце.

— Держать, бо держать! — бовкнув він, а дальше додав: — Хотять мя вести цюпасом до того села, де я родився, а я кажу: — Я не родився ні в якім селі. — А де ж ти родився? — Я родився в дорозі.— Ну, а на чиїм же грунті та дорога? — Тота дорога на нічиїм грунті, бо й сама не має грунту: я родився на воді, як моя мати поромом через Дністер перевозилася.— А де ж той пором? — Певно, з водою поплив, бо у мене за пазухою єго певне нема.— Ну, а де ж ти хрестився? — Я того не тямлю,— ідіть спитайте тих, що мя до хресту держали, щастядолю відобрали.— Ну, а де ж ти ховався! — Межи лихими людьми.— Але в котрім селі? — Та вони в кождім лихі! — От такий був мій протокул. Більше не питали нічого, а лиш казали завести сюда, та й ту, богу дякувати, заперли, як запечатали, і вже більше не докучають ніякими такими дурними питаннями.

Знов сплюнув Бовдур, знов переступив через хлипаючого мужика і через сплячого жида і втонув у своїм куті, накривши ноги якимось підраним мішком.

Андрієві ще страшніше стало, коли почув оповідання Бовдура. І що ж дало життя сьому чоловікові? Які тепер мусять бути його спомини, які надії? Він трібував сам ставитися думкою в те безпросвітне положення і чув, що мислі його мішаються, що він швидко задушився би в тій страшній безодні. Конечно, роздразнена Андрієва уява додавала тут багато лихого до недоброго, малювала йому сироту-безбатченка, попихача у всіх, кому тільки він попаде під руки, забитого і затоптаного відмалечку людською погордою, не зазнавшого на своїм віку ні радощів, ні щирості, ні любові. А тим часом воно було хоть і правда, та не зовсім. Були й у Бовдура хвилі щастя і любові, були й у нього товариші щирі, такі ж безвихідні бідолахи та сироти, як і він,— ну, та все се тепер припало

густою верствою здичіння і забуття, і думка його, мов заклята, вертячись між пушкою баги та куснем хліба, не сягала дальше ні в минуліть, ні в прийдість. А панам «інспекторам» не квапно діялось випускати його,— тож і сидів Бовдур, забутий богом і людьми, сидів та пух і гнив живий, забуваючи про все, що колись окружало його на світі, набираючи з упадком сил чимраз більше відрази до праці.

— То він жиє самим хлібом? — спитав Андрій у діда.

— Самим сухим хлібом, от уже шість місяців. Та й то так жиє, що як пішле рано купити того хліба за 14 кр[ейцарів], то возьме єго перед себе та й зараз і з'їсть увесь дочиста, а відтак чекає аж до другого дня, а ні, то просить отсего дурного бойчука, щоби єму вечером дав кусень хліба,— розуміеся, на вічне віддання...

— Ну, і він ніколи не виходить із сеї цюпи?

— Ні, відколи я ту, то ще я єго не видів надворі. Не знаю, як уперед. Бовдуре, ти вперед виходив декуди?

Бовдур закашлявся сухим кашлем, а відтак пробуркотів:

— Ні, не виходив нікуди, лиш раз до протокулу.

— Ну, як він ту перетримав зиму в сім адамовім убранню, то я вже ціло не знаю,— сказав дід.— То як мене привели, то були вже тоті остатні морози. Приходжу сюди, — студінь така, що най ся преч каже, а він сам у казні, лежить у тім самім куті, де тепер, і тим самим мішком накритий. Увесь посинів, як боз, а не каже нічого. Я походив троха, посукотав руки, а далі виджу, що нічого не помагає, беру я та й кричу: «Ей,— кричу,— люди, таже я не син божий, за що ви мене так мучите? То лиш сина божого так фарисеї мучили, як ви мене мучите!» Та вони троха на мене погаркали, а далі взяли та й затопили в печі про славу, то ми троха відчуняли. І відтак, поки аж не скінчилися морози, то все так підтоплювали, бодай що другий день.

— А поки вас не було, то не топили? — спитав Андрій, здригуючись, немов від морозу.

— Та каже ось Бовдур, що топили, але рідко, коли їм схотілося.

— Ба, а ти чому не допоминався? — спитав його Андрій.

— Ага, не допоминався! — сердито відбуркнув Бовдур.— Зразу й я кричав, але мене били, бо я сам був.

— Ти сам був! — аж скрикнув з зачудування Андрій. — І довго ж ти сам був?

— Цілий місяць. Нікого не приводили, а як приводили, то до другої казні давали, мені на збитки.

— Ну, а доктор же сюди не приходить ніколи?

— Е, ще чого не стало. Доктор! А докторові то хто що дасть! — сказав з гіркою насмішкою дід.

— Ба, таже, бачу, є припис, щоби доктор щодня, або бодай щотижня оглядав усі арешти, чи здорово в них людям сидіти.

— Може й є де такий припис, але у нас у Дрогобичі нема! Та й що нам до приписів! Ми собі самі свої пани!

— То таки ніколи сюди не приходить ніякий надзір?

— Таки ніколи й не приходить та й годі.

V

В казні зчинився гомін. Сплячі побудилися, повставали, тільки Стебельський лежав на своїм місці та й Бовдур, підперши голову на лікоть, туманів у своїм куті, гризучи багу. Старий жид почав розпитувати Андрія зразу по-жидівськи, а відтак по-руськи, а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав, хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед, усе приговорюючи перериваним голосом:

— І яка мене-е лиха доленька несла-а до сего Дрогобича! Не було мені сидіти спокійно в Борисла-аві або купити за тих нужде-енних п'ять шісток, що-м за-аробив, деякої муки для дітей, та й іти-и додому-у-у!..

— Також газда! — жартував дід.— Робив день у Бориславі, заробив п'ять шісток, а нині, при святі, вибрався до Дрогобича хліба купувати. Та й убрався, нівроку, як стрик на великдень! Штанці нічого,— легше йти, як на чоловіці того полотнища небагато телімбаєся. А гуня також празнична,— поли хотів підкасати, але, відай, через помилку повіддирав. А може, де в гостях був, та щирі приятелі не хотіли пустити, похапали за поли, ну, а грішному чоловікові годі всидіти, треба до міста, на людей подивитися, себе показати, та й трах, і поли лишив, і від добрих приятелів утік! А ту скоро йно показався, став коло косцьола, на самім виднім місці, аж зараз апостоли божі прискочили, та попід ребра, та: клінне вашеці, просимо до покоїв!

Чоловік плакав за час тої бесіди, другі сміялися.

— Діточки-и мої,— голосив він,— що там з вами станеся?.. Лишив я вас самих у хаті, дріб такий, без кришки хліба! Таже вони там погинуть з голоду, як я завтра не верну додому!..

— О, далеке ще тото завтра! — сказав чорноголовий жидок.— Було вертати нині, а не йти до Дрогобича за долею!

— От би-с мовчав та не різав мене без ножа! — скрикнув чоловік і, знов похиливши голову, захлипав, мов дитина.

— Та ні,— сказав він по хвилі рішуче,— вони мене мусять нині випустити. Що я їм винен? Чи я вкрав що, чи вбив кого? За що ж мене можуть держати?.. — І з тим словом він знявся з підлоги і став коло дверей, приложивши лице до забитої візитирки, де крізь невеличку шпарку видно було кусник сіней і мигали, мов тіні, проходячи сіньми поліціяни.

— Діду Паньку! — обізвався тим часом селянин, що лежав горілиць на ліжку.— Діду Паньку, чи не ви то вибрали мені з файки решту тютюну?

— Ні, не я,— відповів дід,— там у вас інший гість був.

— Хто такий? — спитав селянин, грізно насупивши густі чорні брови.

— А от наш «бургер»! Адіть, ще гризе мачку.

Селянин хвилю мовчав, гнівно поглядаючи в кут, де чапів Бовдур, а відтак, не кажучи й слова, підійшов ід Бовдурові і затиснутим кулаком ударив його так сильно зверха в голову, що Бовдур аж ковтнув головою о стіну.

— Ти, Бовдуре смердячий, чи я тобі раз казав, щоби ти не лазив до мене в гості! Не руш того, що моє! Зась тобі до моєї праці!

Замість відповіді Бовдур ногою щосили копнув селянина в живіт, хоть сам при тім такий почув біль у нозі, що аж йойкнув. Селянин захитався і оперся плечима о стіну.

— А грім же би тебе розбив! — крикнув він.— То ти ще так мені платиш за моє добро?

— Щоби тобі таке добро й на тамтім світі було, свиноїде! — крикнув і собі ж Бовдур, з натугою схапуючись на ноги.— То ти би за пушку недокурків чоловікові голову провалив.

— І око би-м вибрав за своє! — відказав селянин.— Що моє, того не рушай! Знаєш? Постарайся сам, то будеш мати. Я твого, певно, не рушу!

— Го, правда, не рушиш, доки буду пильнувати! А найно лишень обернувся в другий бік, то зараз хапс! Знаємо ми таких!

Замість відповіді селянин замахнувся кулаком на Бовдура.

— Та що, жаль тобі тої мачки? — сказав той, понуро глядячи йому в лице.— На́, маєш, коли тя так за нею зуб болить! — І Бовдур, сказавши те, виплюнув усю вже перегризену мачку селянинові в лице.

Потік чорний вонючий плин по лиці, по бороді, потік на сорочку, долі пазухою, лишаючи за собою чорні смуги. Дід Панько засміявся. Митро, тремтячи, скулився на своїм петеку, боячись бійки.

— Ну, що ж ти мені наробив? Що ж ти, псе, за тото варт? — прохрипів селянин здавленим з лютості голосом, підступаючи з кулаками до Бовдура.

— Я тобі віддав твоє, ще й з додатком! — відповів понуро Бовдур і, не чекаючи зачіпки, ждюхнув селянина коліном у живіт так сильно, що той йойкнув, захитався і, як довгий, гепнув на підлогу. Зчинивши теє, Бовдур знов спокійно ляг у свій кут, не звертаючи ніякої уваги на крик і лютування потовченого селянина.

— Се у нас «старший польовий»,— сказав жартом дід Панько до Андрія,— він пильнує свого, як ока в голові, і все ладиться виймити тому Бовдурові око, але якось ще досі милосердиться над ним. А воно й варто, бігме, за жменю баги — око!

— А ви відки, газдо? — спитав Андрій селянина, але той, сапаючи гнівно, знов уже лежав на постелі, пакав люльку і завзято дивився на стелю, немов і не чув Андрійового запитання.

— Вони з Дорожова,— заговорив знов смішками дід Панько.— То велике село Дорожів, і живуть там великі вушобийники, великі палії та й великі злодії, що все сваряться за м о є і т в о є і так уже на тім помішалися, що наостанку ніхто не знає, що моє, а що твоє.

— От би-с, діду, стулив ворота та мовчав, а не молов дурниць! — буркнув на нього дорожівський.

— Ігій на твою голову,— відповів, сміючись, дід Панько,— і то тобі за́вкридно, ненажеро! Таже то чень не

твоє, що я заговорю!.. От і єго, грішного,— говорив дальше дід Андрієві,— заперли також за «моє» та «твоє»: десь, у якогось жидика, купив шкіру за 30 крейцарів, а шкіра вартувала з півтора ринського. То жидик 30 кр[ейцарів] у руки та втеки, а його, наймита божого, жиди в руки та до Іванової хати!..

Дід знову засміявся, а з ним і Митро та чорноголовий жидик, котрого дід назвав був «кішіньковим майстром». Дорожівський не обзивався більше, тільки сопів, дуючи дим з рота просто до стелі. А Андрій за цілий той час стояв коло стіни край дідового ліжка, держачи перевішене на руці своє пальто. Ноги його боліли і тряслися, але він не міг перемогти себе, щоби сісти де-небудь у тоту нечисть та нéхар, котрої гидився. Не можучи встояти на місці, він почав ходити по казні, протискаючися між ліжками і людьми, лежачими на землі, хоть і так не міг зробити більше п'яти-шести кроків. Усі погані та сумні факти арештантського життя, що разом, мов з відра, жбухнули на нього, морочили його голову, неслися в його думках якоюсь строкатою, безладною і скаженою метелицею. Вся нужда, вся погань, усе зопсуття, окружаюче його в тій тісній кліті і поза її стінами, по всім світі, на дні цілої людської суспільності, на котре й він тепер чувся зіпхнутим, ціле се людське горе своєю безмірною ваготою налягло на нього, обдало його широкими ціпкими своїми огнивами, заглушило в його душі його власне пекуче горе.

А там, за стінами сеї поганої кліті, на подвір'ї, залитім сонцем і вибрукованім гладкими плитами, реготалися голосно і здорово поліціяни, граючи в «кікса». Досередини чути було удари палестри о «кічку», чути було сміхи та спори, крик якихось жидів, переймлених на дорозі враз із стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я. Чути було скрип залізної димавки, котрою хтось дúмав воду з керниці. Але більше не було чути нічого і видно не було нічого; все той самий понурий сýмерк, тота сама заклята і недвижна тінь стояла на брудних, обхарканих стінах, на ліжках та на мокрій підлозі.

— Не знати, чи хоть вечір швидко буде,— сказав дід Панько, накладаючи тютюну до люльки.— А ви, пане,— спитав він Андрія,— не курите?

— Ні, не курю. Вже чого навчився, то навчився, а сего якось не міг навчитися!

— Ну, то ви ще щасливий чоловік. А я би, бігме, здох

оту, якби мені не дали курити. Все в мене на тиждень два скрутлики йде,— то ліпше купувати, ніж пачки.

Тим часом Митро, хотячи подивитися, чи довго ще до вечора, став на залізний кавалет ліжка, хопився простягнутими руками за віконну крату, підвівся на руках трохи догори і виглянув надвір. Але в тій хвилі почувся якийсь тріск, і, мов опарений, пустив Митро крату і впав на підлогу, вдарившися боком до залізного ліжка.

— А ти, злодюго якийсь, не можеш там сидіти каменем! Визирати будеш? — почувся знадвору крик капрала, котрий, переходячи саме тоді попід вікно з ремінною тріпачкою в руці, побачив Митрові руки на краті і вщідив по них щомоці тріпачкою. Охнув Митро, випрямився і з жалем поглянув на свої руки, на котрих півперек понабігали два широкі синці, мов дві ковбаски. Зо слізьми в очах, але з усміхом на устах він промовив до діда Панька: «Вже швидко сонічко зайде!» А відтак сів на ліжко, обтер рукавом сльози і почав хухати на болючі руки.

VI

Забряжчала своїм тоненьким брязкотом колодка при дверях, скрегінцнув ключ, відхилилися двері, а в отвір, не впускаючи до казні й промінчика світла знадвору, пропхалася голова капрала.

— Андрій Темера! До пана інспектора! — крикнув капрал і замкнув двері за виходячим Андрієм.

В казні по його виході на хвилю стихло.

— Якийсь уцтивий панок, бідачисько,— сказав дід Панько.

— От якийсь нероба та волоцюга,— буркнув під носом дорожівський газда.— Уцтивих панків не водять цю пасом!

— А уцтивих дорожівських газдів водять? — спитав гризько Митро.

— І ти, жабо, пхаєш свою лабу до гурту! От би-с мовчав та дихав! — крикнув на нього дорожівський гнівно.

Знов тихо стало, тільки чути було пакання файки в зубах діда Панька та жалібне хлипання обдертого чоловіка, що все ще невідступно стояв під дверима, немов дожидав чуда, котре нараз розпахне ті заштабовані двері і пустить його на волю з його п'ятьма шістками до дрібних, голодних дітей.

Знов брязнула колодка, відхилилися двері і впустили Андрія з пальтом, перевішеним через руку.

— А що сказали? — спитало разом кілька голосів.

— Нічого,— відповів сумно Андрій.— Розпитали і казали ждати, аж папери прийдуть.— Він умовк і почав ходити по казні. Мовчали й прочі арештанти. Всім пригадалося, що й вони, кождий, ждуть уже так довго приходу своїх паперів і, може, декому з них попри власне горе заскиміло серце жалем і за сим молодим панком, що одним словом старости та інспектора засуджений був, може, на таке ж довге чекання, як і вони,— що тим словом, так, як і вони, відірваний був від своєї праці, від знайомих, від усього вольного, хорошого світу і заточений тут, в сесь гидкий льох, на дно суспільної неволі!..

Перший перервав важку мовчанку Бовдур. Він, мов мара, піднявся зі свого кута і, підступивши до Митра з простягнутою рукою, сказав різко:

— Митре, дай хліба!

— А смоли єму горячої дай, не хліба! — сказав дорожівський.

Але Бовдур не слухав сеї любезної перестороги і, підводячи свою руку трохи не під ніс Митрові, сказав другий раз:

— Митре, дай хліба!

— Та коли-бо в мене самого мало, не буде чим завтра й поснідати, заки принесуть свіжий. А мені би на роботу йти.

— Давай хліба! — налягав уперто Бовдур, не слухаючи ніяких доказів.

— Та кажу тобі, що й у мене самого мало.

— Але-бо в мене й кришки нема, а я голоден!

— Було не тлити весь рано, було собі лишити й на вечір! — сказав дід Панько.

— Мовчи, стара торбо! — відгаркнув Бовдур і знов до Митра: — Чуєш чи ні, давай хліба!

Але дід Панько сим разом не стерпів згірдного слова. Мов молодик, він схопився з ліжка і застукав о підлогу своєю дерев'янкою.

— Ти, гнилобока помано,— крикнув він до Бовдура,— ти що ту за пан такий, щоби до тебе й слова не мож було сказати? Ти, безпорткий голодранче! Марш у кут та гний далі, поки тя черви дорешти не розточать!

І він сильною рукою пхнув Бовдура геть від Митра, що аж той покотився попід стіну.

— Ну, ну, тручай, тручай, трутило би тя в гарячку!— воркотів крізь зуби Бовдур.

— Тебе самого най у зимницю трутить! — відрізав дід Панько.— Чого чіпаєшся хлопця? Твій хліб їсть? А він лізе та й тому свої лабищі під самий ніс: «Митре, хліба давай!»

— А так, так мені ся хоче, що мені зробиш! — упирався Бовдур.

— А я тобі що маю робити, сотоно! Най ти той робить, що по смереках дереся, не я!..

Андрієві страх прикро було слухати сю сварку. Він почав тихомирити діда, а далі видобув з кишені добрий кусень хліба і подав його Бовдуреві, кажучи: — Ну, на та повечеряй, коли-сь голоден. Се ще мені з дому лишилося, але де мені тепер їда в голові!

— Е, пане,— сказав дід Панько,— нащо ви роздаєте хліб? Не тепер, то за годину або й завтра рано схочете їсти, а принесуть не швидко.

— Ні, ні, не зголоднію,— відказав Андрій,— а хоть і зголоднію, то чень видержу, аж принесуть.

— А маєте хоть за що післати?

— Е, є. Маю з собою п'ятдесят ринських; то я взяв завдаток від того, до котрого я їхав; прийдеся з тих грошей дещо троха минути, хоть вони, правду кажучи, не мої.

— Ну, та певно, в такій пригоді, то чоловік мусить ратуватися, як може,— сказав дід Панько.

А тим часом Бовдур дивним, страшним поглядом дивився на Андрія. Він ще держав у руці його хліб, не дякував, не говорив нічого, але здавалося, немов се Андрій дав йому не кусень гарного, пшеничного хліба, а розпалене залізо в руку,— так скривилося ціле Бовдурове лице, такий якийсь дикий, неописаний вираз прийняло воно. Чи біль, чи жадоба, чи подяка виражалися так на тім лиці,— се годі було розміркувати, та й арештанти не звертали на те ніякої уваги. А Бовдур, поглядівши хвилю на Андрія, немов мірячи його очима на всі боки і трібуючи його сили, стис у правій руці хліб, відкусив з нього за один раз спору пайку і мовчки поліз назад у свій кут, де зараз і втонув,— тільки чути було глухе цямкання уст, жвякаючих сухий хліб.

— Господи, різні люди бувають на світі! — почав балакати дід Панько.— Оден би, як-то наш дорожівський, за кусник хліба брату око виймав, а інший, хоть сам голоден, а другому й останнє дасть. Та й то, видите, не лиш

люди такі, але й цілі села. Декуди в селі, то нарід жреся, б'ється за межі, за містки, за ступінь трави, за бодяк,— одним словом, пекло їсне. Ні там діда обдарують, ні подорожнього приймуть, нікого не поратують. І раз у раз усі запопадають: а се моє! а се моє! І так за тим «своїм» убиваються, а ту все тратять, усе тратять тото «своє», все їм якось тісніше стає на світі. А по других селах, то люди жиють, як браття, згідно, приязно... Сварок там, ані обмови нема, оден другого і в роботі підратує, і грішми, і худобою в потребі зазичить, і бідного не одпустить, і подорожнього прийме, нагодує,— ну, і якось, проте, не бідніють — жиють і мають, і дітям своїм лишають. То вже о тім, хто-як-хто, а я добре знаю, хоть небагато я й ходив за прошеним хлібом. Але то вам можу сказати, що туди, по Підгір'ю, нарід далеко ліпший, ніж тамтуди по Долах.

— Бо, може, там бідніший? — сказав Андрій.

— Та воно господь знає як,— відповів дід.— Воно то, видите, ніби так, а ніби й не так. Бо по Долах і грунти ліпші, і газди є багатші, а тілько якась така згрижа межи народом, таке ворогування, що крий боже. А ту прийди й до найбіднішого, то й той не відправить чоловіка голіруч, а все хоть що то, а уткне в руку.

Тим часом надворі вечоріло. Сонечко зайшло, а в казні стало вже й зовсім темно. Дід Панько встав, а за ним також Митро, і поклякали до молитви.

— Ну, час нам лягати спати,— сказав по молитві дід. Тілько не знаю, де би ту вас, паночку, примістити. Відступив би я вам своє місце, але я старий, каліка...

— Ні, ні, не треба,— перебив його Андрій.— Ото би було красно! Я й так не хочу спати, ноги в мене молоді і здорові, перебуду сю ніч на ногах, а відтак побачимо, що бог дасть.

— Е, говоріть ви своє! Добре то так казати, але так не йде,— відказав дід.— От би ви, дорожівський, відступили своє місце паничеві!

— У нас нема для паничів місця,— відворкнув дорожівський.— Най паничі панують, а не до арешту лізуть. А як їх мара й сюди нанесе, то най лежить під ліжком. Там безпечніше, є де розвернутися, та й уже чоловік не впаде нікуди!

Прикро вразили Андрія ті жорстокі слова, але він змовчав і ще раз просив діда Панька не клопотатися ним, він уже собі якось порадить...

Аж тут Митро сіпнув його за полу і прошептав:

— Ви, пане, тепер ще троха ходіть, а я засну, а як змучитеся і схочете спати, то збудіть мене, то я встану, а вас пущу на своє місце.

— Добре, братчику, біг заплать тобі,— сказав Андрій.— На, маєш тут моє пальто, накрийся, бо вночі холодно, а мені воно, хоть легке, а вже зачинає важити на руці.

Всі полягали, хто роздягаючись, а хто й ні,— лиш Андрій, широко витріщаючи очі, щоби не завадити о щонебудь серед густої пітьми, почав звільна, мов заклята душа, ходити по казні, мірно стукаючи черевиками о мокрий асфальтовий поміст.

VII

Мислі його, придавлені ваготою всіх нинішніх вражінь, зразу рвалися і путались. Йому мерещилися беззв'язні обривки тих картин, що він нинішнього дня бачив і чув, і палили його мозок своєю кричучою неправдою, морозили кров своєю безграничною поганню. Але поволі, поволі, коли темнота чимраз густіше заліплювала його тілесні очі, думка вспокоювалась, міцніла, порядкувалася, пам'ять запановувала над картинами уяви, дух його з трудом, але живо немов вигарбувався з сеї темної западні на ясні зорі, на чисті води, на вольний веселий світ, котрий він покинув нині рано, ах, не знати, на як довго!..

А світ той ніколи ще не видавався йому таким хорошим, таким веселим, таким вольним, як саме послідніми днями, як саме нинішнього поранку! Ніколи душа його не чулась такою сильною і смілою, як нині, саме перед страшним глибоким упадком. Ніколи тільки блискучих надій на будуще не роїлося в його голові, як саме нині, за кілька хвиль перед ударом, що мав їх усі в зароді розбити. Ніколи ще зоря любові не сяла для нього так ярко, так чудово, так принадно, як саме нині, перед тою хвилею, коли мала для нього загаснути — може й навіки!..

Ціле його життя пройшло в бідності й недостатку, в важкій боротьбі за прокормлення, за науку. Він кінчив школи круглим сиротою, без вітця, без матері, вдержуючися власною працею. Відмалку ще він привик до праці, полюбив науку і чим вищі класи проходив, тим з більшим

запалом прикладався до науки. Найбільшою втіхою для нього було натрафити на хороших професорів, котрі вміли б зацікавити, давали би поле ученикові до власного мислення, заохочували би до власної праці. Поза науку, поза читання книжок шкільних і не шкільних він не знав світу, пройшов гімназію дитиною, аскетом і ще перед матурою почав слабувати на груди й на очі.

По матурі він для поправлення свого здоров'я поїхав до одного свого товариша в гори і там пізнав сестру його, Ганю. Не звісне досі чуття любові до женщини пробудилося в нім, почало будити його молоду кров, отворило звільна його очі на дійсне життя, розвіяло книжковий туман, крізь котрий він досі мало добачав дійсного світу. А й нове, університетське товариство, серед котрого він опинився, навело його на нові думки, розчинило перед його очима нові погляди на життя, на ціль науки, на ціль освіти і всіх людських змагань. І його давнє минуле стало перед ним у іншім світлі, многі з гімназії винесені переконання та вірування розвіялися без сліду. Се була важка внутрішня боротьба, довга й руйнуюча, і тільки любов піддержувала його в ній, додавала йому сили. Разом з ним і Ганя, з котрою він живо переписувався, переходила всі фази розвитку думок, і та їх спільність кріпила їх до дальшого поступування по розпочатій дорозі. Вони вмовлялися — віддати життя своє боротьбі за свободу: свободу народу від чужовладства, свободу людини від пут, які на неї накладають другі люди і нещасно уладжені суспільні відносини, свободу праці, думки, науки, свободу серця і розуму. Вони розбирали між собою живо ті нові високі думки, слідили їх розвиток у цілім сучаснім світі, радувалися новими їх прихильниками, старалися угрунтувати на них увесь свій світогляд. Се були блаженні хвилі для Андрія і Гані, коли людина з людиною сходиться любимими думками, подає дружно руку на полі найсвятіших переконань! Але обоїм ще чогось хибувало. Після гарячих спорів о теорії, після читання найкращих і найосновніших писань про занімаючий їх предмет, вони мимоволі заглядали одно одному в очі, глибоко-глибоко, немов старалися вислідити в них ще щось більше, як згідність теорій. Їх очі палали огнем, гарячішим від огню переконань, їх уста тремтіли не словами наукових доказів, їх лиця паленілися не втіхою з відшуканої правди. Їх кров грала живіше, коли зійшлися, і се була друга

могуча сила, що перла їх ід собі. І не раз серед читання, серед гарячого теоретичного спору їх голос тремтів і звільна замирав на дрижачих устах, рука шукала руки, а очі любих очей і...

— Ах! — зойкнув півголосом Андрій, живіше забігавши по темній казні.— Чому ті хвилі так скоро минули, чому не тривали довше? Чому я мусив стратити тебе, навіки стратити, Ганю, щастя моє?..

З трепетом тривоги думка його перелітала через сумні, важкі часи переслідування, муки за його любимі погляди. Він бачив себе в тюрмі, перед судом,— йому поперед очі пересувалися їдкі безвстидні насмішки газетярські над його думкою, над його любвою. Він дрижав цілим тілом від тих споминок, немов від морозу. І далі йому прийшла на гадку його страта. Ганині родичі заказали йому бувати в їх домі, видітися з Ганею, переписуватися з нею, переловлювали листи, котрі він крадькома слав до неї, щоб у своїм горі обмінятися хоть кількома словами з коханою людиною. Швидко й того не мож було зробити... Ще два-три рази блисло йому його давнє щастя — на кілька хвиль, а відтак настала ніч, темна ніч горя, сумніву, розпуки... Ганю присилували вийти замуж за другого... Андрій переболів сесю страту, глядів на ню супокійно.

«Та що? Він чоловік добрий, щирий, він не приб'є її думки, не приглушить її серця, вона щаслива з ним, полюбила його... Але я!.. Що я без неї? Адже вона була моєю душею, моєю силою, моєю надією,— а що ж я тепер без душі, без сили, без надії?.. Труп! Ходячий до часу труп! Все, що я найдужче любив на світі, стало моїм горем. Якби я не був так усею душею полюбив її, я був би тепер міг ще полюбити другу, найти втрачене щастя! Якби я не був так усею істотою полюбив свободи, не був би я тепер терпів неволі, або й неволя не була б мені такою ненависною, такою болючою!..»

І далі приходить йому на думку послідне звидання з нею, вже замужньою, от тепер, учора, нині рано! Їх розмови, їх радість, перемішана з горем і жалем, усе те пече його, мучить, давить до землі. А пречінь він був щасливий, ох, який щасливий! Бо в ті хвилі він почув, що його давня любов не вистила, не завмерла, а живе, палає, як давно, панує над його мислями, як давно, держить за поводи всі його бажання і жадоби, як давно... Правда, він тепер десять раз глибше почув свою страту; рана, загоєна

вже з часом потроху, тепер відновилася, кров, утишена горем та недугою, знов розігралася; але що з того! З давньою любвою він почув у собі й давню силу, давню охоту до праці, до боротьби за волю...

— Ганю, серце моє, що ти зробила зо мною?— шептав він їй, упоєний труючим щастям.

— Що ж я зробила з тобою?.. Сам ти казав, що не в'яжеш мене... А я так багато, так багато перетерпіла задля тебе! Роки цілі!..

Сльози котяться з її очей, а він тисне її до серця, немов давні, хороші хвилі їх свобідної любові зовсім ще не минули.

— Ганю, доле моя, що ти зробила з собою? Чи буде у тебе досить сили опертися окружаючій погані, розвиватися і стояти за свободу, за добро, так як ми колись собі прирікали?

— Я не забула того, мій милий, і не забуду ніколи. А сили в мене стане. Мій чоловік поможе мені!

— А зо мною що станеся, Ганю? Хто мені поможе витривати на тяжкій дорозі, самому?..

Вона обіймає його і всміхається.

— Не бійся, милий мій! Не журися! Все ще добре буде, всі будемо щасливі, всі!..

Андрій хопився руками за голову і знов почав бігати по казні.

— Всі будемо щасливі, всі?! Ні, се помилка, Ганю! Всі будуть щасливі, колись, пізні внуки наші, котрі й не знатимуть того, що́ терпіли, як мучились діди їх та прадіди для їх щастя!.. А ми що? Одиниця серед міліонів! Яка ж єї ціна? І ми хочемо бути щасливі, коли міліони довкола нас у сльозах родяться й гинуть!.. Ні, mein Lieb; wir sollen beide elend sein [1]. А ти не віриш тому? Побачиш!..

Він ходив далі, широко отвореними очима вдивляючись, немов всисаючи в себе густу пітьму. І бачилось йому, що пітьма й справді плине в його нутро, всіми по́рами, заливає всі нерви, наповнює всі мускули, всі кості і жили, що вже не кров, а згущена пітьма котиться холодним потоком до його груді, до його серця. Його проняла судрож, йому лячно стало, але лиш на хвилю. Він хотів отрястися від того при́виду, але швидко побачив, що се не привид,

[1] Ні, моя люба, ми обоє будемо бідні *(нім.)*.— *Ред.*

дійсна правда. І він ходив далі і все всисав у себе всіми порами нові хвилі холоднавої пітьми, наповнювався ними, мов губка, віддихав пітьмою, чув її холодний по́вів у горлі, в легких, усюди. І йому робилось чимраз легше. Біль утихав. Спомини німіли. Уява замерла і не сунула йому вже перед очі ніяких картин, ні вкритих ожеледою горя, ні залитих ярким світлом щастя, розігрітих огнем любові. Все заніміло, замерло, зупинилось. Йому стало так легко, мов у літній купелі. Ось він хлюпочеться ледве чутно в чистих легких хвилях, що тихо-тихо, легенько-легенько повзуть круг нього, пестять його тіло. І ось йому протято жили — зовсім нечутно, зовсім без болю, і кров з них плине так лагідно, так солодко, так любо. Плине, випливає тота невсипуща, революційна кров бурлива, а на її місце починає без перепони, звільна обертатися в його жилах згущена, тягуча, холоднава — темнота... З останніми краплями крові гарячі сльози полились з Андрієвих очей. Далекий голос дзвона, мов удар грому, перервав тишу, ударив немов молотом у Андрієве ухо. Він зворухнувся, отямився.

— Ах, перша година, а я такий змучений, ледве живий! — прошептав він і напомацки почав шукати місця на ліжку побіч Митра.

— То ви, пане? — зашепотів пробуджений Митро.— Лягайте ось ту, я встану.

— Ні, ні, не треба,— відказав Андрій,— мені досить місця ось ту, коло тебе! — І він притулився побіч Митра, обнявши його рукою за шию. Ні, гаряча революційна кров ще не виплила з нього, сльози полились наново з його очей, він почав гарячо цілувати Митрове лице, і його гарячі сльози полились на молоде, дитиняче лице його непросвіченого брата.

— Ви чого плачете, пане? — спитав стиха Митро.

— Бо я нещасливий, Митре!

— Не плачте,— відказав хлопець.— Якось-то буде. Адіть, я може, ще нещасливіший від вас, та й не плачу!

Пітьма важким пластом залягла казню, придавила всі серця, що билися під її тиском: котре спокійно, котре тривожно, котре болісно, а котре щасливо. А на крайчику ліжка, обнявшися, заснули поруч себе дві молоді голови, просвічена поруч непросвіченої, і спали так спокійно, немов про ніяке горе їм ніколи й не снилося.

VIII

Арештанти встали на другий день дуже рано. Їх збудив капрал криком та прокляттями. Зараз Стебельського і дорожівського вигнали замітати в канцеляріях та коритарах, носити воду загалом до «хатної» послуги. Дід Панько, Митро, вчорашній плачучий мужик — він був з Опакої — і чорноголовий жидик пішли з мітлами замітати місто. В казні лишилися Андрій, Бовдур і старий жид, що все ще голою головою лежав на мокрій підлозі і харчав, мов підрізаний. Бовдур також не вставав, не думав навіть митися, а тільки напився води і, мовчки передвигаючи голі, блискучі від пухлини ноги, ляг назад у свій кут.

На світі розвиднювалося. Сонце пишно сходило на погідне небо, на світі будилися люди до праці, оживали нові надії, лилися з серць молитви о хліб насущний, о здоров'я та тихий, супокійний прожиток. У казні того не було. Тут оживала свідомість людська для нової муки; перше, що тут доносилося до слуху, то були слова лайки; перше, що виривалося з уст, були прокляття.

— Грім би їх побив та би їх побив з їх порядками! — воркотів у своїм куті Бовдур.— Держать чоловіка о голоді до десятої години, доки там якомусь свинопасові не сподобаєся встати та роздати тоті мізерні крейцарі! Аби їх тілько кольок в кождий бік шпигнуло, кілько мені ту тих крейцарів дали!..

В казні вже стояв той сірий сумерк, що й за білого дня, і Андрій, користаючи з вільнішого місця, почав ходити по казні, хоть ноги його ще дрижали з утоми і голова ваготіла на плечах. Але він чув, що його тіло від сеї ночі мов приском посипане, і його брала обридь знов лягати на ті вонючі сінники, котрих, бачилось, сама гнила пара прогризала шкіру, втискала свій бруд до крові. Він ходив і думав.

«І чому то чоловік не машина, така, котру б тілько розум накручував на свій лад? — думав він.— Пощо ще тої другої, необрахованої сили — чуття, котре путає та мішає правильний хід розумової машини? От і мені, якби по-розумному, треба було ту нині сидіти? Ні! Жив би собі у Львові, хоть бідуючи та лихо лихом латаючи, а все би жив, та працював, та вчився і був би вольний, безпечний... до якогось часу. А то ось... приперло мене їхати

до Дрогобича, щоби побачитися з нею хоть на деньок, хоть на хвилю. Ну, і побачився, почув у груді новий приливо того чуття, що так много горя принесло мені взамін за краплину своїх солодощів,— та й тепер оп'ять! А жаль, що так склалося. Тепер я чую в собі подвійну силу до роботи,— та що, руки зв'язані!»

Ходячи по казні, Андрій кілька разів зиркав на Бовдура і завважав, що той невідступно водив за ним очима з якимось дико-понурим поглядом. Андрієві почало ставати якось моторошно під дозором тих очей без людського виразу, блищачих тільки блиском гнилого порохна. Він почав чутися ще більше стісненим серед тих тісних стін, серце його тривожно забилося, немов рвалося геть на ясний світ із сеї відразливої ями, замешканої упирем, що висисає звільна теплу кров із груді. Але Андрій не подався тому страхові,— в його серці надто много було любові до людей, а особливо до всіх «принижених і оскорблених», надто много було віри в доброту людського серця, щоб зараз же підозрівати чоловіка нещасливого, як він сам, о які-небудь погані замисли. Свою мимовільну дрож і тривогу він складав на змучення і ослаблення тіла і, перемагаючи самого себе, кинувся на дідове ліжко, щоб трохи пропочити. Але по хвилі зірвався мов обпарений, трясся весь, хапався то за груди, то за руки, то за голову, трібував ще раз ходити по казні, та недовго зміг. Утома взяла своє, він упав на ліжко і швидко заснув твердим мертвецьким сном.

І сниться йому, що якась слизька, погана рука поволі розвертає одіж на його грудях, розвертає сорочку, а далі й груди самі,— кості розступаються перед нею, а рука толочиться всередину, холодна, обридлива. Вона намагає до серця, добирається до нього осторожно крізь путаницю жил та артерій, немов ловець, що хоче зловити воробця серед хворосту. Ось вона вже близько,— він чує то по холоді, що проникає вглиб, мов вістря льодового ножа. Але ось і серце почуло ворога, забилося, заметалося на всі боки, мов пташка в клітці,— натужується, кидається взад і в боки, щоб не датися зловити. Але таємнича рука, перта незнаною силою, лізе все дальше і дальше, розняла широко кріпку долоню, ще ширше розчепірила пальці і вже туй-туй, туй-туй зловить трепечуще серце, зловить і задавить! Острий прошибаючий біль, мов блискавка, проняв Андрієве тіло,— він прокинувся і схопився на рівні ноги.

— Ігій, а се що таке? — промовив він, протерши заспані очі і розглянувшися по казні. Йому здавалося, немов хтось в одній хвилі зняв з його груді великий тягар, котрим вона під час сну була надавлена, і ще повиділось йому, немов у першім просонні побачив нахилене над собою чорне, страшне лице Бовдура. Але се, певно, лиш зо сну йому так повиділось, бо тягару на його груді не було ніякого, а Бовдур спокійно сидів у своїм куті з ногами, замотаними в мішок, і навіть не дивився на нього, а встромив очі десь у кут, немов розглядав риси плям від харкотиння на стіні.

«Е, се, певно, запінка надавила мені груди»,— подумав собі Андрій, відіп'яв запінку і знов положився на ліжко.

Його збудило дзóркання ключів і гомін входячих з роботи арештантів. Вони внесли з собою капинку свіжого повітря, внесли якийсь запах вольного світу, і в темній понурій казні повеселіло. А тут ще чорноголовий жидок при замітанні найшов чотири крейцари, котрими дуже втішався і за котрі рад би був накупити бог зна яких достатків, щоб провести празнично нинішній щасливий день. А Стебельський і дорожівський газда принесли по цілій пригорщі недокурків усяких цигар; тільки що дорожівський свої показав та й назад сховав, а Стебельський розділив свої «на всю казню». Ті недокурки — то була єдина заплата для арештантів, замітаючих канцелярії, та й то заплата для них велика і принадна.

Аж ось надійшов і вахмістр з грішми і, призначивши на кождого арештанта 14 кр[ейцарів], післав двох, т[о] є[сть] діда і Митра, в супроводі поліціяна на місто для закупу хліба та й чого там ще треба. І Андрієві також дали 14 кр[ейцарів], а він доложив до них ще своїх 20 і попросив, щоб купили і йому хліб такий, як самі їдять, і ковбаси. Коли Андрій зі своєї мошонки виймав тих 20 кр[ейцарів], то, певно, не бачив того, що з кута блимали Бовдурові очі і невідступно слідили кождий його рух, міряли і важили об'єм та зміст мошонки, слідили дорогу, куди кладе її Андрій і якоюсь заздрістю, якимось гнівом запалали на вид винятих із неї 20-ти кр[ейцарів], немов ті 20 кр[ейцарів] винято у самого Бовдура з-під серця.

І знов ходить Андрій по казні, і знов думає. Думає про Ганю, про її життя з чоловіком, як вона в своїх листах йому описувала, думає про своє одиноцтво на світі,

про своє обезсилення через утрату коханої людини. Та ні, набігає друга, веселіша думка: «Ні, я не одинокий! Є в мене товариші, щирі, сердечні, гаряче переняті тою ж думкою, що і я. Вони й поможуть у потребі і порадять, і розважать! Та все-таки...» Тут уривається думка оп'ять на сумнім, болючім тоні. «Та ні,— набігає нова думка з новою потіхою,— адже й вона для мене не страчена: любить мене, як уперед, не цураєся мене, не відгороджуєся від мене своїм шлюбом, мов муром, переписуєся зо мною, і радить, і розважає так само щиро, як уперед; та й він чоловік хороший, і приятель мій, і думок однаких... Ах, та все-таки!» — і знов уривається весела думка, і Андрій, мов під вагою великого болю, опускає голову, а з очей його котяться дві несмілі, тремтячі сльози, пекучі, як огонь, і ні крихти не влегшуючі серця. Він швидко втирає їх і знов ходить по казні, старається не думати ні про що, а властиво думати тільки про звичайні, близькі речі, от хоть би про їду.

— А воно цікава штука,— каже він сам до себе.— Поки не згадували про їду, то поти й я не чув голоду і жолудок сидів тихо, хоть порожній. А тепер нагадали, то й він, мов старий пес, починає воркотіти та крушнятись. Се би в психологічний дневник втягнути — «вплив думки на органічні чинности»... От гарна би річ була вести такий дневник, де би втягано завсіди кождий об'яв чуття, кожде вражіння, і то день за днем, довший час! Цікава би вийшла статистика духового життя! Пізнали б ми, якими-то вражіннями, якими чуттями найбільше жиє чоловік, яке-то буденне життя тої «божої іскри», котра в рідких, виїмкових хвилях так високо зноситься!..

Його заняла думка такого дневника, і він розбирав та проводив її на всі боки, входив у подрібності, немов ось-ось збирався сам її ввести в діло. «Треба кількох, кількадцяти людей, совісних, відданих правді,— думав він,— щоб вони розібрали поміж себе головніші об'яви психічної діяльності і щоб кождий переважно нотував об'яви свого відділу, а прочі тілько здебільшого. Та ні, так би ні до чого не дійшли, бо проклята різниця вдач, хвилевих успособлень, обставин усе перепутає. От якби який-небудь механічний психометр винайти, похожий на той, що зладив Вундт для мірення інтенсивності чуття. Штука вийшла б цікава і важна для науки. Досі психологія займаєся якістю вражінь, а про масу їх мало й гадки має.

А прецінь бачиться ту ключ до розв'язання не одного психологічного вузла, бо ж, певна річ, що ті враження і чуття, що найчастіше повторюються, найглибші сліди витолочують у душі. Статистика, статистика поможе ввійти глибше в загадку характерів і вдач людських, так, як помогла вже ввійти хоч троха в психологію громад і мас суспільних!»

Поволі, поволі такі думки про науку, про теорії, не тикаючі серця і чуття, вспокоїли Андрія. Йому пригадалися товариші, молоді, гарячі, віддані щиро думці про свободу і щастя людей, пригадалися їх спори, їх спільні змагання до поповнювання свого знання, їх дитиняча радість з пізнання кождої нової правди, і йому стало так легко, так весело, наче він знов межи ними, наче ні його, ні нікого в світі не давить уже віковічна гадь людського роду — неволя! Його уста, бліді, щасливі, шептали мимоволі слова пісні:

Таж не завсіди бурливе море,— тихеє частіш!
Таж і в бурю не всі човни гинуть! — тим ся ти потіш!
А хто знає, може, в бурю іменно спасешся ти,
Може, іменно т о б і ся вдасть до цілі доплисти!..

IX

Забряжчала колодка, отворилися двері,— се вернулися з міста арештанти з закупленими живностями. Почався гамір. Дід Панько роздавав хліби, сіль, тютюн, цибулю, хто на що гроші дав. Арештанти посідали, де хто міг, і почали їсти. Бовдур, котрий нині був, очевидячки, роздразнений, проклинав півголосом діда Панька, що йому дав такий малий хлібець, а сьому чорномазому підсвинкові такий великий.

— Та-бо його за 19 кр[ейцарів], а твій за 14,— толкував дід, не зважаючи на Бовдурову клятьбу.

— Штирнайцять би тобі зубів випало, торбею! — відворкнув замість відповіді Бовдур і почав по-вовчому кусати свій хліб, не краючи, ні ламаючи.

— Та на́ ти ножя, Бовдуре,— сказав Митро.

— Нащо? Хіба тобі голову відрізати! — гаркнув Бовдур і вкусив усім ротом кусак хліба. В його руках був уже з цілого лиш невеличкий крайчик.

І Андрій забрався до їди. Він покраяв принесену ковбасу на рівні кусники і розділив між усіх, нікого не ми-

паючи. Дорожівський і Бовдур ані словом не подякували, а Бовдур узяв поданий кусник і, не сбзираючи його навіть, кинув у рот, мов у пропасть.

Дивлячись збоку на те, як їв Бовдур, можна було подумати, що сей чоловік страшенно голоден,— з такою ненажерливою захланністю теребив він свій хліб, так швидко щезали в його роті величезні кусаки хліба. Ще другі й не прибралися гаразд до своїх хлібів, а вже Бовдур не мав свого ані крихітки. Одну хвилю він сумно поглядав на свої порожні руки, а на його лиці виднілася така голодна мука, немовби він від кількох день не мав і кришки хліба в устах. Андрій поглянув на нього і напудився того неситого виразу лиця і тої ненаїдності Бовдура. Йому здавалося, що Бовдур міг би тепер з'їсти першого-ліпшого чоловіка цілого і що він от-от кинеться на котрого арештанта і відкроїть йому зубами такий самий кусак живого тіла, як ті кусаки хліба, що безслідно пощезали в його роті.

— Чи він у вас завсігди такий голоден? — питав Андрій діда, з відразою відвертаючись від Бовдура.

Дід поглянув і також живо відвернувся.

— А тобі що, Бовдуре? — спитав він.— Шальга на тебе находить, та хочеш людей кусати, чи що? — А відтак, обертаючись до Андрія, дід додав: — Ні, то лиш нині йому щось таке сталося, чи не́тлю з'їв, чи що. А звичайно звантажить отак цілий хлібець, вип'є з півскіпця води і лягає в божий час на своїм місці.

— Може, се й шальга, не знаю,— відказав понуро Бовдур,— але я їсти хочу.

— А може би, пан були ласкаві заждати, аж їм слуги з трахтирні принесуть печеню,— дразнив дід.

— Я їсти хочу, голоден! — повторив з тупим упором Бовдур.

— Ну, то їдж, або хто тобі боронить? — сказав чорноголовий жидок.

— Не борониш? — звернувся до нього Бовдур, впиваючись очима в надпочатий великий хліб, що лежав перед жидком.— Не борониш, ну, то добре. Давай! — І він простяг обі руки до хліба. Жидик хопив хліб з-перед рук Бовдура.

— Давай! — крикнув Бовдур, і його очі заблищали якимось страшним огнем.— Давай, бо або твоя смерть, або моя!

— Овва,— передразнювався жидок,— або моя, або твоя! Що має моя смерть бути? За що? Вступися по добру́ та хирій, бо я їсти хочу.

— А я також хочу,— відказав лагідніше Бовдур.— Давай сюди хліба!

— Чи ти стікся, чи що? Чого ти мене вчепився? — крикнув жидик.— Вже-сь попустився Митра, то до мене лізеш!

— Давай хліба, давай, змилуйся надо мною! — лебедів плачливим голосом Бовдур, але його очі загорялися чим страшнішим огнем.

— Будь ласкав, Бовдурику, любчику, — відказав так само лагідно жидик,— іди собі з богом до дідька!

Замість відповіді на сесю побожну відправу Бовдур високо підоймив оба кулаки і разом, мов дві довбеньки, спустив їх на голову жидика. Мов сокирою підтятий, повалився жидик додолу, а кров з носа і з рота булькнула і полилася на хліб, на поміст, на ноги Бовдура. Але жидик не кричав. Тільки отямившись, він мов скажений схопився на коліна і обома руками впився нігтями в голі попухлі Бовдурові ноги. Бовдур глухо заревів з болю, почав ко́пати ногами, але не міг позбутися жидика. Він хопив його одною рукою за волоси, а другою почав гримати в плечі, але жидик не пускав, а чимраз глибше вдавлював острі нігті в Бовдурове тіло, аж з-під кождого нігтя кров виступила. Бовдур, не пускаючи жидикового волосся, сіпнувся взад, і жидик упав лицем на поміст. Але й тут ще він не пустив голосу з уст, тільки, швидко хопивши закровавлений хліб, замахнувся і наосліп ударив ним Бовдура в живіт, аж тому загелкотіло в нутрі. Бовдур пустив волосся і хопився обома руками за живіт, немов побоявся, щоб той, як розбита бочка, не розлетівся на кусні. А тим часом жидик піднявся з хлібом на рівні ноги. Його лице, посиніле з болю і злості, було ціле майже в крові, з очей виступали сльози, губи розбиті, віддулись, а зуби міцно стялися — отак він випрямився і, не кажучи й слова, замахнувся на Бовдура другий раз важким бохонцем хліба.

— Та розборонiть їх, бійтеся бога! — кричав остовпілий з переляку Андрій, відвертаючи очі від того страшного виду. Він був дуже вразливий на всякий біль, а на чужий більше, як на свій, і йому здавалося, що кождий удар влучає в нього.

— Аякже, ще чого нестало! — відповів дід, їдячи дальше спокійно.— Не треба. Таже їм то потрібно, трохи розрушатися, розімнятися... на печінки легше. А ще як із себе троха тої поганої крові зцідять, то вже й геть-геть їм полегшає. Дайте лишень спокій, вони так, як ті собаки: погризуться та й полижуться. А якби хто брався їх розборонювати, то я не знати о що заложуся, що вони б оба кинулися на того.

А тим часом борці, запінені, спосочені, стояли наготові і ждали, хто кого перший ударить. Але лиш хвилю ждали, а відтак оба, мов на комєнду, кинулися на себе. Бовдур ударив жидка кулаком по руці, і з неї випав хліб, а зате жидок лівою рукою заїхав Бовдурові межи очі. Відтак зчепилися разом, і вже не видно було, хто кого б'є, штовхає, дре, калічить, аж поки оба не попадали на підлогу і, не пускаючи один другого з рук, разом, мов два звірі, не заревіли: «Гвалту! Гвалту! Ратуйте!»

На крик влетів до казні капрал з тріпачкою в руці, а видячи борців покровавлених на землі, кричачих і все ще не перестаючих дертися, обернув тріпачку «старшим кінцем», т[о] є[сть] взяв ремінь у руку, а дерев'яним держаком почав наосліп цідити обох куди попало. Залускала ручка о кістки, загепала о набрескле, напухле тіло, мов о подушку,— а борці ще не пускалися, ще не переставали кричати, мов пацюки, котрим незручний різник лихо встромив ніж у груди. Капрал розлютився й собі ж і, не кажучи нічого, почав обох частувати кінцями чобіт попід ребра. Аж тим способом йому вдалося розборонити їх. Вони попускали один одного і розпирслися по кутах, але капрал не переставав лущити їх держаком, куди тільки міг засягнути.

— А, драби! А, злодії! А, опришки! — шипів задиханий капрал.— То вам не досить одного лиха, ще битися будете? Пождіть, гадюки, я вас навчу!

— Та то він мене зачепив! — заревів жидок з плачем. — Хотів мені видерти мій хліб! Що я йому винен?

— А ти, пацюку нешкребтаний! — рипів капрал, і знов на Бовдурову спину посипалися держаки, мов град. Бовдур мовчав, зігнувшись в дугу, аж поки капрал не втомився і не перестав бити.

— Га, пожди, навчу я тебе другим хліб відбирати! Мало тобі свого, ненаїде мерзенний? — кричав капрал, ідучи до дверей.

— Мало! — глухо, понуро відповів Бовдур.

— Що, ти ще пащеку рознімаєш? — лютився капрал, замахуючись здалека тріпачкою.— Не будеш мовчати, ти, гною смердячий? Отже, пожди, як тобі сего мало, то й того не будеш видів! Пропостьсся троха. Не будеш такий скорий до бійки. Навмисне буду просив пана вахмістра, аби тобі завтра нічого не дали! Будеш ти мені свистав, чекай! А ви ту пам'ятайте собі,— обернувся капрал до прочих арештантів,— не дайте йому ніхто й понюхати нічого! Най песя кров знає, як битися! А скоро що почне, зараз мене кличте, я йому зроблю справу!

Понура, важка мовчанка настала в казні по виході капрала. Щось немов усім здавило горло, кусник хліба не йшов нікому в рот. Усі чули, що те, що сталося перед їх очима, надто вже погане і нелюдське.

Тільки Стебельський, сидячи на підлозі на тім самім місці, де звичайно спав, їв спокійно свій хліб, закусував маленькими кусниками ковбаси, а коли настала цілковита глуха тиша в казні, він, обертаючися до Андрія і обводячи рукою кругом по казні сказав:

— Homo hominі lupus! [1]

Андрій, блідий, як смерть устав і обернувся до Бовдура, тремтячого, скуленого в куті, закровавленого і синього, як боз, але той вид відобрав йому оп'ять силу,— він не міг і слова промовити, стояв та дивився з виразом глибокого болю на лиці.

— А видиш, треба тобі було того? — відозвався дід Панько, беручися знов до їди.

Бовдур мовчав.

— Бовдуре,— промовив нарешті Андрій,— як ти такий голоден, то було сказати мені, я й так свого хліба не з'їм. Пощо було бійку зачинати, я тобі дам хліба, кілько хочеш...

І він узяв свій хліб, відкроїв з нього невеличкий кусник для себе, а решту подав Бовдурові.

— Не треба мені твого хліба! Жри сам! Давися! — ревнув Бовдур, не підводячи очей догори, і шпурнув поданим хлібом під ліжко. Андрій задеревів зо страху та з дива і, не кажучи й слова, відступився. А Митро поліз під ліжко, підняв хліб, обтер, поцілував і положив перед Андрієм.

---

[1] Людина людині — вовк *(лат.)* — *Ред.*

— А тобі, тумане, що такого? — сказав грізно дід Панько до Бовдура.— Пощо святим хлібом мечеш? Кольки би тя сперли, ти, відміно якась!

— Вас усіх най зіпруть,— буркнув Бовдур,— усіх! І мене про мене!..

Сказавши те, він ударив кулаком о підлогу, аж луск пішов, а відтак звився в клубáк і ляг на своє місце.

X

Андрій довго ходив по казні, поки зміг зовсім успокоїтися. А коли вернулися його духові сили, він старався летіти думкою геть-геть з того проклятого місця плачу, недолі та заперечення всякої людської гідності. Він переносився думкою в інші, кращі місця, де молоді чисті серця високо понад усе піднімали хоругов людськості, де виковувалися могучі оружні ряди, що колись — незадовго! — мали стати до боротьби за людськість, за її святі права, за її вічні природні змагання. Він переносився думкою й туди, де билось одиноке жіноче серце, прихильне до нього, може, в тій хвилі заливаючися кров'ю з жалю над його нещастям. І в думці він потішав свою Ганю, скріпляв своїх товаришів, заохочував їх сміло держати вгору піднятий стяг, не спускати його ані на хвилю, бо людськість терпить, вона принижена, придавлена, притоптана в міліонах а міліонах!..

Він думав про своє діло, про свою любов, про своє нещастя. А про Бовдура з його болем і гнівним завзяттям у нього й гадки не було.

Е, голово молода, запалена, самолюбна! В святім своїм запалі ти й не бачиш, які самолюбні всі твої думки, всі твої змагання! Адже ж діло твоє, хоть і йде до всесвітнього братерства і вселюдського щастя,— чи не для того воно тобі таке миле, таке дороге в тій хвилі горя, що воно т в о є діло, що в нім сходяться всі т в о ї мислі, бажання, переконання і цілі, що працювати, а навіть терпіти для нього справляє т о б і приємність? Адже ж людина, котру ти любиш, хоть і нічим її не в'яжучи, хоть і зрікаючись її посідання, хоть і бажаючи їй щастя з другим,— адже ж тота людина хіба ж не тим тобі так мила, що при ній уплили найщасливіші хвилі т в о г о життя, що її поцілуї й досі горять на твоїм лиці, що дотик її ніжної руки й досі тремтить у твоїх нервах? Ех, голово мо-

лода та самолюбна! Покинула б ти на часок займатися собою, потішати себе! Поглянула б ти довкола себе пильно, уважно, братерським люблячим оком! Може б, ти побачила близ себе нещасливіших від себе! Може б, ти побачила таких, котрим нівідки не сяє промінь потіхи, навіть такої, як тобі! Може б, ти побачила таких, котрі на се дно суспільного гніту не принесли з собою нічого, нічого: ні думки ясної, ні споминок щасливих, ні блискучої, хоть би обманливої надії. Може б, одно твоє слово, щире та привітне, осолодило їм їх долю, втишило в їх серці боротьбу, страшнішу від усього, що ти й подумати можеш, розломило вокруг їх серця грубу льодову кригу, наморожену безконечним невсипущим горем!.. Та ба! Велике горе то вже має до себе, що замикає серця людські, так, як вечірній холод затулює квіти, стягає їх, мов мороз. І з замкнутими серцями, здавленими устами проходять поруч себе нещасні, котрі не раз кількома словами, одним стиском теплої братської руки могли би позбутися половини свого горя, проходять поруч себе — і мовчать... Ех, люди, люди! Не убійники, злодії й переступники, не пануючі й піддані, не кати й катовані, не судді й підсудні, а бідні, прибиті, одурені люди!..

А тим часом Бовдур лежав у своїм гнилім куті, з болючим, гниючим тілом, розбитою душею, без проблиску надії, потіхи, відради,— а в голові його вертілися свої думки, проносилися неясними картинами свої спóмини.

Нужда відмалечку, від дитинства... Погорда, штовханці, побої... Насмішки дітей, що сторонили від нього, не приймали до своїх забав... Байстрюк! Знайда! Бовдур!.. Тяжка праця у лихих, чужих людей... Сльота, морози, спрага, втома — все то тільки газді дошкулює, а наймитові ні!.. Наймит залізний, наймит видержить... мусить... за то плату бере!.. Хирляве слабовите, замліле, лихо плачене, лихо зодягане... Без приятеля, без побратима.., Ні, був приятель, був побратим — у Бориславі, при корбі найшовся. Щирий приятель, вірний побратим, душа не чоловік. Ха, ха, ха!.. А позавидів, позавидів єдиного щастя,— відбив дівчину, взяв оженився!.. Якби-то бідному не все вітер у очі віяв, то би... може, бідний і бідним не був!

От в таких уриваних картинах, переплітаних словами, півголосом шептаними, проносилися перед Бовдуровою тямкою його перші молоді літá. Нічого в них не було від-

радного, нічого такого, на чім би могла спочити душа, чим би могла порадуватись згадка. Але думка летить дальше, перевертає минуле карту за картою, немов чоловік, що в книжку вложив гроші і квапиться найти їх межи картками.

Що погнало Бовдура до Борислава? О тім він і згадувати не хоче. Се така думка, що морозом проймає. Але швидко, швидко, здається, буде мусив докладно й тото собі припімнути. Досить — він утік і, втікаючи, ще раз позирнув з горбка на палаючі... але чи вечірнім блиском?.. хати і прокляв їх. І ніколи ні перед ким він не визнав з котрого се села він утік, хоть тому минуло вже п'ять літ. Хто знає, може й сам він уже забув назву села!..

В Бориславі він віджив трохи. Хоть робота погана, та все-таки платили зразу добре і їсти було що, не так, як у службі. Немов голодний вовк, кидався він на їду і їв, їв без тямки,— проїдав усе, що заробив, ходив мало не голий, а їв, щоб хоть раз чути сить у собі. Пити зразу не пив, аж відтак почав, як її нестало. Тоді розпився, здорово розпився!..

В Бориславі, при корбі, Бовдур і стоваришувався перший раз у своїм житті з одним таким же круглим сиротою, як і сам. Щира була людина, і Бовдур через чотири роки жив з ним, як з рідним братом. Вони працювали разом, жили разом і майже ніколи не розставалися. В потребі рятували один другого, не питаючи: а коли віддаси? Хоть, правду кажучи, Бовдур більше брав, ніж давав. Він і тепер, хоть уважає Семена зрадником і фальшивим, все-таки радо згадує ті часи свого товаришування. Гарні були часи, та дідько взяв. А шкода, що не потривали довше.

Аж задля дівчини побратими розсталися. Полюбили оба одну бідну, нужденну робітницю, круглу сироту, як і самі, виросту в погорді та притиску, навиклу до мовчазного послуху, до покірливості безграничної, до відречення від власної волі, від власної думки. Диво сталося тоді з Бовдуром. Його різка, самолюбна, дика, немов кільчаста натура стала ще ріжчою і дикішою при тій тихій, лагідній, послушній і добрій людині. Він любив її, але його любов ще дужче гнула її додолу, ніж дотеперішнє життя. Кілько сварки, кілько побоїв витерпіла вона від нього! Кілько гарячих сліз пролила! Але ніколи Бовдур не почув від неї й слова противного. І то лютило його. Він допікав їй до крайності, щоб збудити в ній відпорну силу, а тим

часом її сила — то була податна, мовчуча і слухняна любов. Бо вона, тихе ягня, любила сього звіра! І тота любов додала їй сили зносити всі його, на вид безумні, але випливаючі з його натури примхи, відплачувати пестощами за побої, ніжністю за лайку і прокляття... І як він не прозивав її! І сукою, і жабою,— вона нічому не противилась. Аж вкінці він почув обридження до тої безграничної покори та податливості, і хоть не перестав її любити, але раз у приступі гніву побив і нагнав від себе. Вона пішла — до побратима, побралися швидко — вже й дитинка є...

— І вона, сука, щаслива з ним! — бурчав Бовдур.— Обоє такі... розмазливі! Біс їх бери! Не хочу й згадувати про них!

Кілько раз він уже зарікався, що не буде згадувати про них, а вони самі лізуть на гадку. Бо вони обоє силою контрасту споріднені з його душею, доповнюють її! Бо в його серці під грубою льодовою кригою тліє ще й досі невигасла іскра любові для тих двоїх розмазливих людей.

А відтак усе скінчилося. Все пішло виворотом. Він почав пити. Біс побери! — крепко пив! Бувало, прийде рано з роботи,— він ходив на ніч до ями,— та й просто до шинку. Жиде, давай їсти! Добре. Жиде, давай пити! І п'є, поки в кишені грошей стає, поки може вдержатися на ногах. А як ноги відмовлять служби, паде під лаву і спить аж до вечора, доки знов не збудять на роботу. Се вигідно, не треба хати наймати. Жид удень не викине з шинку, хоче, щоби й на другий раз прийшов,— ще й жидові пси рот оближуть, чисто!..

Се був єдиний час, в котрий тепер Бовдур вдумувався з якимось п'яним замилуванням. Той час вічного одуру, вічного похмілля, вічного беззв'язного шуму видавався йому єдиним правдиво і всеціло щасливим часом його життя. Нічого йому не хибувало; а впрочім, чорт знає, може, що й хибувало, але він, бігме, ні о чім не знав. Думки ніякої, споминок ніяких, тільки шум, мов млинове колесо в голові гуркотить... Турррррррр! І все: люди, хати, сонце, і небо, і цілий світ кругом, кругом, кругом! Турррррррр!.. А більше нічого, ні на землі, ні в небі, ніде нічого!..

— Ах, ще би раз так, хоть деньок, хоть хвилю, господи! — зітхнув Бовдур.— Забув би чоловік, а то починає оживати все-все, починає рушатись!.. Або коби так: встаю завтра рано, а ту в голові шумить, крутися: турррр!

Перед очима мішаєся, кругом, кругом!.. Виджу, а не пізнаю, чую, а не розумію, жию, а сам о тім не знаю,— і так навіки, назавсігди! Щоби й не пити і вічно п'яному бути! Щоби вже зовсім, зовсім одуріти!..

— А як ні, то що? Нехай ідуть згадки, доки йдуть. Клин клином виб'ємо,— погане ще поганішим! Виходу нема... Та й пощо шукати?.. А ще перед кінцем раз, але... гарррно!.. П'ять-десять, тілько без двох шісток,— бігме, що варто!.. Та й стратити не маю що!..

— А моя молодість?..— Чорт єї бери! Саме бодаччя, сама кропива! Прокляття на ню!

— А вони обоє?..— Чорт їх бери! Покинули, зрадили... Ні, не хочу й споминати!..

— Але, може, ще колись було би ліпше?..— Ні, не надійся. Пуста надія! Прокляття на надію!

— Але він,— може, у него отець, мати?..— То нехай собі,— у мене їх нема й не було!

— А може... яка?..— Ігій, я би мав на те зважати? А мені що до того? Най йде за другого!

— А може?..— Ну, що ще? Нічого більше! Чисто! Кругом, кругом, кругом!.. Ох, як болить, як пече, як щемить! І ту, і ту, і ту, всюди, ціле тіло!..

Вже була глуха ніч, опівніч. Всі арештанти спали, мов попривалювані колодами. Спав і Андрій і не чув тих уриваних бесід, шептаних півголосом, не чув, і не знав тої страшної муки чоловіка, здиченого недолею, а здичінням доведеного до крайньої розпуки. А преціньхто знає, якби вчув був Андрій ті слова, якби подумав був про сю муку,— може, одне його слово було б могло її втихомирити і спинити її страшні наслідки. Але Андрій за той час спав спокійно коло Митра і в сні обіймав свою й не свою Ганю.

XI

Знову день, гамір, прокляття й насмішки, брязкання колодки, крики, робота. Знов ходить по казні Андрій, блідий і ослаблений недостачею свіжого повітря, і думає. Але сухий кашель зачинає душити його слабі груди, і мислі зачинають путатися в голові. Він чує страшну втому в тілі, немов воно у нього олов'яне. Ах, спочити, полежати вигідно, супокійно, під небом погідним, на чистім воздусі, в холоді!.. Його любовні сни бліднуть, і дарма

він старається викликати їх у своїй уяві з давньою живістю. Навіть лице Гані не хоче вказатись йому, а все тільки перед затуленими очима мигають дикі, почварні лиця, з розчіхраним волоссям, невмиті й грозячі. Він ляг горілиць на ліжко, широко розтворив очі і вдивлювався в стелю, стараючись не думати, не споминати. Але ось стеля оживає, стягається, розширюється, хитається, і звільна на її буро-жовтім тлі виступають крізь сумерк ті самі погані грозячі лиця, спускаються згори, нахиляються над ним, німі, мов трупи. Він зривається і знов починає ходити.

— І що таке зо мною сталося? — говорив він сам до себе.— Адже я не був схильний до галюцинацій! Відки не раз вони мене переслідують? Чи так швидко грижа під'їла мене? Та я, бачиться, й не гризуся так дуже!.. Ігій, се погано!

А Бовдур у своїм куті також лежить та й думає. От як у нього будуть гроші, то буде штука сховати їх так, щоби не найшли та не відобрали. Але як мають відобрати, коли ніхто не знатиме? Треба буде зробити себе божевільним, або як-будь, що там мені до того! Прийде час, прийде й порада. А тільки сховати добре, ну, то відтак би чоловік ще собі раз позволив, а гарно, так, щоби стало за всі рази! Насамперед хліба, хорошого, білого,— ні, булок, а досить, досить, щоби насититися. Ковбас, м'ясива цілу копицю! А відтак пити,— пива, вина бутельками! А все бутелька на раз, бутелька на раз, щоби в голові вічно шуміло, вічно кружило, щоби нічого, нічого не набилювалось, не думалось, не споминалось! Усе кругом, усе кругом, аж поки конець не буде. А конець що? Одна хвиля! І зовсім не страшно, коби тільки в голові шуміло та крутилось... А впрочім, побачимо, чи страшно буде,— все одно, раз сука-мати родила!

— Але він, такий молодий, такий добрий!..— обзивалась несміло якась тиха думка з глибини Бовдурового серця.

— Чорт бери! А я не молодий? — відказала друга думка.— Він був досі щасливий, тільки щастя зазнав щодень, кілько я й за цілий вік не зазнаю! Се не по правді, треба троха помінятися!

— Але, може б, не конче?..— закидувала знов несміло тиха, глибока думка.

— Або що? Пощо бавитися? — відрізала знов голосна,

пануюча думка.— Для нас обох ліпше буде, швидше скінчиться!

— А може, у него отець, мати?..— Чорт їх побери! Най знають лихо! У мене їх нема й не було, а я ж що, не чоловік?

Але диво! Хоть голосна, пануюча думка так досадно старалась успокоювати Бовдура і утвердити його на повзятій раз стежці, все-таки він чогось дрижав усім тілом, позираючи скоса на Андрія та боязко стискаючи щось у руці, щось, чого й сам боявся, а преціньстеріг, мов ока в голові.

— Їсти хочеся,— воркотів він,— страх як їсти хочеся! То він, проклятий, своїм хлібом наслав на мене голод! А такий чиниться добрий та лагідний! Ні, небоже, не поможе тобі твоя добрість, не здуриш!..

Двері відчинилися, і до казні встромив голову старий поліціян з добродушним лицем.

— Пане Темера! — промовив він ласкаво.

Темера зіснувся. Йому почулося, що се голос його вітця, такий самий, який він чув ще давно, давно, в дитинстві. Він приступив до дверей і почав глядіти на лице поліціяна, але не міг його пізнати.

— Що, не можете мене пізнати? Ну, певно, де тото, — ви ще маленькі були, як я з Тернополя пішов. А ми з вашим небіжчиком татунем сусіди були і приятелі такі, що боже! Дай єму там, господи, душеньці легко! Але що ж то з вами сталося? Аж єм свої вуха забув, як сказали, що ту Темера сидить з Тернополя! Що, гадаю собі, за Темера? Там усего лиш оден був Темера. Певно, то син єго, абощо! Бідний хлопче! І ту вас межи таку збрідь всадили! Я вже просив пана інспектора, і він обіцяв, що від завтра будете сидіти на стражниці, я ручу за вас.

Темера щирими словами подякував старому, але на Бовдуровім лиці при тих словах мигнуло щось мов тривога, неначе от-от йому вирветься щось із рук, що він уже вважав набезпечно своїм.

— А може, вам треба буде що принести — їсти, пити? — питав далі старий.— Нині капрала нема, замість него я маю ключі, то я вам принесу. Зладьте лишень, я зараз прийду, бо маю ще піти до канцелярії.

Старий запер двері і потюпав до канцелярії. Андрієві стало аж веселіше, аж легше на груді, коли почув ті приязні, щирі слова, коли пізнав, що й тут є добра душа,

котра, що може, робить для нього. Ах, як він утішився звісткою, що завтра його переведуть на стражницю з сеї нори! Йому бачилось, що се він завтра вийде зовсім на волю. Світло, воздух, зелень, жива природа, ті щоденні, звичайні дари божі, котрих ціни звичайно чоловік не знає, не боячись їх утратити,— як же ж дорогими, як пожаданими були вони тепер для Андрія!..

— Пане! — перервав його мислі своїм різким голосом Бовдур.— Кажіть принести горівки, кварту цілу, то буде на пару раз.

— А вільно ж тут принести? — спитав Андрій.

— А чому ні! Старий принесе!

Андрій сам не пив горілки, але знав, що для прочих арештантів се буде великий празник, коли зможуть випити по порції. Тож попросив старого, щоби приніс горілки, ковбаси і ще денещо до їди. Старий зразу вагувався, чи приносити цілу кварту, але коли йому Андрій допевнив, що буде бачити на те, щоби пито потрошку, та й що, впрочім, на дев'ять душ кварта горілки і так не значить нічого, старий зважився вволити його волю.

Полудень. Весело гомонячи, засіли арештанти довкола принесеної горілки та їди. Їх очі радувалися тому празникові, якого давно вже й послухом не чували. Всі дякували Андрієві за його добре серце. Тільки Бовдур, мов колода, сидів у своїм куті, раз у раз пас очима фляшку з горілкою. Аж ось нараз він схопився, вхопив фляшку, обіймив кріпко обома руками, приклав до рота і почав цідити. Всі зразу, зачудувані, позиралися на нього, але згоді кинулися відбирати. Та не швидко їм се вдалося. Майже півфляшки спорожнилося за той час у Бовдурове горло.

— А суха ж би тебе ялиця побила, ти, байстре поганий! — кляв дід Панько.— То не чекаєш своєї черги, але дудлиш наперед усіх, як свиня?..

— А-а! — ревнув відсапуючи Бовдур.— За се біг заплать! Се по-давньому, по-бориславськи! По всіх жилах мов рукою провів, а в голові шумить, бурлить, туррр!..

Він хопив кусень ковбаси, кинув у рот, і, заточуючись, упав назад у свій кут.

Довго ще гомоніли арештанти, частуючись горілкою, довго відказували на поганого Бовдура, але той лежав, немов і не чув їх бесіди. Тільки очима кліпав, позираючи бездушно против себе.

— Ов, десь тут у мене був ніж,— похопився Андрій, мацаючись по кишенях,— та й десь, бачу, чи витрясся, чи що! Не маю чим хліба вкроїти. Воно-то й ніж не мудрий, а все-таки не так шкода, як невигода.

— Шукайте добре,— сказав дід Панько,— ніж не ігла, в казні не сміє пропасти.

Але ножа не було.

— Ну, то крайте ось моїм, а відтак будемо шукати,— сказав Митро.— Може, як єсте спали, та де затрясся крізь дяру до сінника. В нас і таке може бути, адіть, які сінничища дяраві!

— І то правда,— сказав дід Панько,— треба буде відтак пошукати.

Але всі арештанти так загуторилися та забалакалися при їді та горілці, що відтак полягали спати, навіть думкою не ведучи про ніж. Заснув і Бовдур. Тільки Андрій, не пивши горілки, ходив по казні, якийсь аж немов здоровіший за про добру новину, віщуючу завтрашнє увільнення з сеї поганої нори.

— Ех, коби-то швидко й зовсім бути вільним! — прошептав він, зітхаючи.— Почалась би нова робота, нові змагання, і чень би бодай що-то зробилося. Але треба взятися порядно, зв'язатися всім докупи, не тратити на боки ні часу, ні грошей! Треба вчитися, много вчитися, та не тій мертвеччині, котрою забивають голови в гімназіях. Ах, не багато чоловік закоштував правдивої науки, але яким же ж то іншим, свіжим духом віє від неї! Як липне до неї душа! І чому тілько люди опираються їй, згори, з погордою дивляться на її здобутки? Чи тому, що вона тих здобутків не видає за оконечну, беззглядну правду? Ах, а людям треба ще поваги, котра би згори диктувала: так має бути! Треба ще писанія, котре становило би початок і конець мудрості, поза котрим усе було б або фальшиве, або злишнє!.. Та ні, недовго триватиме панування поваги! З усіх боків устають живі уми і валять, і валять тоту стіну, що тисячі літ заслонювала очі людей. Коби швидше — останній удар! Коби швидше воля, ясна, як день, широка, як світ, знаюча тілько природу і любов братерську!..

— Що наша муравлина праця для такої величезної цілі? Що для неї наші дрібні муки, наше ціле життя? Пилинки супротив гори! Та все-таки гора зложена з пи-

линок. Та все-таки відрадно, хоть на пилинку причинитися до прискорення великого діла!

— А може, всі ті наші думи, наші змагання, наші бої, — може, все те оп'ять тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, понад чоловіцтвом? Може, праця наша на нінащо не здала? Може, ми будуємо дорогу поза шляхом, кладемо місто на безлюдному острові! Може, найближче покоління піде зовсім не туди, лишить нас на боці, як пам'ятник безплодних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крає серце, гризе мозок! Та що ж, і вона можлива! І на таку крайність ми мусимо бути готові, і скоро б дорога наша показалася несхідною з природними законами загального розвитку, з вічними людськими змаганнями до добра і загального щастя,— зараз вертати!..

— А поки що треба йти наперед. Коби лиш на волю! Що мож буде зробити, те й зробимо. Щоби тілько по совісті, щиро та розумно,— о проче не дбаймо!..

XII

Настала ніч. Сплять арештанти, важко дишучи густим затхлим повітрям. Часом сей або той закашляється довгим сухим кашлем, обернеться на другий бік, зітхне глибоко або крикне крізь сон. В казні пітьма густа, бо й надворі хмарно та душно, а здалека, з-над Діла, гуркочуть далекі громи.

Тільки Бовдур не спить. У його душі ще темніше, ніж у казні, тільки що втомлені довгою мукою, заглушені горілкою, не плинуть уже думи, не ворушаться спомини. Він сидить на своїм леговищу і держить у руці Андріїв ніж з довгим огородницьким вістрям. Його пальці час від часу сморять те вістря, немов трібують, чи досить воно остре. Ціле його тіло тремтить якоюсь тривожною дрожжю, обливається холодним потом. Він жде, аж надворі і в казні зовсім утихне, жде глухої півночі.

— Гримить там,—воркоче Бовдур,— при громі твердше спиться. І я би заснув... Ах, коби-то заснути надовго, навіки!.. А хтось ту нині так засне!

Се речення вдарило його своєю несподіваною різкістю, він стрепенувся і замовк.

— Ігій,— почав він знов по хвилі,— що то за чортівська річ — слова! Скажи таке глупе слово, то чоловік

увесь зледеніє, немовби не знати що зробив. А гадай без слів, то нічого, можна. До найстрашнішого очі привикають, а вухо, то біда,— зараз бунтує!..

— Але що там, усе байка, коби лиш гроші! А подумаєш,— бігме, які-то люди дурні. От і той... Тілько грошей має, а чи вміє він їх обернути собі на пожиток? Купить дещо і сам того не їсть! Я би не так! Ех, я би ще собі ужив, бодай з кілька день! І ужию, бігме, що ужию! Ану, може би, вже час?..

Він піднявся і почав прислухуватись. Зразу не було нічого чути, а далі на ганку забалакали грубими голосами поліцияни-вартові.

— Ну, і що ж,— говорив один,— не застали вже того бідолахи живого?

— Ні,— акурат як прибігли, то ще був троха теплий. Та де? Горло аж до самої кості перерізане!

— Господи,— бубонів другий,— відай, уже конець світу настає! Такий нарід зробився поганий, так один на другого ворогує, дихати брат брату не дає! Ну, та чи мав же той серце, такого молоденького...

Тут загриміло голосно, і Бовдур не дочув поліцияновых слів. Але його зняла тривога. Він скулився в куті і цокотів зубами, немовби поліцияни відгадали його замисли і ось-ось прийдуть в'язати, січи його живцем. Він опустив руки безвладно. Ніж упав на підлогу. Сталевий стукіт переразив його дужче, ніж грім. Він сів у куті, скулився і зажмурив очі, заткав вуха, щоби ніякі внішні враження не доходили до нього. Сам не знаючи коли й як, він задрімав на хвилю.

Нараз прохопився і трохи не закричав на все горло. Йому снилося, що він бреде по кровавій річці; але ось через неувагу він надибав на глибінь і шубовснув у неї. Кров, кипуча, тепла, жива, злорадно плещучись та плюскотячи круг нього, заливає його, закриває все тіло, уста, очі. Він хоче рятуватися, але чує, що кров, мов тягуча смола, обпутала його тіло, скувала йому руки і ноги. Втім він прокинувся.

— Га, що за страшний сон! Аж душно, аж єм зіпрів! Але що сон, пустий вітер!.. Ну, а може би, тепер уже час?..

Він знов устав і довго надслухував. Нічого не чути, крім дихання сплячих. Він схилився і почав по підлозі мацати за ножем. Але нараз, мов опарений підхопив руки

догори. Він ухопив був старого жида за горло і почув, як під його пальцями товчеться, мов жива, кров у жилах та бігає голосниця, мов стривожена його дотиком.

— Христос би тя побив, жидюго! — воркнув Бовдур.— І так єм ся псьої пари напудив, немовби-м був рукою хопив гадину. Тьфу на тебе!

І він знов схилився, пошукав і найшов ніж. Відтак стиха, на пальцях почав пробиратися ід ліжкові, де спав Андрій. Він насамперед обмацав його, чи не спить він, обнявшися з Митром, а пізнавши, що ні, сміло взяв Андрія за півперек, підняв догори, мов дитину, і легко, нечутно положив на землі.

— Так, ту ліпше,— буркотів він.— Буде тріпатися, то щоби не побудив других.

Андрій спав твердо. А тільки діткнувши головсю мокрої підлоги, стрепенувся і закричав крізь сон:

— Ганю, рятуй!..

Бовдур, думаючи, що він збудився, швидко наляг йому коліном на груди, лівою рукою хопив за горло, а правою черкнув щомоці. Андрій затріпався і крикнув, але неголосно, бо горло було здавлене. Кров бухнула на Бовдурові руки. Той замахнувся ножем другий раз, чуючи, що Андрій сильно тріпочеться.

— Де гроші? Давай гроші! — шепотів він над Андрієм.

— Ох! — стогнав Андрій.— Гроші... в старості... відобр...

Не докінчив. Вістря ножа в тій хвилі перетяло голосницю, перетяло жили аж до кості. Кров жбухнула сильніше, рухи тіла ставали чимраз слабші, аж зовсім перестали. Андрія Темери не стало... А його думки, його надії, чи й вони пропали разом з ним? Ні! Бо ті думки — то людськість, і він, леліючи їх, був тільки одною маленькою часткою людськості. А людськість тим тільки й жиє, що одні її частки раз у раз гинуть, а замість них нові повстають...

А Бовдур клячів над ним, мов громом прибитий. Гроші відобрано в старості,— значиться, він задармо зарізав Андрія! Немов полуда, спало засліплення з його очей... Що він зробив?.. За що позбавив життя сесю молоду людину? Що за проклятий чар заляг був над ним?.. Він довго туманів над Андрієвим трупом, без думки, без руху, мов і сам труп. Його права рука все ще держала ніж, а ліва,

миючись у Андрієвій крові, стискала молоде холодніюче горло...

Нараз чиясь холодна рука діткнула його плеча, і глибокий сонний голос сказав:

— Ти що ту робиш, Бовдуре?

Се був голос Стебельського, котрого збудило стогнання Андрія.

Бовдур нічого не відповів, не дрижав, не боявся,— клячів каменем над трупом Андрія.

— Що робиш тутка? — питав Стебельський, термосячи Бовдура за голе плече.— Чому не спиш?

Здавалося, що слова Стебельського і дотик його холодної руки звільна будили Бовдура з остовпіння. Він ворухнувся, підняв голову, віддихнув важко і сказав лагідним, майже веселим тоном, у котрім і сліду не було недавньої дикої жорстокості:

— Постій, побачиш кумедію.

— Та яку? — питав тихо Стебельський.

— Ну, вже будеш видіти.

Він устав, переступив через трупа, підійшов до дверей і обома руками, мов довбнями, щосили загримав о двері. Гуркотання те, нагле і проразливе, заглушило шум хуртовини надворі. Всі арештанти позривалися на ноги.

— Що ту таке? Що ту таке? — питали всі, стривожені.

— А пан де? Де пан Темера? — питав Митро, не чуючи коло себе Андрія.

Але Бовдур не слухав того гомону, стояв коло дверей і щомоці гримав кулаками.

— Та чи ти сказився, чи що? — кричав дід Панько.— Чого гримаєш? Що то має бути?

— Та якась комедія,— відповів Стебельський,— тілько не знати яка.

З вартівні донісся крик, прокляття. Се капрал збудився, хопив ліхтарню і, як був, у сорочці і штанах, прилетів ід дверям.

— Що ту за сто дідьків гримає? — кричав він.— Гримало би тобі по кишках. Чого хочеш?

— Отвори! — крикнув Бовдур, не перестаючи гримати.

— Та не будеш ти тихо, проклята почеревино! Та же як я отворю, то певно, що недармо!

— Отвори! Чуєш? — не переставав кричати Бовдур і гепнув кулаком у закілковану візитирку так, що вона пирсла аж до напротивної стіни.

— А, ти, злодіяко якийсь! — лютився капрал, поставив ліхтарню на підлогу і взявся розмикати колодку, пінячись зо злості, бо Бовдур за весь той час не переставав гримати. Але скоро тільки капрал відхилив двері і схилився, щоб пошукати ліхтарні, Бовдур розтворив їх цілком і стиснутим п'ястуком щосили зацідив капрала межи очі так, що той перевернувся без пам'яті на сіняний поміст, а лампа випала з його рук, розбилася і згасла.

— Я тобі, псе, казав — отвори! А ти не квапишся! Ну, маєш! — приговорював Бовдур, держачи двері нарозтвір.

— Гвалту! Рятуйте! Розбій! Гвалту! — зарипотів капрал.

Надбігли поліцияни з ліхтарнями.

— А ти, проклятий Бовдуре, що робиш? — скричали вони, кидаючися до нього.

— Мачку свічу отсему свинтухові! — відповів Бовдур супокійно.— Нехай трохи ліпше квапиться!

Поліцияни, мов звірі, верглися на Бовдура, але той одним скоком сховався до казні. Гурма за ним з ліхтарнями. Але як скоро давно невидане світло впало жовтим пластом насеред казні, всі поліцияни стали мов укопані і йойкнули мимоволі. Насеред казні, підпливаючи кров'ю, лежав труп Андрія, а коло нього, нахилений, клячів Бовдур і мочив руки в його крові.

— Господи, а ту що таке? — вирвалося всім з грудей.

— То я, то я таке зробив,— говорив стиха Бовдур.— Не вірите? Ось ніж, адіть, його власний!..

— І пощо ж ти, нелюде, позбавив його життя? — запитав дід Панько. Але Бовдур не відповідав на те питання, немов або не чув, або не розумів його. Він клячів над трупом і вдивлювався в його бліде, ще й по смерті хороше лице. І дивна зміна робилася з Бовдуром. Його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли... З очей щез гнилий блиск світячого порохна... Понурі гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов наново людський дух вступає в те тіло, що досі було мешканням якогось біса, якоїсь дикої, звірячої душі. І нараз сльози градом покотилися з Бовдурових очей... Він лицем припав до кровавого Андрійового лиця і важко-важко заридав.

— Братчику мій! Що я зробив з тобою! За що я тебе віку збавив? Свята, ясна душечко, прости мені, нелюдові! Що я зробив, що я зробив! Господи, що я зробив!..

Хвилю ще стояли арештанти і поліціяни, мов причаровані, над тою потрясаючою картиною і слухали Бовдурового голосіння. Але згоді схаменулися.

— Збирайся, паничу! — сказали до нього.— Тобі вже не ту місце. Час перенестися на нове помешкання. Не час тепер плакати!

Бовдур підвів очі і гнівно болісно поглянув на них.

— Прокляття на вас, посіпаки! — сказав він.— Адіть!— і він приложив руку до зіваючої рани Андрія, переділюючи її долонею впівперек на дві половині,— адіть, отсе моя половина, а отсе ваша половина! Се моя, а то ваша! Не бійтеся, тутка я спокутую за обі, але там є ще бог, справедливий, то він буде вмів розпізнати, котра моя половина, а котра ваша!..

Брязнули залізні пута, і Бовдур дався в них замкнути без супротивлення. А тим часом арештанти хрестилися та говорили молитви над трупом, тільки Митро плакав у кутику. Стебельський сидів на своїм місці, мовчав-мовчав, а далі мов не своїм голосом обізвався.

— Quidnam, domine? Diem supremum obiisti? [1]

Не чуючи на те питання відповіді, він обернувся до Бовдура і, показуючи на нього рукою, сказав:

— Pereat homo, crescat humanitas! [2]

Але, не можучи на лицях окружаючих дослідити ні похвали, ні догани своїй мудрості, він обернувся лицем до стіни і ляг спати.

Коломия, 17—20 червня 1880.

---

[1] Що ж це, пане? Чи закінчив ти останній день? *(лат.)* — *Ред.*

[2] Хай пропадає людина, хай росте людяність! *(лат.)* — *Ред.*

НА ВЕРШКУ

(КІЛЬКА ХВИЛЬ З ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ, «НІЧОГО НЕ ЗАРОБИВШИХ»)

І

Одного зимового вечора дуже шумно і весело було в одній світлиці краківського .., що вважається найпорядніщою гостиницею того славного і ясного колись, а тепер геть-геть притемнілого міста. Світлиця була обширна і ярко освічена. Великі дзеркала, порозвішувані по стінах, ще побільшували яркість освітлення. Воскована підлога, хороші меблі — все те купалося в тій заливі штучного світла, і чулося тут немов у себе дома. Важкі фотелі стояли твердо і гордо на своїх грубих коротеньких лабах; софи під дзеркалами немов зітхали глибоко час від часу, запрошуючи до супочивку в своїх м'яких обняттях. Перед ними маленькі столики та плетені крісла попримощувались знехотя, мов веселі построєні діти, слухаючи ніжного балакання товстих добродушних бабусь.

Але на середині обширної світлиці,— аж там зосередилось усе життя, увесь рух, увесь блиск. Довкола широкого накритого стола сиділо товариство людей, молодих, веселих, голосних, повбираних: три мужчини а дві женщини. Видно, вже було по вечері, бо стіл був заставлений тільки різного роду винами, лікерами та купами закусок — усякого солодкого печива. Товариство й не займається вже «горловою справою»,— бесіди, жарти, дотепи, тости та пісні пересипаються одні з другими, чередуються та мішаються чимраз живіше, оскільки вино чимраз сильніше починає грати та палати в молодих головах.

— Най жиє свобода! — почав один з молодих мужчин, здоровий, плечистий, з широким лицем, крепкими вилицями і сивими котячими очима, вставши з крісла і піднявши догори лампку з вином,— най жиє свобода, молода, широка, безгранична! Свобода від шкільної лави і всіх

тих проклятих параграфів, котрі набивається в голову тільки на те, щоб на другий день по екзамені викинути їх пріч з голови! Свобода від вітцівської ліски і ще незноснішої вітцівської волі, котра хотіла б вести нас тою самою дорогою, котрою ходили старі, аж зайшли в непроходимі багна! Свобода від усякої грижі, і жури, і турбації...

— Ну, розуміеся, і від усякого труду, поїдаючого силу, від усякої праці, від усякої мислі, поїдаючої мозок,— таж так, Simon, правда? — обізвався насупроти бесідника іронічний голос.

— Розуміеся, що так,— відповів задуфало Simon.— Коли свобода, то вже повна, безгранична свобода! Най жиє свобода! — крикнув він трохи хриплим від перепиття голосом і спорожнив свою лампку. Товариство закричало і собі ж: «Най жиє свобода!» Хропаві голоси мужчин змішалися з тонкими голосами дам. Вино полилось, заливаючи своїми кришталевими струями той жар до свободи, що нараз ні відси ні відти проблиснув серед веселого товариства.

— А ти, Ежен, на другий раз не переривай мені, як я хочу що говорити перед товариством,— сказав попередній бесідник, опершися о стіл і видавлюючи кислий усміх на своє широке, від вина почервоніле лице.— Ти знаеш, що такі замітки мене путають, а прецінь теперішня наша прогулка повинна бути приготованням до моеї будущої адвокатської практики.

— А ти на такий спосіб ні тепер, ні в будущій своїй адвокатській практиці дурниць не говори,— відрізав йому сміло Ежен.

— Е, дурниць, не дурниць,— відповів Сімон, дужче червоніючи,— але ти би ліпше зробив, якби прикусив свій язик за кождим разом, заким випалиш таким своїм глиняним дотепом!

З бесіди готова була зчинитися сварка, особливо при брутальній, нетерплячій вдачі Сімона, тож проче товариство, а особливо обі женщини, взялись утишувати бурю.

— Сімон, кіцю,— та-бо ти, бачу, направду береш жарти нашого меценаса до серця! — приговорювала невеличка блондинка, гладячи Сімона по гладко виголенім підбородку.— Не дайся висміяти, любчику! Вважай, що ми ту зовсім не затим, щоби дивитися на бійку когутів!

— Дай ми спокій, Маню,— відказав Сімон, лагідні-

ючи,— але ти знаєш мою погану натуру...— і, не кінчачи речення, він простяг руку поперек стола до Ежена.

— Друже, перепрошаю тя за нечемність, не прогнівайся, дай руку!

— Ігій, ані в голові ми було гніватися! — відповів Ежен.— Я жартував і твої слова брав за жарт. Що ж я тому винен, як ти, наприклад, жартуєш інакше, ніж я?

Він подав руку, котрою Сімон кріпко потеліпав. Уже то ніхто так не вмів втишувати такі наглі п'яні вибухи Сімонового гніву, як Маня. Вона знала його натуру, а властиво знала одно чародійське слівце,— одно, а таке сильне, що кождого разу осаджувало Сімона на місці, мов зубила розбриканого коня!

— Ей, що ви тут,— над пустим сваритесь, за пусте й перепрошуєтесь! — розпочав бесіду третій товариш, піднявшися з свого місця. Се був молодець літ, може, 24,— і проче товариство не переходило, здається, поза тоту границю,— високий а тонкий, з лицем дрібним і чудно хорошо обрисованим, але блідим, мов стіна, так що невеличкі повні і рум'яні губи виглядали на тім блідім тлі мов підкрашені карміном. Лице те, хоч, очевидно, винищене розпустою, світилось щирістю і добродушністю, котра мимоволі навівала жаль за тим гарним чоловіком на кождого, хто тільки збоку дивився на нього.

— Наповніть склянки! — говорив він далі.— Отсе я вношу тост, старий, як світ, а проте вічно свіжий, вічно новий, як сходяче сонце: най жиє красота, молода, цвітуча, женська красота, котра не тілько розпалює серця мужчин, але веселить увесь світ, доповнює і завершує всю красоту природи. Най жиє красота наших товаришок!

Тост принято з запалом. Знов поплило вино.

— Одного тілько жаль,— говорив він, сідаючи на крісло і підпираючи ліктем голову на стіл,— що так скоро в'яне красота, немов здружена вона з непостійністю.

— Ну, найшов ти чого жалувати, Жан,— сказав Ежен до нього.— Немов узявся плакати над тим, що цвіти не вічні. Конечно, вони були б вічні або бодай довговічні, якби становили ціль самі для себе; а то вони, бач, тілько прилад для улегшення заплоднення; заплоднення звершилось, так і цвіту не треба. Отак і з жіночою красотою.

— Нівроку твоїй вченій головоньці, — промовила, крутячи губами, Маня,— чемно виражаєшся о жіночій красоті!

— Ей, що там чемність! Нам чень далі час вирости з її пут і говорити не то, що вона каже, а то, що нам хочеться і що, по нашій думці, правда!

— Ей, гей, пане професоре неплачений,— крикнув між тим Сімон,— час би й тобі чим ліпшим забавити товариство. На тебе черга піднести тост.

— Правда, правда,— завторувала пискливо Маня. Жан, що все ще сидів з опертою на руці головою, підвівся і, не кажучи й слова, сягнув по вино, щоб налити свій келишок до нового тосту.

— Що я за майстер до тостів,— відказав Ежен,— радше я заспіваю вам пісеньку.

— А тілько веселу, Ежен, веселу,— гомоніли Сімон та Маня.

— Се ще ліпше, ніж тост, Ежен! — сказав, киваючи головою, Жан.— Ти гарний співак, Ежен,— ну-ко, давай сюда пісню!

— Лиш хвильку терпливості! — просив Ежен і, схопившися зо свого місця, почав швидкими кроками ходити по світлиці. Його гарне, хоть також клеймом розпусти та винищення націховане, лице стало поважним і серйозним, по чолі пробігали хмари думок, очі, спущені до землі, блищали живим, яріючим світлом. А тим часом товариство ждало з повними келишками: Сімон з виразом якоїсь тупої безучасності і з почервонілим від вина лицем, Маня з усміхом цікавості на хороших устах, Жан похилений наперед і ніби задуманий. Тільки ще одна людина з товариства, друга женщина, Таня, стояла з своїм келишком відсторонь від стола і потай усіх горючими чорними очима гляділа на Ежена, ловлячи кождий його рух, кождий вираз його лиця, котре в серйозній задумі видавалось далеко кращим та живішим, ніж серед усіх тих пустих товариських бесід, серед сміху та веселості.

Але ось Ежен став при столі і затягнув веселу арію без слів. Його хороший баритон, бачилось, скакав з каменя на камінь, перебираючись через шумлячу річку. Сімон мимовільно усміхнувся, немов ся весела музика заскоботала його нерви. Але нараз Еженів голос змінився. З легко скачучого став важким, мов широка ріка, пливуча багнистою рівниною,— після веселих трелів загув якось зловіщо, мов голос дзвона під час пожару,— і Ежен заспівав, спустивши очі та не дивлячись ні на кого з товариства:

Ой, п'єся та п'єся зелене вино,
І варом на серце пливе ми воно,
Та таки, та таки не може вгасить
Страшного пожару, що в серці горить.

— Ежен, Ежен, ти що, сказився? — перебив Сімон котрого морозом проймили й нута, й слова тої пісні.

— То се весела пісня, Ежен? — перебила й Маня.

— Стійте, не перебивайте,— крикнув Ежен,— зараз буде й веселе. Конець усе веселіший від початку! — І він затяг далі:

Чума доокола; нам весело! Ми,
Гей, склянка до склянки: здоров'є чуми!
Потопа довкола; тоне весь народ
В ненаїдів хлані на п'ятсот локот.
Як любо в гондолі по хвилях гулять,
Про тих, що на дні там, не думать, не знать!
Гей, склянка до склянки! Ах, люба, позволь:
Здоров'є потопи! Здоров'є гондоль!

Мертва мовчанка залягла над усім товариством після тої пісні. Всі, крім Жана, забули й про келишки з вином, що держали в руках. Жан спорожнив свій мовчки і кивнув Еженові, немов похваляв пісню. Аж нараз голосне хлипання перервало мовчанку. Се плакала Таня. Всі взирнулися на неї, мовчали, а далі бухнули голосним сміхом.

II

— Ігій на ваші лисі голови! — крикнув Сімон. — Сесь нам ту заспівав якоїсь холеричної, а тамта, ади, холерична, та в плач! Най же вас не виджу з таким товариством!

— Ба, боженька загримить, а богородиця в плач,— сказала Маня, передразнюючи Танине хлипання.— Ти, Сімон, хіба не знаєш, що як межу двоїма такими голуб'ятами, як наш Ежен та й Таня, а вибухне нагло велика любов, то як одно пчихне, то друге собі ніс обтирає. Така вже безгранична симпатія серць.

— Вже то, правду кажучи, більшої симпатії... характерів я й не видав, як межи вами двоїма,— сказав ліниво Жан, позираючи то на Маню, то на Сімона.

— Що, що? — відповів Сімон, звертаючи своє широке лице до Жана,— між мною а ким?

— А нею,— відповів спокійно Жан.

Сімон аж задрожав і весь налився кров'ю.

— То за кого ж ти мене вважаєш, що ти смієш мене порівнювати...

— Не тебе, а твій характер,— поправив Жан, прижмуривши очі й насмішливо вдивляючися в Сімона, немов ждучи, що сей за комедію хоче зачинати. Погляд той ще дужче розлютив оп'янілого Сімона.

— Нехай і мій характер,— не то говорив, не то кричав він.— Як ти смієш мій характер порівнювати з характером якої-небудь...

— Сімон! — перебив його серйозно Ежен.— Ти забуваєш, яка була наша згода! Що се значить: «якої-небудь»? Я, яко господар, випрошаю собі подібні вираження!

Маня, що при послідніх словах Сімона зблідла була, не знати чи з устиду, чи з обурення, чи з гніву,— тепер легше відітхнула після Еженових слів. Але Сімон не унімався. Немов якийсь демон сварні та незгоди кидав ним сього вечора на всі боки, проти усіх і кождого.

— Чорт би брав твою згоду! — крикнув він на Ежена. — Я на то не годився, щоби мене порівнювали з першою-ліпшою курвою.

— Дякую за комплімент, монсьє Сімон! — сказала з силуваним усміхом Маня.— Того-м при вас доробилася, ну, нічого сказати!

Вона дула губи, збираючись заплакати, але сльози не плили якось. Видно, Сімонове слово не так-то надто глибоко образило її.

— Ха, ха, ха! — реготався між тим Жан.— Ха, ха, ха! Der beste Witz weiss von sich selbst nicht! [1] Сімон, коханий, повтори ще раз, що ти сказав: не хочеш, щоби твій характер порівнювано... Ах, що за почуття своєї високої гідності, незап'ятнаної чесноти! Жаль тільки, Сімон, що зелізний локоть дерев'яному рівний! Що ж я тому винен, Сімон, що в твоїм характері є много схожого — ну, возьмім, не лиш з характером курви, але хоть би й з характером свині.

Замість відповіді Сімон хопив фляшку від вина і щосили шпурнув нею Жанові в голову: було б прийшло до каліцтва, якби Жан, звинний та еластичний, мов білиця, не був впору відхилився набік. Фляшка гримнула о стіну

---

[1] Найкращий жарт не знає про себе самого! *(нім.)* — *Ред.*

і з брязкотом розпирслася на тисячу кавалків. Усі обскочили Сімона, щоб гамувати його гнів, тільки Жан сидів спокійно і, всміхаючись, говорив далі:

— Дякую, любчику мій, за ствердження ділом того, що я іно що сказав. Ну, що, вже громовержець успокоївся,— легше йому? Чи, може, за першим громом підуть дальші? Ну, але насерйо, Ежен, представ собі адвоката,— а отсесь громовержець, то адвокат,— котрий на перемагаючі докази прокуратора відповів би тим, що кинув би в прокуратора каламарем? Як ти гадаєш, наш Сімон дійде коли до такого способу оборони?

— Дай спокій, Жан,— сказала Маня,— пощо ти своїми насмішками доводиш його до лютості? Видиш, що огонь: ти на нього дуни, а він тобі в лице бухне.

Сімон тим часом, виливши в так брутальний спосіб свою злість, почув нерозважність свого поступку, почув заразом якусь утому, якесь ослаблення, і, не зважаючи ні на кого з окружаючих, похилив голову на стіл і мовчав понуро.

Мовчанка залягла в цілій світлиці. Вечір, що для нашого товариства зачався був так весело та гарно, кінчився якось погано. Всіх немов щось давило,— всі чулися мов самі не свої, неначе перед бурею, в котрій конечно й на них спаде якесь нещастя. Ежен ходив по світлиці з руками в кишенях та старався скрити свій неспокій, насвистуючи якусь веселу арію; Жан сидів на своїм місці і пив келишок вина за келишком; тільки лице його, не оживлене острим іронічним усміхом, виглядало тепер зовсім мов мертве і при світлі лампи облилось якимось зеленкуватим кольором. Таня, що досі весь час мовчала та держалася відсторінь від прочих, поводячи очима за Еженом, сиділа й тепер в куті на софці, задумана, сумна. До неї присіла й Маня і почала щось шептати, запевно, виливаючи свій жаль на Сімонову нечемність.

— Ну, а як ти думаєш, Сімон,— сказав Ежен по якомусь часі мовчанки,— ми ще нині не робили свого щоденного обрахунку. Давай-ко возьмімся до цифер,— чень нас то наведе на практичніші і веселіші гадки.

— Добре,— сказав Сімон все ще якось гнівно та уривано,— мій рахунок готовий, все списано ось тут! — І він видобув з кишені чвертку паперу й подав її Еженові, а сам оп'ять немов потонув у чорних хвилях свого роздразнення та невдоволення.

— Ну, вже, що з тобою нині сталося, то господь знає,— говорив Ежен, переглядаючи рахунок.— Гадав-єм, що хоть тим способом розрушаю його якось, щоб дав добрий приклад усьому товариству. А то, ади, всі посоловіли, понадувалися, мов сови на морозі,— ну, і отсе має бути забава! Ей, пане інтендант, я вас із вашого уряду нажену, як не будете старатися о ліпше забавлення товариства.

— Е,— сказав, живо підіймаючись, Сімон і впиваючи свої котячі очі в лице Ежена,— бачу, й так уже моя інтендантура недовго потриває.

— А то чому? — спитав Ежен, трохи змішаний та занепокоєний.

— Бо в вашій касі, бачиться, швидко сухоти будуть.

— В моїй касі? — повторив ще дужче змішаний Ежен.— А відки ж ти се знаєш?

— Знати не знаю. Відки можу знати, коли ти нікому не хтів звіритися ані з тим, кілько у тебе грошей, ані з тим...

Сімон зам'явся якось. Ежен відвернув лице від його острого погляду і почав неспокійно ходити по світлиці.

— Ані з тим, відки маю ту касу,— правда, Сімон! — докінчив він.— Ну, що ж, се правда. Але нащо вам те знати? Ви були охочі погуляти — сяк чи так і згодилися без ніяких вимінок на моє предложення: їхати зо мною, позміняти назви і так, свобідно, в товаристві, порадуватись усім тим, що дати може молодість, охота та достаток. Я мав достатчити грошей, ти мав постаратися о уладження, о план і переведення цілої штуки, о хорошу забаву. Ну, що ж, скажіть усі, не додержав я приречення? Хибувало вам чого-небудь, що мож було дістати за гроші?

— Все те дуже гарно, Ежен! Все те правда, що ти кажеш,— і ті три неділі, що ми прожили в товаристві, кождий з нас, безперечно, зможе назвати найкращими, які нам досі лучалося проводити. Та тілько одно, Ежен,— знаєш, ціла ця штука зачинає мене троха... тривожити.

— Тривожити? Ха, ха, ха! Тривожити! Але чому, Сімон?

— А знаєш ти, кілько у нас грошей видано за ті три тижні?

— Знаю, чому ж би не знав? Сам же я видав їх. І що ж в тім страшного, Сімон?

— Та кілько, кілько видано, Сімон, скажи-ко нам! — вмішалася Маня, а також Жан, не кажучи нічого, підвів на Сімона очі з питаючим поглядом.

— Без мала десять тисяч! — сказав Сімон з притиском.

Всі ахнули. Хоть і бачили день в день, що Ежен сипле грішми, та все-таки їм стало якось моторошно, коли почули в однім слові, яка сума пішла на їх тринедільні гульки.

— Десять тисяч, Ежен! — скрикнула Маня.— Та бійся бога, чоловіче, відки ти взяв таку суму грошей?

— Що тобі до того? — відрізав коротко Ежен.

— Ні, не те головна річ,— сказав Сімон,— не те головна штука. Се вже його річ — відки. Ми не знаємо сього, ми його гості,— що нам до того, відки він угощає нас. Чи так, Ежен? Але скажи, на милість божу, Ежен, чи глибока ще твоя каса? Може би, ліпше нам роз'їхатися?

— Хто хоче, най їде,— відповів коротко Ежен, ходячи по світлиці.

— Се негарна відповідь, Ежен,— сказав Сімон.— Ти скажи прямо!

— Розуміється,— вмішався Жан,— ану ж но наш інтендант злякався б та й поїхав, а у тебе в касі ще других десять тисяч. Чуєш, Ежен, се неспасенний гріх лишати нашого інтенданта в такій непевності!

— Хто хоче, най їде! — повторив, мов машина, Ежен. А далі, обертаючися до товариства, сказав:

— Як буде час роз'їздитися, то я скажу. А наперед казати я не дурень. Я хочу бути в веселім товаристві до послідньої хвилі, а не серед сичів, таких, як ви нині. Гей же, до склянок! Ану-ко, затягайте пісень, починайте танець, забаву, що хочете, щоб тілько шуміло! Ану-ко, живо!

III

— Може, добродійство газетку нову позволять? Дневники свіжі політичні, літературні, гумористичні, ілюстровані, тутошні й заграничні! — відозвався нараз серед оживаючого гомону товариства тремтячий, глухий, старечий голос.

Всі незвісно чого стрепенулися й позирнули на двері. В дверях, напівотворених, стояв старий, згорблений чоловік. Його поморщене худе лице, глибоко запалі очі, тремтячі худі руки, що держали свіжий нумер газети, убогий, полатаний убір,— все те становило різку суперечність з веселим, молодим і багатством окруженим то-

вариством. Ся суперечність прикро поразила всіх і викликала в них неприємне чуття, якусь досаду на старого кольпортера, немов се його вина, що він старий, бідний і нужденний.

— Не треба нам твоїх дневників,— відказав йому різко Сімон, котрого гаряча, вином ще більш розгарячена натура найменше спосібна була затаїти в собі таємну та необ'ясниму досаду, викликану різким контрастом. Але кольпортер привик, видно, до таких наглих відказів і не вступався за першим разом, тільки далі своїм старечим голосом проказував:

— Цікаві новини! Телеграми з Франції і Афганістану, з Росії і краю зулусів! Нумер по 10 кр[ейцарів],— прошу дуже дати заробити старому!

Говорячи те, він зовсім увійшов до світлиці і бубонів послідні слова майже над ухами Сімона.

— Чуєш, старий,— паси, а не рий! — обернувся він з злістю до кольпортера.— Раз ти сказано — марш, то йди собі на псю мать, а ні, то тя сейчас випхну так, що й голову зломиш!

На ті брутальні слова старий став хвилю, мов остовпілий. Не переляк перейняв його, і хоть його старі сустави, видимо, тремтіли, то тремтіли вони не з тривоги, а з обурення; се людська гідність німою, але виразною бесідою допоминалася свого невідоймимого пра́ва.

— Пане,— сказав по хвилі твердим, хоть якось притишеним голосом старий,— я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а ще ні від кого не чув такого слова. Панцю! Хто сивого волоса не шанує, той і сам сивого волоса не діжде.

Сімон, запінений зо злості, зірвався з місця. Всі прочі понурили голови і мовчали.

— Не підеш ти відси, стара собако,— бо ти кості поломлю! — лютував Сімон, прискакуючи до старого. Но той стояв і з місця не ворухнувся.

— Не гарячіться, панцю, не гарячіться! Як я молодий був, то, може, був і гарячіший від вас, і нічого з того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, та й не налякався.

— Ну, то на́, маєш! — ревнув Сімон і замахнувся кулаком, щоб ударити старого. Але в тій хвилі почув, що чиясь рука хопила його розмахнену в воздусі руку, але заким ще вспів озирнутися, коли щось рвонуло його ззаду

так нагло і міцно, що він стратив рівновагу і з лускотом гепнув собою під стіл.

— Поволі, Сімон,— дався чути рівний голос Ежена,— поволі! Я тут господар, не ти! А вважай, щоби-сь не впав,— додав він з насмішкою, коли Сімон гепнувся аж під стіл.

Жан і Маня заплескали в долоні.

— Ото ми зух, наш Ежен! — щебетала вона, хоть, очевидно, їй не зовсім до смаку було те, що сталося.— Ото ми сила! Ну, я й не гадала ніколи! А, тепер тя справді люблю! Ходи, най тя поцілую, мій героїку маленький!

— Дай ми спокій,— сказав Ежен і віддалив рукою Маню, що лізла до нього цілуватися, а відтак, звертаючись до старого кольпортера, сказав ласкаво:

— Перепрошаю вас, дідусю, за свого нечемного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще до того п'яний.

При тих словах Ежен присунув крісло і всилував старого, щоб сів та пропочив на часок. А Сімон, палаючий зо стиду, ходив широкими кроками по кімнаті і сопів страшно, ні на кого не дивлячись, немов розлючений медвідь. Но ані Ежен, ані старий кольпортер не звертали на нього ніякої уваги.

— Дякую вам, пане, дякую,— говорив старий, важко дишучи та кашляючи.— Та що, знаю я, що то значить — молода кров! І я колись був молодий!.. Але за наших часів що було, то було, але того не було, щоб так, ні з того ні з сього, причепитися до чоловіка і змішати го з болотом!..

І старий на згадку дізнаної образи захлипав, мов дитина.

— Пане,— говорив він далі,— немало лиха і горя перейшло через мою голову! Адже недармо волос побілів, а плечі згорбились!.. Не дай бог вам тілько перетерпіти, а в кінці на таке зійти, як я!..

Немов ножем закололи в серце Ежена ті послідні слова старого. Невиразима тривога проняла його, і хоть в гордім засліпленні йому не раз бачилось, що він сам став паном власної долі, що щó він схоче, те й буде завтра, позавтра, аж... аж до певної різко назначеної границі — а пречінь часом йому бачилось, немов якась таємна а потужна рука нараз закриває перед ним усе, путає всі його плани, кидає його зі зв'язаними руками в якісь чорні ревучі та бурхаючі хвилі.

— Га, хто може знати, на що й ми зійдемо! — сказав він, підносячи старому чарку вина і таріль закусок.— Але ось ви покріпіться та огрійтеся троха,— там, бачиться, погано надворі.

— Ей, не мож знати, паночку, не мож знати, на що хто зійде! От і я! Хіба ж я замолоду гадав коли, що мені прийдеться коротати вік нужденним кольпортером: мліти з голоду, мокнути на слоті, мерзнути на морозі, цілими днями витоптуючи старі ноги по улицях?.. Ех, паночку, всміхалося колись і мені щастя!.. Та що, прийшлося так, що вже ось-ось я мав кінчити школи, аж нараз вибухло повстання, кликнули на молодіж,— ну, пішов і я. Вже що там під час війни було, то чоловік якось видержав: невигоди, рани... бачилося, що зелізне те тіло!.. Аж ось попався я в неволю. Мучили при допросах, мучили в цитаделі цілих два роки і засудили на десять літ каторги. Вже з цитаделі я вийшов ледво живий, зламаний,— а вернув на волю старим дідом. Та ще от спасибі давнім товаришам, що хоть такий песій заробок дали,— що не прийшлось гинути під плотом. Правда, вони живуть собі тепер панами, многі таки й при самім повстанню позбивали маєтки, заки я кров проливав та мучився, ну, але що робити, така вже доля панує на сім світі. Він так як те колесо: одна часть наверха, а друга мусить же бути насподі.

Поки Ежен балакав з кольпортером, а Сімон з завзятою грізною міною ходив по світлиці, немов обдумуючи якесь важне, рішуче діло, Жан встав із свого місця і зблизився до Тані, котра, засумована, мовчала весь той вечір. Вона й загалом була мовчазлива, не то що Маня, котра, немов тота різнобарвна нетля, літала від одного до другого, щебечучи, дразнячи, жартуючи. Таня відзивалася рідко і любила держатися відсторінь, немов встидаючися чогось, немов боячися сміло поглянути людям в лице. А прецінь красою вона не то не уступала Мані, але противно, її прехороші риси лиця набирали сто раз більшого новабу, позаяк ясніли розумом і щирістю, між тим коли Маня блискотіла лишень злудним оживленням. А прецінь Таня встидалася і боялася людей. А прецінь видно було, що всі утіхи, всі любощі та пестощі, серед яких товариство проводило день за днем, минали для неї, мов пусті хмари,— ні, були навіть прикрі для неї,— хто знає, чи не будили в ній обридження!..

Жан сів коло неї і, дивлячись їй пильно в лице, мовчав хвилину. Таня сиділа зі спущеними вділ очима, немов і не бачила його.

— Ти, Танька, вже, бачу, зовсім на сосну дивишся, а мене й видіти не хочеш? — сказав він спокійно, однако з відтінком докору в голосі...

— А ти се відки взяв, Жан? Виджу й хочу видіти,— відповіла Таня.

— Кажи радше, що видиш, бо мусиш, так, як дзеркало, завішене на отсій стіні, мусить відбивати мій образ. Але ти не дзеркало: відбиваючи всіх і все, ти ще, крім того, й б а ч и т и можеш, кого хочеш, і лиш того, кого хочеш. Колись були такі часи, що ти бачила тільки мене, а тепер...

Він урвав. В голосі його замітно було легке дрижання.

— Тепер інше, ніж колись було, Жан,— сказала Таня і глянула му в очі простим щирим поглядом.— Хіба ж я тому винна, що все змінюється, що й я сама, мої чутя та симпатії змінилися?

— Я того й не кажу,— відповів живо Жан.— Хіба ж я виню тебе? Я бачу вже віддавна, що діється,— і мовчу. Що в мене за право — спиняти тебе? Я тілько бачу, що ти все якось гризешся, засиджуєшся та задумуєшся,— так ось я подумав собі: «Ей, Жан, може, се вона тим турбується, що тяжко їй перед тобою висказати зміну, яка з нею зробилася? В такім разі, Жан,— думаю сам собі,— найліпше буде, як ти сам розв'яжеш їй руки». Я лишень для того й починав бесіду з тої бочки, Танька,— вір ми, що лишень для того, а не для яких там докорів. Що між нами за докори!

— Ах, правда, що між нами за докори! — повторила дрижачими губами Таня, закрила лице руками і тяжко, хоть стиха, заплакала.

— Ну, а се що? — спитав Жан.— Ти плачеш, Танька? Що ж се значить?

— Жан, Жан,— прошепотіла вона, слізьми вмиваючись.— Я дякую тобі за все добре, чого-м дізнала від тебе! Ах, кілько доброго я дізнала від тебе! Все житє моє — замало, щоб віддякувати тобі! Ти один з-між усіх тих звірів, не мужчин, зумів побачити в мні, в бідній, витрученій з людського товариства, зап'ятнаній людською погордою,— живу людину, чоловіка, в котрого теж болить серце, в котрого не вигас встид серед бездни безвстид-

ства, не завмерло живе чуте серед гнилого багна, в котре вкинула мя лиха доля! Жан, дорогий мій,— сказала вона, стискаючи його руку,— я ніколи не забуду, як ти мене, втомлену безмірною мукою, прибиту пониженням та власною погордою, оживив теплим, дружнім словом, переродив наново і заохотив до нового життя!..

— Бідна дівчино,— сказав Жан з гіркою усмішкою,— не маєш за що мені дякувати. Те, що я зробив, зробив я не для тебе самої,— адже ж бачив я в такім самім положенню тисячі других, а не зробив нічого для них,— але зробив се тілько для твоєї красоти. Я люблю красоту, де лишень її стрічу, і для неї зроблю то, чого не зроблю для самого, хоч би й як терплячого, ч о л о в і к а. Не людей, а красоту люблю,— от і все. Тож коли від мене сталось тобі що добре, то дякуй собі, своїй красоті, а не мені. Бо що мені за діло було до тебе, до твоїх мук, твого життя, твоєї долі? Ти ж сама знаєш, що я й досі і одним словом не запитав тебе про твою минувшість! Все се мене й крихти не обходить.

— А мене се не обходить, Жан, з якої причини ти мені робив добро,— досить того, що ти робив його, робив більше, ніж хто-небудь другий. Відки я, нещасна від колиски, можу мати право роздивляти таємні побудки та причини людей, поступаючих добре і чесно зо мною? Жан, не відкидай мою сердечну подяку! Але тепер,— вір мені, Жан,— я боролася з собою, я плакала цілими ночами, називала себе потворою, без серця, невдячницею,— але нічо не помогло! Жан, прости мені! Будь і надалі моїм приятелем, так, як я ніколи не перестану благословити тебе як свого вибавителя.

— Господи боже,— сказав Жан сумно, хоть ніби з насмішкою,— і сльози по ночах, і боротьба з собою,— та й пощо се все, Танька, пощо! Чи варт я того?

— Ти, Жан? Се що ти таке говориш?

— Просту річ кажу, Таню. Я не варт нічиїх сліз, нічиїх дум! Що я за чоловік! Відмаленьку пещений, розпущаний, вихований паничем, недумком і неробом, відмаленьку серце моє відвертано від людей, від людського горя і щастя, від людського життя, а прив'язувано до пустих забавок, до псів, коней та блискучих іграшок, поки вкінці все не стало для мене блискучою іграшкою,— і люди! Всі мої чуття в зародах приглушено або звернено на фальшиві стежки, а один потяг, що сильніше розвився

в мені — бажання і любов красоти,— і той серед тих гнилих та поганих вліянь стався причиною мого ще глубшого впадку, моєї моральної і фізичної руїни. І що ж я за чоловік!

— Ей, Жан, не говори того! Ти молодий, ти пізнав свої хиби,— ти повернеш на іншу, кращу дорогу!

— Поверну? Ні, не поверну! Що з того, що я молодий? Поглянь лишень на мене! Де в мене сила? Де в мене витривалість? Нічого нема! Все затруїли в мені, все приглушили, підтяли в зароді. Я непотрібний чоловік. І за таким чоловіком ти плакала? Його боялась проміняти на другого? Шкода сліз та дум, Таню! А приятелями, як хоч, ми можемо остатися. Як ти коли буде чого треба, обертайся прямо до мене,— але, розуміється, аж тоді, як буду сам своїм паном!

І, стиснувши її руку, він оп'ять сів на своє місце коло стола і налив собі повну чарку вина.

Між тим старий кольпортер покріпився і огрівся в теплій світлиці, а Ежен випитував його про давнє, про його життя в цитаделі та на каторзі, а далі вийняв банкнот і, втискаючи його в руку старому, сказав:

— Не прогнівайтесь на мене за отсе. Возьміть се на пам'ятку від чоловіка, може... може, ще нещасливішого від вас!

І він живо відвернувся, між тим коли старий, не зачувши послідніх слів, сердечно дякував за дар і забирався до відходу.

— Але візьміть, добродійство, газетку! Дуже цікаві новини: вісти тутошні й заграничні, фейлетон гумористичний, варто прочитати!

І, лишивши газету на кріслі та кланяючись усім, він вийшов.

IV

— Ти, Ежен,— я з тобов маю діло! — сказав по виході кольпортера Сімон, ледве дишучи з довго здержуваної злості.

— Я з тобов не маю ніякого діла,— відказав му холодно Ежен.

— Мусиш мати, нужденнику,— крикнув Сімон.— Ти мене образив, а шляхтич під карою зганьблення не сміє знести образи безкарно.

— То не зноси! — сказав Ежен.— Я також шляхтич, і як чого не хочу зносити, то й не зношу,— вержу геть.

— Так ти пристаєш? Кров, знаєш, мусить змити образу.

— Тобі би, серденько, передовсім змити голову зимнов водов, а відтак лягти та проспатися. Ади, весь гориш, так ти кров до голови вдарила. Що ти тепер можеш розумного сказати?

— То ще зумію сказати розумне,— кричав Сімон, гримаючи кулаком о стіл,— що ти не шляхтич, що ти підлий, безчесний чоловік, скоро не хочеш зо мнов битися!

Ежен гірко засміявся.

— Так, так, Сімон, з того мя боку бери, се буде й але! Нехай уже я буду такий, як ти сказав; зато ти будеш шляхотним, явним та лицарським розбійником, скоро хочеш палкою свою честь піддержувати.

— Не палкою, але а шаблею! — ревів Сімон.

Ежен не зважав зовсім на послідні Сімонові слова і, обернувшися плечима до розлюченого товариша, сів собі вигідно в кріслі і почав читати газету. Сімон цілий трясся зо злості. Бачилось, що туй-туй кинеться на Ежена і задушить його, порве на шкаматки.

В тій хвилі Жан з одного боку, а Маня з другого взяли його за рамена. Він вовчим поглядом зирнув на них.

— Чого хочете? Дайте ми спокій.

— Ти, Сімон, найстарший з нас,— сказав Жан,— укінчений правник та ще й докторант; мені здається, що час би було тобі мати хоть трошки здорового розуму і такту. Ти пречінь знаєш, що ми ту не для того зібралися, щоб слухати твоїх штубацьких фохів та криків, але щоб весело бавитись. Понімаєш ти се? А тепер слухай, що я тобі скажу. Коли ти віднині не перестанеш решетитися та бурди робити і коли сеся твоя бурда не буде послідньою, то при найближчій бурді я сам, власними руками, тебе враз із твоїм шляхетством викину за двері, як пса. Розумієш?

Сімон, що зразу, мов дикий звір, виривався, хоть надармо, з Жанових рук, тепер стояв мов остовпілий і широко випуленими очима дивився на Жана, немов перший раз його бачив. А на Жановім блідім лиці тільки й було зміни, що на хвильку блиснув на щоках блідий рум'янець і щез так само швидко, мов блідий огник мигне і щезне в далекій гущавині лісу.

— А якби ти, наприклад, треба було крові,— хоть у тебе й своєї аж занадто, ну, але ти ось іно що попитував за нею,— то я на твої услуги, Сімон. Мені здаєсь, що так надто не зашкодило б тобі трошечка промахатись. Тож просив би-м тя от, Еженову образу також порахувати на мій карб: так уважай, немов се я кинув тебе під стіл,— я, впрочім, був би безперечно зробив се, якби був тоді мав тя під руками.

Цікава річ була видіти, як з Сімонового лиця під холодячим подувом сеї бесіди поволі збігала кров, аж поки воно не зробилося бліде, мов стіна. Хоть і в якім чаду, Сімон все-таки добре знав, що Жан — майстер у владанні всяким оружжям і що з ним іти один на один зовсім не забавка, так, як з Еженом. Знав Сімон, що тут не обійдеться без крові, тільки, правдоподібно, з його боку, і думав тільки над тим, як би тепер з честю випутатися з немилої пригоди, в котру сам замотався своєю надмірною запальчивістю сього вечора.

— Ет, дав би ти мені спокій зі своїми глупими жартами,— сказав він, силуючись бути спокійним.— Я з тобов не маю ніякого діла, то й за якого чорта маю з тобов рубатися!

— Але я з тобов маю діло, Сімон,— відповів твердим голосом Жан.— Ти думаєш, що я не шляхтич і що кинути шляхтичеві склянку на голову не є образа?

— Але, Жан,— проговорив він нараз м'якшим голосом,— таку дурницю, зроблену при тім без тямки та застанови, ти чень не станеш уважати образою?

Тут Маня вмішалася в розмову; вона досі стояла, держачи Сімона за рам'я, та з дивом-чудом слухала розмови, що велась між обома мужчинами.

— Але ж, господи мій, що се між вами, люди,— перервала вона.— Жан, таже ти хтів успокоїти Сімона, а не рубатися з ним! А тепер ось що!

— Ну, хіба ж я не успокоїв його,— відповів Жан.— Ади, і рум'янець горячковий щез, і балакає по людськи, без крику і своїм адвокатським звичаєм перекручуючи слова й факти. От того іменно я й хотів! Ха, ха, ха!

І, сміючись, він пустив рам'я здивованого Сімона, сів коло стола, спокійно налив собі чарку вина і звільна, смакуючи та смокчучи, випив її, не озираючись і разу на Сімона.

Між тим Ежен переглядав газету. Та, видно, не займала ні довжезна вступна стаття з високополітичними ком-

бінаціями та пророцтвами самої редакції, ані водаво-гумористичний фейлетон, ні дописи,— бо він живо перебігав їх очима, поки не спинився трохи довше на перегляді політичнім, телеграмах та новинках, єдиних відділах газети, подаючих факти, а не пусте балакання. Але нараз око його мусило стрінути щось дуже цікавого на тім сірім, дрібно задрукованім папері, бо він широко витріщив очі, немов всисаючи ними до мозку кожду букву, кожде слово цікавої новини. Довго він дивився недвижно в одно місце газети, і за той час, мимо його волі та свідомості, з цілою його істотою робилися дивні переміни. Він то червонів, то блід, рука його і вся стать дрижали судорожно, він прикусував аж до крові свої уста, затискав зуби, а далі, немов давлений невидимою рукою, зірвався з місця, кинув газету, хопився рукою за груди, мов там у нього щось дуже заболіло, і почав, мов ошалілий, бігати по світлиці. Крім Тані, що люблячим оком слідила кождий рух Ежена, не завважав зразу ніхто тої наглої зміни, яка з ним зробилася. Вона підійшла д'ньому і ніжним несмілим голосом стиха спитала:

— Ежен! Ти чогось неспокійний — що тобі такого?

— Дай ми спокій! — відповів Ежен понуро, ходячи по світлиці. А відтак півголосно, немов сам до себе, проговорив уривані та незв'язні слова.— Чорт який!.. І знаєш, що так буде... надієшся, що ось-ось... А коли воно тут... бррр... що за біль... страх...

І він знов забігав, мов кінь, шпиганий острогами в живе тіло.

Тим часом і проче товариство звернуло вже увагу на Ежена, і всі замовкли, немов ждучи з сього надзвичайного Еженового зрушення і для себе якоїсь поганої новини.

— Ежен, та-бо стань же на хвилю та скажи, чого гедзишся? — сказав жартуючи Жан. Тілько ж жарт той ні на чиє лице не викликав усміху.

А Ежен все ще бігав без тямки, немов гонений злим духом. Ніхто не спиняв його, ніхто не переривав дальшими запитаннями тої важкої внутрішньої боротьби, котра очевидно лютилась в його нутрі. Но поволі сам Ежен успокоювався, ставав паном своїх мислей та розбурханого, болючого чуття, що наразі позбавило його тямки, мов разом проколений набій. Вкінці він став і, важко дишучи, озирнув ціле напівцікаве, напівзалякане товариство.

— Ну, чого ж ви так повидивлювалися на мене? — спитав він здавленим голосом.— Що вам такого?

— Та тобі що такого? — відказала Маня.— Синієш, мов боз, ледве дишеш, бігаєш по хаті, мов скажений, та й ще питаєшся, що нам такого? Ну, говори ж, що сталося?

— Стара новина,— відповів Ежен,— стара новина; а тільки, знаєте, є такі річі, що хоть їх і знаєш, і надієшся їх приходу, то все-таки, як побачиш перед собою, то мимоволі кров стине в жилах. Отаке й зо мною. Нате, читайте тоту стару новинку!

І він подав Сімонові газету і показав місце, котре так страшно зрушило його було перед хвилею. Сімон поглянув цікаво, але за першим поглядом зблід, затрясся, мов осиковий лист, газета випала з його рук, а він сам, прийшовши до себе, крикнув:

— Нехай тебе всі чорти беруть з твоїми новинами, проклятий півголовку! Щастя моє, що-м забезпечився на такий случай! А тепер давай бог ноги!..

І він, судорожно тремтячи, хопив свій малий подорожній куферок, пальто та оберрок наопашки і з проклятям вибіг із світлиці.

Всі, ще дужче здивовані і залякані, дивилися вслід за ним; тільки Ежен усміхався гіркою насмішкою, воркочучи про себе:

— Забезпечився! Ну, певно,— рахунки його пересилені з на тисячу ринських. Добрий адвокат з нього буде, добра підпора суспільного порядку! Щаслива ти дорога, підпоро,— щаслива дорога!..

V

Маня перша отямилась трохи і вхопила газету.

— Читай же наголос, що там такого,— сказав Жан.— Та й якого чорта і куди сесь медвідь так напруго полетів? — додав він про себе.

— Хіба не знаєш,— відказав йому Ежен,— що як судно має тонути, то щурі наперед утікають?

— Слухайте,— скрикнула нараз Маня.— Ось що ту написано: «Львівський суд карний пошукує академіка Євгенія К..., що перед трьома тижнями щез, украВши своєму вуйкові звиш 10 000 р. Вельможний граф Д..., вуйко невдячного молодця, ложив немало на його виховання і, як чути, думав зробити його наслідником свого маєтку. До-

конану крадіж відкрив він доперва сими днями, через що переступник, запевно, мав час уйти за границю. Однако суд карний розіслав усюди телеграфічні завідомлення з описом переступника, щоб, коли він ще находиться в границях нашого краю, його висліджено і притримано. Як довідуємся, був переступник тихим і чемним молодцем, пильним учеником і послушним свому вуйкові і добродієві, у котрого виховався відмалу, стративши ще в дитинстві родичів. Доперва послідного року замітна в нім стала якась переміна,— очевидно, вліяння деяких зіпсутих товаришів. Но з тим всім годі догадатися, яка причина спонукала молодого чоловіка, повного надій, окруженого достатком, вихованого в строгій моральності старопольській і маючого перед очима найкращий примір свого вельм[ожного] вуйка,— до так гидкого і невдячного діла та до втеки за границю. Вельм[ожний] граф Д... дуже жалує за сестринцем і звалює всю вину на погане товариство, в котре той попав на університеті, причім, однако, жаль його веде трохи задалеко — прилюдно нарікати на нинішню свободу науки. Простить нам вельм[ожний] граф, але ми одверто спротивимся таким його висказам, твердячи, що вони в наш ліберальний час запізні і що не свобода сама собою, але зле ужита свобода всьому вина. А якої ж високої і святої речі не можна зле ужити?»

Отакою ліберальною вихідкою кінчилось донесення, поразивше в першій хвилі Ежена і його товариство. Заки Маня читала сю новину, Ежен стояв блідий, недвижний, з похиленою додолу головою, немов підсудний, котрому відчитують засуд на смерть. Прочитавши, Маня кинула газету і вибухла голосним сміхом.

— Ха, ха, ха! І хто би то був гадав, хто би був надіявся! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, мов складаний цизорик,— а він ось що! Ха, ха, ха!

Але вона нараз урвала, упала на крісло і, закривши лице руками, почала голосно плакати.

Між тим Жан підійшов до Ежена і щиро стиснув його за руку. Ежен, здивований, поглянув на нього.

— Ані слова, Ежен, ані слова! Я вповні розумію твій поступок і усправедливляю його. Ех, Ежен, завстидав ти мене, свого вчителя! Я й сам давно вже бачу, що нам нема способу вирватись з того гнилого багна, що зветься аристократичним товариством, як тілько проступок! Та тілько неставало в мене сили до того. Знаєш, Ежен, я руїна,

я хоть і серед того товариства, все-таки своїм блідим лицем, своєю руїною протестую проти його існування. А ти чоловік свіжіший, енергічний, ну, тобі й слід було так запротестувати!

— Все ти той сам, Жан,— сказав Ежен сумно,— той сам хороший, добрий, сердечний, зіпсутий чоловік! Дякую ти за сі слова потіхи і прощаю все... все, прощаю й то, що я через тебе став тим, чим є тепер!

Слова ті були сказані не без горечі, однако, Жан радісно підхопив їх.

— Через мене, Ежен, через мене? Ах, то, значиться, все-таки я недармо жив! Я знаю, ти хтів мені закид зробити тими словами,— але слухай, Ежен, що я тобі скажу. Ти, певно, думаєш: «От, коби той проклятий Жан не був звів мене з дороги праці та чесного змагання на дорогу розпусти, то я був би скінчив університет, добився на власну руч становища, на котрім був би-м міг бути корисним для загалу, працювати для влекшення нужди мільйонів, приложити й свою цеглину до великої будови будущини». Правда, так ти думав? Ех, небоже, небоже, не вір ти всьому тому, забудь о тім, що мав такі думки! Вони згори вже засуджені були згинути та зав'янути. А хіба ж ти не знаєш того товариства, котрого членом ти родився? А хіба ти не знаєш, як ціпко воно держить своїх членів, не випускаючи їх з-між себе до крайньої крайності, переслідуючи їх своїми путами хоть би аж на край світу? А хіба ж ти не знаєш, що всякі такі думки, як твої, в тім товаристві — проступок, ганьба, безумство?.. Ніхто не буде корисним громадянином і суспільним робітником, будучи заразом членом того товариства. Ніхто не буде правдивим чоловіком, доки не вирвеся раз навсігди з-посеред нього. Се моє переконання, Ежен, і коли я довів тебе до такого різкого розриву з тим проклятим товариством, то знай, небоже, я вважаю се заслугою для себе!

Ежен зачудуваними очима дивився на Жана,— на його лиці малювався сумнів, але звільна перемагав тяжкий, пекучий біль, немов німе признання сумної правди Жанових слів.

— Страшне те, що ти говориш, Жан, і вірити не хочеся, та щось немов силує вірити, щось немов кричить внутрі, що се правда... Але час тобі збиратися, Жан, і вам також,— обернувся він до женщин,— небезпечно зо мнов довше оставати. Леда хвиля може нагрянути поліція.

Жан стояв нерішуче при тих словах, немов щось обдумував,— але вкінці перемогло безсилля, і він з жалем простяг руку до Ежена.

— Знаєш, Ежен, я думав остатися з тобою і дати разом арештуватися, але отсе роздумав. На що се придасться? Мені й так не довго жити, се каже ми нехибний віщун ось тут,— і він показав на груди,— а в тюрмі вмирати не хочеся молодому, не хочеся, Ежен, мимо всього вольнодумства. Що зробиш з тілом, коли воно чує неміч, бажає вигоди та тиші перед своїм цілковитим розпаденням? Трудна рада,— безвладність — се велика сила механічна, а духової сили у мене також нема натілько, щоб їй опертися!..

— Ні, Жан, тобі ні пощо оставатися зо мною. Я не хочу нікого втягати з собою в пропасть, в котру сам паду. Бувай здоров, друже!

Вони обнялися. В Жанових очах, в тих чорних, пречудних, вигасаючих очах, на хвилю заблис живий, яркий огник, але сейчас же його залили дві тремтячі сльози...

Між тим Маня схопилася і, судорожно тремтячи, складала свої речі та одівалася в дорогу. А коли Ежен попрощався з Жаном і сей послідній також почав збиратися, вона з лицем, почервонівшим з жалю і злості, підступила до Ежена.

— Ти — чорт, не чоловік, і кажу ти одверто! Як ти смів мене засвідома вести на таку безодню? Та чи знаєш, що мене тепер можуть арештувати разом з тобою?.. І арештують, бо куди я дінуся відси?.. Ох, боже мій!..

І вона знов збиралась заплакати. Ежен не відповідав нічого, тільки видобув банкнот на 100 р[инськи]х, послідню свою суму, і, даючи їй, сказав:

— На отсе тобі на дорогу. Від'їжджай сейчас нічним потягом,— не бійся нічого.

Маня живо вхопила банкнот, сховала його і, не дякуючи, не обзираючись, вибігла з кімнати.

— Ежен,— промовив Жан, уже зовсім зібраний і ще раз беручи Еженову руку,— ще лиш одно хочу тобі сказати. Не вдавайся в шляхетську гордість, не роби собі багато з того, що сталося. Ти вирвався з кліті на волю, ужив, чого мож було ужити. Ну, а звісна річ, теперішній лад карає таку непокірність. Тра знести кару,— чуєш, Ежен, тра знести кару! Бо аж тоді твій протест стане повним, свідомим, кричучим протестом, потрясе бодай на хвилю цілим тим гнилим товариством, дуне на нього свіжим

різким воздухом, від котрого сухотники гинуть, а здорові здоровішають. Чуєш, Ежен, коли-сь зачав, то кінчи ж розумно і чесно! Треба знести все, що прийдеся знести. А моєї помочі, Ежен, будь певний і не погорди нічим, що прийде з рук приятеля, чуєш?

Він стиснув Еженову руку і, насунувши капелюх на чоло та придержуючи теплий плед на груді, похилений вийшов звільна, а його ліниві кроки чути ще було довгу хвилю на сходах. Вкінці не стало нічого чути,— мовчанка, мов тиха вода, заповнила широку світлицю.

VI

— Ну, тепер я сам,— сказав Ежен по його відході,— тепер час зібратися з думками, розважити все, що діяти надалі. Коли-бо в голові мутиться,— чорт знає, на яке зважитись!..

Ежен думав, що він сам остався. В своїм роздразненні та внутрішній боротьбі він і не подумав про Таню, котра, почувши його новину, забилася в темний кутчик широкої софи, де й доглянути її було нелегко. А Ежен не глядів по кутах; в його очах усе мерещилось та мішалось, і він знов наче без пам'яті почав ходити по світлиці. Але тото оглушення недовго тривало. Він сів на кріслі плечима до Тані, випив склянку води і, підперши голову рукою, думав про Жанові слова та свою минувшість, щоби з тих напротивних складників видобути промінчик світла на будуще.

Ось так само пізнім вечором, три тижні тому назад, він сидів у своїй світлиці (Своїй! Хіба ж не все в ній було вуйкове аж до послідньої пісочниці на столі, і хіба вуйко щодень не вимовляв йому, між іншим, і те, що живе в його домі, має свою окрему і порядну світлицю?..), сидів при столі і думав над тим, що мав сеї ж таки ночі зробити. Що за страшні, що за болючі були тоді його думки? Що за страшна була тота ніч!.. І нічия рука не спинила його тоді, не повернула на іншу дорогу! Всі докази,— переважно з Жанових уст,— перли його до страшного діла, і дотепер ще він, під вліянням Жанових слів, не міг розібрати гаразд, чи се він зробив зле, чи добре. В його розгаряченій уяві стали супротив себе два спорщики: Жан і вуйко,— а спір ішов про нього, про те, чи бути йому чоловіком, чи не бути. Спорщики доказували кождий свою

правду, і Ежен зразу слідив за спором; але швидко докази так перепутались і порівноважились, що бачилось Еженові, немов за кождим спорщиком правда, немов границі між злом і добром защезли, усе помутилося і посіріло, а в тій душній загуслій атмосфері йому не бути, не бути чоловіком!..

— Так! Не бути мені чоловіком між людьми, робітником між робітниками! Не бути! — простогнав Ежен, і гіркі гарячі сльози приснули з його очей.— І пощо ж я родився на світ з затрутою кров'ю в жилах, обтяженою від віків прокляттями нещасних, обтяженою найтяжчим прокляттям неробства та пихи?.. І нащо ж дали мені хоть крізь сито пізнати правду, коли ціле життя моє мало бути однотяглою брехнею, однотяглою наругою над усім, що людське, над всім, що зветься: праця і недоля?..

Йому пригадались тяжкі дні його життя в пишних вуйкових дворах. Ні, не дні, а довгі-довгі літа пробув він в тій клітці, не тільки держаний взаперті, але тиранізований на кождім поступі, наломлюваний до беззглядного послуху чужим безглуздим розказом, вдавлюваний в тісні рамки чужих заскорузлих понять, окрім котрих і йому не позволялось мати своїх понять, висказувати своєї думки.

— І се значить: щира старопольська моральність? — заговорив він.— І на се багно упідлення та обезличення з пошануванням глядять наші ліберали, його підносять до ідеалу наші «великі поети», наші Вінкентії Полі, Красінські [1] та другі? Ах, кілько я витерпів під гнетом тих ідеалів! Кожда йота тої проклятої фальшивої моральності була острим терном, що рік за роком глибше і глибше впивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже вдесятеро спокутував свою вину, заким іще поповнив її! Я ще можу бути чоловіком! Я найду ще натілько сили, щоби піти за радою Жана. Коли протест супротив гнету і неволі, то вже протест до кінця, до смерті,— то вже підлість — переривати наполовині. Так, я доведу протест до кінця, я стану чоловіком, слізьми і мукою обмитим з вікового прокляття!..

[1] Сцени щирого старопольського самодурства справді підняті Вінкентієм Полем трохи не до ідеалу. Читай, н[а]пр [иклад], «Pamietnik Benedykta Winnickiego», з котрого найвидатніший уступ поміщено навіть у читанці для нижчої гімназії, запевно, щоб дати гарний примір будущим шляхтичам. Порівняй уступи поем «Hetmańskie pachole» того ж «Psalmy przyszłości» і «Przedświt» Красінського.

— Я буду жити їм на упір! Перед їх очима буду ходити в простій серм'язі, перед їх очима зійду з їх фальшивого вершка на дно, туда, де вони й заглянути не ласкаві. Се буде довершення протесту!

Нараз дзвінкий голос обізвався від дверей:

— Позволять пан заспівати?

Ежен здрижав цілий з несподіванки і вдивився в двері. Через підхилені двері перехилялася до світлиці голова дівчини-арф'ярки.

— Ну... ну, чого хочеш? — спитав Ежен.

— Може, пан позволять пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних.

При тих словах вона забренькала в струни.

— Про мене, співай,— сказав Ежен.— Співай веселої. Рад би я знати, що в тебе за веселі пісні.

Арф'ярка видивилася на нього, а її пальці тим часом машинально забігали по струнах. Зразу веселі, скочні акорди лилися з струн, але живо вони перейшли в якісь тужніші, серед котрих тут і там брязкали скочні ноти, мов гірка насмішка над лихою долею. Відтак сухим, немов дерев'яним, голосом, без життя і виразу, вона заспівала:

Коли моє щастя, як сонце, сіяло,
Крутився круг мене комариків рій;
Усе мя любило, усе ми сприяло,
Усякий і друг, і приятель був мій.
І кусника хліба я з'їсти не міг,
Щоби не ділити го поміж усіх.

А нині і щастя й достатки пропали,
Приятелів мо́їх не бачу, нема!
Комарики щезли, і рожі зів'яли,
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші — то ті комарі:
Приходять і гинуть у щастя весні.

Тепер коло мене зимової ночі
Засіла невсипна бабуся Грижа,
Вся в лахах... Тускніють запалії очі,
І колють, і ріжуть мене без ножа.
Над мене схиле́не погане лице,
Я рад би пропасти, та час не тече.

Ще раз мені сниться, що знов повертає
І щастя, і жизні чудова весна,—
Приятелі йдуть, рій комариків грає...
Но глип,— надо мною все баба страшна
Хиляєсь, глядить, чи живий то я ще?
Ох, згинуть, пропасти!.. Та час не тече!

Страшне, гнітюче враження зробила ся пісня на Ежена. Він похилив голову, мов під обухом, і всякі ясніші думки меркли та розлітались, мов листя, в одній хвилі зварене лютим морозом.

— Ось образ того життя, яке мене жде,— прошептав він,— ось образ тої дороги, по котрій мені прийдеться йти аж до гробу. І за що?.. Чи ж не досить уже я витерпів? Яка справедливість може жадати від мене ще більше мук? Ні, ні, ні!..

Він поволі забувся і з шепту перейшов до голосної бесіди. Аж нараз арф'ярка, що зачудувана весь час гляділа на нього, бренькнула в струни і тим перервала його монолог.

— Ага, я й забув, що ти ту,— похопився він і, видобуваючи з кишені всі дрібні гроші, які мав, зсипав їх арф'ярці в подолок. Ще з більшим дивом поглянула дівчина на купу срібняків.

— Пане,— сказала вона,— се забагато для мене! Десята часть того — і то було б забагато. Я не заробила такої суми.

— Не заробила? Се що за слово? — сказав Ежен здивовано і собі ж позираючи на неї.— А хіба я заробив на ню? Я й тілько не заробив, що ти!

— Е, але пан можуть її мати, бо — пан!.. Але пан, видно, щось слабі,— я збігаю по доктора.

Ежен мимоволі всміхнувся на її бесіду, перепутану «панами», і сказав:

— Ні, я не слабий, не бійся! А як і слабий, то вже на мою слабість ніякий доктор не порадить. Іди собі з богом.

— Дуже щось пан дивно говорять,— відповіла арф'ярка.— Мені все-таки здається, що треба збігати по доктора, аби пану поміг.

— Але дурна,— відказав Ежен, котрому тота щира душа почала надоїдати,— іди собі з богом! Я не слабий, я попросту... троха... трошечка... п'яний!

VII

— Ні, ні, ні! — трохи не скрикнув Ежен по відході арф'ярки.— Таку муку терпіти, літа цілі, вік цілий терпіти — хоть би й задля якого протесту,— се замного! Се затяжко на мене! І відки Жан узяв се, що я сильний, енергічний?.. Ні, я зламаний так, як і він. Дотепе-

рішня неволя отрутою ввіссалась у всі пори мого тіла і мого духа. До чого я спосібний?..

Він не міг довше всидіти на місці. Його роздразнені нерви вимагали руху,— і він почав ходити по світлиці. На думку прийшли йому знов слова арф'ярки: «Не заробила я такої суми!» «Ось також слово,— думалось йому,— котре досі тисячу раз оббивалось о мої вуха пусто, без значіння і змісту, а нині вразило мя так глибоко! Видно, я нині більш роздразнений, то й усе якось безпосередніше тикає мене!» І дарма він старав успокоїтись,— цілий рій гадок і питань, немов пчоли за маткою, налітав в його голову за тим проклятущим словом: не заробив! Ось і він жив досі,— ну, нехай і так, що жив тільки рік, тільки три неділі, але жив так, як мільйони-мільйони не прожиють на цілім віці і одного дня. Він повними відрами черпав з повного джерела. Ну, а як, коли, чим він заробив на те? Або от хоть би і його вуйко. Не кажучи вже про користь громадську,— але кілько шкоди причинив він людям, кілько лиха та недолі,— а прецінь він жиє в багатстві і гордими ногами топче саму тоту громаду, котрої трудом і потом жиє. Що ж се такого? Чи справді брехня в тім слові: не заробив? Чи справді він, його товариші і вся то та «сметанка суспільності», нічого не заробивша в житті, має право жити?

— Ні, ні, ні! — оп'ять скрикнув він.— Не має права! Чуття справедливості до самого дна бунтуєся против того. Або звертай на інчу дорогу, або не жий,— ось що воно каже. А звертати на інчу дорогу,— ох, де в мене сила, де в мене сила?..

І в тяжкій розпуці він хопився за голову, немов боячись, щоб вона не пукла від надмірного болю, від натовпу страшних думок.

— Найдеся сила, Геню, тільки смілості треба — раз стати на нову дорогу, не озираючись назад!

Се були слова Тані. Вона весь тот час, тихо плачучи, сиділа в кутику; але тепер, видячи, як страшні, вбиваючі мисли чимраз більше замагають Ежена, чимраз тяжче подавлюють його духа, вона нараз почула в собі відвагу і силу — підняти його, на крилах своєї любові винести з пропасті, в котру він, очевидячки, чимраз глибше валився. Вона встала і зблизилася до Ежена. Як дивно змінилась і похорошіла вона! Який чаруючий рум'янець палав на її лиці, яким огнем палали її очі, яким ніжним,

а заразом рішучим і сильним чуттям віяло від її цілої постави! Ежен, переконаний, що всі його лишили і що він сам находиться в світлиці, наразі перелякався її голосу.

— А ти... ти що тут робиш? — пробубонів він, запинаючись та оглядаючи її тривожним поглядом.— Чому не йдеш геть... не втечеш... разом з тамтими? Я гадав, що й ти пішла...

— Мені нікуди йти,— коротко, но твердо відказала Таня.

— Як то нікуди? Світ широкий! А як жила-с досі, так чень потрафиш і відтак жити.

— Ні, не потрафлю.

— Не потрафиш! Чому ж не потрафиш?

— Що було — минуло, не вернеся. А ти думаєш, що тільки мужчині мож закидати стару стежку а ставати на нову, а женщині не мож?

— Але чого ж ти ту сидиш? Хіба не знаєш, що за мнов шукають, що, може, за хвилю прийдуть сюди, возьмуть мене?

— А мені що до того? Возьмуть тебе, то й мене не лишать.

— Що? — скрикнув зачудуваний Ежен.— Ти могла б іти... зо мною... в тюрму?

— І піду! Інакше й не можу.

— Інакше не можеш? А се чому?

— Бо я люблю тебе.

— Мене? — повторив Ежен.— Хіба ж ти забула, хто я, що за чоловік? Хіба ти забула, що я...

— Що ти за чоловік, се я знаю,— відказала Таня.— А те, що ти зробив,— ні, що з тобою зробилося,— се мене нічо не обходить. Се діло твоєї совісті і суду. А я ж хіба що ліпше? Хіба ж і я не витручена з-між людей, не нап'ятнована знаком погорди від усіх, що себе вважають чесними, так само... як і ти тепер?.. Тепер ми рівні!..

При послідніх словах мимоволі затрясся її голос і сльози бризнули з очей.

— О боже,— хлипала вона,— що я би дала за то, щоб ми не були рівні! Щоб ти стояв так безмірно високо в людському поважанню, як високо стоїш в моїй любові!..

Ежен став ні в п'ять ні в дев'ять перед тою простою, но сильною натурою. Йому й на думку не приходило, щоб вона, пропаща женщина, котру веселі «товариші» по

вибору взяли з собою на гулятику «для вигоди»,— щоб вона могла полюбити, та й ще так страсно полюбити його. Були хвилі, коли він почував тиху симпатію до сеї дівчини, мовчазливої, розумної і зовсім не так надоїдливої, як Маня, але про любов йому й не снилося,— та й, впрочім, серед тої неначастанної п'яної оргії, [серед] якої збігли йому послідні три неділі, він, напевно, і не був спосібний до любові. А про стосунок Тані до Жана він не знав нічого; маломовний Жан ніколи не балакав про свої глибші сердечні тайни. Але як іншим разом Ежен, може, й не без вдоволення почув би був признання любовне з уст женщини, то тепер воно тільки засмутило його та й, правду кажучи, роздразнило трохи. Йому хотілось бути самому, а тут — перешкода. І як позбутися її? — се було одно, про що думав Ежен.

— Але чого ж ти хочеш від мене? — спитав він.

— Нічого не хочу, лиш при тобі остатися, з тобою все ділити,— була відповідь.

Ежен побачив, що з таким упертим характером годі що врадити без довгої боротьби, а до того він не мав тепер ні сили, ні охоти. Та й що, впрочім, шкодить, як вона останеться з ним? Нехай остається. Воно ще не знати, чи швидко прийде поліція по нього, а хоч і прийде, ну,— то чень найдеться спосіб...

Оце все передумав він в короткій хвилі, а за той час очі його пильно слідили Танине лице, немов хотіли з лиця вичитати, відки нараз у тій женщині взялось тілько упертої рішучості та гарячої нам'ятності, котрих він досі в ній не замічав. Він чув, як мимоволі якась тепла струя звільна виринає і лагодить біль в його нутрі, як оживає чуття,— і се будило в нім досаду. Він напівгнівно сказав:

— Ну, то лишайся собі, коли хочеш! — і почав ходити по світлиці.

Нараз почулися ступання в сінях, і Ежен кинувся до дверей, засунув засувку і защепив защіпку, а відтак став насеред світлиці і почав оглядатися, немов шукаючи, як і чим би в разі небезпеченства боронитися. Таня тривожним поглядом слідила всі його рухи, а вкінці кинулась до нього і міцно обняла за шию руками.

— Геню, серце моє,— ридала вона,— що ти задумуєш робити?

— Дай мені спокій,— відповів Ежен, злегка відпихаючи її і чинячись чимраз понурішим, чим більша внут-

рішня сила тягла його до Тані,— сиди собі тихо та не перешкоджай мені!

— Га, коли я ти перешкоджаю,— відказала Таня,— то волю й зовсім геть іти. Не на то ж я просилася бути з тобою, щоб причинювати тобі ще більше прикрості! Добре, нехай і так буде!

І, плачучи, вона почала збиратися до відходу. Ежен стояв мовчачи і дивився на неї. Вкінці не витерпів, підійшов до неї і, взявши її за руки та дивлячись їй у очі, сказав:

— Таню, стій, не відходи ще від мене! Побудь зо мною!

— Пощо я буду з тобою, коли я тобі завада?

— Ні, побудь! Се ж,— хто знає,— може, послідній мій вечір! Пощо кінчити його в смутку та грижі?

— Чому послідній, Геню? Чому послідній? Схоти лишень, сміло ступи на нову дорогу! Адже в тюрмі не вік сидіти, а відтак...

— Ех, не згадуй о тім,— перебив її Ежен.— Се не для мене бесіда! Для мене нема ніякого «відтак». Лише тепер ще, послідні хвилі, я хочу бути щасливим, а що далі буде,— до того мені й діла нема! Чуєш, Таню,— ані слова про будуще! Лиш «тепер» наше,— а більше ми й не знаймо нічого!..

VIII

Вже було близько півночі. В готелі все поснуло і утишилось. В Еженовій світлиці погасли свічки, тільки насередині одна лампа розливала непевне меркотяче світло. Ежен і Таня сиділи на софі. Про сон і не думало нікотре, а й бесіда не в'язалась між ними,— внутрішнє зрушення та непевність перемагали все. Ежен тривожним ухом ловив усякий шелест, замираючий дзенькіт фіакерських дзвінків, що пробігали сніжними вулицями. За кождим наближенням дзвінка він здригав та блід і аж тоді віддихав свобідніше, коли дзвінок віддалювався і замирав у нічній темряві.

— Геню,— говорила Таня, обіймаючи його,— розкажи мені, що довело тебе до сього... поганого діла? Я дивлюсь на тебе і віритись мені не хоче, що се було можливе. А прецінь... сам ти кажеш!..

Лице Ежена посумніло.

— Що тобі розказувати? Се історія цілого мого життя, цілої моєї нещасної молодості, а споминати її тепер — бррр! аж мороз проймає!

— Розкажи, Геню, тобі полегшає, побачиш!

— Полегшає, я знаю, та тільки не через оповідання! Ну, та, впрочім, нехай і так, розкажу, що зможу,— швидше час піде, швидше скінчиться!..

— Ей, Геню, Геню, що се ти говориш? — сказала з закидом Таня.

— Ну, вже що говорю, то говорю,— відказав Ежен понуро.— Слухай же моєї повісті. Я сирота, не зазнав ні вітця, ні матері. Ще маленьким узяв мя вуйко по смерті родичів до себе, на виховання. Він був вдовець, бездітний. Рід його давній, магнатський, хоть значно підупав за послідніх часів, так що вуйко з усіх давніх дібр мав тільки два села. Доки була панщина, він жив у селі і займався господаркою. Звісна річ, тоді се була невелика штука, бо робучі руки були дармі. Та й ще з тих робучих рук була друга вигода: на них міг безкарно виливатися весь панський, лицарський, войовничий дух, вони були німим, послушним і страждущим громозводом усіх панських примх, забагів та нам'єтностей. А у мого вуйка за давніх часів усеї тої громовини було багато, і довгі ще літа опісля слуги наші шептом та з тривожними озирками розказували мені страшні повісті про його лютість, самоволю та нелюдськість в поступованню з панщизняками. Я дрижав і плакав, слухаючи тих повістей, і моя дитиняча уява сплітала мимоволі стать вуйка з усіми найстрашнішими казочними потворами: вуйко був для мене і вовкулакою, і опирем, висисаючим кров людську, і залізним вовком, гонячим ненастанно за невинною жертвою своєї лютості.

Ежен зупинився на хвилю, слухаючи голосу дзвінків на улиці, а коли ті втихли, говорив далі:

— Коли знесено панщину,— розказували мені слуги,— то вуйко трохи не сказився. Тижнями цілими сидів у своїх покоях, не показуючись на світ, кленучи всіх і вся. Він відтак не міг уже вийти в поле, не міг поглянути на село, на хати без найбільшого обурення, без проклять. Швидко опісля він продав свої села якомусь німцеві, купив дім у Львові і перенісся туди жити. Там пройшли й мої молоді літа, в тій камінній понурій кліті, що й досі ми видаєсь страшнішою і понурішою від гробу!..

— Чи любив мене мій вуйко, сього не знаю. Но як і любив, то тота любов мусила бути дуже глибоко і недоступно схована в його душі, бо я ніколи не міг дослідити ані найменшого її проблиску. Вуйко держав мене в вічнім страсі, в вічній погрозі. Строгі його приписи регулювали моє життя так, як накручений годинник. Найменше переступлення тих приписів каралось остро і беззглядно. Я вкінці привик,— ні в чім не мати своєї волі і у всім покладатися на приписи. А між тим учителі, котрим вуйко повіряв моє образование — все з додатком, щоб образувати мене по-щиропольськи,— тілько й знали діла, що розводили передо мною славну польську минувшість, розхвалювали лицарські діла та вдалий характер шляхти, описували буйне, свобідне і самовільне життя тої шляхти і через те в моїй придавленій, карловатій душі родили якесь гарячкове хоробливе бажання руху, широкого розмаху та буйного, гулящого життя, котрим блискотіла передо мною «славна» давнина. Те, чого мене вчено, стояло в різкім противенстві до моєї дійсності, і те противенство різало мою душу, мучило мене і до решти ослаблювало та ламало мою волю. Я ріс, мов та трава в пивниці. Рік за роком минав, а я лазив по світі, мов той слизняк, тихо, безслідно, в вічнім страсі перед вуйком, котрий остро заборонив мені товаришувати з ким-небудь або читати що, окрім шкільних книжок та Скарги «Zywot-ів Swiętych» [1].

— Га, що се? — скрикнув він нараз.— Мені чулося, що дзвінок наближаєсь сюди, а ось нараз він стих!

Ежен замітно дрижав і слухав. Дзвінок мовчав лиш секунду,— швидко він знов заголосив своїм жалібним тоном, що приглушено доносився до світлиці крізь снігову метіль та замерзлі шиби вікон.

— Е, се нічого,— відказала вспокоюючи Таня.— Вітер повінув в противний бік, і на хвильку не мож було чути дзвінка.— Говори далі! Ах, що за страшне, що за сумне життя мусив ти пережити, мій бідний Геню! Та вже певно, що чоловік з таким серцем, як ти, без крайнього дотиску не піде на таке діло!

— Що життя,— сказав він.— Хіба ж те нужденне вегетовання можна назвати життям?.. Я ріс, та й годі. Прийшла пора, коли почала кров будитися, коли душа забажала сильніше,— а пута оставали все одні. Я зразу почув

[1] Житій святих *(польськ.)*.— *Ред.*

нудь, пересичення, обридження до всього. Я почав занедбувати науки, і ніякі кари, ніякі грозьби ані лайки не могли мя спонукати до ліпших поступів. Вуйко весь час держав мя над книжками, сам сидів надо мною, пантруючи, щоб я й хвилини не тратив на боки; я бубнив раз у раз лекції, але пробубнивши кілька, кільканадцять годин, я все-таки не тямив ні однісінького слова. З тяжкою бідою я скінчив гімназію і вступив на університет. Я вийшов з гімназії такою ж дитиною, як і вступив до неї десять літ назад. А ту нараз я опинився в іншім світі. Тісні рамки вуйкової дисципліни ту уже мусили пирснути, хоч і як вуйко зразу намагався держати мене в них і далі. Я познакомився з Жаном... Але чуй, що се за гомін на подвір'ю?

— Е, се, певно, прислуга гомонить.

— Прислуга, кажеш?.. Ну так, певно, прислуга,— вговорював сам себе Ежен, але мимоволі дрижав чимраз дужче.— Отже, слухай! Я познакомився з Жаном. З давношляхетського дому... багатих родичів... вуйко не мав нічого против того. Але він перший потяг мене на ту споховатість, по котрій я скотився в пропасть. Естетик... ідеали, красота... (Ежен дрижав чимраз дужче, віддих його ставався неправильний, бесіда уривана)... живі ідеали. Моя довго здержувана жадоба нараз прорвалася, мов ревуча хвиля прориває греблю... Я кинувся насліпо в вир. Вуйкові грозьби, лайки і кари,— все те шуміло тепер перед моїми ухами, не лишаючи ніякого сліду, як колись примусові лекції. Далі вуйко почав замикати мене. Я дерся по стінах, кричав, а вкінці почав попадати в конвульсії. Се знов вивело мене на волю. Я пізнався з Сімоном, таким же паничем, тілько іншої, практичної вдачі. Той доконав мене, довів до... Ах, що се, чуєш? Ідуть, ідуть горі сходами! Се за мною, се по мене! — скрикнув Ежен.

— Не бійся, Геню,— сказала Таня, хоть і сама поблідла та задрижала всім тілом.— Смілості, соколе мій! Що має бути, те й станеся!

— Так, так, те й станеся, правду кажеш! — бубонів Ежен, притискуючись до неї, мов дитина, і обіймаючи її дрижачими раменами.— Ось вони, вже ту, на коритарі... зближаються сюди... Га, стукають!

Вони зірвалися обоє. Стук до дверей, немов грім, затряс усіма їх нервами. Стук повторився.

— Ах, Таню, двері замкнені,— відомкни, серце!

Таня звільна підійшла до дверей і тремтячими руками почала відсувати засувки та защіпки. Стукання роздалось третій раз, ще голосніше. Нетерпеливі голоси загомоніли за дверма.

— Прошу,— ледве чутно сказала вкінці Таня, отвираючи двері. Товпа поліціянів, з комісаром попереду, ввалила до світлиці, з зачудуванням позираючи на Таню.

— Чи ту пан Ежен Т.?

— Ту, — відповіла Таня.

— Певно, десь вийшов? — спитав з сумнівом комісар, не видячи Ежена в світлиці. — Чи, може, спить?

— Що? — скрикнула Таня, обертаючись і бистро озираючи кімнату; страшна догадка, мов блискавка, сарахнула в її голові, і в тій хвилі з проразливим криком болю вона впала омліла на руки переляканих поліціянів.

Крім неї, не було в світлиці нікого, тільки через отворене вікно садив вітер клубами холоду та широкими пластами снігу.

Березів, серпень 1880.

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Дня 12 липня, 6$^1/_2$ год. рано

Подвійно важкий день для мене. Раз, що її іменини. А по-друге, що моя слабість оконечно поборена, минула. Я ще дуже безсильний, то правда,— але болю не чую. Тільки голод, собачий голод!.. Ну, але се добрий знак. Снідання аж о сьомій. За той час пишу тих кілька слів. Чую, як сили мої вертають. Праці бажається, заняття, котре становило моє щоденне життя уперед. Але доктор заборонив читати книжки, писати... Каже, що зрушення могло б мені ще зашкодити. Нехай і так, покину...

8 година

Що за смішна баба, тота «сестра», що тут в шпиталі ходить коло хорих. Тиче мені при сніданні книжку набожну.

— Се що? — питаю.

— Хліб душі.

— Мені хліба не вільно заживати. Маєте, може, булку душі?

Образилася тим простим питанням.

— Пане,— каже,— бог гордим противиться!

— А смиренним дає благодать,— доповнив я.— Знаю, знаю, яко же єсть в букварі писано.

— Дуже ви щось нині веселі,— каже, хитаючи головою.

— Такий припис маю.

— А не зле би богу подякувати, що вас підняв з такої тяжкої недуги.

— Не зашкодило би,— кажу рівнодушно.— Може, можу вас просити, бо знаєте, я ще заслабий.

— Ну, ну, мене й просити не треба, я свій обов'язок знаю. Але ви! Вам самим би не зашкодило! До молитви заслабий, а най-но лиш я за двері, то які-то жарти та вигадки підуть! Гай-гай!

— Гай-гай,— повторив я плачливим голосом, а за мною і другі, що лежать в тій самій целі. Стара законниця похитала головою і пішла. Вона тільки так чиниться строгою, а на ділі то любить, коли молоді люди, приходячи до здоров'я, та жартують, і сміються, і вигадки підпускають. Добра стара. Нині на цілий день ввела мя в добрий гумор.

9 година

Грав трохи в варцаби з товаришем в сусіднім ліжку. Премилий хлопчина. Його кругленьке гарне лице пригадує мені її, мою Олю, тільки що вона здорова, рум'яна, весела, а не така схорована, як він. А все-таки одна партія втомила мене дуже. Дивна річ. Лежачи тихо, бачиться, що чуюся сильним і щораз сильнішим, а най іно стрібую натужити хоть трохи чи то тіло, чи мозок, сейчас слабну. Видно, я дуже слабував!

А що ж вона! Де обертається? Що діє? Нічого не знаю. Рад би-м голубом вилетіти з сих шпитальних мурів, на світ, до неї... Ах, як далеким видається мені той щасливий час, коли ми послідній раз бачились! І розійшлись ми щасливі, шепчучи: «до звидання, серце!», не знаючи, що несподівана слабість підкосить мене. Бідна, вона десь, певно, гризлася дуже, почувши, що я в шпиталі! А може й сюди приходила, а я не тямлю?.. Ото, тра спитати «сестру».

Нині її іменини і моє виздоровлення!.. Мила, дорога моя! Се її ім'я зробило чудо зо мною і привело мене до здоров'я. І за кілька день — що за щастя! — я буду міг вийти відси, бачитись з нею!.. Ні, вірити не хоче, а прецінь воно так.

Кажуть, що тяжка слабість не раз може вигасити в серці любов. Я чую по собі, що се брехня. Моя любов по слабості ще сильніша, ще чистіша, ніж була вперед.

І що мені до того, що вона з багатого, гордо-шляхетського роду, а я бідний літерат? Вона мене любить, а часи тепер такі, що всі шляхетські привілеї в кут перед чесною працею. Передо мною світ одвертий, а її багатства я не

бажаю. Коли її брати, горді, а пусті голови, конечно того хотять, то нехай собі беруть той маєток,— я її люблю, не маєток! А то, що вони грозили мені та силували її за якогось там свого вітрогона — се пуста байка. Ох, щось закололо в боці!.. Тра покинути писання...

10 година

Що се я нині такий веселий, то й сам не знаю. І жарти якісь, дотепи плинуть, мов з води, хоть звичайно я зовсім ними не відзначувався.

Дивний чоловік, то мій товариш на правім боці. Голова така, як козиняча морда, як говорить, то мов розкоріка скрипить, лиш очі, мов дві сливці, бігають то сюди, то туди. Все думає, а бог знає над чим, а часом як що скаже, то ні пришити, ні прилатати.

— Ей,— питається мене перед хвилею,— а що би ти зробив, якби ту папа римський надійшов?

— Ігій, дух святий з нами! — скрикнув я і перехрестився лівою рукою.

— Ну, ну,— каже він,— дух духом, але скажи-таки, що би ти зробив?

— Але ж, чоловіче,— кажу я,— папа по чужих шпиталях не ходить, а сидить у своїм, що називається Ватіканом. Тепер, бачиш, часи змінилися: ні Христос, ні його намісники не можуть ізціляти недужих, простувати хромих, воскрешати мертвих, ба навіть забули й тоту просту, а так практичну штуку — насичувати тисячі голодних кількома рибами. Вони, бачиш, риби самі ззіли, а голодним кидають кості, котрими можна удавитися, але не насититися.

Сеся потішна розмова навела мені на тямку моє заняття перед недугою, мій план обширної повісті з сучасного життя. Її основою має бути пробудження мислі і критики серед людей, котрі досі вірили і покорялися. «Село на нашій Україні», як каже Шевченко,— в тім селі громада людей, убогих, оциганених паном, «усмирених» при помочі палок та тюрми начальством, обдурюваних та обдираних попом і розпоєних і вп'ять-таки обдираних жидами з п'яти корчом. В різких широких картинах показати цілу бездну нужди і пониження тих людей. Ніщо, бачиться, не вирве їх з пропасті. А між тим в те село являється «божий чоловік», проповідник штунди, осідає в нім

і починає свою роботу звільна, лагідно, без шуму. Показати в картинах множество дрібних сцен і контрастів, як нова віра ломить стару віру, як в буденнім житті йде боротьба зовсім небуденних думок і як тота боротьба поволі очищує самих найнижче упавших, мов огонь очищує залізо від жужелиці. Показати далі, на які хитрощі піднімаються «ворожі сили» — жиди, піп, старшина, щоб рятувати порядок: сцени диких переслідувань, хитрих намов, безчесних і низьких інтриг,— і як ті способи, замість рятувати останки давнього, ще більше і прудше підривають послідні підвалини віри і смирності і силою випихають людей з тісної заплісніпої пристані на одверте море критики і мислі. Показати вкінці, як і сам проповідник в тій боротьбі перероджується, перетворюється, як його «нова віра» чимраз більше тратить із первісного догматизму і чимраз твердше стає на основі розуму та чуття, чимраз виразніше з «закону божого» робиться «законом людським». Цікавий предмет! І цікаво, чи вдасться мені виконати сесь план. От, коб не недуга, я би був уже досі з'їздив на Україну, поробив потрібні студії і взявся до діла! Але чим більше вдумаюся в той план, тим виразніше стають передо мною великі і незліченні його трудності. Яку масу сцен і характерів треба б тут розвинути! Кілько зручності і такту потрібно, щоб кожду сцену зробити заразом і звичайною, немов щоденною, а при тім і характеристичною! Та ба, хто обминає труднощі, той показує тільки свою слабість, а я хотів би тою повістю показати свою силу. Адже се має бути основа мойого щастя, тим ділом я мушу здобути її, мою дорогу Олю, мушу здобути перші средства для нашого спільного життя! Мушу? Kein Mensch muss müssen [1],— каже Лессінг, але я хочу! Так, хочу, і чую в собі досить сили на виповнення того, що хочу.

Телень-телень-телень! Доктор іде! Ох, а я записався! Треба сховати писання, а то крику наробить такого, що Сусе-Сусе!

11 година

«Попри загальне ослаблення тіла велике роздразнення нервів — потреба супокою — всякі думки геть — всяку журу за пліт!» Добрий чоловічисько той доктор, жаль тільки, що психології ані крихіточку не знає. Немовто

[1] Ніхто не мусить мусити *(нім.).— Ред.*

се можна зробити! А ще мені! А ще нині! Я й сам не знаю, що се такого, що нинішній день так мене розворушив, що нині кожда дрібниця так глибоко мене вражує.

Чому, приміром, ні сам доктор, ані ніхто другий не хоче мені сказати, відки і яким способом я тут взявся і що се властиво за слабість була, що мене не тільки підкосила, але й пам'яті позбавила о тім, як я в ню запав? І що я вже намучився над тим від часу мого виздоровлення, щоб пригадати собі все те,— годі та й годі! А раз попавши на ті питання, я почуваю в собі якусь несамовиту жадобу — прояснити собі все те, дізнатися о всім, і мені здається, що за тою заслоною забуття лежить щось таємниче, щось, може, гарне і обіцююче, а може, страшне, але на всякий спосіб щось глибоко зв'язане з цілою моєю долею. Ні, я мушу все знати!

1 година

Нагле ослаблення заставило мене перервати писання, але, лежачи на постелі, я все думав над початком своєї недуги. Що недуга моя — нервова гарячка, се я дізнався від товаришів, що зо мною разом лежать. Вони також розказали мені, що я лежу давніше від них, а позаяк вони лежать один уже три, а другий чотири місяці, то я, значиться, мушу вже лежати страшенно довго. Чотири місяці! Яка бездна часу! Кілько-то людей перемерло в тім часі! Якби мож сумувати людське терпіння, людські муки і людські радості,— то яка величезна сума вийшла би за ті чотири місяці! І коли тою сумою терпінь і радощів міриться сума людського життя, то як же багато жив цілий світ в протягу тих чотирьох місяців! А я за той час лежав отут, мов оглушена звірина, без пам'яті, без діла, без думки, не тямуючи навіть о власних болях. Значиться, ті чотири місяці стрaчені для мене, вимазані цілковито з мойого життя, не лишили в нім ніякого сліду, не дали мені нічого! Не лишили сліду? Господи, чи ж треба більше сліду, як те, що я ослаб до крайності, висох, як скіпа! Не дали нічого? Але кілько взяли! Адже ж найдорожчий скарб чоловіка, пам'ять мою — і тоту мені взяли!

Але я тут плету загальні сентенції, а забув о тім, що я мав оце занотувати в своїх записках. Чисто для підмоги моїй пам'яті. Може бути, що се станеться ниткою Аріадни, котра виведе мене з темного лабіринту забуття. Цікаве явище! Простий факт, просте враження смислове ви-

кликало в моїй душі споминку попереднього такого ж враження і, що найважніше, викликало й масу других вражінь і фактів, зв'язаних з тамтим зв'язком простого наступства в часі. Ось в чім діло. Нині на обід подають ракову зупу. Я великий любитель ракової зупи. Раптом, коли я її смакую, прийшло мені на тямку, що так само смакувала мені ракова зупа, котру я їв в товаристві моєї коханої Олі в домі її братів. Се був послідній мій обід в їх домі. Я давав їй лекції німецької літератури, при тій нагоді ми пізналися, порозумілися і полюбилися. Ах, яка вона пречудно хороша, яка добра, щира, як любить людей, а особливо бідних, унижених і оскорблених долею! Як палало її лице, коли ми читали в переводі Діккенсові «Тяжкі часи» та «Різдвяні оповідання»,— з якою бистротою духу й ясністю погляду вона вміла в тих оповіданнях відрізнити геніальне підхоплення фактів з життя робітницького від плиткого, англійсько-ліберального погляду самого автора на те, як зарадити подібним фактам і чим помогти бідному народові! Як ясно, як світло і чимраз світліше стає перед моєю уявою послідня лекція перед обідом з раковою зупою! Я прийшов, як звичайно, о одинадцятій годині і, як звичайно, в золотім гумері, в високім, урочистім настрої, з яким, певно, перші християни мусили входити до своїх катакомб. Бо й справді, тота лекція була святинею для мене, була зцілющою і живущою водою на всі мої терпіння, була найкращою відрадою для мойого духа. В салоні застав я обох її братів — звичайні великопанські фігури: надуті, горді, холодні, з лицями передчасом постарілими, зруйнованими розпустою, без виразу, без думки, без життя. Я вклонився їм,— вони кивнули мені головами і знов заглибилися півголосом в якусь розмову. Переходячи через салон, я ще раз збоку зирнув на них, і мені здавалося, що їх очі якось зловіщо слідять за мною. «Чорт побери,— думаю собі.— Старий середньовічний звичай — при вході до святині поставляти камінні дракони, ящірки та костомахи!»

До Олиного кабінету, де відбувалися наші лекції, треба переходити ще через кілька величезних, як маштарні, світлиць. На ходу долетів до мойого уха звук фортеп'яна,— вона грала. Я взагалі не великий любитель музики, але деякі штуки роблять на мене протрясаюче враження. До таких штук належить увертюра до «Вільгельма Телля» Россіні, котру вона тоді грала. Вона по-майстер-

ськи владає фортеп'яном, і я, мов причарований, став перед дверми і слухав. Втім, в самім розгарі страшної бурі, котру так живо і геніально малює музика, саме там, де з-посеред грізних переливів грому і реву та стогнання битого о скали озера видирається проймаючий свист вітру між скальними щілинами,— саме на тім місці гра перервалася. Я слухав ще хвилю — нічого. Тоді я ввійшов — вона плакала, але, побачивши мене, швидко обтерла очі.

— Вам що такого, пані,— ви плачете? — спитав я.

— Нічого, нічого,— відповіла вона, відвертаючись,— то так... музика...

По хвилі вона зовсім прийшла до себе і, щоб уникнути моїх запитань, сказала:

— Ну, до діла, до діла. Я дуже цікава, до чого добореся Лео.

Ми тоді читали роман Шпільгагена «In Reih' und Glied».

— А до чого доборешся,— сказав я.— До того, до чого звичайно доборюються споконвіку подібні борці: до передчасної могили.

Вона нічого на те не сказала, і ми сіли до читання. Кінчили другий том. Всі нещастя і смерть Сільвії хоч і зрушили її глибоко, але не здивували ні крихти.

— Воно й зовсім природно,— сказала вона.— Сільвія занадто любила Леона-чоловіка, а замало любила єго ідею, єго думки, і коли показалося, що чоловік не належить до неї, вона мусила згинути. От якби вона була любила більш думки, ніж Леона, то вона була б уміла витолкувати єго хиби, була би стала йому підпорою в послідній хвилі, була б відвернула потужного борця від пустого поєдинку і смерті.

Я поглядів на неї — ніколи ще вона не видалась мені такою гарною, як в тій хвилі.

— На такий спосіб,— сказав я,— пані готові зовсім усправедливити Леона? А мені здаєся, що й він далеко не без хиби.

— Признаю се,— сказала вона,— та тілько єго хиба зовсім другого роду: се — теоретична помилка, невдалий досвід. Справді, для твердого поставлення теорії треба було, щоб хтось зробив експеримент: ану-ко, чи не вдасться перевести революцію суспільну при помочі короля. Ну, Лео взявся до того, випробував — і показалося, що не можна, так, як не можна поставити піраміду з болота. Се помилка, але з тої помилки величезний хосен для за-

галу, для будущини, бо другі борці вже не будуть потребувати кидатися на тоту дорогу, а підуть прямо — до люду і з людом. А признайте самі, що іменно в тім лежить і вся хиба Леона, що задля неї він робив усі не дуже гарні і не дуже чисті події, котрі каже йому робити Шпільгаген!

— Нехай і так, значиться, ви, пані, коли б вам лучилося так, як тій Сільвії...

— Не кінчіть, не кінчіть,— скрикнула вона живо,— я знаю, що ви хочете сказати. Се зовсім інше питання, зовсім інше питання. Читаймо далі.

Ми скінчили роман. По довгій мовчанці вона положила палець на однім уступі на послідній стороні. Се була бесіда надгробна д-ра Павлюса, де той говорить: «Niemand kann euch erretten: kein Held, kein Heiliger und kein Gott! Ihr könnt euch nur selbst erretten» [1]. Я прочитав ті слова і глянув на її лице: воно було бліде, як крейда.

— Що вам, пані, ви хорі! — скрикнув я.

— Ні! Але вдумайтеся в ті слова, приложіть їх не до робітників, а до нас, до шляхти, до панів. Знаєте, як мені представляється тоді послідня фраза. А ось як: «Ihr könnt euch auch selbst nicht erretten» [2]. Ні герой, ні святий, ні бог не спасе нас, ані ми самі не спасемо себе,— бо в нас нема того, без чого неможливе ніяке спасіння, нема сили духу, нема внутрішньої опори, бо ми споконвіку привикли до чужоїдного життя, привикли полягати на чужій праці, а коли праця побідить, то нас не стане.

— Воно певно, що так,— сказав я,— але ж і між вами найдуться люди з силою духа і силою мускулів, найдуться такі, котрі гідні будуть стати горожанами робітницького світу.

— І в болоті найдеться камінчик, але піраміди з болота не виставиш.

При тих словах вона зачала дрижати, і я видів, як сльози готові були бризнути з її очей.

— Олю, серце моє,— шепнув я, присуваючись ближче до неї і беручи її за руку,— ти щось сама не своя, скажи мені, що тобі такого?

За моїм дотиком довго здержувані сльози бризнули і градом покотилися з її очей. Вона похилила голову на моє плече і тихо тяжко ридала.

[1] Ніхто не може вас урятувати: ні герой, ні святий, ні бог! Ви можете тільки самі себе врятувати *(нім.).— Ред.*

[2] Ви не можете також самі себе врятувати *(нім.).— Ред.*

— Олю, Олю, що тобі такого? — говорив я, страсно цілуючи її руки, уста, очі, але вона ридала, не можучи й слова промовити. Вкінці схаменулася.

— Покинь мене! Нас, може, підслухують!

— Нехай підслухують,— сказав я голосно,— але що тобі такого, голубко моя?

— Жити мені не дають... за другого силують... дізналися про нашу любов! — прошептала вона уриваними словами, і далі: — Се нині ми послідній раз бачимось, вони хотять відправити тебе.

— Се байка, — сказав я, — ми, проте, можемо видатися.

— Ох, ти не знаєш їх, не знаєш їх гордості і завзяття. Стережися, серце,— вони будуть старатися шкодити тобі!

— Вони? Мені? — сказав я.— А що ж вони мені можуть зробити?

— Я не знаю, але стережися! І будь певний... Ти любиш мене? — перервала раптом свою бесіду.

— Ох, чи ж можеш ще й питати?

— Будь певний, що й я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш. Твоя або нічия!

В тій хвилі отворилися двері, льокай в пишній лівереї ввійшов і сказав:

— Прошу до обіду!

Проклята ракова зупа, котру подали до того обіду! Не знаю, що мені було несмачніше: чи їсти її, чи сидіти при однім столі з тими панами, в котрих я тепер бачив своїх ворогів не тільки суспільних, але й особистих!

По обіді кличе мене старший пан до свойого кабінету. Я вже знаю чого і йду мов на заріз.

— Дуже мені приємно (їм усе приємно шпигнути другого в серце) подякувати вам за вашу щиру працю з моєю сестрою. Ми з братом переконалися, що їй досить уже тих студій, а пора розпочати інший, важніший курс, при котрім ваша поміч буде нам злишньою.— Тут він усміхнувся гадючим сміхом і хитнув головою.— Прошу приняти отсе в нагороду за вашу працю, і нашу подяку, розумієся!

Знов хитнув головою. Я встав, поклонився німо і пішов. При виході з тих ненависних мурів здавалося мені, що хтось вирвав мені серце з груді і по нім не осталося нічого, тільки один безмірний біль.

Мутиться перед очима, шумить в голові, перо випадає з руки...

Полежав трохи. Зажив ліків. Вікно отворено — як пречудно надворі! Тихо-тихо, тільки цвітучі липи та акації під вікном шелепотять та зазирають своїми запахущими гілками до кімнати. А гадки між тим працювали, рилися в минувшості пильно, ненастанно. І ось вирили все. Я все знаю! Ціла трагікомедія! Ціла гумористична Одіссея, котра закінчилася нервовою гарячкою і шпиталем!

Приходжу додому з лекції — застаю у сторожа лист від редактора тої газети, при котрій я мав постійну рубрику з платою 50 р[инських] місячно. Пише, що дуже вдоволений моєю роботою і для того подвійний йому жаль, що мусить задля «непредвиджених, чисто фінансових трудностей» увільнити мене від праці при його дневнику.— На,— гадаю собі,— се що такого? — А далі подумав: Що ж, бідний чоловік віддавна бажав для тої рубрики якого дешевшого, хоч і пліхшого робітника,— видно, що найшов. Нехай, на здоров'я. Невелика серцю туга, не будеш ти, буде друге таке місце. Турбуватись мені нічим. Якраз сього місяця я обняв дві лекції в «порядних» домах з доброю платнею, а хоч за помешкання за попередній місяць не заплачено і, крім того, ще деякі довжки є, то все те,— думаю,— зможу сплатити з тих грошей, котрі дістав від її братів. А крім того, у мене в рукописі готова одна новела, котру обіцяно приняти до фейлетону другого великого дневника.— Беру рукопись, біжу туди. Редактор дуже рад, бере рукопись.— Завтра,— каже,— прочитаю, навідайтесь лишень! — Вийшов від нього веселий, немов і ніде нічого,— здибався з кількома товаришами-літератами, затягли до якоїсь трактиерні, сей те замовляє, другий се, їмо, п'ємо, а коли прийшло платити, показалося, що у жодного грошей нема. Прийшлось мені заплатити за всіх, а сума вийшла порядна. Я до грошей, котрі дістав від «старшого пана» і, не числивши, вложив до кишені, а там, немов на сміх, усього кілька ринських, ледве вистачило заплатити рахунок. Ну, але принаймні ми посміялися з панської брудноти, коли я розказав своїм товаришам тоту історію і показав, кілько мені заплатили за лекцію! Чорт побери, вони гадають, що я буду допоминатися, чи що? Не діждуть того. А про їх циганство я не згину,— завтра будуть гроші за новелу. Приходжу додому, ледве

розібрався і сів, аж входить властивець хати з якимись двома шанталавцями і дуже солоденько просить о заплату за помешкання. Звиняюся, що аж завтра буде.— Дуже добре, а тим часом позвольте взяти під секвестер ваші меблі.— Про мене. Описали все. На другий день біжу до редактора, що обіцяв купити новелу. Аякже, прочитав з великою приємністю. Майстерська робота! Честь зробить нашій літературі! Жаль тільки, що він не може приняти до свого дневника, бо не годиться з тенденцією.— Нападаєте на стани суспільності, а сього не треба. В кождім стані можуть бути злі люди, можуть робитися надужиття, але сьому винні іменно єдиниці, особи, а не стан.— Говори з цапом! Прошу, щоб віддав мені рукопись. Дуже перепрошає, що не може в тій хвилі служити, але дав одному свойому знакомому до перечитання.— Але ж мені потрібно зараз! — скрикнув я.— Безконечно жалію, але будьте ласкаві потрудитися завтра!— Гримнув я дверми і пішов. Приходжу додому,— властивець жде вже з своїми драбами.— Чи дістану грошi? — питає грубо.— Нині ні,— кажу.— В такім разі буду вас просив віддалитися з мого помешкання. Світлицю з меблями ми в тій хвилі при вас запечатаємо. Остане нетикана аж до дня ліцитації. Тоді принесете, що мені належиться з додатком коштів, і одержите свої річі.

— Але прошу, тут у мене рукописи, котрих зараз потребую. Вони вам нічого не варті, а мені потрібні, прошу мені їх видати!

— Все під секвестром, нічого видавати не можна!

Витисли мене за двері, замкнули, запечатали, і я опинився на улиці. Мені тільки тепер те положення видається смішним, а тоді видавалося дуже поганим. Я не знав, що з собою почати, куди кинутись, кого просити о рятунок. Я зайшов до кав'ярні і взяв читати газети. Читав до пізньої ночі, хоч і нічого не тямив. Далі замкнуто кав'ярню, я вийшов на вулицю без цента. Ходжу, ходжу, далі втомився, сів на лавочку, задрімав. Буджуся, щось термосить мене за плече. Прокидаюся — поліціянт.

— Що пан ту сплять? — питає.

— Так, ходив та й задрімався.

— Де пан ночують?

— Ніде.

— Прошу за мною.

— Куди?

— Не питай, а ходи! — сказав він грубо.

Прийшли до поліції. Комісар знав мене.

— А, то ви! — спитав.

— Я.

— Дійшло нас донесення, що ви остаєтесь без удержання.

— Віднині, так.

— І без помешкання.

— Правда.

— І без заняття,— цідив він слова.— А затим не прогнівайтесь, коли поки що кажу умістити вас в нашім притулку, а відтак поліція зарадить, що треба, щоб вас, яко не маючого ніяких средств удержання, примусово відставити на місце уродження.

— Але ж моє місце уродження в горах, десь у Турчанськім повіті! — скрикнув я.

— То нічо не шкодить.

— Але ж я там не маю нікого знакомого, ані близького. Батько мій був там пару літ попом, відтак переніссся і вмер коло Дрогобича!

— То нас нічо не обходить. Право наказує, а ми робимо. Ординанс, відпровадити сего пана, помістити відповідно!

Від тої хвилі починається темнота забуття. Немов в моїй голові усі основи перевернулися догори ногами, всі образи замазалися чорнилом. Тільки мигають передо мною брудні, вогкі стіни, якісь нужденні, обшарпані люди, що сміялися з мене, як я в розпуці дерся по стінах, зубами кусав руки і виривав собі волосся з голови. Відтак мусили мене, певно, завести сюда, до шпиталю.

4 година

Чим більше вдумуюся в тоту історію, тим виразніше бачу, що все се була підла, огидна інтрига її братів. Всі були з ними в змові: і журналісти, і мій властивець помешкання, і комісар поліції! Задумали позбутися мене, спрятати мя з видоку, і се їм удалося, проклятим. Але що се значить! Вона мене любить! Її вони не спрячуть, не залякають, не зломлять,— вона хоче бути моєю і буде моєю! А їх інтриги тепер не страшні мені, коли я їх добачив! Але чекайте ви! Я вам відплачуся! Я вас в натуральній величині опишу в своїй повісті! Я на вас поверну своє оружіє, остріше і страшніше, ніж ваші підлі інтриги.

Своїм пером я повалю двох волів додолу! Побачимо, хто буде дужчий! А моя повість зискає через те два портрети таких пишних передпотопових мастодонтів! Ті вже портрети, певно, будуть писані огнем і жовчю! Відтепер тішуся ними, відтепер чую тоту розкіш, як вони з-під мойого пера виходитимуть живі, в цілій своїй огиді, гордості і пустоті! Ех, моя повість, моя повість!

5 година

Музика реве, аж мури трясуться. В перестанках мимрить піп крізь ніс латинські співи таким голосом, мовби з нього живого жили тяг. Коругви мелькають попід вікна, мов величезні шмати, промочені в крові мучеників. Поза стінами чути хрускіт тисячів людей, ідучих по шутрованій улиці, і глухий гомін народної маси. Се попри шпиталь ідуть похорони на кладовище.

Один з моїх товаришів виліз на вікно.— Дуже пишні похорони,— говорить.— Металева труна. Несуть молоді паничі в чорних фраках. Вінці з лілій та безсмертників. Кого се ховають? Герби на каритах, ба й на труні, мабуть, чи не герб?.. Ох, коб се були тих гербів похорони! І всіх гербових порядків! І всіх тих віків, котрі витворили герби і потребували їх! Панове, зложімся на голоси і заспіваймо «вічная пам'ять» гербам, гербовичам і гербовим порядкам! Зо всіми прочими безумствами вічний упокой! — Заспівали. Товариш, сидячий на вікні, зареготався і розказує, що попи з обуренням позирають на наше вікно і якісь два високі пани, що в жалобі йдуть за трупою, і ті позирнули на наше вікно. Сміху варто! Але цікава річ, що се за пани і кого се в самій річі ховають?..

Півшостої

Телень-телень-телень! Що се? Доктор? Ні, він о тій порі не приходить. Ах, бач, то сестра-законниця з «хлібом душі». А за нею що се за драб в ліберії? Чи невже ж? Се льокай від її братів, той сам, що підслухував нашу розмову! Господи, що се має значитися? Чого я затремтів? Від чого такий мороз заворушився в серці і поплив жилами, мов пливучі ледники?

Лист, до мене! Чень від неї? Але ні, присутність сього драба не може віщувати мені щастя! Товариші говорять,

що частенько видали його тутка,— шептав щось із сестрою, але очевидячки уникав доктора. Що се може значитися! Мала ж би тут знов бути яка інтрига тих поганців? Мала б і сестра бути з ними в змові?

Але що се я нараз, мов розбитий, не можу відважитись узяти до рук сей лист? Лежить на моїм бюрку, як його сестра положила, адресом наверха, спокійно, рівнодушно, мов загадка життя. Хто се писав той адрес? А, се він, «старший пан». Ну, цікава, пречінь, річ, що він міг мені писати?

На другім боці жалібна обвідка. Чорна печать...

. . . . . .

Умерла! Вона умерла! І се її похорони були! Ох, серце моє, чом ти не пукнеш, пам'яте, чом ти не закаламутишся і не затемнишся навіки, щоб не тямити, не чути, не знати сього болю, сеї розпуки?.. Таки, таки, вовки прокляті, вони доконали свого — уклали її в могилу! І ще кепкують собі! «Яко почасти інтересованій особі і повнячи виразну волю покійної, доносимо вам»... Прокляття на вас! Се не могла бути її послідня воля! Вона ж любила мене, а ви сим листом зарізали мене! У, як холодно, як страшно холодно, як тисне за серце, а в мозку горить, кипить, бентежиться! О-де-де-де-де! Умерла! Wir können uns auch selbst nicht erretten! [1] Р-р-р-р-р-р-трах! Бийте плішки, бийте, бийте! Валиться, бачите,— валиться! Бийте плішки, бийте!. . . . . .

. . . . . .

Як громи валять! Трах-трах! Як земля дрижить! Рятуйтеся! Набігає хвиля! Потопа, потопа! Сини будущини, зв'язані з дочками минувшости,— загибель ваша! Не пощадить хвиля! І мене не мине! Серце вже залите, вже втопилося, мертве... До мозгу доходить. У, як холодно! Плюсь-плюсь! Як темно, яка бездонна пітьма. Пропасти, пропасти! Як порошина, безслідно, безпожиточно! О моя повість, моя повість!

---

[1] Ми не можемо також самі себе врятувати! *(нім.)— Ред.*

САМ СОБІ ВИНЕН

I

«Виставлений на публічну продаж грунт під нумером конскрипційним 29, власність Миколи Прача, вартості шацункової 150 ринських, ураз зі всіма господарськими забудованнями, зложеними зі стайні на одну корову і хліва на одну свиню, для заспокоєння вірительності Мортка Шіндера в сумі 40 ринських і коштів екзекуційних. Ціна виволáння 150 ринських. Хто да вєнци? [1]»

Оце все викрикуючи захриплим горілчаним голосом, вичитував із подовгастого синявого пів-аркуша паперу возний судовий, що заразом сповнював службу заприсяглого ліцитатора. А прокричавши, прогримав кілька разів молотком о дошку, поставлену на колоді, що заступала місце урядового стола.

Хата і господарські будинки, про які, мов на сміх, говорилось у ліцитаційнім едикті,— то була одна нужденна халабуда, все під одною стріхою, на якій було більше зеленого моху, лободи та кропиви, ніж соломи, збудована з перегнилих драниць у вербових стовпах.

— Хто да вєнци? — повторив своїм руcько-польським, нібито урядовим жаргоном возний.— Сума виволáння 150 ринських.

Довкола стояло кілька селян у нужденних сіряках і солом'яних капелюхах, а також два-три пейсаті брудні жиди. Вони гуторили поміж собою, обзиралися по подвір'ї, де відбувалась ота подія, але на оклик возного ніхто не відповідав.

А на боці, коло розваленого плота, сидів на колоді сам Микола Прач, високий, може тридцятип'ятилітній чоловік, худий, як скіпа, з лицем, зіссаним нуждою й неду-

---

[1] Хто дасть більше? *(польськ.)* — *Ред.*

гою. На колінах у нього сидів хлопчик-п'ятиліток, тулячись до вітця і з ляком позираючи на чужих людей перед хатою. А побіч нього стояла його жінка з меншою дитиною на руках і запаскою обтирала сльози.

— Хто да вєнци? — кликав возний, обзираючись. На те приступив до нього жид, сам-таки Мортко Шіндер і, лівою рукою діткнувшися ярмурки на своїй голові, сказав:

— Ни, пощо, прошу пана, давати вєнци? Я дам сорок.

— Мортко Шіндер дає сорок; хто да вєнци? За першим разом! — кликав возний.

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!..

Усі мовчали, чути було тільки, як глухо хлипала Прачиха.

— За третім разом!

Голосні удари молотка о дошку були відповіддю на той оклик. Мортко Шіндер за свої 40 ринських став властителем грунту й газдівства, отаксованого на 150 золотих ринських, а вартого щонайменше 200 зол[отих] ринських.

— Ну, ти, дурний хлоп,— обернувся він до Миколи.— Не казав я тобі, загодися зі мною, віддай мені половину твого грунту? А тепер, видиш, я маю цілий!

— Бог тебе покарає за нашу кривду, ти, п'явко людська! — крикнула, заходячися від сліз, Прачиха.

— За що мене має бог карати? Що я не по правді робив? Тебе саму най бог карає, ти, паскуднице, ти! Зараз мені забирайся з мого обійстя!

Прачиха живо обтерла сльози і хотіла ще щось сказати Морткові, але Прач махнув на неї рукою і сказав зломаним, глухим голосом:

— Дай йому спокій! Що вже тепер говорити? Нічого не вдрадимо! Бог нас покарав, бо така його воля... Нехай і так буде! Ходім!

Він устав, узяв за руку хлопчика і пішов, а за ним, розливаючись слізьми, пішла й його жінка з малою дитиною на руках.

— Отак, куме, вже знов одного газди не стало в громаді,— гуторили між собою селяни на оборі.

— Га, видно, якийсь допуст божий на мир християнський!

— Ей, говоріть, «допуст божий»! — сказав один, трохи порядніше вбраний від інших.— От нарід сам собі винен, та й годі!

— Ей, куме, куме,— відповів перший,— не говоріть так. Добре то, що вас бог поблагословив, біди не знаєте. А бідний, то нехай і найпорядніший буде, то таки двох у одну сорочку нараз не вбере.

— Те-те-те,— відказав багатший,— також пуста балаканина. Робити треба більше, рук прикладати!

— Ой, чи ж то, куме, бідний не робить, аж йому не раз очі з голови лізуть... Але що то все поможе? От тепер ми тут стоїмо, а хіба ми знаємо, чи й на нас котрого завтра не спаде те саме, що нині спало на Миколу?

— Таке, таке,— відповів багатший.— Не бійтеся, доброму, порядному ніколи таке не станеся, а все якомусь ледащо, як ось сему Миколі! Говоріть, що хочете, а я все своєї буду, що він сам собі винен!..

II

Світ широкий, а де в нім подітися бідному, беззахисному?

Микола Прач ішов долі селом, мов сновида, а жінка йшла за ним, ридаючи та заводячи, мов за вмерлим. Був парний літній день. Люди робили в полі, і по селі нікого не було видно. Далі жінка підбігла і порівнялася з чоловіком.

— Миколо, куди ти йдеш?

— До Свічі,— відповів той понуро.

— Боже мій, що ти кажеш?

— Ну, а куди ж тепер іти? Іншого виходу нема...

— Най нас бог боронить від того, Миколо. Не говори так! Ади, ось ту жиє моя тітка, ходімо до неї, будемо літом робити, а зиму якось перекалатаємо.

— А відтак?

— Відтак... відтак знов будемо робити і чей якось прожиємо між добрими людьми.

— Добрими?.. Ну, ну, варто між ними жити! Ні вже, нічого з того не буде.

І Микола пустився йти далі. Жінка задержала його за руку.

— Бійся бога, чоловіче, що ти хочеш робити? Адже се гріх великий! А мене ж на кого лишиш? А діти?..

— А живши, що я тобі й дітям поможу? Дурна, пусти мене!

Але вона не пускала і конче тягла його через місток на тетине подвір'я.

— Знаєш що,— сказав нарешті Микола,— коли хочеш, то йди до тітки...

— А ти?

— Я не піду.

— Чому?

— Я не можу ані одної хвилі жити в тім проклятім селі! Коли силою задержиш мене, то повішуся. Тож ліпше пусти.

— Але куди ж ти підеш?

— Піду на заробок, на Людвіківку до тартаку.

— До тартаку? Господи небесний, таже ти слабий, як комар! Що ти там зможеш робити?

— Не бійся, щось уже знайду. А там тепер треба робітників, то приймуть.

— А коли ж вернеш?

— Як зароблю стілько, аби викупити своє добро від того проклятого жида. Борше ні.

Вона витріщила на нього здивовані очі і тривожно гляділа йому в лице.

— Миколо, що ти кажеш?

— Що чуєш.

— Але ж то...

Не могла докінчити, в горлі щось давило її, мов камінь.

— Коли буде, то буде, але мусить бути. Або зароблю, або згину,— що мені по такім життю!

Він поцілував жінку й дітей і повільним нетвердим ходом пішов далі гостинцем. Вона, плачучи, гляділа за ним з містка, поки не щез на скруті за горбочком.

III

Рік минув від того дня. Знов літо. З погідного неба сонце сипле гарячим промінням на високі лисі гори, на зелені мочарки над рікою, на фабричні забудовання Людвіковецького парового тартака. Свіча бурлить і розбивається о круглясте каміння; на необрубаних горах мліють смерекові ліси, повиті прозорою синявою млою. Серед кітловини стримить сама фабрика, зі всіх боків обсаджена високими стосами грубих ботюків, мов величезним сірим муром. З червоного комина бухає дим і розлягається пронизливий свист; у нутрі фабрики чути скажений

клекіт, писк, скрип і ляск парової машини, перемішаний з оглушливим шумом води і криком робітників. А в віддалі на вершках гір лунає тут і там цюкання топорів та хрускіт зрубуваних величезних смерек.

— Гура! — кричать рубачі при кождім упадку такого лісового велетня, а відтак починається цюкання, велетня обрубують з галуззя і по утертій колії спускають долі горою на ріку, яка донесе його просто до машини. День поза день зі всіх верхів навкруги лунає те цюкання і той крик, день поза день сотки лісових велетнів з хрускотом зсуваються по голих шутрових урвищах гір у долину, аби там на воді ждати, аж прийде їх черга лягати під невмолимі залізні зуби парових пил. І день у день 14 зложених пил (гатрів) гризуть кості лісових велетнів, мов 14 великих невтомних черв'яків.

Між рубачами працює й Микола ось уже від року. Він став іще нужденніший і сухіший, але сьогодні рубає з якимось завзяттям, немов та смерека — його смертельний ворог.

«Чей нині остатній раз, господи, чей остатній раз!» — думає він собі, високо замахуючи сокирою.

Він нині щасливий. В його ремені завиті в шматині лежать у безпечнім сховку 50 ринських, зароблені за рік. 40, рахує Микола, буде жидові, а 10 на початок господарства. Нині вечором кінчиться його робота, а завтра він піде домів.

І справді, другого дня ще не світ не зоря, а Микола Прач опирав уже далеко від Людвіківки. Він ішов швидко, аж задихався. Думка його літала в будущині, не хотячи ані раз глянути поза себе, де нічого не стрітила б, як тільки недолю та недостаток.

«Насамперед піду до жида, — думав собі бідний чоловік,— викуплю поле й хату, а тоді вже до жінки... «Ходи,— скажу,— час прийшов обстати знов на своїм!»

Ота думка додавала сили його слабим ногам. Сонце стояло над заходом, коли дійшов до свого села. Серце забилося в його груді, коли побачив здалека свою напівзвалену хату і широку коршму край села. Добуваючи остатніх сил, він поспішав до неї.

— Добрий вечір, Мортку! — крикнув він, уходячи до коршми.

— Добре здоровля! А, то ви, Миколо? — сказав Мортко.— Де ж то ви бували, що вас так довго не було видно?

— Був на роботі,— сказав Микола.— Слухай, Мортку, я тобі маю щось сказати.

— Ну, що таке?

Микола видобув з череса шматину, розв'язав її і положив перед жидом чотири десятки.

— На, видиш! Віддай мені грунт і хату.

— Що, що, що? — скрикнув жид і відступився.— Ти хочеш за сорок ринських купити грунт і хату? Ха, ха, ха!

— Не купити, але своє відобрати?

— Відобрати? Ов, а то як відобрати?

— Я тобі віддаю, що тобі винен, а ти мені віддай грунт і хату.

— Овва! Ти, бачу, Миколо, десь набрався великого розуму. У нас так не йде! Мені за той грунт дають триста ринських. Я хочу чотириста, а тобі дам за двіста п'ятдесят. Розумієш?..

Микола став мов остовпілий від тих слів. Жид, бачилось, злякався, бо шморгнув до ванькира і запер за собою двері. В коршмі було кілька знайомих селян. Ті обступили Миколу, зачали вітатися з ним і потішати його, але він стояв, мов стовп, не зводячи очей із того місця, де перед хвилею стояв жид. Довго-довго простояв так бідний чоловік, а далі обернувся до людей.

— Люди, чи то може бути? — спитав він глухим тремтячим голосом.

— Що ж, кумочку, зробиш жидові, коли все в його руках? — відповів один.

— І права нема на тото ніякого?

— Нема.

— Га! — сказав Микола і замовк, тільки грубі пекучі сльози покотилися по його блідому, замученому, порохом припалому лицю.

— Люди добрі,— сказав він по хвилі,— візьміть оті гроші, прошу вас, і дайте моїй жінці. Мені їх не треба! Поклоніться їй від мене і кажіть, що незадовго верну. А про се, що ту із жидом було,— ані слова! Чуєте, ані слова!

— Добре, кумочку, добре!

— А тепер бувайте здорові!

Він натис капелюх на голову і вийшов. Сонце горіло кроваво-золотим огнем над самим заходом. Кровавою пасмугою блищала Свіча серед темно-зеленої рівнини, зви-

ваючись поміж лозами. Шуміла вода по камінню. Цвірінькали воробці в лозах, а в серці бідного Миколи клубилося горе.

IV

В тих днях, коли се діялось, у Людвіківці сталася новина. В одній коршмі коло Долини, що стояла відлюдно серед поля, вночі вирізано цілу арендарську родину. Один тільки хлопчина майже чудом переховався за комином і розповів потім про різню. Людей, які се зробили, він не знав і навіть не розумів їх бесіди. Впало підозріння на двох італіянів, що працювали в Людвіківці. Їх і арештовано. Італіяни ті працювали «на спусті». Се була дуже небезпечна робота. Один лісистий верх не лежав над водою, так що не було куди спускати з нього зрубаного дерева, бо кругом були зовсім неприступні, величезним камінням завалені дебрі. А дерева на тім версі були якраз найкращі й найросліші. Директор тартака думав, яким би то способом дібратися до них, а вкінці придумав спосіб. В піввисоти того верха випливало з-під скали невеличке джерело, що малим потічком спадало в долину і, клекочучи, губилося між скалами, щоб аж під горою вспокоїтися і впасти тихо до Свічі. Від того джерела директор казав вибудувати спуст (ризу) аж просто на фабричне подвір'я. Спуст той то був попросту невеличкий водопровід, зложений із грубих дерев'яних брусів в виді довжезного корита. Мов струна, простягнувся він від фабрики понад страшенну, камінням наїжену та декуди ожинами і дикою хоптою поросту пропасть аж ген до самого серця противної гори. З дна пропасті водопровід виглядав як груба линва, а кобильниці, на яких він опирався, виглядали, мов довгі жердки, що ось-ось захитаються і впадуть. Тим дерев'яним коритом текла вода з джерела, і при її помочі легше було спускати дерево з гори до тартака. Тільки що вода сама не могла гнати тих величезних трамів, хоть для легшого ховзання їх обдирано з кори. Мусили, проте, два робітники раз у раз тягати ті ботюки долів спустом. Се діялося таким способом, що робітник, зарубавши міцно сокиру в один конець ботюка, причіпався до топорища обома руками і, ступаючи по краю бруса, цілим тілом звішений над страшенною пропастю, волік по ховзькім дні ботюк за собою. Не швидко

се йшло, і робота була небезпечна, бо скоро б або сокира вихопилася з ботюка, або руки робітника сховзлися з топорища, то його ждала неохибна видима смерть на дні страшної пропасті. Тому-то місцеві робітники ніяким світом не хотіли йти до сеї роботи, хоча директор давав за неї по два ринські денно. Тільки згадані два італіяни згодилися на те і, справді, вже отсе три місяці щасливо з тим справлялися. Інші робітники боялися навіть глянути на них, коли вони, вихилені задом над пропастю, волочили ботюки долів спустом. Правда, що попри головне корито покладені були на кобильницях дошки, щоб вигідніше було ходити, але в разі, якби вихиблася сокира з дерева, дошка не могла б була врятувати робітника.

Отож, коли Микола вернув назад на Людвіківку, місце двох арештованих італіянів було опорожнене.

— Пане директор,— сказав Микола, входячи до фабричної канцелярії,— ось я знов у вас і прошу роботи.

— Роботи? — проворкотів директор.— Еге, добре. Ось тут при спусті є робота, хочеш?

— При спусті? — проікав Микола.

— Я тобі добре заплачу, два ринські денно. Хочеш?

Микола задумався. Холодом повіяло на нього від тої думки, але виходу не було. Та й нарешті про що йому тепер дбати?..

— Добре, пане директор! — сказав він.— Піду на спуст, дійся воля божа!

— Що, підеш?— сказав директор і глянув на нього здивований. Він сам тепер немов налякався Миколової смілости.

— Так, піду! — сказав твердо Микола.

На другий день рано коло спусту згромадилася ціла купа робітників і надзирателів фабричних. Хотіли побачити, як справиться Микола зі своєю карколомною роботою. Микола був уже в лісі. Там чути було крики та гойкання робітників, цюкання топорів та хрускіт валених дерев. Ось уже ввалили величезний ботюк у корито. Біле, з кори обдерте, смолисте дерево блискотить до сонця. Ось і Микола. Він перехрестився, хопив у обі руки величезну сокиру з довгим міцним топорищем і, замахнувши нею понад головою, зарубав щосили в грубший конець ботюка.

— Ану, в ім'я боже! Далі!..

Микола хопив топорище, схилився, перевісився аж геть над пропасть і при помочі інших робітників трунув з місця.

— Поволі! Поволі! — кричали з долини.

Ботюк досить легко сунувся дном спусту. Микола йшов безпечно по дошці, крок за кроком. Уже виходив над найстрашнішу пропасть. Боязливіші відвертали очі, не можучи знести виду того чоловіка, що ступав, мов по нитці, між життям а смертю.

— Боже, ратуй його! — шептали робітники.

— Цікавий я, чи перейде? — шептав директор.

А Микола йшов. Він очима впився в ботюк і в блискучу сокиру, що немов великий зуб якогось лютого звіра впилася в біле, блискуче тіло ботюка. Поза сокирою і ботюком він не видів нічого, не чув нічого. Не чув і страху. Лише здавалося йому, що се він очима держиться ботюка, а відверни він на хвилину очі від нього, так тут йому й смерть.

Але що се?.. Чи рука його дрижить? Чи сокира захоліталася в дереві? Миколу стисло щось за серце. Він чув, що сокира заслабо вбита і ось-ось вихопиться. Він хотів зупинитися і поправити її, але щось немов перло його далі. Він глянув униз, у пропасть, і в тій хвилі в голові йому закрутилося, в очах почорніло і одно-однісіньке слово вирвалося з його уст:

— Боже!

Один-однісінький крик тривоги вирвався в тій самій хвилі з грудей усіх тих, що гляділи на другім боці. Микола тільки блиснув і коміть головою повалився в пропасть. Зараз на першім острім обриві голова його розпирслася на кусні, мов розбитий гарбуз.

— Боже! — зойкнули робітники на той вид і побігли в долину, хоть знали, що для бідного Миколи нема вже рятунку.

Його поховали за Свічею у стіп високої гори. Зелена, мохом і польовими квітами поросла поляна, з двох боків окружена рікою, вистирчає над нею так високо, що вода ніколи не заливає її; вона містить у собі його тіло. Свіча прискає і реве довкола, немов у безсильній злості за свою жертву. Зі всіх боків у задумі глядять високі гори на незначну зелену могилку по однім і на велику фабрику з червоним комином по другім боці. В ліщині кує зозуля, мовби питалася: «Хто тут? Хто тут?» А чижик у високім ліщі протяжно віддзвонює: «Нещасливий! Нещасливий!» Тільки сердита, писана сойка на самітній смереці дразнить: «С а м с о б і в и н е н! Еге! еге!..»

Львів, 20 грудня 1880.

СЛИМАК

І

Було се давно, літ тому звиш двадцять, коли на дорозі, що веде з Дрогобича до Борислава, здибалися одної літньої днини два молоді люди. Не знаю, чи могли де бути два парубчаки, майже однаких літ, а такі неподібні до себе вдачею і зверхньою подобою. Один — високий, крепкий і вродливий, нісся просто й легко, всміхався часто і часто затягав веселих пісень; його вбога, але чиста одіж і столярське знаряддя в мішку на плечах говорили відразу, що се столярський челядник іде шукати зарібку в Бориславі, що віднедавна зачав оживлюватися і стягати до себе чимраз більше робучого та промислового люду. Другий вандрівник був то мізерненький скулений і обшарпаний жидок, майже з старечим без виразу лицем, маломовний і немов сумовитий. Його худі ноги ледве здужали додержати кроку з здоровим столяром, а маленькі запалі оченята неспокійно бігали в ямках, немов злякалися чогось та хотіли де-будь сховатися. І він ішов до Борислава шукати щастя, але не ніс із собою ніякого знаряддя, ніякого способу до зарібку.

— А з чого ж ти, Юдко, гадаєш жити в Бориславі? — питає столяр.

— З чого бог дасть,— відповідає боязко скулений Юдка.

— Та то ніби так, усе в божих руках,— відповідає столяр,— але-бо у нас кажуть: бога взивай, а рук прикладай.

— У нас так не кажуть,— відповів коротко Юдка.

— А як же у вас кажуть? Рад би я знати!

— У нас кажуть: хто на бога здасться, тому бог не дасть пропасти.

— Ха, ха, ха! — зареготався столяр і махнув своїми дужими руками.— Най-но би я стрібував не робити з місяць, чи бог би зліз із неба та нагодував мене!

— Не говори так, Слимаку, не гніви бога!

— Я бога гнівати не хочу, але бог же чей не надурно дав чоловікові свою поміч!

І він знов розмахнув дужими руками, немов збираючись розбивати ними скали.

— Як бог схоче, то й твої руки не поможуть, Слимаку!

— Хіба мені повідпадають, а тоді й я не хочу жити!

— І здорові будуть, і не поможуть!

— О, сего не буде!

— Побачимо.

— Ну, ну, побачимо.

Оба товариші за час тої розмови йшли самітною дорогою через поля. До Бориславa було ще з півмилі. Сонце стояло з полудня і пражило немилосердно. Слимакові давно вже хотілося пити, та й Юдка віддавна час за часом жалібно позирав на вузлик у Слимака за плечима, з якого долітав його запах хліба й сиру. Він сам не мав при собі ані кусника хліба, ані одного крейцара.

Аж ось Слимак скрутив із звичайної дороги вбік під стрімкий, зсувистий горб. Юдка став на скруті.

— А ти, Слимаку, куди?

— Ади, ось тут криничка, хочу води напитися.

— А може й спочити троха?

— Ну, певно! Сонічко пече, мов огнем пражить, а до Бориславa ще й так зайдемо завчасу.

— Най буде й так.

Посідали коло джерела. Слимак напився води, виняв хліб і сир із вузлика, а видячи, що Юдка не має свойого нічого, запросив і його.

— Але, може, тобі не вільно, бо трефне?

— Е,— сказав Юдка,— наш закон у крайній потребі позволяє їсти й трефне.

— А так, звичайно, не позволяє?

— Ні, не позволяє.

— Ну, то добрий ваш закон, що його можна як до потреби натягати так, як швець шкіру натягає.

— Не кажи так, Слимаку, гріх так казати. Наш закон так само від бога, як ваш закон,— сказав якось боязко Юдка.

Пополуднували — і далі. Ось уже й Борислав. Хоть

досі йшли все сухою землею, хоть дощу не було вже майже від тижня, то прецінь у Бориславі на всіх вуличках було глибоке грузьке болото. Жиди, парубки, ріпники, вози й тачки снувалися довкола. Гамір, співи, крики та п'яні прокляття невгавали й на хвилю.

— Куди ж ти тепер, Юдко?

— Піду де шукати місця. А ти куди?

— Я тут замовлений до одної будови, он там, видиш? Маю там робити двері, футрини і всю столярську роботу. Ну, бувай здоров!

— Бувай здоров, Слимаку! А знаєш що? Якби тобі коли було чого треба, а я би міг,— знаєш, я не такий жид, прийди до мене! Я тобі не забуду!

— Я до тебе? Ха, ха, ха! — зареготався Слимак.— А що ж ти мені поможеш, коли ти сам голий!

— Хто знає, Слимаку, хто знає, що кому бог судив. Ще раз кажу, приходи, Юдка тобі не забуде!

І розійшлись.

II

Минуло десять літ. При головній бориславській вулиці йно що отворився новий шинок. Шинок стояв на розі двох вулиць, у дуже добрім місці, хоть майже локоть нижче від рівня вулиці, так що до дверей треба було східцями сходити в долину. Робітники день і ніч заповнювали простору, брудну і вогку шинківню; співи, крики та сварки не втихали там ніколи і глухим клекотом неслися на Бориславі крізь вічно отворені вікна. Над дверима шинку прибита була таблиця, помальована начорно, а на ній огнисто-червоними буквами було виписано: «Bier und Branntwein-Ausschank des Judas Maultrommel» [1]. А в шинку поміж п'яними робітниками звивався, мов пискор, скулений, хоть і не дуже-то мізерний, жидок: то був Юдка. А за шинквасом стояла гидка, як ніч, але багато вбрана жидівка, звичайно з одним або з двома дітьми на руках: то була його жінка.

Вечір. Юрбами висипали робітники з роботи і розсипалися хто куди, а найбільша часть по шинках. У Юдки повно, як набито. Але що се за сумний, похнюплений, пужденний чоловік протискається крізь товпу до шин-

[1] Продаж пива й горілки Іуди Маультроммеля *(нім.)*.— *Ред.*

квасу? Його лице, бліде й зіссане, свідчить про перебуту слабість. В руках у нього дві кулі, що ними підпирається, безпомічно волочучи хорі, вихудлі ноги. Ось він з тяжкою бідою доперся до шинквасу, став і обзирається.

— Чого вам треба? — спитала жидівка.

— Юдки.

— Юдки? А нащо вам Юдки? Хочете горівки, то я вам дам і сама. А наборг то й Юдка не дасть.

— Ні, я не хочу горівки, я би хотів поговорити з Юдкою.

— Поговорити? — спитала протягло жидівка і з погордою змірила очима того нужденного, обдертого пройдисвіта.— Що ви йому маєте сказати? Скажіть мені, то я йому скажу.

— Ні, я би хотів йому самому. А ось і він! — І обдертий пройдисвіт обернувся до Юдки, що саме протисся до шинквасу зо склянками та чарками в обох руках.

— Der Goj will schmissen mit dir [1],— сказала жидівка Юдці. Той обернувся і хвилю глядів на обдертого пройдисвіта, але, очевидно, не міг його пізнати.

— Ви хотіли говорити зі мною? Ну, говоріть, чого хочете?

— Ви не пізнаєте мене, Юдко?

— Ні, не можу якось,— сказав Юдка, ще раз зирнувши на нього.

— Правда, не нині то діялося, як ми оба, ще молодші, вандрували до Бориславa, тямите?

— А, Слимак! О, що то з мене за забудько! Як же не тямити! Ну, що чувати, Слимаку?

— Зле чувати, Юдко. Коло мене біда.

— Коло мене добре, богу дякувати,— відказав Юдка.

— Виджу, виджу,— сказав сумно Слимак, хитаючи головою.

— Знаєте що, Слимаку, я тепер не маю часу говорити з вами. Сядьте собі тут на лавку, так... Malky, gib ejm a güt Bromfen, ün an Umbassen, hörst dü mech? [2] А відтак, як буде вільніше, то побалакаємо. Добре?

— Та добре,— сказав Слимак і сів у куті коло шинквасу.

---

[1] Цей чоловік хоче говорити з тобою *(євр.)*.— *Ред.*

[2] Малко, дай йому доброї горілки і закуску, чуєш? *(євр.)*.— *Ред.*

Вже було геть по півночі, коли в шинку настільки зрідло людей і втихомирилося, що Юдка міг мати хвилю вільнішого часу. Він збудив Слимака, що за той час, серед гамору й задухи, спав на лавці.

— Ну, Слимаку, повідай, що там у тебе чувати?

— Видите що,— сказав неохітно Слимак.— От чого я доробився за десять літ. Жінка розпилася і вмерла, перевела все, що я мав. Мене самого вергло в слабість, ноги відняло. Що тепер діяти? До столярської роботи не приймають, там треба стояти, бігати, а я не годен. До ями також годі. Що діяти? Руки здорові, а приходиться, відай, гинути живцем.

— А видиш, Слимаку, чи я тобі не казав, що бога не треба вчити, як має чоловіка карати? У бога на все спосіб є.

— Ой, виджу вже! — зітхнув Слимак.— Кілько я перетерпів за ті літа, боже єдиний! Ади, сивію!

— Ну, а що ж тепер буде?

— Або я знаю, що буде. Я прийшов до вас, Юдко. Знаєте, ви тоді казали: прийди! Доки я міг заробити, то гадаю собі: зароблю. А тепер годі. Та й то, видите, не так, аби зовсім годі: руки здорові і все, а тілько ноги, от біда!

— Та що я вам пораджу на ноги?

— Е, вже мені на ноги ніхто не порадить, хіба рискаль та лопата,— сказав з жалібним усміхом Слимак.— Але може би ви винайшли для мене яку роботу?

— Роботу? Гм...— сказав Юдка і задумався.— Для тебе роботу? То трудно, небоже Слимаку! Але що робити, обіцяв чоловік, то треба якось погадати. Ну, знаєш, Слимаку, лягай собі тут на лавочку. Małky, gib ejm a schmutzig Łałech ünter'n Корр [1]. Переночуй, а завтра будемо видіти!

З таким словом Юдка пішов спати, а Слимак, зітхнувши і помолившися до бога, ляг на лавку, звинувши під голову брудну верету, яку принесла йому жидівка, і швидко також заснув.

На другий день рано Юдка довго нараджувався зі своєю Малкою, бігав десь-кудись по сусідах, а далі коло полудня закликав Слимака до своєї спальні, заваленої перинами і майже зовсім темної.

— Знаєш що, Слимаку, є для тебе робота.

---

[1] Малко, дай йому брудну верету під голову *(євр.)*.— *Ред.*

— Яка?

— Легка робота, столярська. У тебе є деяке начиннє?

— Та щось там є: пара гиблів, свердлик і топір.

— Ну, добре. Свердлик можеш продати, свердлика не треба. Треба тілько гибля, сокири та пилки.

— А що ж то за робота тілько з гиблем, сокирою та пилкою?

— Легка робота, Слимаку. Будеш стругав ручки до корбів та млинків, листовки, кілки, знаєш, такі дрібниці. Навіть верстату не треба, можна на віснім стільці; будеш собі сидіти та й усе свою роботу робити.

— А почому? Що заплатите?

— Заплатите, Слимаку? За що ту платити? Слухай, що я тобі скажу! Ти хати не маєш, правда?

— Не маю.

— Ну, я дам тобі хату, ось ту на подвір'ю. Тихо тобі буде, спокійно, лише сиди та роби. Чуєш? А їсти також дістанеш, і гиблівки твої, розуміється, гиблівки! груба тріска до мене. Ну, а шмаття, може, є яке у тебе, га?

— Та щось там є.

— Ну, то добре. Як буде треба, то й те найдеся. Веретy дам на постіль, ну, та й дві пачки тютюну на тиждень, та й щосуботи дві порції горівки. Пристаєш, Слимаку?

— Та що робити, най і так буде,— сказав понуро Слимак і похилив голову з таким сумним виразом, немов схиляв її в якесь важке ярмо, з котрого вже ніяка сила не в стані видобути його.

III

Знов минуло десять літ. Приїзд цісаря літом 1880 р. згромадив до Бориславa тисячі народу з усеї підгірської околиці. Пішов і я. Ранком погода була прехороша; весело гуторячи, йшов я з громадкою знайомих селян, любуючися чудовими околицями та густими вівсяними копами, що, мов звізди на небі, виднілися кругом по полях. Однако ж недалеко Бориславa захопив нас дощ, густий та проймаючий так, що, дійшовши до Бориславa, всі ми промокли до нитки, а особливо я дрижав від холоду, вибравшись у дорогу в одній тільки літній блузі з сірого полотна. Звісна річ, що в таких немилих обставинах зовсім не до душі мені було задивлюватися на вінці, тріумфальні брами з написами, тисячі хоругвок та тисячі

празнично пристроєних жидів, що, невважаючи на сльоту, густо снувалися по вулиці, гордо всміхаючися та раз у раз нарікаючи на бога, що попсував їм «їх свято», котре їх так багато коштує. Я й мої товариші недовго швендались по болотнистих улицях; холод і дощ спонукав нас живо шукати сухого притуловища. Ми вступили до першого шинку, зараз-таки за тріумфальною брамою. То був шинок Юдки Маультроммеля.

Погана, як ніч, поморщена вже жидівка стояла за шинквасом, хоч сьогодні задля празника нікого, крім нас, не було в шинку. А по шинку походжував підстаркуватий уже жид, з гарним животиком, у атласовій бекеші, переперезаній святочним шовковим поясом, з видраним «штрамеле» на голові. На його гладкім, блискучім, хоч жовтім лиці виднівся супокій і вдоволення. То був Юдка.

Я огрівся трохи і вийшов на подвір'я. До нього зі всіх боків припирали сліпі стіни сусідніх домів та шоп, поліплені жовтою глиною. Се була немов велика клітка, брудна, занедбана, гнила й вонюча над усякий опис. На середині стояла велика купа сміття і всяких олітків. Направо попри вугло шинку був вузенький прохід на вулицю, і туди ж текла з-під сусідніх окапів потоком вода на низьке, мов яма, подвір'я. Але на другім кінці вихід її був почасти затамований. Там, приперта до сліпої стіни якогось довжезного будинку, стояла нужденна не то шопа, не то буда, з прогнилим дахом і чорними неполіпленими, в многих місцях дірявими стінами. Між шинком а будою була тільки вузенька протока для води, але напливаючий потік не міг у ній зміститися і залляв майже цілу половину подвір'я широким ставком болотяної бурої води. Особливо коло буди, яко найнижче положеного місця на цілім подвір'ї, згромадилося найбільше води, і чималий потік лився крізь шпари в полупаних дверях і попід прогнилим порогом до середини. Одно вузеньке віконце з повибиваними з давен-давна шибами ціле заліплене було пожовклим від сонця і дощу папером. У буді було тихо, як у гробі. Дощ не то що не переставав, але змагався. З вулиці долітали в сю кліть глухі крики і гамори, але ні один слід на тім відразливім подвір'ї не показував, що нині в Бориславі свято, що вся та оселя прибралася нині в празничний стрій, щоб повітати найдостойнішого гостя. Сіра, гнила й мерзенна буденність царювала тут зовсім спокійно та непорушно.

Хвилю стояв я під піддашшям, роззираючися довкола, коли втім з правого боку вузьким пролазом протиснулася невеличка, може, осьмілітня дівчина і несміло питаючими очима глянула на мене.

— Чого тобі, дитинко? — спитав я.

— Я ту прийшла до діда.

— До якого діда?

— А ось ту,— вона показала нужденну буду,— тут дід Слимак. Я його так називаю дідом. Я прийшла подивитися на нього. Не знаєте, чи він дома?

— Не знаю, дитинко. А він виходить куди?

— Та не виходить. Але дід казав позавчора, як я була в нього, що його Юдка хоче викинути.

— Викинути? А то чому?

— Ба, видите, бо дід уже старий, не може робити.

— А що ж ту той дід робить?

— Та от так: ручки до корбів, листовки, кілочки. Відколи тямлю, то він усе то робить; мамуня казали, що вже щось десять літ.

— А ти від позавчора не була в нього?

— Та не була, бо мої мамуня також були слабі, та я мусила сидіти коло них. Аж нині їм стало троха легше, то я випросилася до діда. І мамуня самі казали, аби я йшла, може, дідові треба що принести, абощо, бо дід слабий на ноги і не може вийти. А як не треба нічого, то щоб я зараз вертала.

— Ну, добре, то йди та подивися.

Дівчина пустилася йти, але спинилася, побачивши величезну калюжу перед дверима.

— Ой-ой-ой, як ту перейти? Адіть, яка вода, як Дунай!

— Постій, я тебе перенесу,— сказав я і, взявши дівчину на руки, ступив у калюжу. Бродячи мало що не по коліна, я дійшов до дверець і отворив їх. Дивний і страшний вид показався нашим очам. Буда вся стояла в воді. Кругом чорні голі стіни, крізь які де-не-де проблискувало буре денне світло. Коло дверей старий вісний столець, на нім гибель, пилка, топір і купа недострУганих кусників дощок. А в куті, також майже зовсім у воді, купа трісок, гиблівок, перегнилих на гній, накладених високо верства на верству, а на тій купі, заритий у той гній до половини і ледве покритий старими чорними шматами, лежав чоловік, синій, як боз, сухий, як скіпа, з ви-

разом страшного болю і якогось жалю на поморщенім лиці. Се був Слимак, а правду кажучи, тільки труп Слимака...

Морозом повіяло на мене. «Десять літ у такому пеклі! І тут жив чоловік!» — тремтіли уривані думки в моїй голові. А дівчина тим часом кинулася будити діда, та, побачивши, що дід зимний, і задубілий, і такий якийсь страшний, скрикнула голосно й кинулася надвір. Вибрів і я за нею. Однако крик дівчини не звабив нікого до холодного трупа. В тій самій хвилі густо збиті громади народу підняли на вулиці оглушливий крик:

— Віват! Най жиє наш тато! Най жиє!

Се був знак, що найдостойніший гість завітав у вулиці Бориславa.

Небо випогодилося, пошарпало бурі хмари і скинуло їх із себе в кут, немов нужденні жебрацькі лахмани, щоб натомість показати свою блакитну празничну одежу.

— Віват! Віват! — гомоніло по всім Бориславі, гомоніло з тисячних уст. А дід Слимак за той час німо, понуро, зі зболілим видом лежав у своїм гнилім берлозі, в тій гидкій шкаралущі, куди заперла його людська захланність і відки увільнила його тільки остатня приятелька — смерть.

Львів, у січні 1881 р.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

Я чоловік бідний. Грунту нема й крихітки, всего-на-всего одна хатина та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене — один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ — пастушать у добрих людей, та й за то мають їду й одежину яку-таку. А жінка пряде, також дещо заробить. Ну, а в мене, старого, який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв'язкові на плечі та й на торг до Дрогобича. Невеликий то з того й заробок, по три, чотири крейцари за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться. Але що діяти, треба заробляти, треба як мож своїм світом токанити.

Та й що за життя наше! Бульба та борщ, часом деякі крупи, та й хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то богу дякувати. Ще як літо, то півбіди біда. Чоловік дещо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припильнуєш, там у саду ночуєш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спіймаєш або досвіта губ деяких із лісу наднесеш,— ну, а взимі всього того нестає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а не раз то й голодом дебеліємо. От як-то бідні халупники!

Ну, видите, а ще знайшовся добрий чоловік, що позавидів і нашим достаткам! Дістоді-то: забагато, діду, у тебе добра, розтовстієш занадто, розгуляєшся! Так от тобі на! Та й всипав такого, що господи твоя воля!

Слухайте, як то було.

Іду я собі раз містом, мітли, зв'язані докупи, несу

на дрючку на плечах, іду та й роззираюся довкола, чи не киває хто на мене або чи не кличе де жидівка: «Чоловіче, чоловіче, а почому мітли?». А тут народу довкола, звичайне, торгова днина. Зиркаю я довкола, виджу, іде позад мене якийсь панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби. Іде та все на мене поглипує. Я став, гадаю, може, чого хоче, а він нічого, став і собі та й дивиться в другий бік, нібито йому про мене й зовсім байдуже. Іду я далі, він знов за мною. Мені якось зробилося недобре.— Пек тобі, бідо! — гадаю собі,— що то таке? — Аж ту жидівка збоку кричить:

— Чоловіче, чоловіче, почому мітли?

— По п'ять,— кажу.

— Ни, як по п'ять? Нате вам три.

— Давай чотири.

— Ні, три.

— Ні, чотири.

Сторгували ми за півчверта крейцара. Я свою в'язанку з плечей, розв'язую собі спокійно, даю жидівці мітлу,— аж ту і горбатий панок за мною.

— Почому мітовки продаєте? — питає мене.

— По п'ять крейцарів, паночку,— кажу.— Купіть, мітли добрі.

Він узяв одну, потрібував...

— Так, так,— каже,— нема що й казати, добрі. А ви відки?

— З Манастирця.

— Так, так, з Манастирця. А ви часто мітовки продаєте?

— Ні, не часто. От так раз на тиждень, у понеділок.

— Ага, ага, щопонеділка! А багато так у один понеділок продасте?

— А як ся трафить, паночку, часом я й жінка попродамо всі, що винесемо, а часом і не попродамо.

— Гм, то ви й з жінкою! Обоє, значить, по отакому зв'язкові виносите?

— Та так, прошу пана. Часом по такому, часом і по більшому.

— Ага, ага! А багато так за тиждень мітовок можете зробити?

— Та то, прошу пана, як до потреби. Літом продаєся їх менше, то менше й роблю. А восени та взимі, то більше того товару йде.

— Так, так, розумієся! Бо то, видите, я ліверант до цісарських магазинів, то мені би треба таких мітовок багато, так зо сто. Могли би ви на другий тиждень зробити мені сто мітел?

Я поміркував троха та й кажу:

— Чому ні, зроблю. А де пану донести?

— От тут,— каже пан, та й показав на один дім.— Але пам'ятайте, принесіть. Я вам зараз і заплачу. А почому, кажете, одна?

— Та вже як пан стілько беруть на гурт, то я спущу танше, по чотири.

— Ні, ні, ні, не треба, не спускайте! Я заплачу й по п'ять!

— Бог най панові дасть здоров'ячко!

— Ну, ну, бувайте здорові! А пам'ятайте, віднині за тиждень приходіть!

Та й з тим словом панок поштильгукав собі кудись, а я лишився.— Ото,— гадаю собі,— якийсь лепський пан, навіть не каже спускати з ціни, а на таку суму мітлів замовляє! Таже то ціла п'ятка буде, господи! А я, прости господи гріха, вже й зачав був зле помишління на нього мати, як він отак за мною стежкував. Ну, дай йому господи вік довгий! Прецінь хоть раз мені добрий заробок трафився!

Швидко я кинувся за своєю старою. Попродали ми свій товар чи й не попродали, купили солі, сірників, чого там іще нам було треба, та й додому. Кажу я старій, що от так, і так, заробок добрий лучився, буде за що й податок заплатити, ще й для неї на зиму підшиття буде. Вона й собі ж зраділа.

— Треба буде,— каже,— взятися обоїм, а то ти сам за тиждень не зробиш усеї роботи. То я вже своє все відложу.

Добре. Отак гуторячи, поспішали ми троха що не підбігцем додому, щоби, бачите, часу не тратити.

Зараз того ж дня прихопилися обоє, як до гарячого борщу. Пруття наносили цілу стирту,— фабрика в хаті! Я гиллі обламую, вона листя обчімхує, аж їй шкіра з долонів позлазила, а я відтак грубші кінці ножиком чехолю, складаю, в'яжу, держаки стружу — кипить робота. Прийшлося до неділі, ціла сотка мітел готова і в зв'язки по п'ять-двадцять пов'язана. Так уже й приладжено, що кожде з нас бере по два такі зв'язки на перебесаги; через

плече ужовка, один зв'язок на груди, а другий на плечі звисає. В понеділок беремо ми добрі дрючки в руки, зв'язки на себе — чеши до міста! Спека така, що крий мати божа! З нас цюрком поти ллються, в горлі пересохло, ну, але що робити! Коли заробок, то заробок.

Приходимо до міста, всі жиди на нас очі повивалювали. Що то, не бачили ще, щоби хто коли такі великі зв'язки ніс.

— Слухайте, чоловіче,— посмішковуються з нас,— а ви де коні продали, що самі фіру пруття двигаєте?

— Чоловіче, чоловіче,— кричать другі,— а в кого то ви березовий лісок купили? Чи ви на продаж лісок березини з бабою до міста принесли? Що хочете за лісок березини?

А ми нічого. Ледве дихаємо, а йдемо, аж очі з голови лізуть. Дав бог, якось ми долізли аж до того дому, де пан казав чекати. Прийшли перед ганок та й телевх оберемками на землю, а самі мов неживі попадали на ті оберемки та й відсапуємо так, що аж язики повивішували. Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирає.

— Ага,— каже,— то ви, чловєчку?

— Так, прошу пана, то я з мітлами.

— Добре, добре, я зараз до вас вийду.

Запер вікно. Ми чекаємо. По добрій хвилі вийшов.

— Ну, що ж ви, принесли мітовки?

— Так, прошу пана, сто, як пан казали.

— Ага, ага, то добре. Але знаєте що, я їх тепер не потребую, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу або й можете їх попродати... А мені як буде треба, то я вам перекажу. А тепер нате вам отсей квіток, покажете війтові, то він уже вам скаже, що маєте робити.

— Ба, а то як,— кажу я.— То пан замовили, а тепер не беруть?

— Ні, не беру,— каже він лагідненько,— бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я за вас не забуду. Ось вам той квіток, нате!

— Нащо мені вашого квітка? Що я з ним ізроблю?

— Возьміть, возьміть,— каже він.— А втім, як не хочете, то як схочете. А тепер ідіть собі з богом!

Я вже, правду кажучи, хотів поставитися до нього з язиком, але він обернувся та й шусть назад до хати. Ми зісталися мов водою зілляті. А далі, що діяти, забрали мітли та й пішли на торг, аби хоть що то розпродати.

Аж ось так десь за тиждень кличе мене війт. «Що за біда?» — гадаю собі. Приходжу, а війт сміється та й каже:

— Ну, діду Паньку (мене всі звуть дідом, хоть я не такий-то ще й старий), маєш благовісника.

— Якого благовісника? — кажу та й дивуюся.

— А от якого, ади! — та й виняв папір, той самий, що мені той пан оногди давав, розвернув його та й став читати щось таке, що я ані капиночки не зрозумів, крім свого власного ім'я.

— Ба, та що ту таке сказано? — питаю.

— Сказано, діду, що ти великий багач, по сто мітлів щотижня продаєш, гроші лопатою загрібаєш, та й велено поставити тобі отсю п'явку.

— Яку п'явку? — питаю я, вухам своїм не вірячи.

— Аркушок, небоже.

— Аркушок? Ба, та який аркушок? Для кого?

— Ей, діду! Не чинися глухим, коли тобі не позаступало! Адже ж не для мене, а для тебе! Маєш платити попри домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.

— П'ятнадцять ринських річно? Господи! Ба, та за що?

— За мітли! Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш.

Я став, як той, кажуть, святий Семен Стовпник, що п'ятдесят літ на однім місці стовпом стояв. Так, якби я чемериці наївся.

— Пане вуйці,— кажу згоді,— я не буду платити.

— Мусиш!

— Ні, таки не буду. Що мені зробите? Що голий за пазуху сховає? Адже знаєте, що на мітлах я й у цілім році ледви п'ятнадцять ринських зароблю.

— Що я маю знати? Пан комісар мусить ліпше се знати! — каже війт.— Моя річ стягнути податок, а не хочеш дати, то я здекутника вишлю.

— Овва, шліть хоть зараз! У мене здекутник здохне, заки що знайде.

— Ну, то продамо хату й грядки, а вас на чотири вітри. Цісарське не сміє пропасти!

Я зойкнув мов підрізаний.

— А видиш,— каже війт.— Ну що, будеш платити?

— Буду,— кажу, а сам собі своє гадаю.

Минули три роки, я не платив ані крейцара. Як приходила здекуція, то ми з бабою ховалися у лози, мов від татар, а хату замикали. То ті здекутники прийдуть, покалатають, покленуть та й потечуться далі. Два рази хотіли добуватися силоміць до хати, та оба рази добрі люди відпросили. Але на четвертий рік урвалося. Ні просьби, ні плачі не помогли. Рештанції на мні назбиралося щось на шістдесят ринських. Наказали з міста зараз ізложити гроші, а як ні, то хату пустити на ліцитацію. Я вже й не тікав нікуди, виджу, що нічого се не поможе. Ну, та й що? Назначили ліцитацію, отаксували все моє добро на круглих шістдесят ринських. Приходить той день, тарабанять, кличуть купців... «Хто да вєнци?» — еге, коли-бо ніхто й стілько не дає. Десять... дванадцять... ледво на п'ятнадцять ринських витягли та й за те й продали. А я в сміх та й кажу до війта:

— А видите, таки я вас іздурив! Хіба я вам не казав, що голого не обідреш?

А війт до мене:

— Нехай тебе, діду, мара бере, на який ти спосіб узявся!

Нашу хату закупив жид Йойна на хлів для телят, а ми з бабою, як видите, пішли в комірство. Знов по-старому жиємо, доки бог віку подовжить. Вона пряде, хлопці людську худобу пасуть, а я мітли роблю. Та й якось своїм світом торочимо, хоч і без аркушка.

Львів, у лютім 1881 р.

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ

I

Е, що то ви, молоді яндруси [1], говорите!.. По місту тротуарами ходять та ходаки з долин висмикують [2]— велика штука! А зловлять хатраки [3], то також що? Заведуть на дідівню [4], кобзнуть [5] там чи й не кобзнуть, та й по всій історії. Вам би от... Та де вам! Вам як лиш розказати про таке, то вже поза плечима мурашки забігають. Або то ви знаєте, що хлопська комісія! Тамто би оттакому легкевичеві в її руки дістатися! Почув би, почому перець.

Я про себе не кажу. Були такі, що ще гіршу саламаху куштували. Але й я також зазнав, що зазнав. Ну, що, така вже, видно, чоловікові дорога судилася. Чи від долі, чи від злих людей — хто то знає? Досить, що таке життя! От уже отсе двадцятий рік у криміналі сиджу, а ви гадаєте, що то пальцем перекивати? А скоро на світ, я знов буду мусив до свого — по чужих коморах шарити. Тактаки мушу, бо що ж буду робити, з чого жити? Ремесла ніякого не вмію, ні поля, ні ролі не маю, до роботи ніхто мене не прийме, тілько одно й лишаєсь, що бухацька [6] кумпанія. А се також бистрий кінь — день поїдеш, а за хвилю впадеш, та й знов сюди. Та й ще то ту, то не найгірше. Приходилося не раз і солоно, й терпко, а особливо як чоловік хлопам у руки попадеся. Тоді вже проси не проси, плач не плач, нічого не поможе.

---

[1] В злодійськім жаргоні — хлопець, злодій.
[2] Портмоне з кишенів витягають, т[о] є[сть] крадуть.
[3] Поліціянти.
[4] Вартівня поліційна.
[5] Вдарять.
[6] Злодійська.

От я раз так у однім селі — вже в котрім і де, нащо вам то знати? — досить, опорядив там одного багача. Роботи було доста. Комора, бачите, як струк, повна всякого добра. Ми й не надіялися на таке, прийшли голіруч. Один з того-таки села вказував нам дорогу. Три нас було до того інтересу: забрали ми, що могли, що легше винести, поділилися—та й у ноги! Ба, кинулися хлопи, наскочили на слід — уже як там і куди, то вам також ні на що не здасться знати — досить, за мною! Три милі від того села вхопили мене.

Осінь зачиналася. Звожували ще овес, починали копати картох. Народу по полю немного. Погода, сонічко ще припікає. Мені зв'язали руки назад, три їх женуть мене гостинцем.

Здоганяємо солярів з набором.

— Дай боже!

— Дай боже!

— А куди кумпана? — на мене показують.

— Добрий чоловік,— кажуть мої господарі,— коморовий.

— А, так! Ну, не завадило би йому дати пам'ятку,— каже один соляр.

— Та воно-то так, без того не буде.

— А може, позволите нам і від себе дещо дрібку докинути?

— Як ваша ласка,— відказують мої, сміючись.

Соляр самий від заднього воза та до мене.

— Ану-но, паничу, стань!

Стаю. Він підкотив мені штани повиш коліна і попідв'язував їх мотузочками понад колінами.

— Ну, тепер рушай! — сказав та й пустив мене наперед себе попри фіру. Ледве я зробив пару кроків, аж ту немов гадина впилася нараз у обі мої ноги. Соляр щосили швякнув мене батогом по ногах, так, що я аж підскочив з болю.

— Скік, серце! — крикнув соляр та й зареготався, і всі з ним. Дротований шнур, та ще й вузлами понав'язуваний, де діткнувся тіла, то мов ножем!.. А вузли, мов п'явки, повпивалися в м'ясо... Я живо далі попри другий віз,— другий соляр те саме. Я попри третій — той те саме. Шість їх було, і поки я минув усі вози, то мої ноги були порізані, мов ножами, а кров сліди заливала. Ех, запам'ятав я собі тих солярів, дізнався відтак, з якого-то

вони села такі чемні вивелися, то вже я й їм пригадався!.. А мої господарі в регіт та похваляють солярів, що на який-то вони спосіб узялися.

— О, ми з такими паничами вміємо поводитися! — вихваляється один.— Видите, злого йому нічого не станеся, а пам'ятку буде мав. Ха, ха, ха, ха!

II

Ще було добре перед вечером, коли ми прийшли до села. Ведуть мене до війта. Приходимо,— нема дома, в поле поїхав. Тілько війтиха щось там по сінях крутиться. Глипнула на мене — нічого.

— А не знати, кумо,— кажуть мої провідники,— де би ту його намістити?

— Або я знаю, де? Містіть, де хочете, коби лиш не ту. Нащо мені клопоту?

А я стою та аж очима благаю, аби змилувалася... Бо вже то я знаю, що коли не у війта, то ночувати мені у того, у кого я гостив. Ну, а там то вже, певно, добра мені не буде.

Тим часом вість по селі пішла: привели злодія! Зараз що було по хатах — біжить. Поставали на оборі, дивляться, одні клянуть, другі грозять, треті так собі стоять. Аж ту і мій господар, той, що у нього пропажа, протискається, приходить. Високий, крепкий, лицем червоний, як кат. Зблизився, зирнув на мене...

— А, то ти? Ну, будемо знатися.

Я нічого.

— Куме,— каже до одного з тих, що мене привели,— ведіть його до мене, там найбезпечніше. Я вже його припильную.

— Певно, що там його ведіть, там найбезпечніше,— сказала війтиха, стоячи в дверях.— А скоро мій прийде, то вже я йому скажу, то він там навідається.

Повели мене. А мій газда йде передом та аж хрумкає з заїлості. Далі завернув ід плотові і виломив колик.

— Сюди його! — крикнув, повертаючи на свою обору і пускаючи мене наперед. А коли я переходив попри нього, він замахнувся на мене. Було би, певно, ту на місці по мені, якби не були його задержали.

— Ні, куме,— сказав один,— так не можна! Заб'єте, то ще ви підете до криміналу.

— Що, я? — крикнув він.— За такого опришка? Таж такого забити, то нема гріха.

— Ні, куме, дайте спокій з такою бесідою. Постращити можна, щоби на другий раз не лакомився на чужу працю, але забити, то ні. Він на вашій відповіді.

— Вже я його постращу так, що буде до суду-віку дрожав! — крикнув газда і, зблизившися до мене, вдарив мене кулаком межи очі. Я пирснув на землю, мов сніп, пітьма заступила очі, пам'ять покинула мене...

III

Прокинувся я. Сонце на заході. Я сиджу на приспі, сорочка на мні вся мокра: видно, що мене водою відливали. Лице напухло, але болю не чую ніякого, немов усе тіло затерпло. В хаті гамір. Кілька чоловіків сидить під шопою, кілька на перелазі. Гуторять і на мене зиркають.

— Начальник! Начальник! — почувся гомін.

Один кинувся отвирати лісу.

Прийшов начальник, чоловічок низенький, товстенький, з виду добродушний. Хід дрібний. В руках черешня груба, як ціпивно. До мене.

— А що, любенький, спіймали? А видиш! Треба тобі було того? А тепер громаді біда, треба тебе пильнувати, поки не буде нагоди віддати тебе до суду. Тепер пора робуча, синочку, нема часу.

— Пане начальнику,— осмілився я,— позвольте, щоб я за той час у вас перебув.

— О, о, о,— скрикнув війт,— не можна, любенький, не можна у мене! Ту кум Матій кривди тобі не зробить, не бійся, припильнує тебе добре. Побудь тут, синочку, деньок-другий, поки до неділі, то вже кум Матій з присяжним відвезуть тебе до міста.

Се був четвер. «Значить, два дні ще,— подумав я собі. — Га, що діяти, треба терпіти».

— Ну, а тепер, синочку, встань, коли до тебе говорю,— каже війт.

Я встав.

— Ходи сюди.

Я вийшов насеред обори.

— Кладися, небоже!

Я видивився на нього.

— Ну, що ж, любенький, не чуєш, що кажу? Кладися! Я, начальник громади, ручу за тебе, але маю право дати тобі п'ять буків, не більше.

Я не чував про таке право, але що було діяти...

— Куме присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку та дайте йому те, що йому після права належиться! — сказав війт і, відрахувавши п'ять, забрався до відходу.— А ви, куме Матію, пильнуйте його і вважайте, аби йому нічого не сталося. Громада мусить його доставити до суду живого... Пам'ятайте, аби живий був! — сказав він, усміхаючись і кладучи натиск на те слово «живий».— Я ту завтра рано навідаюся. Бувайте здорові!

IV

Поки присяжний заковував мене в ланцюги, вже й зовсім стемніло. Матій стояв збоку, як кат над душею, ждав тільки, коли присяжний геть піде. Діждався.

— Ну, що, паничу, тепер ми оба, правда? — цідив він крізь зуби, держачи за ланцюг, котрим я був скований за руку й за ногу. В одній хвилі він шарпнув ланцюгом, і я повалився горілиць і вдарив головою о землю.

— Ов, ти, бачу, п'яний! — реготався він.— А я хотів тебе просити на вечерю. Ну, вставай, ходи!

Я встав, і він поволік мене до хати.

В печі огонь горів. Жінка снувалася по хаті, вечерю варила. В закутці сиділа стара баба, господарева мати. Обі жінки були бліді і тремтіли, побачивши мене. Вони рідко коли осмілювалися зиркнути на мене, а як котра зиркнула, то так жалібно, так жалібно...

Матій посадив мене на лавку, а сам сів конець стола сопучи, мов міх ковальський. Нараз зірвався, і гримнувши о стіл рукою, крикнув:

— Ні, я його не пущу живого! Най буде, що буде, а такого опришка я не пущу живого зі своєї хати.

Жінки, мов на даний знак, голосно заплакали.

— Матію! Синочку! Бог з тобою! Адже шкода повернулася. А ти би хотів такий гріх на душу брати! Бійся бога!

— А він боявся бога, коли підкопувався до комори?

— Та вже, як там він... Нехай він сам собі з богом рахуєся!

— Ні, я йому допоможу. Я йому насамперед усі кості порахую. Ходи-но, паничу, сюди!

І він знов ухопив мене за ланцюг, підняв з лавки і гримнув мною до землі. Тоді, ставши чоботом на груди, скрутив ланцюг докупи, так що я скулився в каблук, аж крижі затріщали. В очах мені потемніло. Я ще тільки побачив, як він замахнувся чоботом до мойого лиця. Відтак почув я біль у груді, в крижах, у боці, а відтак нічого не стало...

V

Я знов очуняв. В печі погасала грань, зрештою в хаті темно й тихо. Я під лавою, скручений удвоє, як слимак. Рушаюся — біль страшенний. Кожда кісточка, кожде місце... В горлі пересохло, палить. Я застогнав.

Темна тінь майнула по хаті, дилькотячи невиразно. Бачу, жовте поморщене лице нахилилось наді мною; дрижача холодна рука пересувається по моїм лиці.

— Ти ще живий, синочку, а?

— Живий!.. Води!..— простогнав я.

Бабуся подала мені води.

— Живо пий, бо готов прийти, то біда моя! Нелюд якийсь! — шептала баба.— Бідний ти, небоже, бідний, але що ж я тобі пораджу?

— Біг заплать вам! — прошептав я.

Двері скрипнули. Стара щезла, як тінь, а коли ввійшов газда, вона вже кахикала на печі.

— А що, не обзивався злодій? — запитав він.

— Ні, синочку.

— Тьфу до дідька! Ще як мара крепне, то готова й направду біда бути.

В мене аж трохи дух уступив. «От,— гадаю собі,— чень змилуєся та полегшить, попустить ланцюга». Та де там! Поворкотів, поворкотів, погасив огонь у печі та й ляг спати.

— Все одно, — ще лиш тото чую, — як живий, то буде живий і до завтра, а як ні, то нехай його чорт бере!..

Цілу ту ніч я ані ока не зажмурив. Що я витерпів за тих кілька годин, того, певно, було б мені потроха стало й на десять літ. Уже гадав, що, може, кров мене залле, і просив бога, щоб післав мені смерть. Але де там! Іншому би, щасливійшому, може, було б і сповнилося те, але не мені. Та вже чи сяк, чи так, а тота ніч була, може,

найтяжча і найдовша в моїм життю. Ще якби баба не була мені дала води напитися, то я би був, певно, не витримав. Та, відай, на те воно вже йшло, щоб я витримав!..

VI

Розвиднілося. В хаті повставали. Мій газда перш усього до мене. Надслухує — дихаю. Аж відсапнув.

— А, ти ще жиєш? — крикнув.— Ну, проси бога, що тебе ще довше лишив у моїх руках! Але того вже, певно, не відпросиш, що ще тебе чекає. Коби лише до міста живого відставити, а там нехай за тобою й заклекоче!

Дурень! Він собі своє рахував, а я своє, та й таки на моїм стало!

Витягнув мене з-під лави, розкрутив ланцюг — а! Господи, тобі слава! В крижах полегшало, світ якийсь мов не той зробився. Але на ноги стати ані гадки нема. Таки він мене ногами викопав надвір, на обору, а жінці казав позачищувати кров у хаті.

Сиджу я знов на приспі. Поранок зимний. Усе тіло одубіло, так що болю не чути, тільки в голові шумить та в грудях коле, як дихаю. Далі в хаті затопили, дим пішов клубами попід стріху, мені в очі. Заплакався я, закашлявся,— мовчу. Газда тим часом пішов до худоби, волам дати, до води вигнати, а йдучи попри мене, не видержав, щоб не парнути мене через голову воловодом. Ба, чую, збирається в поле з плугом, покладати під жито. Вже я трохи втішився. «Не буде,— гадаю,— мойого ката хоть через день».

Аж ту чую — гомін. Дивлюся, війт з присяжним на перелазі. Підходить, оглядає мене і всміхається.

— А що, рибонько, добре тебе ту заходили?

Я ледво дишу, а весь у крові.

— Що ж не говориш, серденько? Кажи, не бійся, я тобі нічого не скажу.

— Пане... війте,— простогнав я,— другу... таку ніч... не витримаю.

— Не витримаєш, душенько? — всміхався війт.— Ні, не бійся, витримаєш. Такі, як ти, вміють тримати. Ну, а тепер, небоже, ти знаєш, що тобі у мене належиться?

Я видивився на нього.

— Ов, непам'ятущий же ти, голубчику! Ану-ко, встань та прострися! Я маю право дати тобі на сніданнє п'ять

буків, не більше. Пане присяжний, ану-ко, нате вам отсю черешеньку, та добре його!

— А ви, куме,— сказав війт до мойого газди, що саме надійшов,— будете мусили таки завтра з полудня вибратися з ним до міста. Поїдете ви, ось кум присяжний, я, ну, та й арештант.

Значить, завтра! Мій газда зирнув на мене так дико і люто, мов який смертельний ворог вириваєся йому з рук, а він не може його відразу задушити. А я знов одебелів цілий, коли погадав собі, що ще треба буде одну ніч ночувати у того чоловіка без серця. Та й за що стілько муки? От, по правді сказати, може, ми були забрали з на сто ринських, та й з того більша часть йому повернулася. А хлоп був багатий! У нього в коморі аби руки добрі, то можна було й не так попастися!..

VII

— А ту кум присяжний лишиться через день пильнувати арештанта,— сказав відходячи війт.

Присяжний осмотрив на мні ланцюг та колодку, а відтак сів собі на порозі, балакаючи то з господарем, то з господинею, то з бабою. Господар з-під шопи витяг плуг, виніс ярмо, далі пішов до волів подивитися. За той час уже жінка й обід зварила. Кличе його до хати.

А ту я такий ослаблений, такий болющий, такий голоден, що господи! А ще на приспі, в тіні, то й холодно якось, хоч сонічко вже геть-геть високо. Виповз я на сонце, сів собі на плиту та й дивлюся до сіней. Чую, ложками калатають, говорять, присяжного просять до обіду.

— З богом святим, най бог благословить! — відповідає присяжний (сидить на сінешнім порозі, обернений до мене плечима).— Я,— каже,— дещо поснідав. а незадовго жінка принесе мені свій обід.

А про мене й гадки не мають. А ту мені борщик підбиваний так запах, так запах!.. Господи, здається, рік життя дав би я за мисочку!

Пообідали. Газда пішов по воли. Аж ту, дивлюся, стара крадькома несе мищину борщу.

— А що,— каже,— небожечку, за тебе всі забули? На, сирото, та хлепни, занесися! Але живо, аби той ірод не побачив!

— Най вам бог, бабусю, стократне надгородить! — пробубонів я і взяв мищину. Руки в мене тряслися, а й під старою коліна тряслися зо страху. Але де там! Іно я троха напився, вже «ірод» надходить. Як побачив, то мов іскра спалахнув.

— Що,— крикнув,— ви ще ту моєю працею злодія годуєте? О, смоли йому гарячої!

І за тим словом вихопив від мене миску і шпурнув за старою; щастя, що не трафив. Миска розбилася о камінь на дрібні черепочки. Стара втеки, а він до мене.

— Хоть би ти мені ту мав згинути з голоду, то певно би я тобі не дав і покуштувати нічого. Рука би мені всохла, і бог би мене не благословив!

— Але ж, куме, вважайте! — промовив присяжний.

— Що? Мені вийт казав стерегти його, але годувати злодюгу ніхто мене не всилує. На те нема ніякого права.

І він пішов до волів. Але, переходячи попри мене, ще раз зо всеї сили чоботом копнув в мене оттут у саму ямку під грудьми. Я, як сидів на плиті, так і перевернувся горілиць і не стямився, що далі зо мною було. Тільки чув, що раптом дух мені захопило, немовби хто горло мотузком перев'язав. А коли я пропам'ятався, то вже був на іншім місці, змочений водою, а коло мене поралися стара й присяжний. За кождим віддихом у груді кололо страшенно. Бачите, кістка переламалася, так що ще й досі холітаєся.

VIII

Сонце стояло серед полудня і пражило, мов огнем. Присяжний пішов під шопу і, з'ївши обід, що принесла йому жінка, сів собі на колоді і по дрібочці дрімав. Господиня поралася в хаті, а стара, мов та квочка, ходила сюди й туди. Мала стара милість наді мною, але боялася.

— Ей, бабусю,— кажу до неї,— бог би вам віку продовжив, дайте дечим занестися!

— Коли ж бо я, синочку, боюся.

— Не бійтеся! Присяжний не заборонить, а він поїхав.

Стара подумала, а далі пішла до хати, поторгувалася троха з господинею і винесла мені другу мищину борщу, байдицю хліба, каші з молоком, так що я, богу дякувати, троха підкріпився. «Господи,— гадаю собі,— коби-то деяк

на вольний світ! Ще би я, може, тепер знайшов настілько сили, щоб утекти».

Стара винесла собі кужіль на приспу, сіла і пряде. Присяжний зачав з нею дещо говорити, але ліниво. Спека стояла надворі.

— Ей, пане присяжний! — стогну я.— Згляньтеся на мене, такого побитого та замученого! Адіть, як ту сонце пече! Позвольте мені припочити троха он ту у стодолі. І так, як господар приїде, то мені вночі спання не буде.

— Ой, так, так! — докинула стара.— Вже що той його сеї ночі накатувався, то нехай бог боронить! Я не знаю, як, сирота, витримав.

Присяжний вагувався.

— Ба, не втечеш ти, паничу?

— Бійтеся бога, та як мені втікати? Я й кроку ступити не можу! Коби живий до міста доїхав та до шпиталю дістався. А ще й ланцюг на мені такий тяженький. Коби лиш троха припочити на тоці на соломі.

— Позвольте йому, позвольте, пане присяжний,— сказала стара.— Там є солома ще від позавчора, і верета, і кожух, що ним газда накривався, ночуючи на тоці. А як двері отворяться, то відси буде його зовсім видно. Та й куди би там йому втікати?

— Ну, про мене, йди та пролежся,— сказав присяжний і підкотив свою колоду під шопою так, аби міг, сидячи, в кождій хвилі бачити мене.

«Господи, тобі слава!» — погадав я собі і поліз рачки на тік. Ляг, прикрився кожухом,— ах, як легко мені зробилося! Якусь нову силу почув я в собі, якусь шалену відвагу. Лежу горілиць, дивлюся. Перила повні снопів, заложені аж по банти. А над бантами не доложено, так що можна пролізти. «Коби лиш там дістатися,— гадаю собі,— а там би вже байка. Продер би причолок, та вдолину по стрісі, та в огород поза стодолою, а там...» мені, впрочім, і думати не хотілося, що буде «там», коби лиш відси туди дістатися. Гляджу далі. Присяжний клює носом, стара пряде на приспі. Якби-то я тихенько справився — не вчули би, а поки би похопилися, то, певно, минула би добра хвиля. Але ба, залізне путо, що ним скована моя права рука з лівою ногою! Що з ним робити? «Ану,— гадаю собі,— стрібувати, чи не дасться ретязь із руки зсунути». Заперся я раз — годі. Ще раз — не йде, хоч небагато й хибує. «Е,— гадаю собі,— хоть би при-

йшлося й шкіру здерти з руки, то все байка!» Але поки що я ще побоююсь: ану ж присяжний прийде обзирати! Гадаю собі: «Зачекати ще! А поки що треба накрутити перевесел тоненьких із сіна, щоб потому обкрутити ними путо, аби не дреньчало». Сіно лежало в куті; добув я його добру жменю і, держачи руки під кожухом, кручу, а очима пасу на всі боки. Нараз дивлюся, мій присяжний схопився, озирнувся, йде до мене.

— А що ти, злодію, спиш?

— Дрімаю.

Прийшов, подивився на мене та й пішов на свою колоду.

IX

«Тепер час!» — подумав я собі і послинив скована руку, щоби тим легше з неї сховзлося залізо. Як попер, так воно й сховзлося, хоть аж кості в долоні захрустіли. Ну, слава тобі господи, що рука вільна! Борзенько я обкрутив перевеслами путо і прив'язав його до ноги, а поверх натягнув штанку. А тепер коби на банти! Озирнувся: присяжний дрімає під шопою, стара пряде. Добре! Легенько-легенько я виповз із-під кожуха, але так, щоб він лежав так само і щоби здалека могло видаватися, що я лежу на місці. А скоро з-під кожуха, я шусть у кут, де мене вже з-під шопи не було видно, а там горі стіною по дилинню на платов. Тяжко було, але страх додав сили,— видряпався я! Ну, а скоро вже на платов, так зараз я за крокву вчепився і, держачися крокви, по латах, мов по сходах, звішений усім тілом горілиць над током, доліз аж до бантини. Скоро там я переліз на жито, в діру, та до стріхи. Раз-два, випоров зо стріхи кілька китиць, зубами кусаючи ув'язки, і тим отвором протисся надвір. Боже, яким милим видався мені світ, коли отак, збитий, змучений, дрижачи, я висунув голову зо стріхи, мов щур із муки. Далі, далі! Долі стріхою, та в сад, та долі садом над ріку!.. Ріка не широка, але глибока, спокійна. Нема коли гадати — гайда у воду! А за водою лука, далі лозові корчі, вільшина, а далі, далі широчезні луги, засіяні копицями сіна, мов звіздами.

Бовтнувся я в ріку, як стояв, і так мене та вода освіжила, що я духом став на другім березі, перебіг через луку та шусть у лози. Ту я пан! Хто мене ту знайде!

Аж ту я позволив собі відітхнути. Слухаю — ого, в селі крик, гомін, гвалт! По саду бігають, шукають, радяться. «Еге,— гадаю собі,— шукайте тепер вітра в полі!»

Шмигнув я лозами та в луги. Де були при сіні люди, там я їх виминав, ховаючись поза копиці. Луги в тих сторонах тягнуться довго-довго понад ріку. До кількох панів належать. Декуди копиці, декуди вже стирти або стоги,— то там пусто зовсім.

Вечоріло. Я страшно змучений, пити хочеся, болить усе тіло. Конче треба десь випочити. Вишукав я великий стіг на горбку над самою рікою. Стіг був уже давно вивершений, накритий околотом і переперезаний навхрест лозовим пруттям. То я по пруттю видряпався аж під вершок, вибрав там під самим вершком у сіні таку нору, щоб зовсім закрила чоловіка, а тото сіно вибране попідпихав долом попід пруття. Тоді до води! Розібрався зовсім, виполоскав шмаття від крові, обмився сам. Якби ви були тоді виділи моє тіло — ціле синє, як боз, а червоних рубців стілько, що в клубку хрестів...

Вимочився я так у воді добре, поки на березі моє шмаття не висохло, а відтак забрався в своє логовище. Високо геть, аби мене ніхто не намацав із землі, а при тім так, що моя голова заслонена стоговою шапкою, а мені з моєї криївки видно далеко-далеко все, як на долоні. Але недовго я дивився кругом. Пусто, ні живої душі. Як заспу по тих пригодах, то, кажу вам, дві доби я не вилазив зі своєї нори. То раз я чувся таким слабим, що ніби ні рукою не ворухну, ні ногою, і вже самовільно ждав смерті,— то знов нова якась сила вступала в мене, і я починав знов розгадувати, що ту діяти далі.

X

Що ж далі? Перележав я так дві доби, не рушаючись, а довше годі було. Голод, спрага. Розгадав я собі, як і що, дочекав вечора, та й далі з криївки, і, розуміеся, до того самого села! Там у мене знайомий був, я до нього. Попоїв, покріпився, та й ще таки тої самої ночі ми пішли до того самого хлопа до комори. Ну, але вже ми його обчистили, що, певно, не пожалувався на нас! Я такий був на нього недобрий, що, не можучи взяти двох кожухів, порізав їх на шкамаття.

Що вже я відтак не раз перевідувався сторонськими людьми: а що там мій газда поробляє? Сміялися. Кажуть, що зразу на стару був напав, трохи не забив, що нібито вона випустила злодія. А як його обчистили до дрібки, то притих. Усе — кажуть — боїться, щоб його не підпалили.

— Дурний, дурний! — кажу я.— Перекажіть йому, що нехай не боїться. Я не такий дурень, як він, щоб я крав і зараз штемп [1] по собі лишав. За підпалення кара велика, а пожитку мені нема. Ви йому кажіть, нехай він тілько знов комору набиває всяким добром, то вже я колись знов по старій знайомості йому пригадаюся!

Львів, у лютім 1881 р.

[1] У злодійськім жаргоні — слід, знак, зрада.

ІСТОРІЯ МОЄЇ СІЧКАРНІ

Присвячую щирому другові
К. Бандрівському

Вже як мені надоїло було різати тоту січку на нашій простій ручній скриньці, то й сказати не можу! Як бувало приходить зима, то чоловік гірше тої січки боїться, ніж уліті косовиці. Довгими зимовими досвітками стій, бувало, на тоці на морозі, на ліхтарню вважай, аби нещастя якого не наробити, і різак заправляй щохвиля, і дави та тягни, аж у тобі цóмоги схнуть, поки троха тої січки удусиш. Та й то чи багато її! От, аби для коней на день вистало; про худобу і гадки не було. І відтак, як подоростали мої хлопці, знов біда. Уробиться того через день, умотикáється, де йому ввечір хочеся ставати до скриньки! Ляг би та би спав, не різаком тяг! Так уже я бідував, що, чуєте, аж обридло.

Аж ось чую-перечуваю, кажуть люди, що вийшли такі скриньки, що машиною ріжуть січку: і дрібно, як мак, і легко, і швидко. Троє люда тою скринькою за день і п'ятдесят кірців січки дрібненької уріже! Я зразу аж вірити не схотів. «Хто би там,— гадаю собі,— дбав за бідного хлопа, що то йому тота січка так гіренько приходиться, та для нього аж машину робив!» Відаю я далі, у одного, другого, третього,— ба ні, таки правда! Кажуть, що вже є така машина: там і там панотець купив, там знов дідич. Розповідають люди, що виділи на власні очі, і не можуть нахвалитися. «А,— погадав я собі,— господи тобі слава! Вже щоб я мав, не дай боже, послідну корову продати, а мушу стягнутися на тоту машинову скриньку!» Але де тут її дістати? В нашім селі ні від кого дізнатися. Панотець з громадою у гніву, що їх не хоче вибрати на радного; професор такий, що й сам мало що знає, а більше

ні в кого й спитати. Відаю я знов поміж людьми на ярмарках, а все поміж чужосільними, так аби в нашім селі ніхто й не знав ні про що. Бо у нас, видите, нарід дигний, такий, що з чого-будь та й обсміє чоловіка. «А ту іще,— гадаю собі,— і сам я не видав, що то за скринька, яка її вдача; ану, як покажеся, що пусте, а я перед людьми оголошуся, буде сміху, що і в дев'ятьох водах не вмиєшся».А ще до того я! Мене віддавна люди прозвали «деревляним філософом» за то, що все бувало, скоро лиш яка вільна хвиля, люблю майструвати дещо. Якусь мені бог дав легку руку до майстерства: що очима ввиджу, то руками зроблю. От у круп'яра в місті побачив я був корбові жорна, що ними крупи меле; придивився я їм добре, а відтак як став пипнати у себе дома, як став буторити, якось я склемезив і собі такі жорна, і підіть-но ви, як мелють славно! І що то з мене не насміялися сусіди за оті жорна, господи твоя сила! На село годі було показатися, все питалися: «А що, куме, корбові жорна здорові?» Такий уже, кажу вам, дивний нарід! А про тото, ховай боже, тепер толокою ходять на мої жорна молоти і не нахваляться. Або і з млинком, тим, що збіжжя віє... Клемезив я його щось цілий місяць. Сусіди, бувало,— взимі діялось,— посходяться до моєї хати, посідають, гуторять і дивляться, як я ті дощечки складаю, розбираю, примірюю, врізую та пристругую — звичайно, чоловік тому не вчений, а так собі, самоучка, без доброї справи, без нічого — та й сміються з мене, а не один то й просто скаже: «Повергли би ви тото майстрування, пуста вас робота взялася!» А я нічого, все своє роблю, та й такий млинок зробив, як праву руку. І ті, що сміялися, до мене йдуть збіжжя віяти. А, проте, я все у них «деревляний філософ»!

Я-то ніби небагато собі роблю з того сміху, але все-таки, видите, чоловік не дерево: леда слово незвичайне, леда насміх, а допече до живого. І вже мені той сміх на кінці віку став. Так що я погадав собі: «Ні, вже про скриньку нікому не скажу, аж поки не буде в мене оттут на тоці і поки сам не витрібую, що в ній за сила».

Якось-не-якось, велося тото пару місяців, поки я розкрутив троха грошей, а за той час усе відаю поміж людьми, ба й поміж жидами, чи нема такої скриньки на продаж. Аж раз, уже так під осінь, чую я від одного жида, що десь у Самборі є якась жидівка, що її чоловік був завідатором

у якихось панських добрах. То він десь роздобув таку скриньку, не знати нащо та й пощо. А тепер жид умер, а жидівка продала би скриньку за тані гроші. Почув я тото та й утішився, мов не знати чим. Зараз за кілька день зібрався я, взяв усі гроші з собою, які мав, казав запрягти коні до воза та й їду сам до Самбора. А ту ніхто, навіть мої хлопці не знають, що я за гадку маю.

Приїхав я, допитався до тої жидівки... Так і так, повідаю, купив би скриньку, коли є у вас на продаж.

— Ох,— каже жидівка,— є, але порозбирана, порозкидувана на поду.

— Та я собі зложу,— говорю я, а сам аж тремчу, що не вдам; що то, як жию, не видав ще такого струменту.

— Ну, то ходіть зі мною!

Пішли ми, вилізли на під, а там усілякого буторіння стілько, що мати божа! Зачала вона ритися в тім, повитягала якесь деревляне обніжжя, якесь пудло залізне з зубатим валком, якесь колесо з корбою, якісь криві різаки, та й усе тото поклала на купу переді мною.

Я став над тим, як дурний перед плотом. «Але що,— гадаю собі,— зле знов показатися таким дурнем перед жидівкою, треба бодай чинитися, що чоловік щось розуміє...»

— А шріби де? — запитався я, зовсім навгад.

— Ох, десь заверглися! — сказала жидівка та й кинулася знов шукати. А я аж відітхнув. Значиться, шріби потрібні! По хвилі жидівка справді подала мені кілька шріб і ключ.

— Ну, вже все! — сказала вона.— Ви, видно, пане ґісподар, знаєтеся на тім? Подивіться самі, що тото варта?

— Небагато варта,— сказав я, премудро оглянувши скриньку.— Дуже старосвітська, тяжко буде йти!

— Ну, я вже за тото тано вам пущу,— сказала жидівка.— Дасьте трицять ринських, то собі возьмете.

«Господи тобі слава»,— подумав я собі. Я гадав, що то буде треба дати де з яких п'ятдесят, а тота трицять ціпить. Ну, а ще чей що виторгую. Та й до жидівки: — А що ви говорите, трицять ринських! Та тепер нову за такі гроші дістане! Я вам дам п'ятнадцять.

— Ох, дуже ви мало даєте, пане ґісподар,— застогнала жидівка.— Дайте двацять і п'ять!

Ледво-не-ледво сторгували ми за двацять. Я вже скриньку й не беруся складати, а ту аж потерпаю: «Ану, — гадаю собі,— не зможу й дома зложити, та й таку суму

дармо вивалю!» А далі гадаю собі: «Ні вже, будь-що-будь, а я мушу на своїм поставити!»

Забрав я тото все на віз; подріб'є склав у рептюх, а підставник обложив соломою, накрив веретою,— стоїть тото, розчепірхане, акурат так, як коли би чоловік лежав на возі та коліна догори задер. Зладився я, їду. «Слава тобі господи,— гадаю собі,— що до свого села аж на ніч приїду, чей-таки аж до хати заїду, аби ніхто мене не бачив». Їду я, їду, минаю село за селом та все потерпаю, що от-от лучиться який знайомий та й запитає, що везу. Вже й сам не знаю, що се мені тоді сталося і чого я так боявся, немов що крадене везу. Таке вже у нас: загулюкають люди чоловіка, осміють за те, чого й самі не розуміють, так що потому чоловік і рад би щось доброго зробити, та унімається, боїся людей, немов се він не знати яке лихо задумав.

От уже я наблизився до свого села. Смерклося. Я ще перед коршмою за селом постояв троха, щоб і зовсім стемнілося, а тоді їду. Та ба, на моє лихо, ледве я до села, аж тут бух, місяць сходить собі повний, круглолиций, як коли би ніде нічого. Видите мене, я не ось такий, щоб за що-будь розгніватися, але той місяць тоді троха мене до лютості не привів, мало я йому, бідному, в батька-матір не закляв. А я, правду кажучи, й зовсім його не сподівався! А ту так вам ясно зробилося по селі, як удень! На моїм возі вже здалека видно щось, гей гренджоли зведене, а що віз наскочить на камінь, то воно на всі боки хитається та дзоркає. А ту іще пси — в нашім селі що хата, то пес — почувши, що хтось їде, гурмою вилетіли на дорогу, уїдають так, що аж землю під собою гризуть, проводжають мене з музикою! Але богу дякувати, що вже чоловіка ніякого нема на вулиці, не буде питати, що везу.

Ба, яка уже лиха доля на тебе завізьмеся, то й конем її не об'їдеш. Приїжджаю просто церкви, дивлюся, стоїть хтось серед дороги, дивиться. «Тьфу, осина тобі, маро! — погадав я собі.— Прокляті псища збудили вартівника, зараз зачне питати». Та й бо й є! Скоро ми порівнялися, а він до мене:

— Чи то ви, нанашку?

Я зараз по голосі пізнав, що то дурний Савка, мого сусіда син. Ну, знайшли кого на варту вислати, та такого тумана вісімнадцятого.

— Адже ж я,— кажу.

— А відки ви їдете так пізно, що аж псів побудили?

— Велика шкода,— кажу,— бо пси й тебе, бідного, збудили.

— Ба, та певно! А мені акурат зачало снитися, що злодії церков обкрадають. Схапуюся, аж то ви! Та відки їдете?

Що дурневі казати? Або він буде знати, що й як?

— Із Грайгори,— кажу.

— А що ту везете таке красне?

— Е, не питай,— кажу я, ніби заляканий. Вже й озлився, що він стоїть, як паль, та мене випитує.

— Та скажіть! Я, бігме ж то, ну, нікому не скажу.

— А не скажеш?

— Скари ж то мя, господи, що не скажу.

— Ну,— кажу я обзираючись та шепотом.— Я забив жида з грішми та везу його додому закопати під вуглом.

— Йой! — скрикнув наляканий Савка.— А то нащо?

— На щастя, дурний Савко, аби дома все гроші велися.

З тим я й поїхав, а вже кмітую, що мій Савка аж горить з нетерплячки й цікавості. «Ну,— гадаю собі,— закпив я з нього!» Але гляджу позад себе, а мій Савка біжить попід плоти, вслід за мною. Ну, біжить, та най біжить. А до моєї хати вже недалеко; заїхав я, отворив лісу на вигін, відтак отворив стодолу, заїхав на тік, випряг коні, а віз таки лишаю на тоці. Зирнув, аж мій Савка дриголить під лісою та пасе оком, що я буду робити. А я нічого, немов і не бачу його. Поставив коні, поприпинав, дав їсти та й сам до хати.

Повечеряв я, ляг спати і гадки не маю. На другий день схопився я досвіта та до стодоли, до скриньки. Ще й хлопця взяв із собою. Зараз ми, круть не верть, що до чого пасує, прикладаємо, трібуємо... Богу дякувати, все нам як з маслом іде! За півгодинки і зложили, і потрібували — ріже так, що ану. Я мов на світ народився; прецінь не дармо гроші видав! А хлопець аж у руки плеще, налюбуватися не може машиною. За мінуточку ми цілий приколоток соломи для стрібунку порізали, віз викотили та й до хати. Благодать!

Іно ми сіли снідати, аж тут пес заголосив. Визираю вікном — го-го-го! І війт, і присяжний, і писар, і з п'ять хлопа з палицями. Як то кажуть: «І дід, і баба, і ціла громада». Та й то не йдуть до хати, а стали коло одного

вугла, шпортають, штуркають, шнипорять... «Що за притока? — гадаю собі.— Що таке людям сталося?» Хочу вийти з хати — а ба, з-за дверей чую голос десятника: «Не вольно! Сидіть у хаті!» Що за лихо?.. Сиджу я. Обійшли вони хату на всі чотири роги, обталапалися по коліна, далі пішли під шопу, довкола шпихліра, довкола стодоли... Я в голову заходжу: що за нещастя? Чи подуріли люди, чи, може, розбій який? Аж ось вони входять до хати.

— Десятники! — каже війт, не вітаючись, ні здоровкаючись.— Станьте коло нього! Якби втік, то ваша відповідь на тім!

Я став, очі витріщив, а тут десятники, як апостоли які, коло мене.

— Пане війте,— кажу я,— що се має значитися?

— Гм, гм! — пробуркотів війт, сідаючи на ослоні і штуркаючи паличкою о землю.— То вже в тім моя голова. Ви маєте мовчати і відповідати.

— Мовчати і відповідати? — дивувався я.— Ба, та як же я відповім, як буду мовчати?

— Гм, гм! — пробуркотів знов війт.— А скажіть ви нам насамперед, як ви називаєтеся?

— Я? Або ви хіба не знаєте? Чи то я який чужосільний, чи що?

— Зараз мені відповідати! Хто ту старший у селі, я чи ви?

— Я ту у своїй хаті найстарший! — скрикнув я, олютившись.— Що се за розбій такий? Я нікому нічого не винен, а ту мене нападають! Пане війте, я на вас скаргу подам!

— Хе, хе, хе! — сміявся війт.— А дивіть, як ставиться! Нікому нічого не винен! Ну, ну, дай-то боже! Зараз будемо видіти. А скажи-но ти мені, невинний чоловіче, де ти того забитого жида подів, що ти його вчора поночі віз?

Мені нараз мов луда з очей спала. Як не зарегочуся, як не зайдуся сміхом, то гунцвот не моє ім'я, коли я так реготався від уродження свого. Троха, кажу вам, на землю не покотився зо сміху.

Війт став як тото теля, що о нові ворота вдариться. Але далі знов визвірився на мене.

— Куме, я тобі по добру кажу, не смійся, признайся до всього, то вже я вставлюся за тобою, аби тебе високий

суд не повісив, аби тобі життя дарував. Не відпирайся, коли не хочеш на шибениці ногами перебирати.

Я ще дужче зареготався, аж за живіт руками держуся. Се й зовсім розлютило війта.

— В'яжіть його! — крикнув він десятникам.

— Але ж, пане війте! — сказав я, отямившись.— Постійте, я вам у всім признаюся, навіть ласки вашої не буду просити в суді. Вже як маю висіти за одну ногу, то радше за обі!

— Признаєшся?

— Але ж розуміеся!

— Ну, де ж той забитий жид? Ще єси його не закопав під вугло?

— Ні, ні!

— Ну, а де ж він?

— Таки лежить у стодолі.

— Ходи, покажи нам!

Взяв я ключ, ідемо. Гляджу, аж під стодолою варта. Ну, богу дякувати! І Савка тут! Ще ліпше. А народу находилася повна обора. Що то, вість рухнула по цілім селі, що «деревляний філософ» жида забив та й під вугюм закопати хотів. Я йду посеред тої глоти та й усміхаюся, а ту мир божий лиш: шу, шу, шу! буцімто: адіть, і вішати його будуть, а він собі байдуже! що то «деревляний філософ»!

Прийшов я підо двері, а десятники все коло мене! От ворив...

— Ну, прошу, пане війте, осьде той забитий жид!

Війт позирнув і очі витріщив.

— А-а-а! Ба, то що?

— Тото саме, що я вчора віз поночі. Скринька до різання січки.

Тут увесь нарід, що товпився довкола стодоли, як не зарегочеся, то господи твоя воля! Певно, аж у небі чути було той регіт. І десятники, і присяжний, і польові — всі реготалися, навіть війт усміхнувся і зачав мене перепрашати за цілу тоту оказію та й за те, що повірив дурному Савці. Сміху на ціле село. А скриньку мою як зачали того дня трібувати, то мені п'ять околотів соломи порізали! От так-то я і до скриньки прийшов, і з цілої громади сміх зробив!

23 жовтня 1881.

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

ПОВІСТЬ

І

Сонце досягало вже полудня. Годинник на ратушевій вежі вибив швидко і плачливо одинадцяту годину. Від громадки веселих, гарно повбираних панів-обивателів дрогобицьких, що проходжувалися по «плянтах» коло костела в тіні цвітучих каштанів, відділився пан будовничий і, вимахуючи блискучою паличкою, перейшов через улицю до робітників, занятих при новорозпочатій будові.

— Ну, що ж, майстер,— крикнув він, не доходя,— готові ви вже раз?

— Все готово, прошу пана будовничого.

— Ну, то кажіть же вдарити «раст»!

— Добре, прошу пана! — відповів майстер і, обертаючися до помічника, що стояв побіч нього і докінчував обтісувати величезну фундаментову брилу попелівського піщаника, сказав: — Ану, Бенедю, тумане якийсь! Не чуєш, що пан будовничий кажуть раст бити?.. Живо!

Бенедьо Синиця кинув з рук оскард і поспішив сповнити майстрів розказ. Перескакуючи через розкидане кругом каміння, задихавшись і посинівши з натуги, він біг, що було моці в його тонких, мов скіпи, ногах, ід високому парканові. На паркані завішена була на двох мотузках дошка, а побіч неї на таких же мотузках висіли дві дерев'яні довбеньки, котрими бито о дошку. Се був прилад, котрим давалось знак, коли починати або кінчати роботу. Бенедьо, добігши до паркану, хопив довбеньки в обі руки і з усеї сили загримав ними о дошку.

Калать! калать! калать! — роздалося радісне голосне гавкання «дерев'яної суки». Так муляри звали образово сесь прилад. Калать! калать! калать! — гримотів Бенедьо

Обкладинка збірки оповідань І. Франка «Галицькі образки» (Львів, 1885)

— Чи ти не знаєш як перо держати?

— Не знаю! — прошепотів Мирон.

— Що? — ревнув Валько. — Я тобі не показував уже десять раз не раз?...

Мирон зачудувані очи встромив у розлючене Валькове лице. Але замість відповіди Валько стиснутим кулаком ударив хлопця в лице. Малий Мирон, мов косою підтятий, повалився на лавку а з лавки на підлогу. Кров обілляла його лице.

— Підойміть його! — крикнув Валько. З задної лавки прискочили два, ті самі, що перед хвилею парили Йонку, і підняли зомлілого Мирона. Його голова не держалася на вязах і хилилася до долу, мов у мерця.

— Біжіть по воду! — командував далі Валько і ще раз поглянув на Мирона.

— То що за хлопець? — спитав він.

— Мирон — відповів „*цензор*“, найстарший віком і найдужший силою в клясі, котрого отцове настановили наставником над товаришами.

— Що за одна? — питав далі Валько.

— Одного хлопа син з Н.... ....

— Хлопський син! Тьфу, якого біса тим хлопам пхатися сюда! — проворкотів Валько. У него відлягло від серця. Він зачав був троха побоюватися свого вчинку, але хлопський син, — значиться, можна его бити і зобижати, як хочеш, ніхто за хлопським сином не впімнеся!

Валько не похибився в своїй рахубі. Ніхто не впімнувся за хлопським сином. Нелюдський поступок учителя-економа уйшов йому гладко, так як і многі его нелюдські поступки. Тілько в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим насінем обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства.

1879.

Сторінка тексту оповідання І. Франка «Schönschreiben» з правкою автора

без упину, всміхаючись до дошки, котру так немилосердно катував. А всі муляри, заняті кругом на широкім плацу: хто тесанням каміння на фундаменти, хто гашенням вапна в двох глибоких чотиригранних вапнярках, усі копатільники, що копали ями під підвалини, теслі, що взаді, мов жовни, цюкали, сбтісуючи здоровенні ялиці та дубове дилиння, трачі, що різали тертиці ручними пилами, цеглярі, що складали в стоси свіжо привезену цеглу,— весь той різнородний робучий люд, що снувався, мов мурашки, по плацу, двигаючи, цюкаючи, хитаючись, стогнучи, потираючи руки, жартуючи та регочучись,— усі зупинилися і перестали робити, мов величезна, стораменна машина, котру одно подавлення крючка нараз спинить в її скаженім ході.

Калать! калать! калать! — не переставав завзято гукати Бенедьо, хоть усі вже давно почули гавкання дерев'яної суки. Муляри, що стояли схилені над камінними брилами та з розмахом ценькали о твердий піщаник, аж час від часу іскри пирскали з-під оскарда, тепер, покинувши свої прилади, випростовували крижі і роздоймали широко руки, щоби захопити якнайбільше воздуху в груди. Деякі, котрим вигідніше було клячіти або чяпіти при роботі, звільна піддвигалися на рівні ноги. В вапнярках шипіло та булькотіло вапно, немов лютилось, що його наперед спражено в огні, а тепер назад вкинено в воду. Трачі такій лишили пилу в недорізанім брусі; вона повисла, спершися горішньою ручкою о дилину, а вітер хитав нею на боки. Копатільники повстромлювали рискалі в м'яку глину, а самі повискакували наверх з глибоких ровів, вибраних під підвалини. Між тим Бенедьо вже перестав гримати, а весь робучий люд, з обтрясинами цегли та глини, з трачинням та оприсками каміння на одежі, руках і лицях, почав збиратися на фронтовий угол нового будинку, де був головний майстер і пан будовничий.

— А як, прошу пана, спустимо сей камінь на місце? — спитав будовничого майстер, опершися грубою крепкою рукою на обтесану підвалину, котра, хоть лежала плоским боком на невеликих дерев'яних валах, все-таки сягала майстрові трохи не по пояс.

— Як спустимо? — повторив протяглим голосом будовничий, зирнувши крізь монокль на камінь.— Ну, проста річ, на дрюках.

— А може, воно троха небезпечно, прошу пана? — закинув майстер.

— Небезпечно? А то для кого?..

— Ну, та певно, що не для каменя, а для людей,— відповів усміхаючися майстер.

— Е-е-е! Що тото! Небезпечно!.. Не бійтеся, нічо нікому не станеся! Спустимо!..

І пан будовничий поважно наморщив чоло та стягнув уста в три складки, немовто він уже наперед силується і натужується, спускаючи камінь на призначене для нього місце.

— Спустимо безпечно! — повторив ще раз, і то з такою певністю, немов переконався, що його сили вистачить на таке діло. Однако майстер-недовірок похитав головою, але не сказав нічого.

Тим часом і прочі обивателі, що досі громадками проходжувалися по «плянтах» довкола костела, на голос дерев'яної суки почали звільна стягатися теж ід новій будові, а поперед всіх сам властивець нової будови, Леон Гаммершляг, високий і статний жид, з кругло підстриженою бородою, прямим носом і червоними, мов малини, устами. Він був нині дуже веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв, видимо, ціле товариство, бо всі громадилися і тиснулися круг нього. Далі, в другій громадці, прийшов і Герман Гольдкремер, найповажніший т[о] є[сть] найбагатший з усіх присутніх обивателів. Він був більше здержаний, тихий, а навіть трохи чогось маркітний, хоч і старався не показувати того. Далі йшли ще другі підприємці, багачі дрогобицькі і бориславські, деякі урядники та один околичний дідич, великий приятель Гаммершляга, певно, тому, бо весь його маєток був в Гаммершляговій кишені.

Ціле те товариство в модних чорних сурдутах, в пальтотах з дорогих матерій, в блискучих чорних циліндрах, в рукавичках, з лісками в руках і перстенями на пальцях, дивно відбивало від сірої маси робітників, пестріючої хіба червоною краскою цегли або білою краскою вапна. Тільки веселий гамір одних і других мішався докупи.

Цілий плац на розі улиць Панської і Зеленої заповнений був людьми, деревом, камінням, цеглою, гонтям, купами глини і подобав на велику руїну. Тільки одна дощана буда, трохи понижче в невирубанім саду, мала вид живий і принадний. Вона була прикрашена зеленою

ялиною від входу, всередині обвішана диванами, в ній і довкола неї крутилися прислужники з криком та проклаттями. Приготовляли перекуску, котрою Гаммершляг хотів учтити закладини нового дому. І ще один незвичайний гість з великим подивом придивлявся цілому тому натовпові людей і предметів. Се була невелика особа,— а проціпь усі на неї ззиралися цікаво і якось дивно.

— Ти, Бенедю,— спитав якийсь замазаний глиною робітник,— а то на яку пам'ятку того щигля сюда вивісили?

— А, щось-то вже вни з ним гадають робити,— відповів Бенедьо.

Всі робітники перешіптувалися між собою і позирали на щигля, що скакав в дротяній клітці, завішеній на друці над самою ямою, але ніхто не знав, нащо він. Навіть майстер не знав, хоть надавав собі премудрий вид і на запитання робітників відповідав:

— Аякже, все би-сь хтів знати! Постаріешся, як усе пізнаеш!

А щиголь між тим, отямившися з першого переляку при першім напливі цілої тої товпи народу, скакав собі по щебликах клітки, теребив конопляне сім'я дзьобиком, а часом, ставши на верхній щеблик, тріпотав червоножовто-басманистими крильцями і щебетав тонесенько: тікілі-тлінь! цюррінь, цюррінь! куль, куль, куль!..

З-між натовпу гомонячих людей визначилася нараз голова Леона Гаммершляга, визначився його голос. Він вискочив на підвалину і обернувся до всього товариства:

— Мої панове, сусіди і добродії!

— Тихо! тихо! пст! — загомоніло кругом і утихло.

Леон говорив далі:

— Дуже, дуже вам дякую, що ви були такі добрі почтити мене своїм приходом на нинішній, такий важний для мене обхід...

— О, просимо, просимо! — загомоніло кілька голосів, грубих і тонких.

— Ах, ось і наші дами їдуть! Панове, передовсім ходім дами привітати! — І Гаммершляг щез знов у товпі, а кілька молодших панів пішло на улицю, де саме надкотило кілька бричок з дамами. Панове помогли їм повилазити з бричок і попідруч повели на плац, де зроблено для них місце тут же близ величезної камінної брили.

Дами ті — були то по більшій часті старі і погані жидівки, котрі недостачу молодості і красоти старались покрити пишним і виставним багатством. Шовки, атласи, блискуче каміння і золото так і сяло на них. Вони щохвилі осторожно обзирали свої сукні, щоб не сплямити дотиком о цеглу, каміння або о не менше брудних робітників. Одна тільки Фанні, донька Гаммершляга, визначувалась з-поміж дам именно тим, чого їм нестaвало,— молодістю і красотою, і виглядала між ними, мов розцвітаюча півонія між відцвівшими будяками. Круг неї тож і громадились молодші з товариства, і швидко там зійшлася купка, в котрій пішла оживлена, голосна бесіда, між тим коли прочі дами, по перших звичайних викриках подиву, по перших більше-менше пискливих та вивчених жиченнях властивцеві всякого щастя, сталися досить тяжкі на слова і почали розглядатися довкола, немов дожидаючи якоїсь комедії. Тим ожиданням швидко заразилися й другі. Веселий гомін умовк. Бачилось, що разом з дамами налетів на товариство дух нуди і якоїсь силуваної здержаності, котра нікому на ні на що не здалася.

І Гаммершляг якось немов збився з пантелику. Він мов забув, що перед хвилею почав був говорити бесіду, і снувався то сюди, то туди, зачинав то з одним, то з другим розмову про речі посторонні, але все то якось не клеїлося. Нараз побачився супроти Германа, що стояв мовчки, опертий о стос дерева, і озирав цілий плац, немов забирався його торгувати.

— А що ж вашої пані нема, дорогий сусідо? — сказав Леон, усміхаючись.

— Даруйте,— відповів Герман,— вона, певно, щось нездорова.

— Ах, дуже міні жаль! А я надіявся...

— Але що,— відказав задобрюючи Герман,— хіба ж то вона така велика особа! Обійдеся про ню!

— Ні, коханий сусідо! Прошу так не казати, що невелика особа... Як же так?.. От моя Фанні, бідна дитина,— як вона була б щасливою, якби мала таку матір!..

Неправда тих слів аж била з лиця і очей Леонові, але уста, послушні наказові волі, говорили, а розум силяв їх докупи, як того вимагав інтерес.

Але ось від лану, де на сході видно було височезну побілену божницю, почувся великий крик і гамір. Всі гості і робітники звернули очі в той бік. По хвилі пока-

залася на улиці мов чорна гоготяча хмара,— се був кагал жидівський з рабином всередині, котрий мав звершити обряд посвячення підвалин нового дому.

Швидко цілий плац був залитий жидами, котрі, своїм звичаєм, говорили всуміш, голосно і борзо, снували, мов мурашки в розваленій купині, оглядали все і немов таксували все очима, а відтак зітхали та похитували головами, немовби разом і дивувалися багатству Леона, і жалували, що багатство тото в його, а не в їх руках. Немногі панки-християни, що тож були в тій купі, нараз помовкли і повідсувалися набік, чуючися не в своїй тарілці. Околичний дідич хмурився і закусував губи зо злості, видячись в тім жидівськім натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього. Він, певно, в душі кляв сердечно свого «щирого приятеля Леона», але прецінь не втік, а достояв до кінця обряду, по котрім мала наступити перекуска.

Загальний гамір на плацу не тільки не вгавав, але ще й побільшився. Щиголь, перепуджений наглим напливом того чорного крикливого люду, почав перхати по клітці та битися о дротики. Рабина, старого сивого жида з довгою бородою, вели два школьники попід руки і привели аж із самій підвалині. Стиск зробився довкола такий, немовби кождий жид хотів бути ту ж коло самого рабина, незважаючи, що там нема місця на тілько люду. Серед тиску і крику товпи не чути було й того, що читав рабин над підвалиною. А тільки коли школьники час від часу в відповідь на його молитву викрикували «умайн», себто «амінь», тоді й уся проча товпа повторяла за ними «умайн».

Вдарила дванадцята година. На дзвініці коло костела, тут же насупротив нової будови, загудів величезний дзвін, звіщаючи полудне. За ним зателенькали й усі другі дзвони на дрогобицьких церквах. Бачилось, що цілий воздух над Дрогобичем застогнав якимись плачливими голосами, серед котрих ще плачливіше і сумніше роздавалося те безладне різноголосе «умайн». Робітники, почувши дзвони, познімали шапки і почали хреститися, а один школьник, підійшовши до Леона і вклонившися йому, почав шептати: — Най бог благословить вас і зачате вами діло. Ми вже скінчили.— А відтак, похиляючися ще ближче до Леона, сказав тихіше: — Видите, пан-біг добрий післав вам знак, що все піде вам щасливо, що тільки загадаєте.

— Добрий знак? А то який? — спитав Леон.

— А не чуєте, що християнські дзвони самі добровільно роблять вам службу і кличуть на вас благословенство християнського бога? То значить, що християни все будуть вам добровільно служити. Будуть помагати вам осягнути то, що собі загадаєте. Ті дзвони — то добрий знак для вас!..

Коли б Леон учув був таку бесіду при других, він би, певно, був насміявся з неї. Він рад був удавати про око вільнодумного чоловіка, але в глибині серця так, як усі малорозвиті і самолюбні люди, був забобонний. Тож і тепер, знаючи, що ніхто не чув школьникової бесіди, він приймав дуже радо добру ворожбу і віткнув десятку в надставлений школьників кулак.

— Се для вас і для школи,— шепнув Леон,—а за добрий знак богу дякувати!

Школьник, урадуваний, став знов на своє місце коло рабина і сейчас же почав перешіптуватися з другим школьником, котрий, очевидно, питав його, кілько дав Леон.

А тим часом пан будовничий принявся вже до свого діла і почав комендерувати робітниками.— Ану, до дрюків! — кричав.— Бенедьо, тумане вісімнадцятий, де твій дрюк?..

Гармидер на плацу ще побільшився. Рабина відвели набік, жиди розступилися, щоб дати місце робітникам, котрі мали зрушити з місця величезну підвалину і впустити її на приналежне місце в викопаний глибокий рів. Дами цікаво тислися наперед і сопіли серед натовпу; вони були дуже цікаві побачити, як то буде сунутися тота величезна каменюка. Тільки щиголь цвіріньокав весело в клітці, та сонце широким неприглядним лицем всміхалося згори, з-посеред темно-синього безхмарного неба.

Всі прикази будовничого сповнено швидко. Півперек невеличкої доріжки, куди треба було просунути камінь, покладено чотири вали, так само загрубі, як ті, на котрих він тепер спочивав. Такі ж самі два вали положено півперек ями, в котру треба було камінь спустити. Робітники окружили його з дрюками в руках, мов ладились буками всилувати його до руху і зламати його камінну упертість. Деякі жартували і сміялися, називаючи підвалину сірою коровою, котру так багато люда отсе заганяє до стайні.

— А поступися, маленька! — гейкнув один, поштуркуючи камінь рукою. Але ось роздалася команда будовничого, і все утихло. На цілім многолюднім плацу чути було тільки сапання людей та цвірк щигля в клітці.

— Ану, рушайте! Раз, два, три! — крикнув будовничий. Десять дрюків, мов десять величезних пальців, підхопило камінь з обох боків, і він звільна покотився по валах, важко хрустячи ними о підсипаний шутер.

— Гурра! Гей! А скобочи-но го, най ся рушає! — закричали весело робітники.

— Далі! — кричав серед тих голосів будовничий.

Робітники знов натужилися. Знов захрустів шутер, заскрипіли вали під тягарем, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед. На лицях присутніх гостей виднілася радість, дами всміхалися, а Леон шептав до котрогось свого «сусіда»:

— І що то! Говоріть, що хочете, все-таки чоловік — пан природи! Нема такої сили, котрої б він не переміг. Ось скала, тягар, а й тота рушається по його приказу.

— А особливо прошу зауважити,— додав «сусід»,—що за сила в товаристві людей! Злученими силами чуда доконуються! Хіба ж сам-один чоловік потрафив би щось подібного?..

— Так, так, злученими силами, се велике слово! — відповів Леон.

— Гурра враз! Ану! — кричали радісно робітники. Камінь уже був над ямою, спочивав на двох поперечних лігарях, котрі по обох берегах ями своїми кінцями глибоко вгризлися в землю під його вагою. Але тепер діло було найтрудніше — спустити камінь відповідно вдолину.

— Ану, хлопці, живо, до дрюків! — комендерував будовничий. Робітники розскочилися в один миг на оба боки рову і підсадили п'ять пар підойм під камінь.

— Попід ребра го! Так, щоби му аж серце підскакувало, — жартували робітники.

— А тепер підносіть догори! А як скоро лігарі відвержені набік, то, як скажу: «Ну» — всі разом вихапуйте дрюки і враз від ями! Розумієте?

— Розуміємо!

— Але всі враз! Бо хто запізниться, то біда буде!

— Ну, ну! — крикнули робітники і разом налягли на підойми, щоби підважити камінь догори. І справді, він звільна, мов неохітно, відділився від лігарів, на котрих

лежав, і піднісся на кілька цалів вгору. Всіх серця мимоволі дрижали. Робітники, посинівши від натуги, держали камінь на підоймах над ямою, ждучи, заки шнурами витягнуть з-під нього лігарі і заки будовничий не дасть знаку,— вихапувати дрюки з-під каменя.

— Ну! — гаркнув нараз будовничий серед загальної тиші, і дев'ять робітників разом з дрюками пирсло в противні боки. А десятий? Разом з глухим лоскотом каменя, спадаючого на призначене місце, почули згромаджені і глухий, пронімаючий зойк.

— Що се такого? Що се такого? — загомоніло кругом. Всі почали знов тиснутися, гомоніти та допитуватися, що се такого сталося.

Сталася проста річ. Дев'ять робітників вихопило одночасно свої підойми з-під каменя, а десятий, помічник мулярський, Бенедьо Синиця, не встиг сього на час зробити. Одна хвилинка запізно, але та хвилинка могла його згубити. Камінь усім своїм тягарем шарпнув йому підойму і вирвав з рук. Підойма заїхала Бенедя півперек — щастя, що не по голові, а тільки в бік. Бенедьо лиш раз зойкнув і впав мов неживий на землю.

Густим клубом пирснув догори пісок, де впала розмахнена підойма. Робітники в смертельній тривозі кинулися до Бенедя.

— Що то таке? Що таке? — гомоніли гості.— Що сталося?

— Підойма забила чоловіка.

— Забила? Йой, боже! — далося чути між дамами.

— Ні, не забила, живий! — роздалось з-між робітників.

— Живий! А! — відсапнув Леон, котрого крик Бенедя вхопив був, мов кліщами, за серце.

— А дуже скаліченій?

— Ні, не дуже! — се був голос будовничого, котрий також при тім случаї несподівано почув, як під ним ні з сього ні з того дилькотіли коліна.

Товпа гомоніла і тиснулася довкола скаліченого. Дами охали та пищали, кривлячи уста та виставляючи напоказ, які-то вони чулі та м'якого серця. Леонові все ще щось невиразно шуміло в голові, і думки не могли зібратися докупи. Навіть щиголь у своїй клітці ціпотів жалібно та перхав по кутах, неначе не міг дивитися на людську муку. А Бенедьо все ще лежав на однім місці, посинілий, як боз,

зомлілий, зі зціпленими зубами. Підойма зачепила його острим суком о бік, продерла опинку і сорочку і фалатнула в клубі діру, з котрої пустилась кров. Але підойма засягнула і трохи вище, по голодниці, і через те іменно позбавила його на хвилю віддиху.

— Води! Води! — кричали робітники, що заходилися тверезити Бенедя і перев'язувати його рану. Принесено воду, перев'язано рану і затамовано кров, але відтерти зомлілого годі було. Удар був дуже сильний і в небезпечне місце. Над цілим товариством залягла знов хмара непевності.

— Возьміть го винесіть отам на вулицю! — крикнув вкінці Леон.— А ні, то занесіть додому та прикличте доктора!

— Живо, живо! — підганяв будовничий.

Заки два робітники взяли Бенедя за руки і ноги та понесли крізь натовп людей на вулицю, до будовничого ззаду підійшов майстер мулярський і діткнувся його плеча рукою. Будовничий зіснувся і обернувся напруго, мов за дотиком пекучої кропиви.

— А видите, пане будовничий, я добре казав...

— Що, що таке? Хто казав?

— Я казав,— шептав стиха, спокійно майстер,— не спускати камінь на дрюках, бо небезпечно.

— Е, дурень ти! От мудь, не що інше а п'яний був, не відскочив, хто йому винен! — відповів офукливо будовничий і відвернувся. Майстер стис плечима і замовк. Але будовничий почув шпильку внутрі і трохи не пінився зо злості.

Між тим пора було кінчати закладини. Школьники спровадили рабина на малу, досить вигідну драбинку, і він зліз по ній на дно рову, де на призначенім місці лежав фундаментовий камінь. На верхній площі каменя була видовбана чотиригранна, досить глибока ямка, а довкола неї червонілись свіжі плями крові, що бризнули з рани Бенедя. Рабин промуркотів ще якусь молитву, а відтак перший кинув невеличкий срібний гріш до видовбаної в камені ямки. За ним то само школьники, а відтак почали й прочі гості злазити східцями і кидати хто більші, хто менші монети в підвалину. Дами скрикували та хиталися на східцях, піддержувані мужчинами, тільки Леонова дочка Фанні гордо і сміло злізла до ями і кинула дуката. По дамах почали й панове один по другім спускатись до

підвалини. Потомок польської шляхти ішов тут же за Германом і косо глянув на багатого капіталіста, коли той бренькнув блискучим золотим дукатом; шляхтич мав лиш срібного ринського в кишені, але, щоб не покпитись зі своїм шляхетським гонором, живо відоп'яв від манжета золоту спинку і кинув її до ямки.

Довго тягнувся ряд гостей, довго бреньчало золото та срібло, сиплючись у камінну ямку та заливаючи її блискучою хвилею. Робітники, що стояли над ямою, чекаючи на розказ майстра, зависно гляділи на цілий той обряд. Но ось уже кидання грошей скінчилось — ямка мало що не повна. Леон, що досі стояв при східцях і всіх виходячих з ями приязно стискав за руки (з Германом та шляхтичем він на радощах навіть поцілувався), тепер виступив наперед і казав принести плиту та цемент, замурувати фундамент. Робітники кинулись сповнити його волю, а він сам тим часом підійшов ід клітці з щиглем.— Тікілі-тлінь! Цюрінь, цюрінь! Куль-куль-куль! — щебетала пташина, не надіючись собі лиха, коли Леон зближався. Тонкий чистий спів щигля дзвенів у тихім воздусі, мов скло. Довкола всі втишилися, цікаво позираючи на закінчення важкого обряду закладин. Леон зняв клітку з птахом із стовпа і, держачи її догори, проговорив:

— Мої дорогі сусіди, а нині гості! Великий се день для мене, дуже великий. Чоловік, що сорок літ блукався по безлюдних пустинях та бурливих морях, нині перший раз побачився близьким супокійного пристанівку. Тут, в щасливім місті Дрогобичі, я задумав увити собі гніздо, котре би було красою і славою міста...

— Браво! браво! — закричали гості, перериваючи бесіду. Леон поклонився з усміхом і говорив дальше:

— Батьки наші навчали нас, що, хотячи зачати якесь діло щасливо, хотячи довершити єго щасливо і хотячи уживати єго плодів щасливо, треба передовсім з'єднати собі духів місця. Ви вірите в духів, ласкаві панство? Може бути, що є між вами хто, що в них не вірить. Я — признаюсь вам — вірю в них. Тут, в тій землі, в тих брилах каміння, в тім сичучім вапні, в людських руках і головах — у всім тім жиють духи, сильні, таємничі. При їх тільки помочі стане мій будинок, моя твердиня. Вони тільки будуть її підпорою і обороною. І тих-то духів поєднати, жертвою поєднати, кровавою жертвою,— се ціль нинішнього великого обряду. Щоб достаток і добробит,— не для мене,

а для цілого міста — цвіли в тім домі, ви ласкавими руками кинули в сю камінну борозду золоте сім'я. Щоб здоров'я, веселість і краса — не для мене, а для цілого міста — цвіли в тім домі, я жертвую духам сього місця сього живого, здорового, веселого і гарного співака!

При тих словах Леон встромив руку до клітки.— Пі-пі-пі! — запищала пташина, перхаючи і ховаючись по кутах, однак Леон живо зловив її і виняв з клітки. Щиголь скоро в руці замовк, тільки дивився довкола заляканими очима. Його червонопері груди виглядали мов велика кровава пляма в Леоновій руці. Леон виняв червону шовкову нитку і зв'язав нею щиглеві крила і ноги, а відтак зійшов східцями в долину до фундаменту. Всі довкола мовчали, мов під якимось тиском. Робітники наднесли велику плиту і довкола чотиригранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір. Тоді Леон, прошептавши ще якісь слова, зняв перше з пальця золотий перстень і кинув його до прочого скарбу в камінній дучці, а відтак положив наверх щигля. Пташина лежала спокійно на холоднім смертельнім ложі з золота і срібла, тільки головку звернула догори, до неба, до своєї ясної, чистої вітчини,— но зараз велика плита прикрила зверху той живий гріб, затверджуючи будуще щастя дому Гаммершлягів...

В тій хвилі Леон поглянув вбік і побачив на фундаменті сліди іншої жертви — кров людську, кров помічника мулярського, Бенедя. Та кров, застила вже на камені, вразила його до глибини душі. Йому повиділось, що, відай, чи не «духи місця» жартують собі з його слів і беруть зовсім не таку марну жертву, як його жертва. Йому повиділось, що тая друга, страшна, людська жертва ледве чи вийде йому на користь. Краплі крові, закріплої на камені, в темнім прокопі виглядали, мов чорні голови залізних гвоздів, що вертять, дірявлять і розточують підвалини його пишної будови. Йому стало нараз якось холодно, якось тісно в прокопі, і він вихопився чимборше наверх.

Гості тислися до нього з жиченнями. Герман стиснув йому руку і промовив голосно:

— Най той невеликий скарб, засіяний приязними руками в підвалину вашого дому, росте і множиться в тисячу раз! Най стане підвалиною слави і багатства вашого роду!

— І так, як ваш дім нині засновуєсь на підвалині з каменя і золота,— додав з другого боку також голосно шляхтич,— так най щастя і розцвіт вашого роду віднині основуєсь на щирій приязні і прихильності всіх людей.

Леон радісно стискав руки своїм гостям, радісно дякував їм за їх приязнь і услугу, радісно прирікав працювати надальше тільки в товаристві і для товариства,— а все-таки в серці його лежав ще холодний сумерк, крізь котрий грізно виднілися великі чорні краплі крові, мов живі залізні гвозді, пробиваючі і розточуючі незначно підвалини його щастя. Він чув з усіх слів своїх гостей якийсь холод, за котрим, бачилось, чатувала скрита глибоко в їх серцях зависть.

Між тим робітники під проводом будовничого замурували з усіх боків фундамент і виводили швидко стіну в середині прокопу. Вдарила перша година.

— Ну, досить, люди, на нині роботи! — крикнув Леон.— Треба й вам троха забавитись. Таких днів, як нинішній, в моїм житті небагато, най же і для вас він буде празником. Тут вам сейчас принесуть пива і закусок, а ви, майстер, уважайте на порядок!

— Добре, прошу пана!

— А вас, мої дорогі гості, прошу за собою. Фанні, дитинко, будь господинею і займися дамами! Прошу, прошу!

Гості, весело гуторячи, пішли поміж купами цегли, каміння та дерева до дощаної, вінцями та різнобарвними хоругвками устроєної буди на перекуску. Тільки рабин і школьники та деякі другі «хусити» пішли геть, не хотячи засідати при однім столі з «трефняками».

Поки в буді серед веселого гамору пани гостилися, робітники сиділи в широкім кругі під голим небом на камінні. Два помічники наливали пиво, другі два розносили різники хліба та сушену рибу. Однако робітники були якось дуже мовчазливі. Случай з Бенедьом щемів іще всім унутрі, ба і весь той дивний жидівський обряд закладин дуже їм не сподобався. Хто вигадав живу пташину замуровувати? Ніби то принесе щастя? А втім, може й так... Адже добре то якийсь вигадав: «панам весілля, а курці смерть». А тут ще й ті робітники, що відносили Бенедя додому, повернули і стали розповідати, як стара Бенедьова мати перепудилась і заплакала тяженько, побачивши свого єдиного сина, зомлілого, окровавленого.

Зразу, бідачка, гадала, що вже по її синові, але коли їм удалося Бенедя протверезити, то так утішилася, мов дитина: заскакує коло нього і цілує, і плаче, і йойкає, так що аж серце крається чоловікові.

— Знаєте що, хлопці,— озвався майстер,— треба би зробити яку складку та підрятувати бідних людей, бо заки він буде слабий та незарібний, то я й не знаю, з чого їм обоїм вижити. Адже стара іглою не занипає на тілько!

— Правда, правда! — закричали робітники з усіх боків.— Скоро по виплаті, то кождий по п'ять крейцарів, нам уйма невелика, а їм добро.

— Ну, а будовничий,— озвався котрийсь муляр,— він нічо не дасть? Адже ціле нещастя через него!

— Та й ще добре ще, що на тім сталося,— сказав другий.— Та то камінь міг і п'ятьом так само заїхати!

— Тре му казати, най також причиниться на бідного скаліченого.

— Але вже ви кажіть,— сказав майстер,— я не буду.

— Ну та що, скажемо ми гуртом,— озвалися голоси.

Саме в тій хвилі вийшов будовничий з буди від гостей, щоб поглянути на робітників. Його лице вже налилось широким рум'янцем від випитого вина, а блискуча паличка дуже живо літала з одної руки до другої.

— А що, діти! — крикнув він, підходячи до кружка.

— Все добре, прошу пана,— відказав майстер.

— Ну, так ми ся й справуйте! — і хотів іти назад.

— Ми би до пана мали одну просьбу,— дався чути голос з-поміж робітників. Будовничий обернувся.

— До мене?

— Так,— загули гуртом усі.

— Ну, що ж такого?

— Щоби пан були ласкаві причинитися до складки на того помічника, що го нині підоймою пришибло.

Будовничий стояв, не кажучи нічого, тільки сильніший рум'янець почав виступати на його лице,— знак, що просьба робітників неприємно його діткнула.

— Я? — сказав він вкінці з проволоком.— А ви відки до мене з тою просьбою приходите? Хіба я тому винен, чи що?

— Та, прошу пана, і ми не винні, але здаєся нам, годиться і таки треба помочи бідному чоловікові. Він слабий, якийсь час не буде міг робити, треба ж єму й матері старій чимось дихати.

— Як хочете, то му помагайте, а я відки до того приходжу! Першому-ліпшому непотребові помагай!.. Ще чого не стало!..— Будовничий відвернувся гнівно і пустився йти назад, коли втім котрийсь з робітників, обурений такою бесідою, сказав голосно:

— Ади, який пан! А сам тому найбільше винен, що Бенедя скалічило! От коби єго було так парнуло, то, певне би-м, не пожалував не то п'ять, а й десять крейцарів на такого дідовода!..

— Що? — ревнув нараз з усеї сили будовничий і прискочив до сидячих робітників.— Хто се говорив?

Мовчанка.

— Хто се смів говорити? Га?

Ніхто й не писнув.

— Майстер, ви ту сиділи: хто се сказав? Говоріть, а ні, то вас нажену з роботи замість того урвителя!

Майстер поглянув довкола по робітниках і сказав спокійно:

— Я не знаю.

— Не знаєте? То я вас віднині не знаю ту на роботі. Проч!

— То я сказав! — відозвався один робітник, встаючи.— Я сказав і ще раз кажу, що-с дідовід, коли не хочеш на бідного робітника дати. А о твою роботу я не стою!..

Будовничий стояв, мов скажений, і з люті не міг до слова прийти. Робітник між тим узяв свій «вінкель», кельню та міру і, попрощавшися з товаришами, спокійною ходою пішов ід ринкові. Прочі робітники мовчали.

— Га, драби, лайдаки!— гримав будовничий.— О, або він стоїть о роботу! Він би лиш лежав горі животом, як тота свиня в болоті. Але пождіть-но ви, навчу я вас порядку! Не такі у мене станете! А то урвителі!

І, ще весь телепаючись зі злості та кленучи всю «голоту», будовничий пішов назад до панського товариства.

В буді тим часом ішло дуже весело і гойно. По перекусці слуги позбирали миски і тарелі, а натомість понаставляли фляшок з вином і чарок. Чарки кружили живо. Вино звільна розпутувало язики, розбуджувало веселість та гомін. Пахучий дим з дорогих цигар клубився понад головами до дощаної стелі, плив тонкою струйкою крізь прорізане вікно. Слуги Леонові крутилися посеред гостей, подаючи їм, чого хто забажав. Гості одні сиділи

купками, другі стояли або ходили балакаючи, жартуючи або торгуючись. Леон не покидав Германа. Він нині перший раз ближче зійшовся з тим найбільшим бориславським тузом і почув до нього якусь дивну приязнь. Досі вони стояли против себе, як вороги. Леон допервa два роки тому прийшов до Борислава з готовим і чималим капіталом. Він був більше образований від Германа, добре знався на купецтві, читав деякі книжки гірничі і думав, що досить йому тільки явитись в Бориславі, а усе покориться перед ним, і він стане самовладним паном. Він наперед укладав собі плани, як то він закупить дешево обширні і найвідповідніші до копання частки грунту, як позаводить собі машини для скоршого і дешевшого видобутку земляних скарбів, як піднесе цілий нафтовий промисл і своєю волею буде піднімати і опускати ціни на всіх торгах. Між тим показалося на ділі зовсім не те. В Бориславі були вже свої сили, і то сили такі, з котрими йому не легко було мірятись, а найбільшою такою силою був Герман. Леон зразу лютився, побачивши, з якою нетайною неохотою приймають його давні бориславські предприємці. Особливо Герман, той простий, невчений жид-опучкар, був для нього сіллю в оці, і він старався все і всюди, де тільки міг, щипати його, а в товаристві ніколи не переминув поза звичайною чемністю показати Германові свою духову вищість. Герман знов мало робив собі з дотинків Леона, а шарпав його на полі інтересів: перехапував частки, котрі хотів купувати Леон, переймав його щонайліпших робітників, а при всім тім Леонові все показував такий вид, буцімто й нічого не знає. Сього було замного для Леона. Він побачив, що таким способом не дійде ні до чого. Правда, досі в Бориславі йому щастилося: він надибав на кілька багатих жил воску, кип'ячка тож в многих ямах ішла добре; але Леон справедливо боявся, що не завсігди щастя буде йому прихильне, що, може, часом і відвернеться від нього, а на такий случай ліпше мати сильних приятелів, ніж сильних ворогів. А тут ще й те причинилося, що по смерті жінки Леон забажав з часом осісти супокійно, утвердитися, пустити коріння в грунт і уживати на старість плодів свого неспокійного, запопадливого життя і забезпечити хороше життя своїй єдиначці. Тут уже конечна річ — мати кружок приятелів, а не ворогів. При тім же він зачув, що у Германа є син-єдинак у Львові в практиці купецькій,— і думка його

прямо стрілила туди: Германів син і його Фанні — то пара; два найбільші силачі по капіталу, замість боротися і підкопувати один другого, сходяться, зв'язані тісним вузлом родинним, і — думка Леонова будувала золоті замки на тій тривкій підвалині.

— Бачите, дорогий сусідо,— говорив він до Германа,— сам не знаю, що таке, що так мені дуже затужилося за своїм спокійним, тихим і щасливим пристановком. А то досі чоловік був, як та перелетна птиця: то тут, то там. Ні, пора вспокоїтися!

— І я то кажу,— сказав Герман, що чинився, немов тая бесіда дуже його займає.

— Не дав мені бог сина, так, як вам,— га, але є у мене дочка, сердешна дитина. Бачити її щасливою, з любим чоловіком, в крузі діточок — ох, то єдина ціль мого життя...

— Дасть бог, що й теє вам сповниться.

— Га, я дуже того бажаю... Ах, і ще так кружок добрих приятелів, таких, як ви, любий сусідо,— ні, більше би мені нічого до щастя не хибувало...

— Ну, щодо мене,— сказав усміхаючись Герман,— я з Дрогобича не втечу, мене можете мати завсігди на свої услуги.

— О, я знаю,— сказав Леон і кріпко стиснув Германову руку,— я знаю, що ви щирий, добрий чоловік! Не повірите, як я віддавна бажав з вами ближче познакомитися... А що ж ваш син? Правда, я не маю честі знати його лично, але він уже наперед милий мені і дорогий, як своя власна дитина.

Герман трохи скривився на згадку про сина, мов нараз в медівнику схрупнув зерно перцю.

— Мій син,— сказав він неохітно,— дякую вам за ласкаве запитання! От, працює, що може.

— Ну, того й не кажіть! — скрикнув Леон.— Я й сам знаю, що син такого батька, певно, й хвилі не просидить дармо! Ех, дорогий сусідо, який би я був щасливий, якби-то ми могли взятися оба докупи, зійтися близько у всім, так, щоби...— він урвав і глядів на Германа, а Герман на нього, не вгадуючи, куди той цілить.

— Знаєте,— почав знов Леон,— нинішній день такий великий і щасливий для мене...— Саме серед тої розмови оба бесідники встали і підійшли до вікна, бо в буді зробилось душно. Герман виглянув у вікно надвір. Ледве відступив від вікна, коли нараз кусень цегли, мов стріла,

влетів крізь вікно саме туди, де стояв Герман. І якраз, коли Леон говорив про велике нинішнє щастя, цегла гепнула перед ним на стіл, в купу склянок. Болісно дзенькнуло і розприслося скло, а цегла полетіла далі і, ударившися ще о противну стіну, впала на землю. Всі позривалися з місць, а Герман поблід мов полотно: він догадувався, що цегла вимірена була в нього.

— Що се? Що се? Хто се такий? — почулися тривожні крики. Леон, Герман і ще деякі гості вилетіли надвір. Надворі тож крик.

— А лапай-но го, драба якогось! — кричав з усієї моці майстер.

— Хто ту цеглою кидаєсь? — крикнув і собі ж Леон.

— А он, прошу пана, якийсь драбуга-вуглярчук. Плентався ту по улиці, зазирав, зазирав, а далі як побачив отого пана (показав Германа) у вікні, та за цеглу,— як фурить, та втеки! Лапай го, лапай та на поліцію! — обернувся знов майстер до двох робітників, що гнали долів Зеленою улицею за утікаючим вуглярчуком в чорній, як смола, сорочці і в такій же опинці.

— Овва, то бестія втікає! Не здогонять! — говорив майстер. Робітники, що гнали за хлопаком, також, здається, були тої гадки, бо зупинилися задихані. Але один схилився, підняв камінь і шпурнув ним за утікаючим, що вже якраз був на скруті. Камінь вцілив вуглярчука в саму п'яту, і той, почувши біль, скрикнув, як скажений, і щез за муром. Крик той дивно вразив Германа.

— Ей, а се що за хлопак? — спитав він. Ніхто не знав вуглярчука. Але Леон глянув на Германа і аж злякався.

— Мій боже, а вам що таке?

— Нічо, нічо,— відказав Герман,— то, відай, від задухи. Щось мя ту, у грудях, стисло. Але той голос, той голос... якийсь такий дивний...

Леон не міг поняти, чим дивний той голос. Йому він видався зовсім звичайним. І Герман не вмів витолкувати собі, що се за голос,— йому здавалось, що він десь чув його, але де, не знав. То тільки знав, що якоюсь таємною недослідимою силою голос той збентежив у нім якісь страшні, давно забуті враження, якусь бурю, котрої сліди ще не загладились в його серці. Але що се такого, і як воно взялося, і як було зв'язане з тим диким, болісним викриком удареного вуглярчука, сього не міг Герман собі вияснити.

Леон між тим взяв його попід руки і повів в сад, під тінисті дерева, на пахучу, високу траву. Холоднавий, свіжий воздух живо вспокоїв Германа, і Леон зачав йому знов говорити про свої бажання і надії.

— Ах, як горячо я віддавна ждав такого дня, як нинішній! Як я бажав, щоб від нього починалася нова, спокійна, щаслива доба мого життя! Щоб в нім на всі боки понав'язувались для мене щасливі вузли! І ось прийшов той день, надії мої збулися, вузли нав'язані, крім одного і найважнішого... Ах, а ви, дорогий сусідо і приятелю, ви зробили б мене найщасливішим чоловіком у світі, якби помогли мені нав'язати той послідній, найважніший вузол!..

— Я? — спитав здивований Герман.— Який же то вузол?

— Що ту довго говорити, — сказав Леон і взяв Германа за обі руки,— моє найглибше, сердечне бажання, щоб наші діти, моя Фанні і ваш Готліб, були пара!

Герман мовчав. Думка ся не була для нього несподіванкою, але все-таки його се троха дивно діткнуло, що від Леона першого почув се предложення.

— Що ж ви, пристаєте? — спитав Леон.

— Гм, не знаю, як би то...— сказав нерішучо Герман.

— Ви вагуєтесь? Не вагуйтесь, дорогий сусідо! Хіба ж не видите тих користей, які з такого сполучення сплинуть на нас? Візьміть лиш то: ми оба, дві перші, смію сказати, сили бориславські, ми оба разом, споріднені, зв'язані докупи,— хто тоді опреся нам? Всі підуть за нашою волею, а хто не схоче, той за одним нашим замахом упаде в порох! Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначуєм ціни, закупуєм околичні села, ліси, каменоломи та копальні! Ціла околиця в наших руках. Не тільки торгові і промислові, але і політичні діла околиці в наших руках. Всі вибори йдуть, як ми хочемо, посли і репрезентанти говорять, що ми кажемо, боронять наших інтересів, пани і графи дбають о нашу ласку!.. Чи ви понімаєте? Ми сила, і доки держатись будем разом, дотя ніхто проти нас не встоїть! — І розогнений власними словами, Леон кинувся обіймати Германа.

— Пристаєте, дорогий приятелю, брате! — скрикнув Леон.

— Пристаю,— сказав Герман,— тілько не знаю, як моя жінка.

— Що, ваша чесна і розумна жінка мала б не хотіти щастя для свого сина і для моєї дитини? Ні, то не може бути! Ходім, ходім до неї. Я нині ще мушу залагодити се важне діло, і, скоро розійдуться гості, підем оба, представимо, поговоримо...

— Вона дуже любить свого сина, то правда. Але мені здається, що й вона кращої партії для нього не найде від вашої Фанні,— сказав Герман.

— Ах, дорогий приятелю! — скрикнув урадуваний Леон.— Що за щастя для мене нинішнього дня! Боже, що за щастя! Підем, підем!

II

Рука об руку йшли два приятелі бориславським трактом до Германового помешкання. Говорив більше Леон. Він був чоловік дуже вразливий і живо переймався всякою думкою. Невтомимо розточував він перед Германом щораз нові картини їх будущої величі й сили. Все з його уст ішло мов медом посолоджене, всі трудності так і щезали, мов сніг від сонця. Практичний і холодний Герман зразу не дуже подавався на ті золоті гори, але чим далі, тим більше Леон потягав і його за собою, і в його недовірливій голові звільна зачало також ворушитись питання: — А що ж, хіба ж се не може бути?..

З своїм сином Готлібом він здавна мав тілько гризоти та клопотів, що навіть ніколи не прийшло йому на думку ждати з нього чого-небудь путнього на будуще, не то вже будувати такі високолетні плани. От і недавно купець, у котрого Готліб від двох літ був на практиці, писав до нього, вже, може, сотний раз, що Готліб зле справується, діла не пильнує, гроші, прислані з дому, розкидає, мов безумний, над другими суб'єктами збиткується і бог зна яких дурниць не виробляє. «З жалем признати мушу,— писав далі купець,— що його дволітній побит в моїм складі не приніс для нього майже ніякої користі. Його знання в купецтві тепер таке саме, як було й спочатку»... Все те мимоволі насувалось Германові на думку тепер, коли Леон такими заманчивими красками малював йому будучність їх «домів» за полученням Готліба з Фанні. «Ще доки я жию,— думав Герман,— то, може, воно буде якось іти, але відтак?» Щоб Готліб змінився, поправився, на те треба хіба якого чуда, котрого Герман не надіявся.

Але все-таки він слухав Леонової бесіди, звільна піддавався її чаруючому впливові, немов на легкім човні пускався на тихе, лагідно хвилююче, вечірнім блиском озолочене море, і йому робилося якось так легко, любо, немов і справді вже сповнюються його найсміліші надії. «А що ж, хіба ж се не може бути?» — думалось йому, і на нього находила якась певність, немов усе те не тільки може бути, але й справді буде, мусить бути.

За той час оба приятелі від ринку зійшли вже долів, на місток, відки улиця почала знов підійматися догори, поміж двома рядами високих ясенів, поки не урвалася наверху, де блискучий позолочений хрест меркотів до сонця. Тут же за мостом направо починався обширний сад, обмурований високим муром. Далі мур кінчився, замість нього йшли штахети з дубових лат в мурованих стовпах з блискучими чорними наголовниками з поливаної глини. За тими штахетами був уже не сад, але огородець цвітовий, досить запущений, окружаючий старосвітський, безповерховий, а зато широко розложений дім під гонтами. Від улиці вела до нього широка в'їздова брама і побіч невеличка хвірточка для пішоходів.То була Германова оселя. Тут він жив від кількох літ, хоть мав ще кілька домів по інших частях міста і три камениці в ринку. Всі ті будинки він випускав у наєм, а сам не мав охоти рушатись із сього старосвітського вигідного гнізда. Дім сей разом з великим садом, огородом, подвір'ям, стайнями і всякими знадобами він закупив від вдови по однім польськім пану з великого роду. Пан той давніше мав великі маєтки, кілька сіл околишніх. Але найбільша часть того маєтку пішла на підпирання нещасливої революції в 1831 р.; що лишилося опісля, було потрачено в довголітніх процесах о якесь наслідство, так що по скасуванні панщини давній дідич очутився немов на льоду і не міг назвати своїм нічого, крім сього одного дому з садом та парою коней. Тут він і дожив свого віку в затишші, а по його смерті жінка спродала й сей послідній шматок давньої величі і забралася з тих сторін. Замість старого польського дідича настав новий пан в тих мурах — Герман. Він тоді іно що почав поростати в пір'я; закуп того дому був перший крок до його пізнішого багатства; може, для того він і звикся так із тим старим житлом.

Впрочім, Германа мало займало внутрішнє уладження дому,— тим менше займав його сад, в котрім давній власти-

вець просиджував, бувало, ціле літо і в котрім, як говорили в сусідстві, і тепер ще не раз місячної ночі може було видіти його високу стать з довгими вусами і білим, як молоко, волоссям, бродячу в густій високій траві,— може було видіти, як він оглядає кожде дерево, мов старого знакомого, часом заламує руки або зітхає важко. Герман хоть і чув ті слухи, сміявся з них, але до саду все-таки його не тягло. Він вдоволявся тим, що кождої весни почислив дерева і відтак випускав сад в аренду садівникові, сам же до нього мало коли й заглядав.

І в самім домі Герман мало які поробив зміни. Старосвітські меблі оббито новим репсом, замість старопольських великих печей помуровано нові, кахлеві, між вікнами повішано великі дзеркала, та й годі. На стінах, побіч деяких нових штихів, висіли почорнілі від старості портрети давніх польських магнатів, з густими бровами, грізними вусами і оголеними лобами. Дивно виглядала тота суміш старосвіччини з невмілими і немов случайними пробами новини, але Германа се мало обходило, він і так занятий був іншими, важнішими ділами, його завдання було — громадити, а не уживати, і він громадив, збирав, множив, докладав з якимось гарячковим поспіхом, не дбаючи, хто буде користуватись його надбанням.

— От і моє гніздо! — сказав Герман, отворяючи хвіртку і впускаючи Леона наперед. Леон перший раз нині вступав в його пороги.

— Ах, як ту вигідно, як ту простірно! — скрикував хвиля від хвилі з чемною пересадою Леон, обзираючись по подвір'ю. Подвір'я було виложене плитами. Насередині була кирниця під дашком, з великим колесом на два відра. Далі збоку видно було стайню, а побіч неї вхід до саду.

— Простірно то простірно,— відказав Герман, — але, правду кажучи, троха мов пусто. Видите, чоловік уже в таких літах, коли йому не досить себе самого, коли рад би бачити ся серед цілої купи маленьких, веселеньких...

— О, так, так,— перервав Леон,— се іменно й мені зараз прийшло на думку. Справді, що ту жити серед купи молодого потомства, то був би рай, правдивий рай!..

— А тепер що? — говорив далі Герман.— Син наш у Львові... Ну, треба, щоби молодий чоловік замолоду чогось навчився...

— Певно, певно!

— А ми з жінкою, двоє нас, а ще вона хоровита... признайте, що часом чоловікові прикро робиться.

Вони ввійшли до покоїв.

— Правда? — казав Герман.— Тихо, як в могилі... Слуг не держимо много: візник, кухарка та й покоївка, більше нам не треба. І так ту цілий день. Мене звичайно й так рідко коли дома видають, все діла.

— Ой так, так,— сказав Леон,— важке наше життя. Говорять: що́ хибує капіталістові,— нероба, жиє собі та гроші згортує. А ту би вони поглянули, пожили кілька день нашим життям, то, певно би, відкинулися й тих капіталів і того життя.

— О, певно, ручу вам! — потвердив Герман.— Хоть в тій хвилі й мигнула йому по голові збиточна думка, що прецінь при всій тій тяжкості, при всіх недогодах життя якось ні один капіталіст не кинув ще добровільно свого маєтку, ані не помінявся ним за палицю й торби жебрацькі.

Герман перейшов із своїм гостем уже три покої. Всюди було тихо і пусто. Він шукав своєї жінки, але не міг її доглянути. Перейшли до четвертого покою, обширного, як маштарня. Герман озирнувся, і тут не було нікого.

— Що за диво, де вона поділася? — сказав півголосом Герман, коли втім із сусіднього покою, спальні його жінки, почулось йому щось, немов голосне хлипання.

— А се що? — сказав він прислухуючись.

— Чи не плаче хтось? — сказав, і собі ж наслухуючи Леон.

— Будьте ласкаві, коханий сусідо, сядьте ту, спочиньте хвильку, ось, прошу, перегляньте альбум моїх знакомих, може, побачите й собі знакомі лиця... І перепрошаю вас, що вийду на хвильку, погляну, що се такого...

— Але ж прошу, прошу,— відказав Леон, сідаючи на кріслі коло круглого стола. Він узяв альбум до рук, але не мав охоти переглядати його. Хвилю сидів без руху і думки. Розігравша хвиля його фантазії нараз ізсякла, втихла під впливом сеї тиші, сього немов могильного холоду, який панував в тім домі. Він сам не знав, чому ся тиша йому не подобалась.

— Тьфу до чорта, якась мов розбійницька коршма, аж чоловікові моторошно!.. Здається, що от-от хтось випаде з-за дверей і вхопить тебе за горло. А ще й ті образи, такі глупі морди! Тьфу, я би того й на хвилю не стерпів.

А йому що, жиє собі, як миш в ходаці, та й не дбає ні про що!..

Він почав прислухуватись, що діється в сусіднім покою, де пішов Герман, але не чув зразу нічого більше, як все те ж саме хлипання.

— Добрий знак на початок...— воркотів він далі.— Входжу сюди з такими надіями, а ту якась мара чи конає, чи що... То, певно, вона сама. Чув я, що гадра послідня... Та що діяти, для інтересу треба в'язатися й з такими!

Знов слухає. Гомін. Се Герман говорить щось, але що — не чути. Шелест якийсь. Мовчанка. Знов гомін і хлипання. Нараз луск, мов удар чимось твердим о підлогу і, прозразливий жіночий крик: — Розбійнику! Кровопійце! Проч мені з очей! Проч, най тя не виджу на свої очі!

Леон аж підвергся на кріслі. Що се такого? Він почав слухати далі, але тепер уже за писком та стукотом не міг розібрати слів. Міркував тільки, що якісь страшні прокляття, наруга і обвини градом летять на Германову голову, але за що, про що, того не знав.

Не знав сього і Герман! Увійшовши до жінчиної спальні, побачив, як вона, розкидана і розхристана, лежала на софі з видом конаючої і хлипала. З її очей текли сльози і промочили вже широкий кружок на обою софи. Герман зчудувався і не знав, що думати на такий вид. Жінка, бачилось, не примітила його входу, не рушалась, тільки груди її то підносилися, то опадали поривисто, мов у великій натузі. Герман боявся підступати до неї, знаючи її круті норови, але далі зібрався на відвагу.

— Рифко, Рифко! — сказав він стиха, зближаючись до неї.

— Чого хочеш? — спитала вона, бистро повертаючи головою.

— Що тобі сталося? Чого плачеш?

— Чого хочеш? — повторила вона з притиском.— Хто ту з тобов прийшов?

— Та ніхто не прийшов. Ади, нікого нема.

— Не бреши! Я чула, що вас два. Хто то такий?

— Леон Гаммершляг.

— А він за чим?

— Таж знаєш, у нього нині закладини були, просив мене...

— Але за чим його сюда принесло?

— Слухай, Рифко,— почав Герман, видячи, що вона

немов утихомирилась трохи.— Леон — багатий чоловік, добрий чоловік, голова неабияка...

— Чи кажеш ти раз, чого він ту прийшов, чи ні? — перебила його Рифка, стискаючи кулаки.

— Адже чуєш, що кажу. Тілько послухай. Леон, кажу, багатий чоловік. А жінки у нього нема, тілько одна донька. Чуєш, Рифко, ти знаєш його доньку Фанні? Правда, що дівчина нічого?

— Ну?

— Знаєш, що каже Леон? «Сусідо,— каже,— у мене одна донька, а у вас один син...»

Герман не скінчив. На згадку про сина Рифка посиніла, задрижала вся, а відтак, шпурнувши набік стільчик з-під ніг, випрямилася і крикнула:

— Розбійнику! Кровопійце! Проч від мене! Проч з-перед моїх очей!..

Герман остовпів. Він не знав, що се сталося з Рифкою, і лепотів лишень раз за разом:

— Але ж, Рифко, що тобі? Що ти робиш, Рифко?..

— Проч ми з очей, потворо! — верещала Рифка.— Щоби тя бог тяжко побив та покарав! Щоби ся земля під тобов розступила! Іди геть від мене! Ти, ти говориш мені про сина! Ти мав сина? Ти мав коли серце?..

— Але ж, Рифко, що з тобою сталося? Послухай!..

— Нічого міні від тебе слухати, кате! Щоби й бог тебе не вислухав на своїм суді! А хіба ти слухав мене, як я говорила: не треба дитину мучити школою, не треба дитину торопити проклятою практикою... А ти ні та й ні! Тепер маєш, маєш, чого-сь хотів!

— Ну, що сталося, Рифко? Я ні про що не знаю!

— Не знаєш? Га, не знав би ти, що нині за день, нелюде якийсь. На, поглянь, дізнайся! На! — І вона кинула йому лист паперу. Герман дрижачими руками взяв пім'яте, слізьми промочене письмо, між тим коли Рифка, немов утомлена, важко дишучи, знов упала на софу, закрила лице долонями і тяжко плакала.

Письмо було зі Львова, від купця, у котрого практикував Готліб. Герман, муркотячи, читав: «Високоповажний пане! Сам не знаю, від чого зачати і як розповісти про те, що тут у нас сталося. Ваш син, Готліб, уже три дні тому пропав, і всякі пошукування були дармі. Доперва нині рано удалось поліції найти його одіж, звиту докупи, в корчах на Плечинській горі. Його ж самого досі

ані сліду. Догадка була, чи не втопився в ставі, але досі не можна було дошукатись тіла. Приїжджайте якнайшвидше, може, удасться нам викрити, що з ним сталося. Впрочім, коли б дещо викрилося, заким ще ви дістанете се письмо, донесу телеграфічно».

Герман зирнув на дату письма: ще передучора! А телеграми не було,— значить, нічого! Він довгу хвилю стояв мов остовпілий, сам не знаючи, що з ним діється. Рифчин голосний плач знов його протверезив.

— Видиш, видиш,— кричала вона,— до чого ти довів свою дитину! Втопився мій синочок, втопився мій Готліб!.. І чому тебе замість него не залляла твоя проклята кип'ячка в якій де бориславській безодні!..

— Боже мій,— сказав Герман,— жінко, май же розум, хіба ж я тому винен?

— Не ти винен? А хто ж такий? Може, я! Іди, людоїде, не говори нічого, не стій, їдь до Львова, може, ще де як мож буде його вирятувати або хоть тіло віднайти!.. Боже, боже, за що ти мене таким чоловіком покарав, що свою власну дитину в гріб ввігнав! Та й коби ще тих дітей у нього много! А то одно-однісеньке було, та й того нема!.. Ой-ой-ой, голово моя, розпукнися!..

— Та цить же, Рифко, чень ще не так зле, як написано. Чуєш, що одну тілько одіж найшли! А одіж що? Одіж міг скинути...

— А скинув би ти з себе шкіру твою погану!.. Ти ще мені договорюєш, дорізуєш мене, нелюде!.. О, я знаю, що тебе то мало обходить, що твого сина десь там у воді риби їдять! Тобі що! Але я! Моє серце краєся, моє серце чує, що все пропало, нема мого синочка золотого, нема,нема!..

Герман бачив, що з жінкою ніщо говорити, бо й так до ладу з нею не договоришся. Він кинувся чимборше наказати візникові, щоб збирався в дорогу, запрягав коні. Тоді до Дрогобича не було ще залізниці. Хотячи їхати до Львова, треба було возом їхати до Стрия, бо аж відтам ішла залізниця до Львова.

Проходячи через великий покій, Герман зирнув набік і побачив Леона, котрий усе ще сидів на кріслі, мов на терню, чув розмову, переривану наглими вибухами плачу або хлипання, але все ще не знав, що таке сталося з його «сусідами» і що воно значиться. Герман аж тепер пригадав собі Леона, про котрого за криком жінки та власним нещастям зовсім був позабув.

— А, коханий сусідо,— сказав він, зближаючись до Леона,— даруйте, але нещастя...

— Боже, що з вами сталося? — скрикнув Леон.— Ви бліді як полотно, дрижите, ваша жінка плаче, що се таке?

— Ех, і не питайте,— сказав стиха Герман,— нещастя, мов грім з ясного неба, спало на наш дім, і то так несподівано, що я ще й досі не знаю, чи то все міні сниться, чи дійсна правда.

— Але кажіть же, боже мій,— і нема ніякої ради?..

— Яка на те рада! Хто воскресить мертвого!.. Пропало, пропало моє щастя, моя надія!

— Мертвого?

— О, так! Мій син, мій Готліб, не жиє вже!

— Готліб! Що ви кажете? Чи се може бути?

— Пише зі Львова його принципал, що пропав десь. Кілька днів не можна було відшукати й найменшого сліду, аж вкінці поліція найшла його одіж в корчах на Пелчинській горі.

— А тіло?

— Ні, тіла не найдено.

— Ах, то, може, ще він жиє!

— Тяжко, коханий сусідо! Я й сам так думав зразу. Але далі, розваживши його характер і все... все... я стратив надію! Ні, не бачити вже мені його, не бачити!..

Аж тепер, коли Герман улегшив своє серце тим оповіданням, з його очей потекли сльози. Він хоть і знав, що син його був зопсутий і напівбезумний, все-таки знав також, що се його єдиний син, наслідник його маєтку. А ще саме нинішнього дня Леон вколисав був його серце такими солодкими надіями. Він починав уже думати, що хоть і сам Готліб не поправиться, то, може, гарна, розумна жінка, Фанні, зуміє бодай здержувати його примхи, взвичаїти його поволі до спокійного розумного життя. А тепер нараз усе пирсло, мов булька на воді. Послідні ниточки любові вітцівської і сильні ниті самолюбства в його серці заболіли нараз — і він заплакав.

Леон кинувся потішати його.

— Ах, коханий сусідо, не плачте! — говорив він.— Я знаю напевно, що ваш Готліб живий, що ще будете мати з нього потіху. Лиш не дайтеся підточувати тузі. Твердості, відваги! Нам, людям сильним, капіталістам, стоячим напереді свого часу, треба все бути твердими і незрушимими!

Герман хитав головою на тоту бесіду.

— Що мені з того? — відказав він сумно.— Пощо мені тепер сили, капіталу, коли нема кому ним користуватися. А я — застарий уже!..

— Ні, не тратьте надії, не тратьте надії! — вговорював Леон.— Лиш швидко їдьте до Львова,— я вам ручу, що вам удасться його відшукати.

— О, коб-то бог дав, коб-то бог дав! — скрикнув Герман.— Правда ваша, поїду, мушу віднайти його, живого чи вмерлого!

— Ні, не вмерлого, а живого,— підхопив Леон.— І вже не лишайте його там, у того якогось купця, а привозіть сюда, всім нам на втіху, на радість! Так, коханий сусідо, так!..

В тій хвилі отворилися двері зо спальні, і до покою ввійшла Рифка, ще заплакана і вся червона, мов грань. Її товсте, широке лице спалахнуло гнівом, коли побачила Леона. І Леон собі ж почувся якось не в своїй тарілці, коли побачив Германиху, високу, товсту і грізну, як жива кара божа. Але, криючи своє замішання, він в пересадній чемності підбіг до неї, вклонився, протягнув лице для вираження смутку і вже отворив уста, щоб заговорити, коли Германиха, згірдно оглянувши його від стіп до голови, коротко, але голосно спитала:

— А ти чо ту хочеш, заволоко?

Леон став ні в дві ні в три на таке привітання. Далі на лиці його появилася холодна, силувана усмішка, і, ще раз кланяючись, він зачав:

— Справді, ласкава пані, дуже мені жаль, що я в таку невластиву пору...

— Але я питаю, чого ту потребуєш? — крикнула Рифка і глянула на нього з таким гнівом і погордою, що Леонові аж страшно зробилося, і він мимоволі мотнувся взад.

— Але ж перепрашаю,— сказав він, ще не тратячи відваги,— ми ту от з вашим мужем, а моїм дорогим товаришем, укладали плани,— ах, які хороші плани,— о нашій будущині, і я вірю твердо, що бог нам допоможе діждати ще їх справдження!

— Вам? Бог допоможе? Людоїди якісь, дводушники! — воркотіла Рифка, а далі, немов біснувата, підоймила затиснуті кулаки вгору і кинулась на перепудженого Леона.

— Не підеш ти ми з дому, душогубе! — кричала вона.— Ти ще смієш роздирати моє серце, говорити мені свої

дурниці, коли мій син через вас і ваші прокляті гроші зо світу пропав!.. Проч ми з хати! Проч! А як ще раз поважишся ту вказатися, то ти видру ті безвстидні, гадючі очі! Розумієш?..

Леон зблід, скулився під градом тих слів і, не зводячи очей з грізної прояви, взадгузь ступав ід дверям.

— Але ж, жінко, Рифко,— вмішався Герман,— що тобі сталося? За що ображаєш нашого доброго сусіда? А чень воно ще все не так, чень наш Готліб жиє, і все те, о чім ми говорили, може сповнитися?

Герман надіявся тим потішити Рифку; показалось, що тільки дужче розлютив її на бідного Леона.

— А хоть би й так було,— крикнула вона,— то я волю десять раз побачити його мертвим, ніж бачити отсього поганина своїм сватом! Ні, ніколи, доки я жию, ніколи того не буде!

Оба мужчини стали хвилю мов задеревілі, не знаючи, що сталося Рифці і відки взялась у неї така встекла злість на Леона. А коли Рифка не переставала кричати, кидатися і прогонювати Леона з свого дому, той, скулившися і натиснувши циліндер на голову, вилетів з негостинних покоїв на подвір'я, на вулицю і, не обзираючись, дрижачи весь з несподіваного зрушення, пішов до міста.

— Боже, тота жінка справді здуріла! — воркотів він.— І вона мала бути свекрухою моєї Фанні? Та же вона, гадина сороката, заїла б її за один день! Щастя моє, що так сталося, що того... їх сина десь вирвало! Тьфу, не хочу мати з ними ніякого діла!..

Так Леон воркотів і спльовував дорогою. Йому аж тепер стало розумно, чому прочі багачі уникають Германа, нерадо бувають в його домі, і, крім торгових та грошових, не мають з ним ніяких зносин. Але все-таки прикро було Леонові, що так сталося; жаль йому було тих блискучих надій і планів, котрими недавно й сам упивався. Та тільки ж голова його плідна була на такі плани, а коли розпався один, він недовго жалував за ним, але швидко хапався другого. І тепер він живо покинув недавні мрії і старався вжитися в тоту думку, що «працювати» йому надалі не у спілці з Германом, але самому, без Германа або й против Германа. «Против! А! — думав він.— До того, певно, незадовго всилує мя й сам Герман, буде тепер старався ще більше шкодити мені».

Леон і сам не знав, для чого се видалось йому конечним,

щоб Герман тепер мусив ворогувати з ним. Він і сам перед собою не був би одверто признався до того, що перекидає на Германа свою думку, що в серці його закипає якась дика неприязнь до Германа за образу, дізнану в його домі, за обалення його блискучих планів. Леон і сам собі не признавався, що се він іменно рад би був тепер шкодити Германові, показати йому свою силу, «навчити його розуму». Він не входив в причини, але вдумувався тільки в саму боротьбу, старався наперед представити собі її тисячні случайності, підходи, невдачі, щоб завчасу против них забезпечитися, щоб Германові впоперек дороги навести як мож більше завад і некорисних обставин. І в міру того, як хід його ставався повільніший, він чимраз глибше затоплювався в свої думки, чимраз тяжчі невдачі і страти наводив на Германа, упокорював того товстенького, спокійного, мов муром обведеного, багача, наводив на нього тривогу, аж вкінці — перед самим входом до дому — обалив його зовсім і враз з його скаженою жінкою вигнав з посліднього закутка, з дому на бориславськім тракті.

— А, так вам треба! — шепнув він, немов радуючись їх розпуці.— Абись знала, чарівнице, як мені видряпувати очі!

В той сам час, коли Леон, затоплений в своїх мріях, радувався з цілковитого упадку дому Гольдкремерів і забирався до обраховування користей, які спадуть на нього з тої великої побіди, Герман сам в кариті вихром імчав улицями Дрогобича на стрийський тракт. Він був іще зовсім блідий лицем, хвиля від хвилі почував якийсь холод за спиною і легку дрож в тілі, а в голові його думки мутились і перевертались, мов вода на млиновім колесі. Нещастя впало на нього так несподівано, та й ще нещастя таке дивне та непрослідиме, що він вкінці порішив — не думати нічогісінько і ждати терпеливо, що з того усього вийде. Він постановив собі пробути кілька днів у Львові і ужити всіх можливих способів, щоби винайти сина і вияснити всю справу, чому і куди він пропав. За кілька днів він мусив їхати до Відня, куди його один торговий приятель телеграмом зазвав для залагодження важного діла, тикаючого нафтового промислу в Бориславі. Коли б, отже, в тих кількох днях не удалось йому у Львові добитися свого, то він рішив лишити справу в руках поліції, а сам таки їхати до Відня. Правда, жінка не казала йому вертати без сина, живого чи мертвого,— а о їзді

до Відня в «нафтових» ділах вона й чути не хотіла,— але що жінка розуміє! Або ж то вона знає, що Герман хоть буде сам у Львові, а Готліба може й не відшукати, а гроші і без нього своє зроблять, коли ще можна що-небудь зробити. А в Відні йому бути конче треба, там діло без нього не піде. Таке роздумував Герман, котячись у кариті бистро гостинцем до Стрия. Хвиляста підгірська околиця пересувалась перед ним, не лишаючи в душі його ніякого сліду. Він ждав нетерпеливо, коли перед ним забіліються вежі Стрия; його нудили безконечні ряди беріз та рябин, посаджені по обох боках гостинця; він звільна почав успокоюватися, хитатися від одної стінки карити до другої, а вкінці, прилягши лицем до подушки, заснув.

По виїзді Германа Рифка кинулася знов на софу, хлипаючи та втираючи сльози, і кілько разів кинула очима на нещасне письмо зо Львова, тілько разів сльози наново починали плисти з її очей. Сльози лагодили її жаль, розливали всякі думки, вона давала уноситись їм, мов тихим хвилям, не думаючи, куди вони несуть її. Хлипаючи та обтираючи сльози, вона забулась зовсім, забувала навіть про Готліба, про лист, про своє горе і чула тільки пливучі холодніючі сльози.

Де ділись ті часи, коли Рифка була бідною, робучою дівчиною? Де ділась тогочасна Рифка, проворна, працьовита, жартівлива і вдоволена тим, що мала? Ті часи і тота Рифка згинули безслідно, затерлися навіть в замороченій пам'яті теперішньої Рифки!..

Двадцять літ минуло, коли вона, здорова, крепка, робуча дівчина, одного хорошого вечора стрінулась случайно на улиці з бідним либаком — Германом Гольдкремером. Вони розговорилися, познакомились. Герман тоді починав непевним ще кроком іти до багатства; він мав зобов'язання при ліверунку до цісарського депо, і вже близько було йому все стратити, бо нестало йому грошей, щоб довершити все, до чого був зобов'язався. Почувши, що Рифка має зложених трохи грошей на віно, він сквапно оженився з нею, підрятував тим віном своє діло і добився великих зисків. Щастя усміхнулось йому і відтоді вже його не покидало. Багатство плило до його рук, і чим більше нагромаджувалось, тим менші були страти, тим певніші зиски. Герман увесь віддався тій погоні за багатством; Рифка тепер стала для нього п'ятим колесом у возі; він рідко бував дома, а як коли й завернув, то

уникав її чим далі, то більше. І недармо. Рифка змінилась за ті літа дуже, і змінилась не на користь собі, хоть, певно, без своєї вини. Можна сказати, що Германове багатство заїло її, підточило її моральну істоту. Зроду сильна й здорова, вона потребувала руху, роботи, діла, котрим би могла занятися. Доки жила в бідності, доти такого діла їй не хибло. Вона служила у багатших жидів, заробляла всіляко, щоб продержати себе і свою тітку, єдину своячку, що їй осталась після холери. Розуміється, що, звичаєм убогих жидів, вона не одержала ніякого, навіть звичайного, хайдерського образування. Тяжке життя і праця, звичайно одностайна і механічна, розвинула її силу, її тіло, але зовсім не ткнули її думки. Вона виросла в круглій невідомості і темноті духовій, не мала навіть тої природної спосібності та «розторіпності», яку звичайне стрічаємо у сільських дівчат. Тільки то, що було безпосередньо коло неї, то могла вона поняти, тим могла занятися, — поза тим нічо не розуміла. Такою взяв її Герман.

Любові між ними не було. Правда, зразу молода здорова природа обоїх притягала одно до другого,— нерозвиті чуття і думки наразі й не бажали нічого більше, крім простої тілесної розкоші. Та й то цілими днями вони звичайно не видалися,— тим приємнішою була зате стріча вечором. Їм уродилась тоді донька, котра однако ж швидко вмерла,— здається, через неосторожність самої матері вночі. Тоді ще Гольдкремери вважалися за бідних: Герман уганявся по цілих днях по місту або по околишніх селах, Рифка господарила дома, варила, прала, рубала дрова, шила і мила,— одним словом, жила робітницею, так, як і досі. І се була ще найщасливіша пора її життя замужем. Перша дитина, також здорова і гарна дівчинка, дуже її тішила і також чимало причинювала їй роботи й заходів. Чим більше Рифка робила та запопадала, тим ставала здоровішою і веселішою. Правда, вона сама не знала, що се іменно з праці, і частенько жалувалась перед чоловіком, що не має ніколи й хвилі віддиху, що тратить здоров'я, повторюючи більше звичайні бесіди других жінок, аніж говорячи з власного переконання і з власної потреби.

Нещастя хотіло, щоб ті її бажання аж надто швидко сповнилися. Герман розбагатів, закупив вигідний і обширний дім на бориславськім тракті, наняв прислугу, якої вимагала Рифка,— і їй зразу немов полегшало. Ходила

по тих покоях, на котрі недавно ще несміло поглядала з улиці,— приглядалася образам, меблям, дзеркалам та обоям, порядкувала в кухні, зазирала до спіжарні, але швидко пізнала, що все те її ходження і зазирання було непотрібне. Герман сам видавав слугам усе по рахунку і за найменшу недокладність грозив прогнанням зо служби,— тож при невеличкім господарстві, яке у них велось, не було що боятись окрадування через слуги. Нанятий кухар розумівся на вариві далеко ліпше, ніж сама пані, а її ради та розпорядки принімав з чемною насмішкою. Переставляти меблі і перевішувати образи їй швидко навкучилось,— і от тепер-то почалась нова, страшна доба її життя. Вона досі не знала, що таке нуда,— тепер нуда просякла її до кості. Вона то волочилася по широких покоях, мов заклята, то сиділа в кухні, балакаючи з службою, то лежала цілими годинами на софі, то виходила на вулицю і вертала швидко додому, не можучи найти собі ніякого заняття, ніякої роботи, нічого, що би піддержувало в якім-небудь руху її нерви і мозок. Служба супроти неї була мовчазлива, знаючи її дразливість за леда яке слово. В чужих домах вона бувала рідко, та й всюди обходились з нею дуже холодно. Впрочім, всякі відвідини були для неї мукою. Серед нових кружків людей, в котрі так напруго ввело її багатство мужа, вона чулась зовсім чужою, не вміла повернутися, не знала, що говорити, не розуміла ані їх компліментів, ані їдких притиків, а своїми грубими дотепами та простими замітками будила тільки сміх. Швидко вона похопилась, що вона справді стається тільки посмівищем тих людей, і перестала зовсім бувати в товариствах, перестала приймати у себе чужих людей, крім кількох старших жінок. Та й ті незадовго поображувались за її дразливість та наглі непогамовані вибухи і перестали бувати. Рифка осталась сама, мучилась і билась, мов звір лісовий, запертий у клітку, і ніяк не розуміла, що се їй такого сталося. Її нерозвита думка не могла ані дійти до причини того стану, ані найти з нього вихід, найти яку-небудь діяльність, яке-небудь заняття для своєї здорової, крепкої натури, що, лишена без усякого діла, без усякого живішого інтересу для життя, сама в собі з'їдалась і попеліла, вибухала хіба надмірним, безумним гнівом за леда дрібною причиною. В міру того, як Рифка відвикала від праці, праця ставалась їй чимраз ненависнішою і тяжчою; вона не могла пересилувати себе, щоб

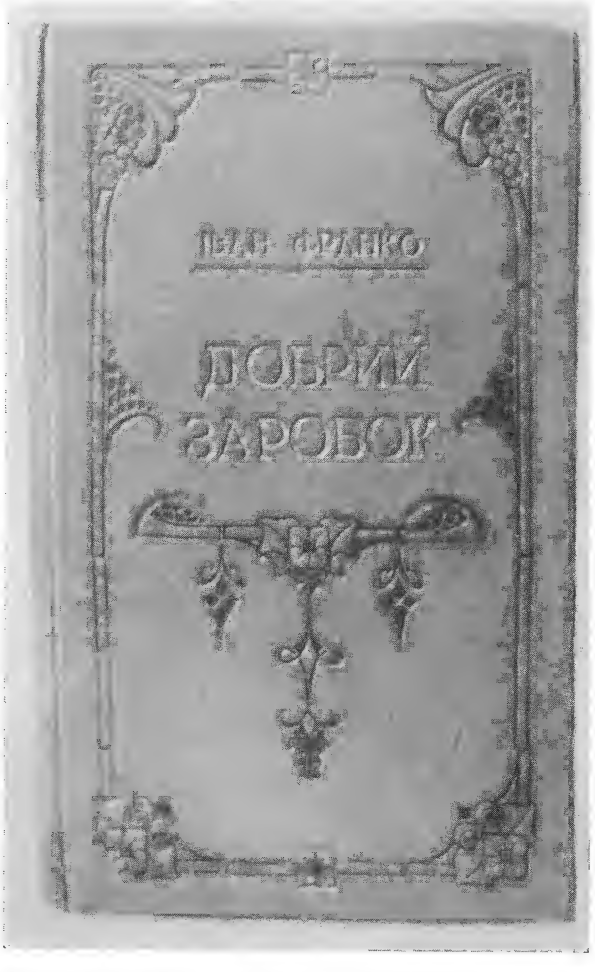

Обкладинка збірки оповідань І. Франка «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902)

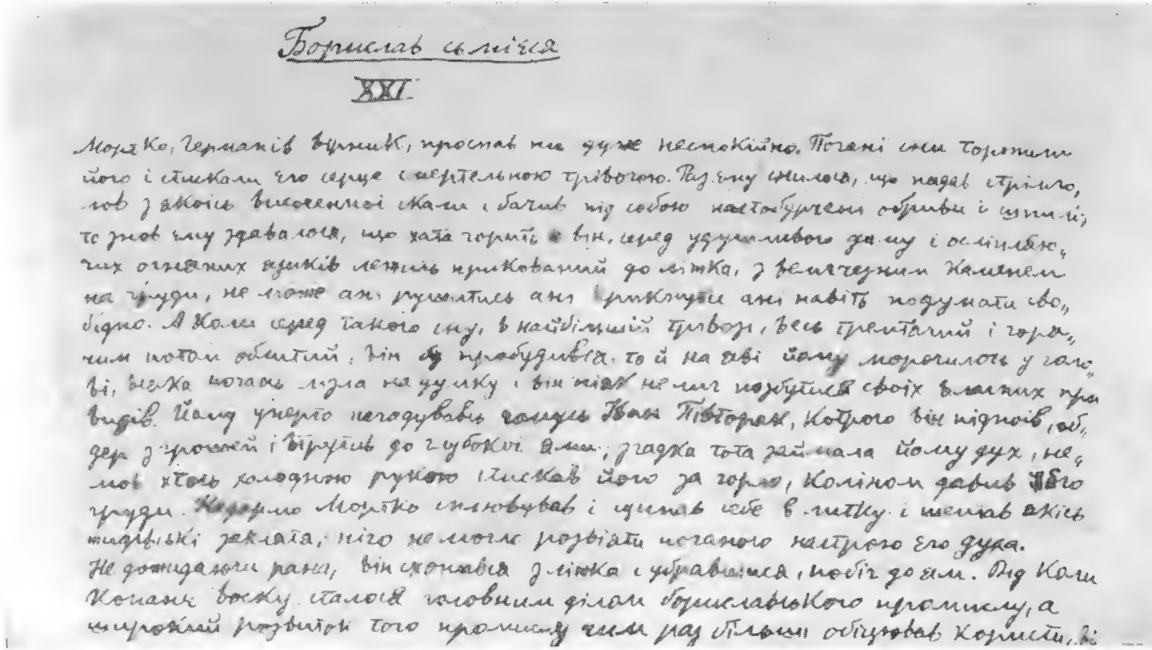
Борислав сміється

XXI

Мошко, Германів вірник, проспав ніч дуже неспокійно. Погані сни тормосили його і стискали його серце смертельною тривогою. То йому снилося, що падає стрімголов з якоїсь високенної скали і бачить під собою настобурчені обриви і щелі; то знов йому здавалося, що хата горить, а він, серед удушливого диму і осліплюючих огнистих язиків лежить прикований до ліжка, з величезним каменем на груди, не може ані рушитись, ані крикнути, ані навіть подумати свобідно. А коли серед такого сну, в найбільшій тривозі, весь тремтячий і горячим потом облитий, він пробудився, то й на яві йому морочилось у голові, нераз погань лізла на думку і він ніяк не міг позбутися своїх власних привидів. Йому уперто нагадувалась смерть Івана Півторака, котрого він підмовив, обдер з грошей і втрутив до глибокої ями; згадка тота займала йому дух, немов хтось холодною рукою стискав його за горло, коліном давив його груди. Даремно Мошко сильнувався і щипав себе в литку і шептав якісь талмудські заклята, ніщо не могло розвіяти поганого настрою его духа. Не дожидаючи рана, він схопився з ліжка і убравшися, побіг до ям. Від коли копання воску сталося головним ділом бориславського промислу, а широкий розвиток того промислу чим раз більші обіцював користи, Г...

Сторінка автографа повісті І. Франка «Борислав сміється» (1881)

прочитати аби одну книжку, хоть перед кількома літами тітка навчила була її трохи читати. Нуда застелювала все перед її очима сірою, непринадною опоною, і вона ставалась чимраз самотніша в світі, опадала чимраз глибше на дно тої пропасті, яку круг неї і під нею викопало багатство її чоловіка і котрої ані вона, ані її чоловік не вміли заповнити ні сердечною любов'ю, ні розумною духовою працею.

От в такій-то порі вродивсь Рифці син — Готліб. Лікарі зразу не обіцювали йому життя. Дитина була хоровита, раз на раз кричала та плакала, а слуги в кухні пошіптували собі, що се якесь «відмінча». Але Готліб не вмер, хоть і не ставався здоровішим. Зато матері його хоть на якийсь час світ роз'яснився. Вона цілими днями бігала, кричала, суєтилась коло дитини і почулася нараз здоровішою, менше дразливою. Нуда пропала. І рівнобіжно з тим своїм виздоровленням вона тим сильніше полюбила свого сина, чим той був слабший і докучливіший. Недіспані ночі, ненастанна грижа та захід коло нього — все це робило їй Готліба дорожчим, милішим. З часом хлопчина трохи ніби одерз, одужав, але зразу вже видно було, що його духові спосібності будуть далеко не блискучі. Він ледве в другім році ймився ходити, а ще в третім році життя лепотів, як шестимісячна дитина. Зато, на радість матері, почав їсти добре, немов через три перші роки дуже проголоднівся. Животик у нього все був повний і надутий, як бубон, а скоро тільки трохи зголоднів, сейчас починав верещати на всю хату. Але чим більше підростав Готліб, тим поганші робились його норови. Він кождому мусив докучити, все псував, що далось зіпсувати, і ходив по покоях, мов яка помана, визираючи тільки, де би міг чого причепитися. Мати любила його без пам'яті, тряслась над ним і у всім волила його волю. Її нерозвинута голова та довго придавлене чуття не могли вказати їй другої дороги для проявлення материнської любові; вона ніколи й не подумала о розумнім вихованні дитини, не дбала ні про що, крім того, щоб сповнити кожде її бажання. Слуги боялись малого Готліба, як огню, бо він любив ні з сього ні з того причепитись і або роздерти одежину, похляпати, вдряпнути, вкусити, або, коли сього не міг зробити, починав кричати щомоці, на крик прибігала мама, і бідна людина малась тоді ще гірше. Сварка і штовханці — то була ще найменша кара, а то лучалось, що служницю сейчас

виганяно зо служби. Герман знов не любив сина, вже хоть би тому, що і в ті рідкі дні, коли бував дома, через нього не мав ніколи супокою. Малий Готліб зразу боявся батька, але коли кілька разів мати за нього завзято стялася з вітцем і отець уступив, хлопець своїм дитячим нюхом прочув, що й ту йому воля, бо мати оборонить, і почав виступати против вітця чимраз сміліше. Се лютило Германа, але позаяк жінка у всім потакувала синові і готова була дати собі й око виймити за нього, то він не міг на те нічо порадити, і се ще підносило його неохоту і до жінки, і до сина. Розлад в родині ще збільшився, коли прийшлось дати Готліба до школи. Розуміється, що кілька днів перед записом Рифка плакала над своїм сином, немов то його поведуть до різниці; вона розмовляла з ним, немов прощаючись навіки, розповідала йому, які-то там острі люди, ті професори, і наперед уже грозила їм, коли котрий поважиться ткнути її золотого синочка; вона наказувала йому, як скоро хто в школі чим-небудь образить або покривдить його, щоб зараз пожалувався їй, а вона покаже професорам, як мають з ним обходитися. Одним словом, Готліб, не бувши ще в школі, мав до неї вже таку відразу, немов се якесь пекло, винайдене злими людьми навмисно на то, щоб мучити таких, як він, «золотих синочків».

Зато Герман ударився в другий бік. Він пішов до ректора отців василіанів, котрі в Дрогобичі держали тоді одиноку головну школу, і просив його давати позір на Готліба, щоби вчився і привикав до порядку. Він розповів, що хлопець розпещений мамою і зопсутий, і просив держати його остро, не щадити грозьб а навіть кари і не зважати на те, що може говорити і робити його жінка. Додав навіть, що коли б того було треба, він винайде для Готліба окрему кватиру поза домом, щоб усунути його з-під шкідного впливу матері. Отець-ректор немало здивувався такою бесідою Германа, але швидко й сам побачив, що Герман говорив правду. Готліб не тільки зроду був мало спосібний до науки, але його початкове домашнє виховання було таке погане, що отці-професори, певно, з ніким ще не мали тілько гризоти, що з ним. Щохвилі ученики, товариші Готліба, прибігали жалуватися на нього: сьому він роздер книжку, другому підбив око, третьому викинув вікном шапку в монастирський город. Коли хто в коритарях і в класах робив найбільше крику

і стуку, то, певно, Готліб. Коли хто під час науки бурчав або стукотів під лавкою, то також він. Коли хто в цілім класі смів сваритися з професором, вийти з години, ще й дверми гримнути, то також він. Професори зразу не знали, що з ним діяти; вони день у день жалувалися ректорові, ректор писав до вітця, а отець відписав коротке слово: бийте. Відтоді посипались на Готліба кари та буки, котрі хоть про око трохи ніби втишили, скрушили його круті норови, але довели його до скритості і завзятої злості і так до решти зопсували його моральну істоту. Ледве в семи чи восьми літах Готліб скінчив чотирикласову нормальну школу і, прибитий морально, нерозвинений духово, з безграничною відразою до науки і злістю до людей, а особливо до вітця, вступив в гімназію. Але тут він в трьох роках не скінчив ще й другого класу, коли поганий і темний случай з вітцем перервав назавсіди його шкільну науку [1].

Але хто знає, чи ті літа нещасливої шкільної науки не були тяжчі і нещасливіші для Рифки, ніж для самого Готліба. Раз те, що школа на більшу часть дня розлучувала її з сином і через те втручувала її наново в бездонну пропасть бездійства і нуди. А потім і те, що вічні жалі та плачі Готліба ще більше лютили і роздразнювали її. Зразу вона, мов ранена львиця, бігала день у день до отців василіанів, нарікала на несправедливість і неспосібність учителів, кричала і кляла, аж поки ректор не наганьбив її і не заборонив приходити більше. Відтак задумала була упертися на тім, щоб відобрати Готліба від василіанів і дати до якої іншої школи, але швидко роздумала, що іншої школи в Дрогобичі не було, а давати Готліба до якого другого міста, між чужих людей,— о тім вона й помислити не могла без страху. В тій безвихідній матні вона довгий час билася, мов риба в саку, і не раз цілими днями сиділа на софі, плачучи та думаючи, що ось, може, десь тепер у школі тягнуть її сина, сіпають, покладають на лавку, б'ють,— а тоді вона голосно проклинала і школу, і науку, і чоловіка-ката, котрий навмисно винайшов таку муку для сина і для неї. Ті вибухи чуття ставались чим далі, тим частіші і довели її вкінці

[1] Случай той був предметом повісті «Boa constrictor», надрукованої 1878 р. у видавництві: «Громадський друг», ч. II; «Дзвін» і «Молот».

до ненависті против усіх людей, до якогось ненастанного роздразнення, готового в кождій хвилі вибухнути дикими прокляттями. Тепер уже Рифка й не подумала йти в товариство або чим-небудь розривати свою нудь; вона, мов заклята, волочилася по домі, і ніхто з слуг без крайньої потреби не смів указатись їй на очі. Той стан дійшов до крайності, коли Герман два роки тому нараз відвіз Готліба до Львова і дав до купця. Рифка зразу дуріла, рвала на собі волосся, бігала по покоях і кричала за сином,— пізніше успокоїлась трохи і довгі місяці сиділа день у день мовчки, мов дикий звір у клітці. Самота і пустота круг неї і в ній самій стали ще страшніші,— навіть чоловік боявся приступати до неї і старався цілими днями не бувати дома. І серед усеї тої тьми в серці Рифки горів лиш один огонь,— безумна, сказати б звіряча, любов до Готліба. Тепер зависна доля наважилась видерти їй і сю послідню опору, затерти в її серці і сей послідній знак чоловіцтва. Удар трафив Рифку страшенно, і що вона в тій хвилі не зійшла з розуму, се було лиш для того, що не могла дати віри свому нещастю.

По виїзді Германа вона так і застила на своїй софі. Ніякі думки не ворушились в її голові, тільки сльози плили. Весь світ щез для неї, світло померкло, люди вимерли, — вона чула тільки ским'ячий, ненастанний біль у серці.

Нараз вона зірвалась і задрижала цілим тілом. Що се такого? Що за шум, за стук, за говір долетів до неї? Вона заперла в собі дух і прислухувалась. Говір при вході. Голос служниці, котра немов свариться з кимось, не пускає до покою. Другий голос, різкий і гнівний, стук немов поваленого на землі чоловіка, тріск дверми, тупіт кроків по покоях, ближче, чимраз ближче...

— Ах, се він, се мій син, се мій Готліб! — скрикнула Рифка і кинулась ід дверям, назустріч. В тій хвилі отворилися двері, пхнуті сильною рукою, і перед нею став — зачорнений в пошарпаних чорних шматах вуглярчук.

Рифка мимоволі скрикнула і пруднулася взад. Вуглярчук глядів на неї гнівними великими очима, з котрих блискала лютість і ненависть.

— А що, пізнаєш мене? — проговорив він різко, і в тій хвилі Рифка мов безумна кинулася до нього, почала стискати і цілувати його лице, очі, руки, плачучи й смію-чись.

— Так се таки ти? То я не помилилася! Боже, ти жиєш, ти здоров, а я вже мало не вмерла! Синочку мій! Коханий мій, ти живий, живий!..

Викрикам не було кінця. Рифка потягла вуглярчука на софу і не випускала з обнять, поки він сам не вирвався. Поперед всього, чуючи кроки надходящої служниці, він замкнув двері і, обертаючися до матері, сказав:

— Накажи тій проклятій малпі, най си йде до чорта, бо їй розіб'ю її пустий череп, як ми сейчас відси не вступиться!

Рифка, послушна синові, наказала крізь замкнені двері служниці, щоб ішла до кухні і не виходила, аж її закличе, а відтак почала знов обнімати і пестити сина, не зводячи й на хвилю очей з його надутого замурзаного лиця.

— Мій синочку,— почала вона,— що се з тобою? Що ти зробив?

І вона почала обзирати його з виразом безконечного жалю, немов ся вбога одіж була смертельною раною на його тілі.

— Ага, а ви думали, що я так і до смерті буду терпіти у того проклятого купця! — крикнув Готліб, тупаючи зо злості ногами і вириваючись з обнять матері.— Ви гадали, що я не посмію мати свою волю! Га!

— Але ж, золото моє, хто так гадав! — скрикнула Рифка.— То хіба той нелюд, твій отець, так гадав!

— А ти ні?

— Я? Господи! Синочку, я би крові своєї не жалувала для тебе. Кілько я наговорилася йому...

— А він куди поїхав? — перервав їй Готліб.

— Та до Львова, шукати за тобою.

— А, так,— сказав Готліб з усміхом вдоволення, — то най же си шукає!

— Але як же ти прибув сюда, любчику?

— Як? Не видиш? З вуглярами, що вертали зо Львова.

— Бідна моя дитиночко! — скрикнула Рифка.— Та й ти з ними їхав цілу дорогу! То ти мусив назнатися біди, господи! Але швидко, скинь тото паскудство з себе; я кажу принести води, обмийся, переберися!.. Я вже тебе не пущу, не позволю, щоби той нелюд віз тя назад,— ні, нікуди! Скидай, любчику, тоту нечисть, скидай, я зараз піду найти для тебе чисте шмаття. А ти голоден, правда?.. Почекай, я закличу служницю...

І вона встала, щоб задзвонити. Але Готліб силоміць затримав її.

— Дай спокій, не треба,— сказав він коротко.

— Але чому ж, синочку? Та чень же так не будеш...

— Ага, ти гадала,— сказав Готліб, стаючи перед нею,— що я на то тілько вирвався зо Львова в тих лахах, на то тілько плівся з вуглярами п'ятнадцять миль, щоби, скоро сюда, знов датися вам в руки, датися заперти в яку там клітку та ще на додаток слухати ваш крик та ваші науки? О, не буде того!

— Але ж, синку,— скрикнула, блідіючи і дрижачи з тривоги, Рифка,— що ж ти хочеш робити? Не бійся, ту дома я за тебе стою, ніхто тобі нічого не вдіє!

— Не потребую твого стояння, я собі сам за себе постою!

— Але що ж ти будеш діяти?

— Буду собі жити, як сам захочу, без вашої опіки!

— Господи, таже я ти не бороню й дома жити, як сам хочеш!

— Ага, не бороніш! А най-но лиш де вийду, забавлюся, зараз питання, плачі, чорт знає що!.. Не потребую того. А ще як він приїде,— о, то би я виграв!

Рифку щось немов за серце стисло на тоті слова. Вона чула, що син не любить її, не терпить її пестощів, і теє почуття навело на неї страх, немов в тій хвилі тратила сина другий раз, і вже назавсіди. Вона недвижно сиділа на софі, не зводячи з нього очей, але не могла й слова сказати.

— Дай ми грошей, я собі потрафлю сам жити на свою руку,— сказав Готліб, незважаючи на її чуття.

— Але де ж ти підеш?

— Тобі нічо до того. Я знаю, що ти би зараз сказала йому, скоро приїде, а він би казав мене шандарами привести.

— Але ж богом кленуся, що не скажу!

— Ну, то й я тобі не скажу. Нащо маєш знати? Давай гроші!

Рифка встала і отворила бюрко, але грошей у неї не було ніколи много. В бюрку найшла тільки 50 ринських і подала їх мовчки Готлібові.

— Та що тото! — сказав він, обертаючи в руках банкнот.— Жебракові якому даєш, чи що?

— Більше не маю, синочку, подивися сам.

Він зазирнув до бюрка, перерив в нім усе, а не найшовши більше грошей, сказав: — Ну, най і так. За кілька день вистарайся більше.

— То прийдеш? — спитала мати радісно.

— Буду видіти. Як його не буде, то прийду, а ні, то пришлю кого. Як покаже від мене знак, то дай му гроші в запечатаній пачці. Але пам'ятай си,— і тут Готліб грізно зніс перед нею кулаки,— нікому о мні не кажи ані слова!

— Нікому?

— Нікому! І то ти наказую! Ані йому, ані слугам, нікому! Най ніхто в Дрогобичі не знає про мене. Хочу, щоби ми ніхто не докучав. А як скажеш кому, то пам'ятай собі!

— Але ж, синочку, ту тебе виділа служниця.

— Тота малпа? Скажи, що післанець від кого або що! Кажи, що хочеш, лиш о мні ані слова. А якби він дізнався, що я живий і ту приходжу, або якби хто слідив мене, або що, то пам'ятай собі, такого вам нароблю лиха, що й не спам'ятаєтеся. Хочу жити собі на свою руку, та й годі!

— Боже мій! — скрикнула Рифка, заламуючи руки.— Доки ж так будеш жити?

— Доки мені ся схоче!

І з тими словами Готліб підійшов до вікна, отворив його, немов хотячи поглянути в сад, і в одній хвилі скочив вікном надвір. Рифка зірвалася, скрикнула, підбігла до вікна, але Готліба вже й сліду не було. Тільки високі лопухи в саді шелевілися, немов щось тихо між собою шепочучи.

В тій хвилі вбігла служниця, бліда і залякана, до покою обіч спальні і почала кричати:

— Пані, пані!

Рифка живо отямилась і отворила двері.

— Пані, що вам такого? Ви кричали, кликали мене?

— Я? Тебе? Коли? — питала Рифка, почервонівши, мов грань.

— Та тепер. Мені здавалося, що пані кричали.

— То в твоїй дурній голові кричало, малпо якась! Марш до кухні! Чи я ти не казала аж тоді приходити, коли тебе закличу?

— Але мені здавалося, що мя пані кличуть? — несміло закинула служниця.

— Марш до кухні, коли ти кажу,— крикнула Рифка,— і най ти на другий раз не здається нічо, розумієш?..

III

Минуло вже три неділі від закладин. Леонів дім швидко здвигався догори: підвалини були вже положені, і фронтова стіна з тесаного каміння зносилася вже на локоть понад землею. Будовничий наглядав за роботою, а в перших днях і сам Леон цілими днями тут просиджував, нипаючи в кождий кут і всіх понукуючи до поспіху. Але се недовго тривало. Якесь нагле діло покликало Леона до Відня, а хоть без нього робота й не йшла повільніше, то прецінь робітники якось легше відотхнули, не видячи над собою тої вічної змори.

Одного рана, ще перед шостою годиною, кілька робітників сиділо на дилинах та камінні, ждучи, аж закалатають до роботи. Вони гуторили о тім, о сім, поки прочі робітники сходилися. Ось прийшов і будовничий, оглянувся довкола і остро крикнув:

— А що, всі ви ту?

— Всі,— відповів майстер мулярський.

— Зачинати роботу!

Один робітник закалатав. Зворухнулось усе на плацу. Муляри плювали в руки і брали відтак оскарди, кельні та молотки; хлопці та дівчата, наняті до ношення цегли, стогнучи згинали плечі і накладали на себе дерев'яний прилад до ношення цегли, втикаючи два довгі кілки по обох боках шиї, немов у ярмо; теслі помахували блискучими топорами; трачі лізли на кобильниці; велика машина людської робучої сили зо скрипом, стогнанням та зітханням почала входити в рух.

Втім, улицею від ринку надійшов ще один робітник, скулений, нужденний, схорований, і завернув на плац будови.

— Дай боже добрий день! — сказав він слабим голосом, стаючи близь майстра. Обіздрівся майстер, поглянули й другі муляри.

— То ти, Бенедю? Ну, що ж ти, здоров уже?

— Та ніби здоров,— відказав Бенедьо.— Нема коли слабувати; видите, мати стара, слаба, не їй мене заходити!

— Ну, а зможеш же ти робити, чоловіче? — спитав майстер.— Таже ти виглядаєш, як який небіжчик, куди тобі до роботи!

— Га, що діяти,— відповів Бенедьо,— що зможу, то буду робити. А троха розмахаюся, то чень і сам поправлюся та окріпну. А місце чень ту буде для мене?

— Та воно би то... як же, бути буде, рук треба якнайбільше, бо пан квапить з будованням. Піди та замельдуйся будовничому та й ставай до роботи.

Бенедьо положив свій мішок з хлібом та мулярським знаряддям набік і пішов шукати будовничого, щоб йому оповістися, що прийшов на роботу.

Пан будовничий якраз лаяв якогось теслю за те, що негладко обтісував платов, коли Бенедьо підійшов д'ньому з капелюхом в руці.

— А ти що, чому не робиш, а волочишся? — гримнув будовничий на Бенедя, не пізнавши його зразу і думаючи, що се котрийсь із щоденних мулярів прийшов до нього з якою просьбою.

— Та я хочу стати, лиш прийшов пану будовничому оповістися, що я вже подужав і вийшов на роботу. Та й просив би-м визначити мені, де маю ставати.

— Подужав? А, то ти нині перший раз?

— Ні, прошу пана будовничого, я вже ту був на роботі, тілько що при закладинах мене підойма скалічила.

— А, то ти? — скрикнув будовничий.— То ти тоді наробив нам біди, а тепер ще сюда лізеш?

— Та якої біди, прошу пана будовничого?

— Мовчи, дурню, коли я говорю! Впиваєся, не вступився на час, а мені ганьба! Скоро що, зараз усі до будовничого: він винен, не дбає на людське життя, не вміє камінь спустити! Ні, досить уже того, я таких робітників не потребую більше!

— Я впився? — скрикнув здивований Бенедьо.— Пане будовничий, я ще, відколи жию, не був п'яний... Хто вам то сказав?

— О, так, тобі лиш повір, то ти готов присягатися, що й не знаєш, як виглядає горівка. Ні, пуста твоя робота — присягайся, як хоч, я тебе на роботу не прийму!

— Але ж, пане будовничий, майте бога в серці! Що я вам винен! Я ту своє здоров'я стратив, ледве троха видужав, а як ви мя тепер наженете, то де я собі зароблю, хто мя прийме?

— А най тя приймає, хто хоче, мене то що обходить! Мені прецінь вільно приймати або не приймати на роботу, кого мені подобаєсь!

— Але ж бо я ту вже прийнятий, а що мене не було три тижні, то прецінь не моя вина. Я вже не кажу нічо о тім, що я болю витерпів, ані не жадаю нічо за той час,

хоть певно, що якби мені добрі люди не були допомогли, то був би-м враз із матір'ю загиб з голоду, ну, але тепер чень же мені належиться тутка робота!

— Га-га-га! Належиться! Адіть, як він собі виміркував! А чи ти знаєш, дурний мудю, що ти ту кождий день, кожду годину на моїй ласці робиш? Як я не схочу, та й тебе нема, нажену тя, та й іди тоді процесуй мене!

На таку мову Бенедьо не найшов уже ніякої відповіді. Він понурив голову і мовчав, але слова будовничого глибоко запали йому в душу. Правда, він і досі не раз чував такі слова, але ніколи досі вони так не вразили його, ніколи не визвали в його душі такого голосного почуття несправедливості та притиску. «Невже ж се правда? — думалось йому.— Невже ж робітник завсіди робить на єго ласці? А коли робітник сяк-так жиє, то, значиться, також тілько з єго ласки? А з чиєї ж ласки мене скалічила підойма? А коли він раз у раз такий ласкавий на робітника, то чия ж ласка тепер виганяє мене з зарібку на голодну смерть? Та ні, щось воно, бачу, не так! Чи будовничий держав мене досі при життю, о тім я не знаю, але то знаю, що з єго ласки я скалічений, слабий і без роботи!»

— Ну, що,— перервав його гадки будовничий,— чого ж ти стоїш? Забирайся відси!

— Та я пану ту місця не застою, заберуся. Лиш усетаки мені здаєся, що то не так повинно бути, як пан кажуть.

— Що, що? Ти мені хочеш науку давати? Ну, добре, ну, кажи, як повинно бути?

— Ви, пане, повинні знати, що й ви так само слуга, як я, що коли би вас не наймили до роботи так, як мене, то й ви би мерли з голоду так, як і я.

— Ха, ха, ха! Ти, певно, на берлозі лежачи, такого розуму набрався! Ну, ну, говори далі, як ще повинно бути?

Будовничий стояв перед Бенедьом, узявся за підбоки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у нім кипіла і в кождій хвилі готова була вибухнути з-поза силуваного сміху. Але Бенедьо не зважав ані на його сміх, ані на його злість. Почуття дізнаної кривди додало йому смілості.

— А так іще повинно бути,— сказав він твердо,— щоби ви, пане будовничий, не збиткувалися над бідним робітником і не дорікали йому берлогом, бо ще хто знає, що й вас може чекати.

І затим, не чекаючи на відповідь будовничого, Бенедьо відвернувся від нього, взяв свій мішок, сказав прочим робітникам: «бувайте здорові, браття»,— і вийшов з плацу на вулицю.

А тепер куди? Бідний Бенедьо всю надію покладав на тоту роботу. Він знав, що такого слабого деінде не приймуть. А тепер, коли й ця послідня надія розвіялась, він став на вулиці, мов прибитий, не знаючи, куди повернутися. Додому йти? Там стара мати чекає на його заробок. Іти шукати роботи? Але де? Нівідки не видно було надії. Коли втім прийшло йому на гадку вдатися до вищого пана, ніж будовничий, до самого Леона, і просити його, щоб приняв на роботу.

Коли він все те роздумував, стоячи на улиці перед плацом, де будувався дім, надбіг післанець, котрий голосно закликав, щоби пан будовничий ішов до пана. Будовничий здивувався і запитав, чи пан уже приїхав з Відня?

— Приїхав учора вночі і просить, щоби пан швиденько прийшли до нього.

Будовничий, а за ним і Бенедьо, пішли до Леона. Той ходив по подвір'ї, а побачивши підходячих, пішов супроти них.

— Маю з паном невеличке дільце,— сказав він, привітавши будовничого, по чім, звернувшися до Бенедя, спитав:

— А ти за чим?

— Та я, прошу пана, хотів би стати на роботу,— сказав Бенедьо.

— То не до мене належить, проси пана будовничого.

— Я вже просив, але пан будовничий не хочуть...

— Розуміється, що не хочу,— вмішався будовничий.— То той сам,— сказав він, звертаючись до Леона,— котрий при закладинах зістав скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника! Та й, впрочім, він тепер слабий, а я робітників маю досить.

— Ага, то той сам! — нагадав собі Леон.— Гм, воно б то випадало щось для нього зробити, будь-що-будь.— І додав, звертаючись до Бенедя: — Ну, ну, якось-то буде, зажди ту, поки тебе не закличу. От ту сядь на ганок та й посидь.

Довго вони оба бесідували. Бенедьо за той час сидів на ганку і грівся на сонці.

Аж ось по якімось часі вийшов будовничий, якийсь трохи кислий, і, не звертаючи уваги на Бенедя, пішов. По кількох хвилях вийшов і Леон.

— Ти потребуєш роботи? — спитав він Бенедя.

— Та певно, прошу пана, чоловік з роботи жиє, то робота для него то само, що життя.

— Та бо, видиш, будовничий не хоче тя мати ту в Дрогобичі. Але ти не журися, я зачинаю зараз будувати в Бориславі новий млин паровий, то вже там будеш мати роботи досить.

— В Бориславі?.. Млин паровий?..— зачудувався Бенедьо, а далі змовчав, не сміючи вдаватись з таким паном у розмову.

— Ну, що ж тобі так дивно? — спитав, усміхаючись, Леон.— Млин, то млин, тобі, мулярові, все одно.

— Та я то вже й сам собі гадаю, що панська річ — розказувати, а наша річ — робити. Млин, то й млин.

— Тілько то, видиш, я би хотів, щоби будинок був немудрий, так собі, в дві цегли, без поверха, тілько вшир троха. То не буде такий звичайний паровий млин, як усе будують. Я найшов такого чоловіка, що тото все вигадав, і план зробив, і сам буде вести роботу. Ну, видиш, будовничий дуже носом крутив, як увидів той план. А ти розумієшся на тім, як що треба робити після плану?

— Та чому би ні? Як чоловік має під рукою рисунок і міру, то не велика штука.

— Так, так, звісно, що не велика штука, — сказав Леон.— Отож, видиш, я не все буду міг надзирати за тим, що там робиться в Бориславі, а будовничий так ту зо мною сперечався, що готов мені наробити якої саламахи і поставити не так, як у плані нарисовано. То я вже буду просити тебе, скоро що не так, дати мені знати.

Бенедьо стояв і дивувався на цілу тоту бесіду, що се за млин такий, що будовничий на нього носом крутить і що пан боїться, щоб часом не зробив не так, як у плані стоїть? І відки приходить Леон звертатися до нього, щоб надзирав над будовничим? Бенедьо на все те не міг найти в своїй голові відповіді і стояв перед Леоном немов вагуючись.

— Не бійся, будь тілько щирий для мене в тім ділі, то, певно, не пожалуєш того. Доки буде будовання в Бориславі, доти будеш там, і то з платою не помічника, а цілого муляра. А потому — побачимо.

Бенедьо ще дужче здивувався. Відки нараз така щедрість у Леона? А втім, хто його знає, думалось йому далі, може, йому й направду так до потреби приходиться, ну, то він і платить. Та й хіба ж се для нього велика річ? А для бідного помічника мулярського все-таки добродійство велике. Так роздумавши, Бенедьо рішився пристати на Леонову умову, ще й подякував йому за ласку.

— Ну, ну, не дякуй,— відповів Леон,— я не подяки від тебе потребую, а вірної услуги; як ся будеш добре справувати, то я тебе, певно, не забуду. А тепер іди і вибирайся якнайборше до Бориславa, щоби-сь зараз завтра міг ставитися на місці, за Бориславом, над рікою.

І з тими словами Леон дав Бенедьові кілька ринських завдатку і пішов до свого покою. Бенедьо не сподівався нинні такого гарного для себе здобутку. Втішний, вернув він додому і розказав своїй старій матері о всьому, що йому нині приключилося.

— Що діяти, мамко? — кінчив він своє оповідання.— Треба брати роботу там, де дають. Піду до Бориславa.

— Та я ти, синку, й не відраджую, а тілько вважай, щоби-сь усе по правді жив і до недоброго ніколи руки не подав. Бо то з тим млином видаєсь мені щось та не так. Бог його там знає, що собі той жидюга загадав, а ти дбай за свою душу.

— І мені самому якось воно видалося не так, як він говорив. А вже тото зовсім мені не сподобалося, що мені каже надзирати за будовничим. Правда й то, що будовничий циган та шахрай, але відки я, простий робітник, приходжу до того, щоби надзирати за паном?... Ну, а коли би-м щось і направду побачив неладного, то й без єго платні сказав би-м єму все. Будем видіти, що буде.

Але коли Бенедьо зовсім уже зібрався в дорогу і став прощатися з матір'ю, то стара мати ні з сього ні з того почала плакати і, обнявши сина, довго не хотіла його пустити від себе.

— Але годі ж бо, мамко, годі, незадовго побачимося! — втішав її Бенедьо.

— Ой, так, так, добре тобі говорити! — відповіла мати плачучи.— Хіба ж ти не видиш, яка я стара? Мені леда день-година, та й жити годі. А як так виджу, що ти йдеш геть від мене, то мені здаєся, що вже тя ніколи не побачу.

— А най бог боронить! Мамко, що ви говорите!..

— Тото говорю, що ми серце каже. І так ми здаєся,

що ти, синку, йдеш до того Борислава, як у яку западню, і що ліпше би було, якби-сь відніс жидові той завдаток і остався ту.

— Але ж, мамко моя, на чім ту оставатися, коли роботи нема? Я ж вам кажу, що як скоро би-м щось повидів недоброго, то най мя жид і цілого озолотить, я му й години довше при роботі не буду.

— Га, то йди, коли така твоя воля, я ти не бороню, і най тя господь благословить!

І стара мати зі слізьми випровадила свого сина в дорогу до Борислава, а коли вернулась відтак в свою цюпку і побачилась сама, вона довго-довго стояла з заломаними руками, а далі заридала.

— Синочку мій! Най тя бог благословить на добрій дорозі! Я вже, певно, не ввиджуся з тобою!

Була неділя, коли Бенедьо вибрався в дорогу. В церкві святої Трійці, попри котру переходив, дяки гриміли хвалу божу. А напротив церкви, на нужденнім дрогобицькім бруку, попід муром сиділи купами ріпники в просяклих нафтою сорочках та подертих кахтанах, ждучи, аж скінчиться хвала божа, щоб відтак рушити до Борислава. Деякі хрестилися та шептали «отченаші», другі дрімали на сонячній спеці, інші знов держали в руках десятикрейцарові хлібенята і цибулю і їли, кусаючи з цілого, некраяного хліба. Бенедьо не задержувався коло церкви, не дожидавсь кінця хвали божої. Бо хоть до Борислава з Дрогобича й не так-то далеко, усього милька невеличка, і хоть роботи шукати йому не було треба так, як більшій часті отих ріпників, то йому наговорили, що в Бориславі дуже тяжко найти помешкання, а йому хотілося жити десь поблизько «фабрики», при котрій мав робити; він по нещаснім ударі при закладинах чувся дуже слабий в ногах і знав, що по бориславськім непросихаючім болоті далеко ходити не зможе. Тому-то Бенедьо спішив до Борислава, щоб винайти собі хату, поки ще наплине багато робучого люду та позаймає всі закамарки. Але йому треба було наймати хату на довший час, хоть на місяць; найти таку хату було трудніше, бо в Бориславі найбільша часть усяких нор наймається перепливаючому людові на одну ніч,— се й найліпше виплачується жидам.

Але немало здивувався Бенедьо, коли, вийшовши за місто, побачив, що як далеко тяглася дорога, всюди по ній мріли купки ріпників, звільна поступаючи серед ту-

манів пороху. Ті не ждали кінця хвали божої, а спішать, щоб залучити деяку роботу. Хліб видно у кождого в брудній полотняній торбі; у деяких з торби висувалися зелені пера молодої цибулі. Бенедьо зразу обминав ті купки і йшов сам. Але далі йому зробилося нудно і прикро йти самому. Сонце жарило запеклу вже й попукану землю. Хоть уже незадовго май кінчився, то збіжжя на полі ще нічим того не показувало. Вівси, ледве зійшовши, зав'яли без дощу і покулилися при землі. Озиме жито піднялося трохи від землі, але очевидячки заклякало на пні і не колосилось, хоть саме на те була пора. Ярина ніяка ані бульба ще й не сходила: зашкарупіла і висушена сонцем на кілька цалів вглиб земля не давала посадженому насінню ніякої вогкості. Сум збирав, коли було глянути на поле. Лиш одна кропива та гірчиця, підхопившися завчасу і пустивши глибше в землю свій веретенистий корінь, буяли та розросталися. А сонце все пекло та жарило; хмари, мов дрочачись з бідними рільниками, все надвечір збиралися на небі, а відтак, не пустивши і краплі дощу, розпливалися против ночі. По селах, через котрі проходили ріпники, стрічалися люди, самі сумні та чорні, мов земля. Не чути було звичайних недільних сміхів та жартів по вигонах. Старші газди гляділи то на поле, то на небо, мов з яким докором, а відтак безрадно в розпуці опускали руки. А Бенедьо, весь облитий потом і присілий порохом, також з важкими думами в серці, минав ті бідні села, примираючі тепер з голоду на переднівку і ждучі ще страшнішого переднівку на будуще.

— Оберпися, господи, ласков свойов на мир християнський! — долітали до Бенедя важкі молитви селян майже з кождого обійстя. А небо гляділо на них аж полове, сонце пекло, мов наняте, а хмари, худі, біляві та прозірчасті, лінпво волоклися з заходу.

Прикро і нудно зробилось Бенедьові іти самому серед тої мізерії. Він прилучився до одної громадки ріпників.

— А куди бог провадить? — питали вони Бенедя по звичайних привітаннях.

— Туди, куди й вас,— відповів Бенедьо.

— Ну, але ви не до ям?

— Та ні, я муляр.

— То, може, де буде що нового муруватися?

— А так, я вже наймлений. Ту ось той... Гаммершляг буде мурувати новий...— Бенедьо зап'явся. Він не вірив

в Леонів паровий млин і вперед, але тепер, бесідуючи з ріпниками, почув мимоволі, що сказав би велику нісенітницю, коли б їм повів про паровий млин.

— ...нову нафтарню,— докінчив він.

— Ну, то богу дякувати, що буде хоть троха якої нової роботи,— сказав один ріпник.— Чень і чоловік там деяк притулиться.

— Або що, при ямах нема роботи? — спитав Бенедьо.

— Ей, чому би не було,— відповів ріпник і махнув рукою.— Та що нам з того, коли платять так, що й вижити годі. Адіть, що народу йде, але тото, що ту видите, то де, хіба яка сота часть! Передновинок тяжкий, а ще й тепер, адіть, кара божа! Май, а пече так, як в жнива, дожджу нема,— гадаєте, що не буде голод?.. Ну, то де ж нарід дінеся? Хто ще троха чує в собі сили, то пхаєся сюда, щоби щось заробити. Ну, а для жидів се празник. Робітника прибуло, зараз плати уривають. Дістодіто: роби за тілько, а не схочеш ти, зараз десять на твоє місце чекає. Та й гадаєте, що не чекає? Там як вийдете рано на улицю, як поглянете — що трави-зілля, тілько народу за роботою. То з половину понаймають, а решта або вертає додому голіруч, або отак переваляєся день межи жидами: води винесе, дров врубає, абощо, аби кусник хліба або лижку страви дістати. Та й така біда в нашім Бориславі!

Всі ріпники, що йшли при купі, розгомонілися. Оповідання їх товариша про бориславську біду діткнуло всіх за боляче. Кождий найшов щось докинути, і перед Бенедьом нараз стала страшна картина людської нужди і притиску. Він віддавна привик був чути, що в Бориславі робота небезпечна, але зато платиться дуже добре. Правда, нужденний вид ріпників, що щонеділі сотками сиділи коло святої Трійці, казав йому догадуватись, що воно щось трохи не так з тим добрим зарібком, але ніколи він не мав нагоди докладно о тім вивідатись. Аж тепер нараз оповідання ріпників розкрило перед ним всю правду. Страшне, безвідрадне положення такої величезної купи народу вдарило його так сильно, що він ішов, мов оглушений, і ні про що інше не міг і подумати. «Чи ж се правда? Чи ж се може бути?» — запитував він сам себе. Правда, і він бачив біду на своїм віку, і він зазнав нужди та голоду, притиску, самоволі та безроботиці. Але все-таки до такої ступені опущення й пониження, про яке розказували ріпники, в місті ніякий ремісник не доходив.

Ріпники розказували страшні події голодної смерті, самовбийства, рабунків. З їх оповідань Бенедьо побачив і те непривичне для нього діло, що в нужді одного робітника другі зовсім не туралися до нього, не підпомагали його, а лишали на волю божу. Ріпники і про те розказували, як хорі їх товариші умирали, опущені і розточені червами, як не раз аж по кількох днях найдено умершого без людської помочі ріпника в якім-небудь відлюдним закамарку. Ті оповідання страшно вразили Бенедя. Він зріс і виховався в місті. Його отець був таким же помічником мулярським, як і він,— тож Бенедьо відмаленьку вжився і вбувся в відвічні перекази міських ремісників, з їх хоть лихо уладженим цеховим порядком, з їх хоть слабеньким намаганням до взаїмної помочі, до тіснішого зв'язку всіх працюючих в однім ремеслі. Правда, за Бенедьових часів цехова встанова між дрогобицькими мулярами зовсім уже близька була оконечного впадку. Майстри ще давніше розікрали були цехову касу, на котру складалися здавна порівно і майстри й челядники, а котрою без ніякого нагляду ані обрахунку завідували майстри самі. Не було за що удержувати «господи», т[о] є[сть] гостиниці, в котрій би в означені дні сходилась рада цехова і де би вписувався кождий потребуючий роботи челядник, а також і майстер, де би, отже, був немов ринок для найму челядників. Майстри перестали турбуватись про цехові діла, а тільки удержували ще докладно чергу, коли котрий при врочистім обході мав нести стару цехову хоругов. Але замість того старого і передрухнілого зв'язку почав за Бенедьових часів проявлятись між дрогобицькими мулярами новий зв'язок, хоть ще й невиразно та хвилево. В случаї слабості котрого челядника або помічника збирали прочі челядники, помічники та деякі бідніші майстри добровільні складки і давали хорому або його родині запомогу тижнево через весь час його слабості. Так само давали вони запомогу, хоть і меншу, для такого, котрий часом оставав без роботи, а рівночасно старалися розпитати і нараяти йому чи то роботу в своїм ремеслі, чи якенебудь інше заняття. Правда, слабі се були початки взаїмності, але вони удержувались і міцніли. З часом дійшло до того, що в разі потреби не деякі, а всі вже челядники платили правильно складки, між тим коли давніше ані о такій загальності, ані о правильнім плаченні не було й бесіди.

В таких міських ремісницьких переказах зріс Бенедьо. Вибувши термін і ставши челядником, а далі помічником мулярським, він дуже живо займався новим повстаючим зав'язком робітницької спільності і взаємності. Бідний і ще й слабовитий, він живо, як ніхто другий, почував потребу такої спільності та взаємності і від самого початку свого челядництва не переставав намовляти та заохочувати своїх товаришів, щоби в разі потреби правильно платили те, що зобов'яжуться платити, щоби обіцювали те тільки, що зможуть додержати, і раз обіцяного додержували свято, так, щоби на слові робітника можна було полягати, як на певній поруці. Все то були речі хоть для наших людей на словах не нові, але на ділі у нас дуже слабо практиковані, вимагаючі такого вишколення власної волі і власних забагів, що Бенедьо ще з кількома запопадливішими челядниками, котрі сю справу взяли собі дуже до серця, довгі літа мали досить праці, поки привчили людей до більшої точності та видержки.

Все те робилось між дрогобицькими мулярами, так сказати, напомацки. Вони не зносилися з ніякими робітникам з більших міст, хіба з мулярами з Стрия та Самбора, так само ні в чім не свідущими, як і вони. Вони не знали нічо про великий зріст робітницької спільності та взаємності в других краях, не знали про те, як робітники стають докупи та організуються до великої боротьби з багатирством та всякою кривдою народною, до боротьби за свій заробок, за обезпечення своїх жінок і дітей, своєї старості і своїх вдів та сиріт. Не знали дрогобицькі муляри й про великий зріст робітницької думки на заході Європи, ані про змагання робітників усіх країв до її осущення. Всього того вони не знали, а прецінь однакові обставини, однакова хвиля часу зробила те, що та сама думка, те саме змагання почало неясно проявлятися й між ними.

Бенедьо не раз в важких хвилях задумувався над долею робітника. Зроду утлий і хоровитий, він дуже був вразливий на всякий, хоть і чужий, біль, на всяку кривду та неправду. Зганьбить майстер челядника не по правді, урве касієр робітникові кільканадцять центів з платні, нажене будовничий чоловіка з роботи без причини або за яке вразне слово,— Бенедьові немовби хто ніж встромив в живе тіло. Він поблідне, зігнеться в дугу; лице, і без того сухе та довгобразе, ще більше протягнеться,

і робить він свою роботу мовчки, але видно по нім, що радше б волів в землю запастися, ніж на таке дивитись. Ось в таких-то хвилях задумувався Бенедьо над долею робітника. Кождий його окривдить, думалось йому, і добра є, ніхто йому за те нічого не скаже. Ось будовничий зіпхнув чоловіка з муру і налаяв щонайпоганшими словами, ще й в потилицю натовк і нагнав з роботи. А най-но би той чоловік обернувся та хоть раз ударив будовничого в потилицю? Сейчас би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату. Але ті Бенедеві думки завсігди й зупинялися на тім суці, з котрого вийшли, на старім і твердім суці суспільної нерівності між людьми. І хоть не раз він повторяв, як повторяють мільйони нашого люду: «се так не повинно бути»,— то прецінь ті слова не помагали йому розгадати круту загадку о причині тої нерівності і можності її усунути, але тільки немов обминали трудність.

Отак було й тепер. Мовчки йшов Бенедьо, слухаючи оповідань ріпників про погане бориславське життя. «Як же се так,— думалось йому,— що тілько тисяч народа день поза день терпить таку неволю, а ще другі тисячі раз у раз прибувають на такий самий празник? Самі собі псують. Правда, тим по селах ще гірше, бо хоть ніхто над ними не збиткуєся, ніхто їх так не обдирає, то зате голод. Господи, і як же помочи такій купі народу? Ніхто не в силі їм помочи!»

— А як же ви,— спитав враз Бенедьо ріпників, — не трібували деякого способу, щоби ратуватися?

— А який же може бути спосіб? — відповів ріпник простодушно.— Ту способу нема ніякого.

Бенедьо понурив голову. То само, до чого він додумався, ріпник висказав так рішучо, як найбільший певник. Значить, воно так і мусить бути, так бог дав. А може, спосіб є, тільки що вони або сліпі та не видять, або тілько ліниві, не шукають, а то найшли би і побачили б?

— Ну, а трібували ви робити складки між собов, щоби один других ратувати в біді, в слабості? — спитав Бенедьо.

Ріпники розреготались. Ну, кілько би там тих складок треба, щоби порятувати всіх бідуючих! Адже й так кождий там бідує.

— Ну, але один більше бідує, другий менше. Все ж таки мож би заратувати більше бідуючого, хорого, безробітного. От так, як у нас, мулярів, в місті.

— Е, що, у вас інша річ, а ту інша. Ту нарід — збиранина зо світу!

— А у нас хіба ні?

— Е, а все-таки, що у вас можна вдати, того у нас ніхто на світі не вдасть.

Ріпники не знали своєї сили і не вірили в неї.

Бенедьо знов утих і почав роздумувати над їх словами. «Е, ні — заключив він,— видно вже з того, що мусить бути якийсь спосіб на тоту нужду, тілько вони одні сліпі та й не найдуть, а другі ліниві та не шукають того способу!»

Між тим наші пішоходи лишили наліво тустанівську дорогу, по котрій ішли досі, і звернули на півперечну стежку, що вела через річку і горбок до Борислава. Перебрівши річку і зійшовши поміж густим гложжям та ліщиною на її крутий високий берег, вони вже й стали на версі горбка. Неподалік перед ними лежав Борислав, мов на тарелі. Невисокі під гонтям доми білілися до сонця, мов сріблява луска. Понад дахами де-не-де виднілися червоні, тонкі а високі комини нафтарень, мов криваві пасмуги, сягаючі до неба. Далеко, на другім кінці Борислава, на горбі, стояла стара церковця під липами, і круг неї ще тислися останки давнього села.

Бенедьо хоть бував і вперед в Бориславі, але все тільки коротко. Він не знав тут місцевості. Тому-то він розповів ріпникам, де і на якім плацу казано йому ставати на роботу, і просив їх, щоби йому показали, де є той плац. Ріпники зараз догадалися того місця і показали його Бенедьові. Се була досить обширна рівнинка між високими берегами річки туй перед входом до Борислава, трохи віддалік наліво від Губицького гостинця. Хат близько було небагато, і Бенедьо, розставшись з ріпниками, рішився іти хата від хати і питати за помешканням. Але в перших хатах, до котрих зайшов і в котрих жили жиди, йому не хотіли винаймити помешкання на довший час. Хати ті були низькі а дуже широкі,— очевидно, під їх дахами містилося багато закамарків для поміщення ріпників, а корисне положення їх на краю Борислава давало їм можність бути пристановком для всіх свіжо або пізно прибуваючих.

Так пройшов Бенедьо задармо п'ять чи шість хат. Далі опинився на улиці перед старою маленькою хатиною і став, не знаючи, чи йти й сюди питати місця, чи обминати сю

будку, а йти далі. Хатина була, як усі прочі, під гонтами, тільки що старі гонти понадгнивали і поросли зеленим мохом. До улиці виходило двоє віконцят, котрі ледве трохи глипіли над землею; а ще з високо насипаної улиці просто проти них спливало з улиці болото, замулюючи стіну чимраз більше і вже ось-ось досягаючи здрухнілих варцабів. Перед хатиною була, як і перед другими, голотеча: ні городця, ні муравнику, як се водиться деінде. Аж по хвилі рішивсь Бенедьо не минати і сеї хати.

Дверці скрипнули, і Бенедьо ввійшов до малесеньких темних сінців, а відти до обіленої світлиці. Він здивувавсь, заставши тут не жидів, а старого ріпника і молодицю. Молодиця, около тридцяти літ, в білій сорочці з червоними застіжками, сиділа на лаві під вікном, оперши голову на лікоть, і плакала. Старий ріпник сидів насеред хати на низенькім стільчику, з люлькою в зубах, і, очевидно, потішав її. Коли Бенедьо ввійшов до хати, молодиця швидко обтерла сльози, а старий ріпник зачав кашляти і довбати люльку. Бенедьо поздоровив їх і запитав, чи не приняли б його на довший час на мешкання. Ріпник і молодиця глянули по собі і хвилю мовчали. Далі відозвався ріпник:

— Га, або я знаю. Ось молодиця; се єї хата,— як вона скаже, так і буде.

— Бодай вас,— відказала різко молодиця.— Як я скажу! Я ту вже цілий рік не сиджу, і бог знає, чи буду сидіти,— і вона рукавом обтерла знов сльози, — а ви мене в то вдаєте. То як ви скажете, бо ви ту сидите. Як вам буде до вигоди, то так і робіть, а я ту що можу сказати!

Старий ріпник трохи змішався і почав ще пильніше довбати свою череп'яну люльку, хоть в ній і нічо вже не було. Бенедьо все ще стояв край порога з мішком на плечах. Ріпник мовчав.

— Хатина тісненька, як бачите,— зачала знов молодиця,— може, вам і невигідно буде. Ви, як виджу, з міста, не привикли до такого, як ту у нас...

Молодиця говорила так, вгадуючи по нахмурених бровах думку ріпника, буцімто він хоче відмовити Бенедьові.

— Е, що з того, що я з міста,— відповів Бенедьо,— а я, не бійтеся, привик також до всякої біди. От як кождий зарібний чоловік. Тілько, видите, тут така причина зо мнов, що я троха слабий в ногах через нещасливий трафунок,— у нас, у мулярів, усяко буває — а маю

роботу он ту недалічко над рікою, на тім зарінку. Там буде ставитись новий... нова нафтарня. То, видите, хтів би-м найти де поблизько помешкання — яке-будь, от аби переночувати, адже я цілісінький день на роботі,— бо здалека таки не зможу лазити по вашім бориславськім болоті. Ну, а ту жиди не хотять ніде приймати на довший час; а для мене би то все було ліпше жити у свого чоловіка, ніж у жида. Тілько, як для вас...

В тій хвилі старий ріпник перервав йому бесіду. Він кинув нараз люльку на землю, схопився з стільчика, прискочив до Бенедя, одною рукою схопив йому з плечей мішок, а другою попхав його до лави.

— Але, чоловіче, бійся бога,— кричав з комічним гнівом старий,— не пендич нічого, тілько сідай! Стоїш ми ту коло порога, а в мене діти не поснуть. Сідай ту, і най з тобою все добре сідає в нашій хаті! Чому було так відразу не сказати,— а то я тепер і сам о собі готов подумати, що-м гірший від жида!..

Бенедьо видивився на старого дивака, немов не розумів його бесіди, а далі запитав:

— Ну, а що, то приймаєте мя до себе?

— Таже чуєш, що приймаю,— сказав старий.— Тілько, розуміється, як будеш добрий. Як будеш злий, то таки завтра вижену.

— Га, чень ми вже якось погодимося,— сказав Бенедьо.

— Ну, як погодимося, то будеш моїм сином, хоть то мені з тими синами, правду рікши, не ведеся!.. (Молодиця знов обтерла очі.)

— А почому ж ви озьмете від мене?

— А є в тебе який рід!

— Мама є.

— Стара?

— Стара.

— Ну, то даш по «шусці» на місяць.

Бенедьо оп'ять видивився на старого.

— Ви, певно, хтіли сказати «на тиждень»?

— Я вже ліпше знаю, що я хтів сказати,— відрізав старий.— Так буде, як я сказав, та й досить о тім балакати.

Бенедьо з дива не виходив. Старий тим часом знов сів на свій стільчик і, нахмурившись, почав накладати люльку.

— Та, може б, на згоду принести горівки? — заговорив Бенедьо.

Старий глянув на нього спідлоб'я.

— Ти мені, небоже, з тим зіллям, не виїзди, ані ся з ним до хати не показуй, бо геть вивержу вас обоє! — відрізав він гнівно.

— Вибачайте,— перепрошав Бенедьо,— я сам не п'ю, хоть би-м її й на очі не видів. Але я чув, що в Бориславі кождий мусить пити, хто при кип'ячці робить, то я й за про теє...

— Правду казав, хто се казав, а тілько, як бачиш, при правді є й брехні капинка. То завсігди так буває. Ну, а тепер ти не пендич, тілько роздягнися та спочинь з дороги, коли-сь слабий!

В тій хвилі молодиця встала.

— Ну, дай вам боже щастя та заробок добрий,— сказала вона до Бенедя. — Бувайте здорові, пора мені йти.

Вона вийшла; старий вийшов за нею, а за хвилю вернув.

— Служить в Тустановичах, то мусить бічи до роботи. Та й дитина мала...— проворкотів він, немов сам до себе, і знов сів напихати свою черепаньку.

— Донька ваша? — спитав Бенедьо.

— Ніби донька, але не рідна.

— Пасербиця?

— Ні, небоже. Вона тутешня, а я не тутешній. Але то довга гісторія,— буде час, то й почуєш. А тепер спочивай!

Тота молодиця була Півторачка, вдова по Івані Півтораку, погибшім в бориславській ямі, а той ріпник — то був старий Матій.

IV

Бенедьо зняв з себе петек, постелив його на лавку під вікном і ляг спочивати. Він і справді був дуже втомлений; ноги під ним тряслися від довгого і надсильного ходу. А пречінь сон його не брався. Думка, мов непосидюча ластівка, шибала то до Дрогобича до старої матері, то до Борислава, де відтепер прийдеться йому жити. Йому пригадувались оповідання ріпників, котрі він чув по дорозі; в його уяві вони перелітали не як слова, а як

живі образи. Тут всіми забутий ріпник, хорий, безпомічний, конає сам на берлозі десь у якімось скритім закамарку і дармо пищить їсти, дармо просить води,— нема кому подати!.. Тут жид витручує робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює і ганьбить; нема кому впімнутися за робітником, зарятувати його в нужді. «Ніхто ні про що не дбає, крім себе самого,— думав Бенедьо, — та й тому так усі бідують. Але якби всі взялися докупи... То що би зробили?..» Бенедьо не міг того знати. «Та й як їм взятися докупи?..» І сього Бенедьо не знав. «Господи боже,— зітхнув він вкінці з звичайною у наших простих людей безрадністю,— наведи мене на яку добру думку!..»

В тій хвилі Бенедьове думкування мусило перерватися. До хати ввійшло кілька людей-ріпників і, привітавшися коротко з Матієм, посідали на лаві. Бенедьо встав і почав розглядати прибувших. Були тут передовсім два хлопи, котрі відразу мусили кождого увагу звернути на себе. Високі, рослі та крепкі, мов два дуби, з широкими червоними, немов надутими лицями і невеликими сірими очима,— вони виглядали в тій маленькій хатині, мов два велети. А при тім з лиця, росту, волосся, очей були вони так подібні до себе, що треба було добре приглядітися і прислухатися їм, щоби їх розпізнати. Один з них сидів на лаві під вікном, заступивши своїми широкими плечима все світло, яке від заходячого вже сонця лилося вікном у хатину. Другий намістився на невеличкім зидлику коло дверей і, не кажучи ні до кого й слова, почав спокійно накладати люльку, немов там, на тім зидличку і коло того порога, було його предковічне місце.

Крім тих двох велетів, найбільше звернув на себе Бенедьову увагу немолодий уже, низенький і, очевидячки, дуже говірливий та рухливий чоловічок. Відколи ввійшов до хати, він не переставав шниряти з кута до кута, то ніби чогось шукаючи, то ніби добираючи собі місця до сидження. Він кілька разів обіздрів Бенедя, переглипувався з Матієм, котрий з усміхом слідив за його рухами, а навіть шепнув щось до уха одному з велетів, тому, що сидів на зидлику підо дверми. Велет тільки головою махнув, а затим встав, відоткав дерев'яну затканицю від печі і встромив свою люльку в попіл, щоби запеклася. Рухливий чоловічок за той час знов уже обшниряв усі кути, то потираючи собі настобурчену, мов щітка, чуприну, то

поправляючи на собі ремінь, то вкінці таки розмахуючи руками...

Крім тих трьох людей, було в хаті ще зо три. Бенедьо розглядів на лаві в півтіні одного старого діда з довгою сивою бородою, але з здоровим лицем і кремезним виглядом, мов у молодого. Побіч нього сидів молодий парубок, круглолиций і рум'яний, мов дівочка, тільки що сумний і понурий, мов засуджений на смерть. Далі в куті, зовсім в тіні, сиділи ще якісь люди, котрих лиць не міг розглянути Бенедьо. Ввійшло ще кілька ріпників до хати,— зчинився гамір.

— А се що, возний на здекуції у вас? — промовив грубим, мов труба, голосом до Матія один з велетів, той, що сидів під вікном.

— Ні, богу дякувати,— відповів Матій,— се, бачу, уцтивий чоловік, робітник, мулярський майстер. Прийшов нині з Дрогобича до нової фабрики,— ту ось, на зарінку, будуть нову нафтарню ставити.

— Так? — відповів велет, протягаючи голос.— Ну, то про мене. А чия то буде нафтарня? — додав він, звертаючися до Бенедя.

— Леона Гаммершляга, знаєте, того віденського жида, що щось два роки тому прибув сюда.

— Ага, того! О, той у нас закарбований віддавна. Правда, побратиме Деркачу?

Рухливий чоловічок в тій хвилі найшовся коло велета, дрібцюючи довкола нього.

— Правда, правда, закарбований моцно,— він засміявся,— але нічо не пошкодить, як буде мав і більше карбів!

— Певно, що не пошкодить,— потвердив велет. — Ну, але як же, побратиме Матію, можем ми нині ту балакати своє? Чи, може, як маєш нового жильця, то нас наженеш із хати шукати нового місця?

Велет грізно глянув на Матія, і, очевидячки, ся бесіда мала бути доганою. Матій почув се і змішався трохи, а далі сказав, устаючи зо стільця і виймаючи люльку з рота:

— Але господи борони, щоби я вас виганяв! Мої побратими любі, раз я пристав до вас, то вже й не попущуся вас, о те не бійтеся. І моя хата завсігди для вас отвором. А про нового жильця... правда, я зле зробив, приймаючи його, а не зарадившись уперед з вами, але ж бо, видите, приходить чоловік змучений, слабий, жиди го не хотять

приймати, а з лиця му видно,— знаєте, я на те старий практик,— що людина добра, ну, що я мав робити?.. Впрочім, як гадаєте? Не може йому бути з нами, то я го відправлю. Але мені здається, що він би був і для нас добрий... Каже, що горівки не п'є,— значиться, одно добре. Ну, а по-друге — робити буде при новій фабриці, то і відтам зможе нам що часом сказати...

— Горівки, кажеш, не п'є? — питав велет.

— Сам-єм то чув від него, а втім, ось він ту, питай го сам.

Мовчанка стояла в хаті. Бенедьо сидів в куті на своїм петеку і дивувався дивним дивом, що се все має значитися, чого зійшлися ті люди, і чого хочуть від нього. Дивно йому було, що Матій попросту звиняється перед ними, хоть сам каже, що се його хата. Але найдивніше було йому з того грубоголосого велета, котрий поводився тут, мов який старший, мов господар, прикликував до себе то одного, то другого і шептав їм щось до вуха, сам не рушаючися з місця. Далі він звернувся до Бенедя і почав випитувати його строгим голосом, немов суддя при допросі, між тим коли всі присутні звернули на нього очі:

— Ви що, челядник мулярський?

— Ні, помічник, а при тій фабриці, не знаю за яку ласку, маю бути майстром.

Велет покрутив головою.

— Гм, майстром? А за яку то ласку? Певно, вміете добре доповідати жидові на своїх товаришів?

Бенедьо спалахнув увесь, немов огнем. Він хвилю вагувався, чи відповідати велетові на його питання, чи плюнути йому в очі, забратися і йти геть із сеї хати та з-між тих дивних людей. Далі надумався.

— Плетете дурниці,— сказав з підтиком.— Може, то вашого батька син і вміє дещо кому доповідати, а у нас тото не водиться. А жидівська ласка впала на мене непрошена, відай, за те, що при єго закладинах мене трохи не забила підойма, як єсьмо спускали в яму угольний камінь.

— Ага,— буркнув протягло велет, і голос його почав трохи м'якнути.

— Побратиме Деркачу,— звернувся він нараз до невеличкого, рухливого чоловічка,— а пам'ятай, аби-сь не забув і ось тото закарбувати на того Леона, що він каже!

— Розуміється, що не забуду. Хоть то ніби тото сталося

в Дрогобичі, а ми маємо тілько до Бориславa, але то нічо не шкодить. Жидові й без того легше не буде.

— Ну, а що ж ви,— говорив далі велет до Бенедя,— як ту будете майстром, то будете так само збиткувати та кривдити робітників, як другі, будете ссати з них, що моги, і виганяти з роботи за леда слово?.. Розуміється, що так! Майстри всі однакові!

Бенедеві не стало терпцю. Він встав і, беручи свій петек до рук, обернувся до Матія:

— Коли-сте мя приймали в свою хату на мешкання,— сказав він тремтячим голосом,— казали-сте ми, щоби-м був добрий, то буду вашим сином. Ну, але скажіть же самі, як ту бути добрим, коли ось якісь люди входять до хати і ні з сього ні з того причіпаються до мене і ганьблять, не знати за що й за яке? Як ви мя на таке ту брали, то ліпше було й не приймати, був би-м си досі найшов спокійнішу хату! А тепер прийдеся йти під ніч. Ну, але принаймі буду знати, що за люди — бориславські робітники!.. Бувайте здорові!..

З тими словами він надяг петек і, беручи на плечі свій узлик, звернувся до дверей. Всі мовчали, тільки Матій моргнув до велета під вікном. Між тим другий велет сидів, мов скала, під дверми, заперши собою вихід, і, хоть Бенедьо різко сказав до нього: «пустіть!» — він ані кинувся, немов і не чув нічого, тільки люльку пикав поволі.

— Але ж, господи боже,— скрикнув нараз з смішною запопадливістю Матій,— стій, чоловіче добрий, куди втечеш? Не знаєш, бачу, жартів! Постій, побачиш, до чого воно йде!

— Що я маю стояти! — відповів гнівно Бенедьо.— Може, скажете ми ще довше слухати від отсего чоловіка такої ганьби, як досі? І не знаю, відки він то чув, що я когось кривджу та збиткую?..

— То ви вважаєте мої слова для себе ганьбою? — спитав напівлагідно а напівстрого велет.

— Розуміється.

— Ну, то перепрашаю вас.

— Не перепрашайте, волите бути чемніші та не ображати ніж відтак перепрашати. Я простий чоловік, бідний робітник,— але чи ж тому вже леда хто має мені всяку дурницю в очі тикати? А може, ви на то дуфаєте, що ви моцні, а я слабий, то вже можете мене безпечно ображати?

Ну, то пустіть мя геть, не хочу слухати вашої бесіди! — І він знов обернувся до дверей.

— Ну, ну, ну,— говорив Матій,— ті люди ще готові направду посваритися, не знаючи й самі за що! Але ж постій, чоловіче божий, гніваєшся, а не знаєш, за що?

— Як то не знаю! Не бійтеся, я вже не такий дурень,— офукнувся Бенедьо.

— Так, що не знаєш. Ти вважаєш за образу слова того чоловіка, а тим часом він говорив се тілько на те, щоб тебе витрібувати.

— Витрібувати? В чім?

— Яке в тебе серце, яка гадка? Розумієш тепер?

— А нащо ж йому то знати?

— То вже побачиш пізніше. А тепер розберися та сідай на своє місце. А фукатися не треба, небоже. За день би нас усіх не стало, якби ми хтіли так на всяку біду фукатися, яка нам долягає. А моя гадка така: меншу біду перетерпи, щоби більшої встеречися. Коли-бо то у нас звичайно навиворіт робиться: як мала біда, то чоловік бурчить, а як велика, то мовчить.

Бенедьо все ще стояв насеред хати в петеці і з мішком на плечах та роззирався по присутніх. Матій між тим засвітив каганець з жовтого бориславського воску,і в його світлі лиця зібраних ріпників видавались жовтими та понурими, мов лиця трупів. І другий раз старий Матій відібрав від Бенедя мішок і зняв з плечей петек, а взявши його за плече, попровадив до велета, що все сидів, понурий і грізний, під вікном.

— Ну, перепросіться раз назавсігди,— сказав Матій.— Я все гадаю, що будем мати з того чоловіка нового товариша!

Бенедьо і велет подали собі руки.

— Як вас маєм звати? — спитав велет.

— Бенедьо Синиця.

— А я звусь Андрусь Басараб, а он то мій браг Сень, а отсе наш «карбовий» Деркач, а отот старий дідусь — то побратим Стасюра, а отой парубок — то побратим Прийдеволя, а он то також наші побратими, ну, а ваш газда також...

— Ви, певно, всі з одного села, що побратимаєтесь, — сказав Бенедьо, дивуючись, впрочім, що старі чоловіки побратимались з молодими, бо по селах звичай, що тілько ровесники побратимаються між собою.

— Ні, ми не з одного села,— відповів Басараб,— а так, побратимаємось в іншім способі. Впрочім, сідайте, будете видіти. А якби вам схотілося, то можете й ви пристати до нашого побратимства.

Бенедя ще дужче здивувало те вияснення. Він сів, не кажучи нічого і чекаючи, що з того буде.

— Побратиме Деркачу,— сказав Андрусь Басараб до «карбового»,— пора нам узятися до свого. Де твої палиці?

— Зараз ту будуть,— відповів Деркач, вибіг до сіней і вніс відтам цілий оберемок тонких ліскових палиць, зв'язаних ужовкою докупи. На кождій палиці видно було більші або менші карби, один попри один, так, як се роблять хлопці, що пасуть гуси і на паличці значать собі карбами, кілько у котрого гусят.

— Закарбуй на Леона то, що повідав Синиця,— сказав далі Басараб. В хаті між тим зробилася тиша. Всі посідали, де хто міг, і гляділи на Деркача, котрий сів собі на припічку, положив палиці коло себе, виняв з-за ременя ніж і, видобувши одну палицю, витяв на ній ще один карб до багато других, давніших.

— Готово,— сказав Деркач, сповнивши се і встромивши палицю знов у зв'язок.

— А тепер, побратими мої милі,— сказав Андрусь,— розповідайте за чергою, хто за сей тиждень зазнав, видів або чув яку кривду-неправду. Хто її зробив, кому і за що,— розповідайте все, як перед богом, щоби, як наповниться міра наших кривдників, як прийде наш час і наш суд, кождому було відмірено по правді!

Хвилю тихо було після тої відозви, далі заговорив старий Стасюра.

— Прийде, кажеш, наш час і наш суд... Дай то, боже, хоть я, бачу, не діжду того дня. Ну, але бодай ви, молодші, діждете... То вже щоби відмірити кождому по правді і справедливості, послухайте, що я чув і видів сего тижня. Йосько Бергман, наставник при тій кошарі, що я в ній роблю, знов сего тижня бив штирох робітників, а одному бойчукові-липʼярові вибив палицею два зуби. Та й за що? За тото, що бідний бойчук, голодний та хоровитий, не міг двигнути відразу повного коша глини!

— Карбуй, Деркачу! — сказав Андрусь рівним і спокійним голосом, а тільки очі його заблищалися якимсь дивним огнем.

— Тот бойчук,— говорив далі Стасюра,— дуже добра душа, і я би був привів його до «господи», тілько що десь, видко, заслаб, не був уже вчора на роботі.

— Приведи,— підхопив Андрусь.— Чим більше нас, тим більша наша сила, а нічо так не в'яже людей докупи, як спільна нужда і спільна кривда. А коли сила наша буде достаточна, то й суд наш буде близький,— чуєш, старий!?

Старий кивнув головою і говорив далі:

— А Мотьо Крум, касієр, знов не доплатив усім робітникам з нашої кошари по п'ять шусток за сей тиждень і ще грозив кождому, що нажене з роботи, коли посміє упоминатися. Говорять, що купує яму на Мразниці і що му не ставало 59 ринських, то мусив се при найблизшій виплаті здерти з робітників.

Старий мовчав хвилю, поки Деркач винайшов палицю Мотя Крума і затяв на ній новий карб. Відтак говорив далі:

— А от учора йду попри шинок Мошка Фінка. Слухаю, що за крик? Аж то два Фінкові сини притисли до кута якогось чоловіка, вже підстаршого, та й так б'ють, так дюгають кулаками попід ребра, що чоловік вже лиш хрипить. Ледве якось його пустили, не міг уже йти сам дорогою, а як харкнув — кров... Взяв я його, веду та й питаю, що за нещастя, за що так скатували?.. «От біда моя»,— відповів чоловік та й заплакав. «От я, каже, через тиждень троха задовжився у того проклятого жидюги, гадав, що дістану гроші та й виплачу. А ту прийшла виплата, бац, касієр мене чи забув, чи що,— не читає. Я стою, чекаю — вже виплатив усім, а мене не кличе. Я йно що пустився йти до него, спитати, що то таке, а він шасть і замкнув двері перед носом. Що я гримай, стукай, кричи,— пропало. Ще відтак випали слуги та й мене в плечі: «Що ти ту, пияку, бревернію робиш!..» Пішов я. Здибаю відтак касієра на улиці і до него: «Чому ви мені не виплатили?» А той визвірився на мене, а далі як не крикне: «Ти, пияку якийсь, будеш мене на дорозі напастувати! Ти де був, як виплата була? Я тебе ту не знаю, там допоминайся плати, де й другим платиться! Ну, а нині каса заперта». Я зголоднів, іду до Мошка з'їсти дещо на борг, поки гроші дістану, а тоті два медведі, бог би їх побив, та до мене: «Плати та й плати за тото, що-сь набрав!» Що я прошу, проклинаюся, розповідаю, яка річ,— та де!

Як мя приперли до кута, то, адіть, троха душу з тіла не вигнали!...»

— Карбуй, Деркачу, карбуй! — сказав твердим грізним голосом Басараб, вислухавши з затиснутими зубами сього оповідання.— Бутають чимраз дужче наші гнобителі — знак, що кара вже висить над ними. Карбуй, побратиме, карбуй живо!...

— Так-то, так,— говорив далі Стасюра,— розбуталися наші кривдники та й бутають, збиткуються над робучим народом, бо що то,—добре їм ся діе! І чим довше гляди та слухай, тим більше біди та кривди народної, тим більше у них багатства та достатку. От тепер народу до Бориславa пре видимо-невидимо, бо всюди по селах голод, посуха, слабість. А й ту хіба ліпше? День поза день видаю по закавулках слабих, голодних, незарібних людей,— лежать і стогнуть, і ждуть хіба тілько божої ласки, бо людського змилування вже давно перестали ждати. Та й тепер, адіть, плату нам вменшили і з кождим тижнем уривають все більше,— годі вжити з неї! Хліб чимраз дорожший, а ще як сего року не зародить, то прийдеся нам усім ту гинути. Отсе кривда, котру всі ми терпимо, котра всіх нас глодже до кості, а на кого її закарбувати, я й сам не знаю!..

Старий виговорив се живішим, ніж звичайно, голосом і з тремтячими від зрушення губами, а висказавши, поглянув по всіх і зупинив свій погляд на понурім лиці Андруся Басараба.

— Так, так, правда твоя, побратиме Стасюро,— закричали всі присутні,— се наша загальна кривда: бідність, безпомічність, голод!

— А на кого її закарбувати?— спитав вдруге старий.— Чи зносити її терпливо, тоту найбільшу, загальну кривду, а тілько карбувати ті дрібні, часткові, що складаються на тоту велику?..

Андрусь Басараб глядів на Стасюру і на всіх прочих побратимів зразу понуро і ніби рівнодушно, но вкінці на лиці його заясніло щось, немов скрита на дні в душі радість. Він встав з місця і випрямився, досягаючи головою аж до повали невеличкої хатини.

— Ні, не терпіти нам і тої загальної кривди, а хоть і терпіти, то не покірно, не тихо, мов та стрижена вівця. Всяка кривда мусить бути укарана, всяка неправда мусить пімститися,і то ще туй, на сім світі, бо що за суд буде

на тамтім світі, сего ми не знаємо! І чи ти гадаєш, що, карбуючи всі ті дрібні, часткові кривди, ми забуваємо про загальну? Ні! Адже кожда й найменша кривда, яку терпить робучий чоловік, се частка тої загальної народної кривди, що всіх нас давить і глодже до кості. І коли прийде день нашого суду і нашої кари, то чи ти думаєш, що не пімститься тоді й загальна кривда наша?

Стасюра сумно якось похитав головою, немов в душі своїй не зовсім вірив Басарабовій обіцянці.

— Гай, гай, побратиме Андрусю,— сказав він,— пімститься, говориш... Вже то одно, що не знати, коли то ще буде... А друге: що нам з того, що колись, може, й пімститься, коли нам тепер від того не легше терпіти. А хоть і пімститься, то чи думаєш, що опісля легше буде?..

— Що ж бо ти, старий,— крикнув на нього з грізно блискучими очима Андрусь,— розжалобився, не знати чого? Тяжко нам терпіти! Хіба ж я того не знаю, хіба всі ми того не знаєм? А хто зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робучий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи! Значить, терпіти нам до суду-віку та й по всьому. Тяжко се чи не тяжко,— що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за ню,— се хоть троха влегшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива,— чи не так?

— Так,— відповіли побратими, але якимсь понурим голосом, немов сеся правда не дуже їх радувала, не дуже припала їм до серця.

— А коли так,— говорив далі Андрусь,— то ніщо й гаятись. Розповідайте далі, хто про яку знає кривду.

Він сів. В хатині стало тихо. Почав говорити Матій. В його сусідстві умер робітник в темній жидівській комірчині; як довго там лежав, відколи слабував,— сього ніхто не знає, і жиди нікому не хотіли того сказати. Говорять, що робітник мав трохи зароблених грошей, а коли заслаб, жиди відобрали від нього гроші, а його поти морили голодом, держали взаперті, поки не вмер. Тіло було страшенно сухе, давно немите і синє, як боз. Позавчора ночувала якась жінка у другого сусіднього жида. Вночі злягла. Грошей у неї не було, і сейчас на другий день жид викинув її з дитиною з хати. Розповідав один ріпник, знакомий тої жінки, що ходила з дитиною до попа, щоб охрестив, але піп не хотів охрестити, поки не покаже

батька дитини. Тоді тота жінка кинула дитину в яму, а сама пішла до громадського уряду, кричачи, щоб її зараз вішали, бо довше жити не хоче. Що з нею сталося, Матій не знав.

І далі пішли оповідання, одностайні своєю ваготою і оглушаючі своєю кричучою несправедливістю. І за кождим розказаним фактом оповідач зупинявся, ждучи, поки карбовий Деркач не закарбує на палиці, щоб «кождому віддано було повною мірою». Декотрі побратими говорили з таким супокійним, рівнодушним, майже мертвим виразом лиця, що вже сам їх голос, сам вираз лиця був свого роду важким фактом, гідним закарбовання на ім'я загальносуспільної кривди та гніту. Другі розпалювались, говорячи, проклинали гнобителів і домагалися швидкої для них кари. Але найбільше зрушило всіх оповідання молодого парубка, Прийдеволі. Коли прийшла на нього черга,— він був наймолодший, то й черга на нього прийшла на самім послідку,— він вибухнув довго здержуваним плачем і, заломуючи сильні руки, виступив насеред хати.

— Перед богом святим і перед вами, побратими мої, жалуюсь на своє горе! на свою страшну кривду!.. Осиротили мене на весь вік... відобрали послідне і потоптали ногами, і то так собі, для забавки!.. Ох, боже, боже, і ти глядиш на все те і ще можеш терпіти?.. Але ні, ти терпи собі, я не можу, я не буду!.. Побратими, товариші милі, радьте, що мені діяти, як мститися! Все зроблю, на все відважуся, тілько не кажіть чекати, бійтеся бога, не кажіть чекати!..

Він замовк, хлипаючи, мов мала дитина. По хвилі зачав спокійнішим уже голосом:

— Ви знаєте, який я круглий сирота на світі, в якій біді та нужді зійшли мої літа молоді, поки нещастя не загнало мя сюди до сего пекла проклятого. Але вся біда і нужда, всі нещастя нічим були для мене, поки була хоть одна людина, котра вміла мене потішити, розрадити, приголубити, котра віддала б була своє життя за мене... котра любила мене!.. І тої єдиної поратівлі позавиділи мені вороги!.. Послухайте, що зробили. Ви знаєте, вона для мене покинула свою хату, свою матір стару і прийшла сюди до Бориславa, щоби бути разом зо мною. Ми жили разом от уже півроку. Вона працювала при магазині того багача Гольдкремера. На своє лихо, сподобалась тамка всім тим

псам, що її видали. А там їх є до вітру: касієр, молодий жидик Шмулько Блютігель, надзорець, також молодий жидок, далі ще якісь там капцани, бог би їх поразив!.. Почали вони до неї налазити, не давати її спокою. Раз, другий вона відправила їх чемно, а далі, коли Блютігель застав її якось саму в присінку магазину і, осмілений, почав дуже вже до неї заскакувати, вона, немного думавши, відвинула руку і так тарахнула жидка помеже вуха, що му аж ротом і носом кров бризнула і сам, як тика, покотився між бочки. Що ми того вечера насміялися з улазливого жидка, коли вона розповіла цілу тоту річ. Але ми завчасно сміялися. Жидок розлютувався і змовився з другими— пімститися на ній. Приходиться позавчора — виплата; приходжу я вечером додому — нема моєї Варки. Сів я під вікно, чекаю-виглядаю, а самому коло серця щось, мов гадина, лежить. Ба, вже стемнілося, нема Варки. Закинув я петек на плечі, вийшов на вулицю, шукаю Варки. Нема. Розпитую я робітниць, що разом з нев були при виплаті,— кажуть, що лишили її тамій, що, певно, їй виплачували напослідку. Тьокнуло мене щось коло серця, біжу до канцелярії — позамикано, а в вікнах світиться. Калатаю — не докалатаюся, а далі гадаю собі: «Агій, та чого я ту калатаю, чень ту єї нема? Може, вона вже красно дома, чекає на мене...» Біжу додому — нема. Біжу знов вулицями, забіг по всіх знакомих, по всіх шинках, де ми часом, з роботи йдучи, вступаємо перекусити дещо або селедця купити — нема. Всіх питаю, чи не видів хто Варки,— ніхто не видів. Як камінь в воду, пропала Варка. Лечу я знов під канцелярію, так мене щось і тягне туди, гадаю по дорозі: «Висаджу двері, а мушу дізнатися, що з нею сталося, де вона». Але скоро я там — десь ораз і вся сміліть пропала. Став, дивлюся: в вікнах блищиться але вікна позаслонювані, не видно нічого, тілько тіни якісь мелькають. «Ні,— гадаю собі,— вона ту мусить бути, ту мусить бути, бо де ж би інде була?» А ту знов і сам собі не вірю, бо що ж би вна ту робила? Прийшла мені на думку гісторія з жидиком Блютіглем; я весь задрожав, одеревів. І що вже вмовляю сєбе, що се все байка, жарт, пустота,— ні, щось немов рукою держить мене під вікном тої проклятої канцелярії. «Не піду вже нікуди,— гадаю собі,— буду туй ждати, доки світло не погасне,— ні, прожду й до рана». Сів я на якусь бочку під самою стіною просто вікна, сиджу — а ту мнов аж телепає, немов зимниця яка. Слухаю-

наслухую. Там чути: десь в шинку ріпники хриплими голосами пісні доспівують, там знов пси гавкають, з-під Діла, від церкви долітає, мов зойк конаючого, сторожеве «острожне з огнем!»... А ось чую, в канцелярії регіт якийсь, зашваркотіли жиди, пізнав я голос Блютігля, голос наставника. Далі загепалось щось, немов о стіни розбиваєся,— знов регіт, знов шваркіт,— і тиша. Господи, кождий голосок різав мя в саме серце, мов ніж острий... Я так і задубів з вухом, приложеним до стіни. Аж нараз, вже над раном, роздався страшний крик в канцелярії, тілько на одну хвилиночку,—але крик той поразив мя, мов грім, уколов, мов жало гадини. Я відразу зірвався на рівні ноги,— то був Варчин крик. І ледво я надумався, що ту робити, ледво підбіг до дверей, щоб з послідною натугою всеї своєї сили виважити їх, коли втім двері отворилися, і з них вилетіла, мов громова куля — Варка. Але вже не кричала... Я пізнав її по одежі, бо лиця єї зразу не добачив в сумерці. І вна мене не бачила, тілько, вилетівши з дверей канцелярії; погнала навпростець через горбки накиданої глини, поміж кошари та ями. Я за нею. «Варко, — кричу,— Варко, що тобі таке, що з тобов сталося, на милість божу, стій, обізвися!» Стала на хвилю, озирнулась, і ту ажень побачив я, що ціла єї голова була чорна, мов вуголь, замазана кип'ячкою, а довгі єї коси були обтяті. «Господи боже, Варко,— кричу я, підбігаючи ід ній ближше,— що се за нещастя з тобов?» Але вона, скоро пізнала мене, сейчас відвернулася і, мов сполошена, погнала далі навсліп, розбиваючись о стовпки корб, що були над ямами. Я, що духу в мні, жену за нею, аж нараз оден крик страшний, оден миг ока, і Варка туй перед моїми очима щезла, мов сонний привид,— скочила в отворену яму!.. Я надбіг, став,— тілько глухо задудніло, як вона всередині, розбиваючись о цямриння, вкінци бовтнула в воду. Та й по всьому. Що вже зо мнов далі діялось, не тямлю. Я отямився аж нині з полудня і, коли спитав за Варкою, мені сказали, що її (на мій крик!) витягли з ями і вже й поховали. Значиться, все пропало! І ніхто не скаже, що вони з нею зробили в тій страшній ночі. З'їли, нелюди, мою Варку живу, вбили моє щастя!.. Побратими мої дорогі, перед богом святим і вами жалуюся на своє нещастя, радьте, вчіть, що маю робити, а тілько чекати не кажіть!...

Глибоко вразило всіх оповідання Прийдеволі, хоть усі вже й уперед знали з неясних слухів, яке нещастя

склалося з їх побратимом. На всіх лицях видно було під час оповідання всі переходи чувства, від непокою до найвищої тривоги і розпуки, так само, як усі ті переходи малювалися на лиці оповідача. А коли Прийдеволя замовк і, заламуючи руки, став серед хати, мов німий свідок великого проступку,— то і всі мовчали, мов прибиті, кождий, очевидячки, ставив себе в положіння товариша і старався таким способом збагнути всю глибінь його жалю і муки. Але порадити,— що вони могли порадити йому в тім ділі, де вже не було ніякої поради, ніякого виходу, крім смерті? Як вони могли повчити його, на яку дорогу направити?..

Перший отямився Деркач і хопив за свої палиці, щоб і сю справу закарбувати.

— Стій, побратиме Деркачу,— сказав нараз рішуче Андрусь Басараб,— сего не карбуй!

Деркач поглянув на нього недоуміваючим поглядом.

— Не треба,— сказав коротко Андрусь, а відтак, звернувшися до побратимів, спитав:— Чи більше ніхто не має що сказати!

Ніхто не обзивався.

— Значить, на нині бесіді конець! Розходіться по одному!

Але, помимо сього завізвання, ніхто не рухався з місця. Всі якось дивно ззиралися по собі. Андрусь грізно поглядав на них, не знаючи, що се значиться. Аж ось піднявся з місця Стасюра, найстарший з-поміж побратимів:

— Слухай, побратиме Андрусю,— сказав він супокійним голосом,— о чім ту у нас межи побратимами сими днями бесіда йшла... То не від себе я тобі буду говорити, але від усіх. Знаєш, як ми зібралися докупи — громадити людську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський, то ти обіцяв нам, що скоро набереся відповідна міра недолі в народі, ми зробимо єї обрахунок, щоб знати, для кого ся міра наповнилась до краю. Чи так?

— Так,— відповів Андрусь якось неохітно.

— Отсе ж ми вже трохи не рік громадимо карби на людську кривду, побратим Деркач позакарбовував стирту палиць, а коли ж, питаємо тебе, буде обрахунок?

— Не час іще, але живо час надоспіє,— відповів Андрусь.

— А, живо, живо, нім сонце зійде, роса очі виїсть! Сам бачиш, що наші гнобителі, збагачені нашою працею, починають собі чимраз гордійше. Пора, щоб від нас мали хоть погрозу яку!

— Буде погроза,— сказав твердо і спокійно Андрусь.

— Яка? Коли? — роздалися з усіх боків питання.

— Се вже моя річ. Почуєте тоді, як діло зробиться, а наперед о тім говорити не приходиться,— відповів Андрусь.— А до обрахунку також недалеко. Адже мусить дубець підрости аж до хмари, щоби в него грім ударив. Чекайте ще троха... А тепер добраніч!

Всі побратими добре знали залізну, рішучу натуру Андруся Басараба, знали, що на його слові можна полягати, і не допитувались далі, а тільки зібралися до виходу.

— А ти, побратиме Прийдеволя, зістанься ту, щось тобі буду говорити,— сказав Андрусь, а на лиці бідного парубка блиснула якась радість, мов надія виходу з страшної муки.

Розійшлися побратими. Тільки старий Матій сидів у куті під стіною, а давно погасша люлька випала йому з зубів і лежала на поділку. Так само Андрусь і Бенедьо сиділи мовчки, кождий на своїм місці, кождий занятий своїми думками. Тільки Прийдеволя стояв коло порога з лицем мертвецьки блідим і з заломаними руками, стояв, як живий образ болю, і ока не зводив з Андруся Басараба, немов від нього ждав не знати якої пільги.

Матій перший приступив до молодого парубка.

— Що ж ти, небоже, гадаєш робити? — спитав він м'яким, співчуючим голосом. Прийдеволя глянув на нього з виразом непевності на лиці.

— Або ж я знаю, що робити та й що діяти? — відказав він зломаним голосом.— Смерть собі зроблю, як не зможу бодай пімститися на своїх ворогах!

— Скарж їх до суду, най злодії хоть посидять! — радив Матій.

— До суду? — обізвався понуро Андрусь.— Ну, також добра рада! До суду! І хоть би їх там і позасуджували, то що? Посидять по пару місяців та й вийдуть і ще вдвоє будуть мститися над людьми. Але чи їх позасуджують? За що буде їх скаржити в суді, коли сам не знає, що вони там дівці зробили? А хоть би й сто раз знав, то де має на се свідків, як їм докаже? А може, дівка сама, з власної

волі, зробила собі смерть або, може, бог знає, яка на то інша була причина? Ех, Матію, Матію, з твоїм судом!.. Ту треба іншого суду, іншої правди!..

На ті слова Матій, мов справді побитий, схилив сумно голову і зітхнув важко, немов помимо своєї волі і охоти мусив признати їх правду. А Прийдеволя ще пильніше глядів на Андруся і ледве чутно промовив:

— Так, побратиме, і я так гадав, що свідків нема ніяких!.. Ще коби хоть вона жила, господи, коби вона жила!.. Але ви знали, яка вона була горда та неподатлива, ніякої ганьби, ніякого згірдного слова не могла стерпіти!.. Ну, але що ж мені робити, що діяти?..

Андрусь взяв його за плече і відвів до кута, моргнувши Матієві, щоби відступився,— і відтак зачав йому щось стиха шептати до вуха. І видко, що немалої ваги мусили бути Андрусеві слова, коли молодий парубок від них зразу поблід ще дужче, далі почервонів, а вкінці, тремтячи всім тілом, немов у зимниці, залився голосним плачем і, гаряче стискаючи Андрусеву руку, викрикнув:

— Так, твоя правда, братчику, іншого виходу нема! Так і зроблю, і най діеся зо мною божа воля!

— Тілько зручно, розважно і сміло, а нічого нема боятися! Всі ми під божим судом ходимо, божий суд на всіх рівний і справедливий, тілько людський суд не такий! А тоді... тоді побачиш, що полегшає! Ну, а тепер іди вже, добраніч!

Прийдеволя мовчки поклонився і пішов.

Андрусь перейшовся кілька разів по хатині, силуючись надати свому лицю спокійний вираз, хоть, очевидно, і сам був до глибини зрушений. Далі приступив до Бенедя і випростувався перед ним в цілій своїй велетній поставі.

— Ну, ви бачили нашу роботу?

— Бачив.

— І що ж на все те скажете?

Бенедьо звісив голову, мов хотів зібрати докупи розсипані думки.

— З усего бачу, що ви щось страшне і велике задумали, хоть сам собі не можу вияснити, відки се у вас взялося.

— Відки взялося? Е, се довга гісторія, котра, впрочім, і не належить до річі.

— А відтак, чи буде у вас досить сил, щоби зробити те, що думаєте?

— Ми сіємо, а чи сім'я зародить утроє чи вдесятеро, сего не знаєм!

— А відтак... ще одно... (Бенедьо запинався в мові). Чи подумали ви...

— Над чим?

— Над тим, що саме найголовніше...

— Ну?

— Яка користь і для кого користь буде з вашої роботи?..

Андрусь пильно поглядів на Бенедя, а далі засміявся гірким сміхом.

— Ха, ха, ха, користь? А конче мусить бути користь?

— Ну, я так гадав,— відповів спокійно Бенедьо,— що коли що робиться, і розважно робиться, то тре й погадати, чи і для кого буде з того користь?

— Гм, вольно вам і так гадати! А я так гадаю: отсе мене тіснить ворог з усіх боків, виходу мені нема ніякого. Я набиваю стрільбу. Чи заб'ю нею ворога, чи себе самого, то мені все одно.

— Ні, ні, ні,— підхопив живо Бенедьо,— се так з вас говорить сліпа безвихідна розпука, а не розвага! Бо чи ж дійшло аж до того, що нема ніякого другого виходу? А хоть би діло й так стояло, то чи гадаєте, що се все одно — забити себе або забити ворога? Себе заб'єте — ворогові радість, ворогові легше та простовільніше!

Тепер на Андруся прийшла черга звісити важку голову і збирати думки докупи.

— Твоя правда! — сказав він вкінці до Бенедя.— Ту треба подумати. Хочеш бути нашим побратимом і думати разом з нами?

— Вашим побратимом, але не сліпим знарядом вашої волі.

— Ні!

— І щоб вільно було кождому думати, що хоче, і другим говорити, що думає...

— Се у нас і тепер вільно. Адже ти чув нині...

— Так-то, так, але я ще раз собі те вимовляю. Собі і кождому.

— Добре.

— А на таке, то буду вашим побратимом, буду думати разом з вами над тим, чи нема для нас виходу з великої, всенародної кривди!

Андрусь, а за ним Матій радісно обняли Бенедя, як брата.

Наші побратими так були заняті собою і своїми думками, що й не чули, як хтось закалатав у сіняні двері, отворив їх з легким скрипом і ввійшов до сіней. Аж коли рипнули й хатні двері і новий гість станув на порозі хати, тоді побачили його. Се був високий, рудий пейсатий жид з недобрим позором сивих очей і з недобрим виразом на піганистім лиці, хоть те лице в тій хвилі трохи роз'яснене було якоюсь зловіщою радістю.

— Дай боже! — муркнув жид, припіднявши дрібку капелюх на голові.

— Дай боже! — відповів Матій, котрому якось недобре зробилося на вид нового гостя. Бо той новий гість, то був його найбільший ворог, Мортко, наставник при кошарах у Германа Гольдкремера [1]. Матій немало здивувався, чого хоче Мортко тепер, в таку пізню добу, в його хаті, але привичне нашим людям пошанування для кождого входячого в хату казало Матієві скрити в глибині душі свою ненависть і всі відживаючі на вид Мортка болющі споминки. Він привітав жида холодно чемним видом:

— Сідайте, Мортку!

Мортко кивнув головою і сів.

— Що там чувати, що так пізно гостите до нас?

— А що ж би? Все добре чувати! — відповів із злорадним усміхом Мортко, а по хвилі додав: — Був у вас нині возний з суду?

Матій здригнув при слові «суд», немов уколотий.

— Ні,— ледве видушив він, чуючи щось недоброго,— не був.

— Ну, то, певно, завтра буде. У мене був нині.

— Ну, і що ж там вам приніс нового? — спитав Матій, тремтячи всім тілом.

— Наша справа скінчена.

— Скінчена!

— Так! І так скінчена, як я вам казав. Бо пощо то було вам мішатися до чогось, що вас не обходить?

— Не обходить? — скрикнув болісно Матій.— Жиде, сего мені не говори, бо хоть ти і в моїй хаті, але, знаєш, чоловік не святий!

— Ну, ну,— відказав Мортко,— не маєте за що гніватися. Я не то хтів сказати. Я хтів лишень сказати, що

[1] Гляди «Boa constrictor», частка IV.

ви задармо на мене вергли підержіння (підозріння) і що я в тій справі, бог свідок, нічо не винен! Сам прокуратор у Самборі тото признав і сказав, що против мене нема ніякого доказу, то він не може мене оскаржити за тоту річ, що ви на мене звалили. Впився небіжчик Півторак, упав в яму,— що ж я тому винен?

При тих словах Матій, мов оглушений ударом довбні, понурив голову і не міг сказати ані слова. «Пропало, пропало! — шептало, шипіло, вертіло щось в його голові.— Погиб чоловік, та й слід по нім застив, а той...»

В тій хвилі Андрусь Басараб, що досі мовчки слухав усеї тої розмови, звернувся сам до жида:

— Що се за справа така, Мортку? Яку ви справу маєте з Матієм?

— А нащо вам то знати? — відповів уразливо Мортко.

— Вже ти не питай, нащо мені то знати,— відказав Андрусь.— Але тобі,— що тобі шкодить сказати?

— Т-та шкодити не шкодить, але...

Жид поглядів на Андруся пильно, немов боявся нажити собі в нім нового ворога.

— Говори ж, коли не шкодить! — сказав Андрусь і став над Мортком, мов чорт над грішною душею.

— Та що ту й говорити — пуста справа, püste Geschäft, та й годі! Тямите, от уже два роки тому з ями видобули кості чоловіка. По перстню пізнали, що то був Іван Півторак, чоловік тої Півторачки, що тота хата єї. Він перед роком десь був пропав. Ну, а Матієві відкись влізло в голову, що я щось тому винен, що він впав в яму, та й ну ж на мене подавати до суду. Він гадав, що мене зараз озьмуть та й повісять... Коли-бо то в суді так не йде: скаржиш кого, то вперед докажи! А ту як мож доказати? Ну, але, богу дякувати, вже справа скінчилася! Слухайте, Матію, я ще раз кажу, щó вам було в тото вдаватися та тратитися на процес? А тепер, коли-сте програли, забудьте о всім і будьмо собі знов добрі, як перед тим! Ну, подай руку, старий!

Жид простягнув Матієві руку.

— Я, тобі? — скрикнув Матій.— Я мав би свою руку класти в тоту руку, що мого Іванчика зо світу зігнала? Ні, не діждеш того!

— Ну, видите,— сказав жид, обертаючись до Андруся,— він усе своє. Слухайте, Матію, ви собі з таков бесідов дайте спокій, бо тепер, коли суд сказав, що я

невинен, ніхто мені того не сміє сказати. Тепер я вас можу скаржити за образу!

— Ну, скарж, скарж,— крикнув Матій,— най мене повісять, що мали тебе повісити. А я, хоть би й десять судів не знати що казало, все буду свеї, що ніхто інший, тільки ти пхнув Івана в яму! Та й годі. А тепер іди мені з хати,бо як ми терпцю не стане, то готово що неладне бути межи нами!

Мортко стис плечима і пішов. Але в дверях ще раз обернувся, поглянув з погордою на Матія і сказав: — Дурний гой! Він гадав, що мені що зробить процесом, а то би треба не так рано встати, щоби мені що зробити!

І з тими словами Мортко пішов. А Матій усе ще сидів на припічку, блідий, розбитий, тремтячий, сидів без мислі і руху, а в голові його, мов млинове колесо, торохтіло одно темне, пусте, холодне слово: пропало! пропало! пропало!..

Андрусь Басараб приступив до нього і положив свою дужу долоню на його плече.

— Побратиме Матію!

Матій підвів очі і поглянув на нього, мов потопаючий.

— Що се за справа така? Що за процес? Чому ми досі нічо о нім не знали?

— Ех, пропало, все пропало! — відказав Матій.— Що тепер і говорити о тім!

— Ні, ти розповідж, тобі самому легше буде!

— Ой вже, буде мені легше! — сказав Матій.— Пропало, та й годі!

— Та хто ще знає, чи пропало,— вмішався Бенедьо.— Адже не раз можна раз програний процес зачати другий раз і виграти! А ту ще, як той жид казав, і зовсім так зле не є. Адже ваш процес і в суді не був, а тільки прокуратор узнав, що доказів нема, кілько треба для оскарження. Значиться, якби докази були, то й оскарження буде.

Лице Матія прояснилося трохи при тих словах.

— Чи так? — спитав він простуючись. Але якась важка думка живо знов насіла на нього і придавила додолу.

— Ні, ні, ні, нема що й говорити,— сказав він.— Сяк чи так, а все пропало. Три роки минуло, де я тепер возьму ліпших доказів? Годі, годі й думати о тім!

І він закрив лице руками, а з очей його полились гарячі наболені сльози і потекли поміж пальцями і закапали на землю. Бенедьо і Андрусь побачили, що нині годі з ним

далі говорити,— удар був надто сильний і наглий і підтяв усю його твердість. Тож Андрусь мовчки стиснув Бенедьову руку, взяв капелюх і тихо вийшов. Бенедьо також тихо розібрався і ляг на лаві на своїм петеку. А Матій сидів на припічку, мов помертвілий, мов з каменя витесаний. Нафтова лампочка блідо і чимраз блідіше меркотіла на комині. По кутах хатини стояли стовбури сумерку, немов ждучи тільки хвилі — загаснення лампи, щоб гульнути з кутів на хату, придавити і прикрити собою все згори донизу. Бенедьо скоро тільки ляг, так в тій же хвилі під тиском тисячних сильних вражінь того дня заснув мертвецьким сном. Уже минула північ, загасла лампа, пітьма залягла хатину, а Матій все ще сидів на припічку, з лицем, закритим долонями, без руху, без слова, без думки, чуючи в серці тільки страшний біль, велику пустоту і немов якусь свіжу ще рану, завдану тою думкою, що і в судах уже нема правди для бідного робітника. Аж геть над раном сон переміг втомлене тіло, голова його схилилася додолу, руки опали безвладно, і, лягши на голий припічок, Матій заснув на годиночку, поки не роздалось по всім Бориславі ранішнє калатання та дзвонення, скликаюче робучий люд до праці.

V

В понеділок рано виринало блискуче сонце з-поза рожевих хмарок, щоб через день знов палити та жарити нерозцвілу підгірську землю. В блискучій легенькій бричці на ресорах, тягненій парою бистрих піганистих коней, їхав Леон Гаммершляг з Дрогобича до Борислава. Веселий, рожевий був настрій його духа, блискучі надії виринали перед ним, розросталися, повніли, набирали тіла і крові. Мірне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мисли та думи золотили перед ним увесь світ. Але ж бо й напрацювався, налітався він через тих три неділі, назнався неспокою, тривоги, наволочився з усілякими людьми, поки таки не добився свого, не вхопив серед тої сутолоки золоту нитку, котра чень заведе його й до клубка багатства! Його побут у Відні, сяк чи так кажучи, був справді одною з найсміліших і найщасливіших його спекуляцій! То була правдива ловля на золоту рибку! Ну, і вдалась же йому тота ловля так, що ліпше й годі! Леон передумував усі подрібності тої героїчної ловлі, обчислявся з часом і грішми, щоб усе

в задуманій ним афері пішло правильно, вміло та справно, як у годиннику. Головна суть його гадок була ось у чім.

Проживаючий у Відні бельгійський хімік Ван-Гехт, що від кількох літ працював над аналізою земного воску, по довгих пробах винайшов спосіб чищення того воску до такої степені, що очищений віск тратив властивий неприємний запах нафтовий. Невеличка примішка воску пчолячого надавала йому запах, а знов інша хімічна примішка — барву звичайного, чистого пчолячого воску. Сей новий фабрикат він назвав церезиною і вистарався о патент на виключне користання з своєї винахідки. Проби свого воску Ван-Гехт післав між іншими і до церковного синоду в Росії з запитанням, чи міг би такий віск найти вступ до православних церквів, і з заявленням, що в такім разі він міг би доставляти його в великій масі і по ціні, далеко нижчій, ніж ціна пчоляного воску. Синод відписав йому по якімось часі, що предложений віск випробувано, що він оказався нічим не гіршим від пчолячого і що в кождій православній церкві в Росії свічки з того воску можуть горіти без ніякої уйми для хвали божої. В разі, коли б він, Ван-Гехт, міг достачити багато такого воску і по дешевій ціні, синод запевнює йому великий відбут у Росії. Маючи той важний дозвіл і патент на семилітню власність своєї винахідки, Ван-Гехт задумав добитися ними мільйонового маєтку. Він досі був бідним техніком, з тяжкою бідою стягнувся на уладження в Відні власної невеличкої лабораторії хімічної, в котрій працював сам при помочі тільки одного асистента-помічника, німчика Шеффеля. Тож і не дивно, що тепер він рішився якнайдорожче продати здобуток своєї праці. В тій цілі він оголосив у торгових та біржових часописах віденських свою винахідку і отворені для неї обширні відбутові ринки, запрошуючи «р. t. панів предприємців, фабрикантів та капіталістів, котрі при його співуділі хотіли би зробити корисну спекуляцію, до порозуміння, чи то особисто, чи то посредством агентів, з винахідчиком Ван-Гехтом». Се оголошення зробило відразу чималий розрух серед капіталістів віденських, а особливо серед галицьких жидів, що віддавна вже гріли руки при бориславській нафті та при бориславськім воску. Довкола убогої Ван-Гехтової лабораторії, поміщеної в наймленій вогкій кватирі в сутерені, почали тишком та крадькома забігати різні агенти: один другого уникав, а нікотрий не приступав прямо до діла,

тільки вітрив з боків, мов собака. Ван-Гехт бачив усе те, і хоть потрохи нетерпився в ожиданці бажаного мільйона, то, з другого боку, й радувався, знаючи, що в капіталістичнім світі вже воно так ведеться, що коли йде о якесь важніше діло, то насамперед нюхається і мацається на всі боки, що ніхто нікому не довіряє, кождий кождого боїться, і хоть кождий рад би випередити своїх собратів у погоні за зиском, а по змозі ще й одного та другого собрата повалити на землю, то, з другого боку, кождий старається ні в чім не подати виду другим, хоть, може, внутрі і згоряє всепожираючою горячкою. Ван-Гехт знав те добре і старався й собі не подавати ніякого виду. Він подавньому працював з своїм помічником у лабораторії, заходив часом на біржу, але все держався збоку, смирненько, мов і зовсім не той. Але проте він добре замічав, що його низенька, підсадкувата і трохи обрескла фігурка починає звертати на себе увагу в тім світі моцарів капіталу.

Та воно й не диво було. Адже се діялось при кінці 60-тих років, в добі великого розгону промислового в Австрії, в добі великої спекуляційної горячки, великого «Aufschwindl»-у [1]! Адже в той сам час, коли в газетах появилося Ван-Гехтове оголошення, клались основні камені під славнозвісну «ротунду», головний будинок віденської всесвітньої вистави 1873 р.! А що рівночасно з тим біржовим та спекуляційним «Aufschwindl»-ом і невідлучно від нього сіялись сімена віденського «краху» 1873-го року, сього в добі горячки ніхто не прочував, а Ван-Гехта се й зовсім не обходило.

Але вже, певно, нікого так не розворушило Ван-Гехтове оголошення, як наших знакомих, бориславських тузів, Германа Гольдкремера та Леона Гаммершляга. Вони віддавна вже метались на всі боки, щоб здобути для бориславського воску який ліпший і певніший відбут, ніж досі. Та й сама природа їх копалень перла до того, що прийшла пора налягати головно на видобування воску, що віск має тепер статися підвалиною бориславського багатства, а нафта тільки більше або менше сильною підпорою. Бо треба знати, що в першій добі розвитку бориславських промислів було якраз навідворіть: нафта становила головне джерело доходів, а віск, коли де здиба-

[1] Шахрайства *(нім.)*.— *Ред.*

лись у перших неглибоких ямах його поклади, або зовсім обминався, лишався в землі, або хоть і вибирався, але мало. Брали його захожі ріпники, брали заїжджі люди, що приїздили до Бориславa дещо продавати,— і навозили його до домів не раз цілими великими грудами. Жиди мало стояли о віск, особливо дрібні властивці, що мали по одній, по дві ями. Але тепер настало друге діло. Нафта в великій часті ям вичерпалась, джерела, про котрі жиди думали, що будуть плисти віковічно, почали висихати. Та й ще ті кляті американці не тільки що почали свою нафту спроваджувати до Європи, а доказали ще й того, що їх нафта показалась і ліпше чищеною, і — дешевшою від бориславської! Тож не диво, що головна вага бориславського промислу мусила з нафти перевалитись на віск. Жиди кинулись розбирати плиткі ями і слідити за тими жилами, котрі полишались давніше; від головних прямових шахтів почали брати склесні, бокові штольні, прості і круті, як до потреби. Почали також запускатися далі вглиб; що вперед найглибші ями були 30—50 сажнів, тепер пішли до 80—100 сажнів; чим далі вглиб, тим поклади воску ставали грубші, жили ставали багатші та видатніші. Одне тільки закарало бориславських тузів — се дорогітня очистки того воску; його дестиляція при дійстві квасу сіркового і другі процеси, потрібні для вироблення з тої жовтої землянистої маси білого парафінового воску, коштували багато; ціна парафіну, хоть значно висока, не могла-таки приносити фабрикантам великих і швидких зисків. Аж ось у тій потребі, мов помічний ангел з неба, являється вигадливий бельгієць із своєю винахідкою! Вироблювання церезини,— пише він у своїм оголошенні,— стоїтиме дешевше, ніж вироблювання чистої парафіни. Далі церезина має запевнений відбут в Росію. А ще винахідник — бельгієць! А бельгійці, звісно, народ статечний, дільний, на котрого можна спуститися,— не те, що вітрогони французи або швіндлери німці! Значиться, зиск і швидкий і великий, і певний!

І Герман, і Леон, прочитавши Ван-Гехтове обвіщення, сейчас написали до своїх агентів, щоб старалися розпізнати се діло, розвідатись о условини, і обіцяли в разі корисних видів самі приїхати до Відня і довершити торгу. Та тільки ж агентом Германа був якийсь солідний німець-гешефтсман, що хоть лупив з Германа добрі гроші, зате вже і вмів походити коло його діл у Відні. Він, одержавши

Германове припорученнн, пішов з ним прямо до Ван-Гехта, розпитав його о условини, поторгувався дещо, і, випросивши у нього, що задержить в тайні їх вступну умову, обіцяв йому, що найдалі за тиждень, за два приїде й сам предприємець і довершить з ним згоди. При тім агент запевнив Ван-Гехтові, що Герман чоловік солідний і грунтовний і, роблячи з ним згоду, він може бути певний свого. Звісна річ, агент згори старався вибити з голови Ван-Гехтові гадки про будущий мільйон, але все-таки впевняв його, що на півмільйона може мати надію і що його припоручник краще, ніж хто другий, здужає сповнити ту надію. Ван-Гехт, хоть і з жалем в серці, пристав на все: нехай і півмільйона, то все ж і се красний маєток, о якім він колись і снити не міг. Агент ще раз наляг на те, щоб Ван-Гехт задержав в тайні їх угоду, а бельгієць, не догадуючись, о що тамтому ходить, пристав і на те. Швидко відтак агент зателеграфував Германові, як стоїть діло, і просив його якнайшвидше приїздити до Відня для довершення угоди з Ван-Гехтом. Ми бачили вже, в якім настрої духа і серед яких обставин застала його тота телеграма.

Але тим часом і агент Леона Гаммершляга не спав. То був проворний, хитрий віденський жидок, знакомий Леонові вже віддавна. Він за невеличку плату служив йому агентом, бо Леон, як і всі т[ак] зв[ані] німецькі жиди-ліберали, хоть любив поверховно перед людьми ясніти та блищати, зате в скритості, в приватних ділах ніколи не міг позбутися властивої купецько-жидівської скнарості та брудноти. Тож він волів держати й леда якого паршивенького агента, щоб тільки менше йому платити. Правда, агент той умів досі завсігди хитро-мудро уладжувати Леонові діла, «за його рукою» велося Леонові, і він уже кілька разів посилав йому надзвичайні додатки на знак свого признання. От той-то агент і сим разом уладив се важне діло на велику радість Леона. Своїм звичаєм, він не брався до діла просто, як німець, але колесив, крутився, нюхав, провідував через десяті руки. Аж ось розійшовся слух, що Ван-Гехт ставить нечувано високі жадання. Сам німець, агент Германа, розповідав у крузі своїх товаришів, що ходив до бельгійця (замовчуючи, в чиїм ділі) і що той поставив такі условини: що приймив би ся керувати фабрикою церезини, коли предприємець запевнить йому семилітню безперериену службу і 5000 р[инських] плати

на тиждень та й ще в двох послідніх роках 5% дивіденду з чистого зиску від проданої церезини. Такі важкі условини мусили, певно, налякати кождого; Леоновому агентові відпала й охота іти до Ван-Гехта. Але він пронюхав іншу стежку в горох. Перед кількома днями, именно по умові з німцем, Ван-Гехт замкнув свою лабораторію, стараючись спродати її, відправив також свого помічника, Шеффеля, котрий тепер, без місця і зарібку, жив при одній з тісних вуличок віденського Vorstadt-у [1]. До того-то Шеффеля й пішов Леонів агент і почав випитувати та вибадувати його. Він дізнався, що Шеффель знає докладно секрет фабрикації церезини, зумів би уладити відповідні кітли і прилади, одним словом, зумів би вести фабрику. Правда, Шеффель, чоловік бідний, несмілий і совістливий, був би наразі відтрутив кождого, хто би йому був сказав: ходи сюди і фабрикуй церезину! Але хитрий жидок не сказав йому сього, но зато сейчас по розмові з Шеффелем написав лист до Леона, щоб приїздив, бо хоть Ван-Гехт і ставить дуже високі жадання, то прецінь з іншого боку чень ся справа дасться далеко корисніше і легше уладити.

А поки що жидок-агент принявся оброблювати Шеффеля на своє копито. Він заприязнився з ним при пиві, заходив кілька разів до його хати і приглянувся його бідному житті. Шеффель жалувався йому на своє убожество, на недостачу зарібку, а жидок, мов наперекір, розводив перед ним широкі, блискучі картини зисків, маєтку та достатку, натякаючи чимраз виразніше, що і для нього зовсім не заперті брами до того золотого раю. Бідний Шеффель зітхав і знов починав розводити свої жалі. Щоб його ліпше прив'язати, жидок кілька разів делікатно випозичував йому невеликі суми грошей, раз у раз обіцюючи, що постарається для нього о місце, та й то о таке корисне, що буде його, певно, повік дякувати. Шеффель недовірчиво хитав головою, але жидок так уперто товк своє, що бідака звільна немов туманів, немов безвладно давався уносити течії блискучих жидкових обіцянок. Досить того, що до приїзду Леона Шеффель уже був майже чисто приспособлений до того, що з ним задумав агент.

Леон причвалав до Відня, не знаючи, як його агент думає уладити справу. А коли почув його думку, то зразу немов звергся. Але се не був опір; попри довшій бесіді

[1] Передмістя *(нім.)*.— *Ред.*

з агентом він пристав на все і казав йому привести Шеффеля до свого готелю. Тут по недовгій боротьбі, пертий, з одного боку, нуждою свого теперішнього положення, а з другого боку, блискучими Леоновими обіцянками, Шеффель уляг. Він прирік Леонові, що поїде з ним до Бориславa і буде вести таємну фабрикацію церезини, та й то за відповідно невелику плату. А щоби будову і ведення нової фабрики прикрити чим іншим і відвести людські очі, Шеффель, несвідомий галицьких обставин, порадив Леонові голосити, що се будується невеличкий паровий млин. Леон, як ми бачили, й зробив се, не розважившись добре, до чого ся рада могла довести.

Уладивши діло з Шеффелем, Леон не спочив. Він кинувся вишукувати для будущої своєї церезини відбуту. При помочі свого агента йому удалось по якімось часі найти кількох російських жидів-капіталістів, пробуваючих переїздом у Відні. Вони радо приняли на себе посередництво в справі достачування церезини, і, дійсно, по трьох тижнях Леон уже заключив з свіжо утвореною в Росії «Восковою спілкою» контракт на доставу в піврічнім протягу 200 тисяч сотнарів церезину з такими корисними условинами щодо ціни і перевозу, що вже наперед міг обчислити чистий зиск з того одного діла на яких 100 тисяч ринських. Отоді він, ухопивши з собою золотодайного Шеффеля, пудом подув у Галичину, щоб як стій узятися до діла. Воску готового у нього в Бориславі було 10 тисяч сотнарових брил в магазинах. Два або й чотири рази тільки він мав надію сейчас же за власні гроші і по дешевій ціні закупити на місці у дрібних властивців ям; пізніше мали його контрагенти прислати в Борислав своїх людей, щоб доочне переконатися, чи, кілько і якого воску вироблено, а тоді мав Леон одержати таку часть угодженої суми, яка була після контракту вартість приготованого воску; за тоту суму він надіявся постачити цілу решту, умовлену контрактом, так що прочі гроші були б його чистим зиском, відлічивши хіба плату Шеффелеві та кошти вибудовання фабрики.

І Шеффель за той час не дармував. Він, щоб зарекомендуватися свому «хлібодателеві», виладив докладний план нової фабрики, позамовляв ураз із агентом кітли, рури та прочі потрібні металеві прилади у віденських фабриках, вимовляючи собі якнайскорше їх приготування. Таким світом під час свого тринедільного побуту в Відні

Леон безперечно досить потрудився коло уфундування свого багатства і своєї фортуни. Весь той час він бігав, мов у гарячці, з ніким не бував, не забавлявся, не вступав до знакомих, ба навіть не вітався з Германом Гольдкремером, котрого кілька разів стрічав на вулиці в натовпі пішоходів. Загальна спекуляційна гарячка обхопила його,— світ мінився перед його очима, і в нім Леон не міг уже добачити ні друга, ні брата, ні правди, ні кривди, нічого, крім золота, багатства і блиску. Тота гарячка не покидала його й по повороті до Дрогобича. Ми бачили, що ще того самого дня, коли приїхав з Відня, він загодив будовничого і Бенедя, а в понеділок, з початком тижня, і сам полетів до Борислава, щоб власними очима допильнувати закладин нової фабрики. Його мов перло, гнало щось, щоби якнайскорше зробити се діло, тож він по повороті з Відня рішився, хоть і не дуже радо, спинити на час будову свого пишного дому, щоб мож тим способом більше грошей і більше сили повернути на якнайшвидше довершення нового зисковного діла.— Адже ж дім мій, щастя моє, сила моя, проте, не перестане будуватися, рости під небо! Ні, іменно успішне довершення сього діла, то буде одна з найголовніших підвалин мого дому!

Отакі споминки і такі мислі, на тисячні лади переливані, забавляли Леона під час скорої їзди до Борислава. Міцне гойдання брички розкішно вколисувало його, а його власні мислі та думи золотили перед ним увесь світ.

Ось він уже минув Губичі і, не доїздячи Борислава, казав візникові зупинитися на гостинці. Виліз з брички і півперек толоки рушив на річку, де мала будуватися фабрика. Але ще заким підійшов ід тому місцю, почув тамка якийсь гамір. Озирнувся і побачив з немалим дивом велику купу народу, що стояла довкола плацу, товпляючися та цікаво роззираючись. Були се по більшій части жиди, властивці ям бориславських, хоть досить також було безробітних ріпників, жидівок з дітьми, жиденят і всякого другого зброду. «Що за прислів'я? — подумав собі Леон.— Що могло ту статися, що така товпа народу ту згромадилась?»

Діло вияснилось зовсім просто. Ледве товпа цікавих його побачила, коли сейчас жиди-властивці рушили супротив нього і засипали його питаннями: що? як? чи справді він паровий млин будує? відки так нагло прийшла йому подібна думка? пощо наражується на неминучі страти, так

як паровий млин у Бориславі, певно, не буде приносити йому ніякого доходу?

Леон дуже змішався тими запитаннями. Він аж тепер одним разом зрозумів, що, голосячи, немов то він будує паровий млин, він не то що не відвертає людські очі від свого предприняття, але, противно, заострює тільки людську цікавість. Тож він на всі запитання своїх товаришів по гешефті всміхнувся силуваним сміхом, не знаючи наразі, на яку відповідь здобутися. Аж ось і робітники, жидівки та весь бідний люд обступили Леона, одні — просячи його о роботу при будові, при млині, другі знов — дякуючи йому за те велике добродійство для бориславської бідноти, котрій чень тепер легше буде о хліб святий. Леон ще дужче змішався. Він побачив, що тут уже ніяк уйти уваги людської.

— Але ж, люди добрі,— сказав він, одумавшись,— хто се сказав вам, що ту млин паровий будуєся?

— А от пан будовничий, що нині рано приїхав шукати робітників до нової будови!

— Е, то пан будовничий зажартував собі з вас! — сказав Леон.— Се не млин паровий, се проста нафтарня будується! Де мені до парового млина!

— А-а-а! — вирвалося з уст усіх присутніх, мов знак здивування та розчарування. І біднота сейчас почала розходитися, а жиди-властивці якось мов свободніше почали балакати з Леоном, випитуючи його, пощо будує нову нафтарню? чи, може, буде потребувати нафти та воску і яке діло буде в ній провадити? Деякі цікавіші запитували його навіть, чи не зробив з ким якого контракту?

— Ми чули,— говорили деякі жиди,— що там, у Відні, зав'язується велика «Erdwachs Exploitations-Compagnie» (Спілка визискування земного воску). Ви, певно, з нею в зносинах?

— У Відні? Спілка визиск...?— дивувався Леон.— Ні, я про ніяку таку спілку не чував і в зносинах з нею не стою!

— Чи можлива річ?— дивувались і собі жиди.— Адже ви були в Відні, то аби там бувши, та й не чути навіть про зав'язання великої «Спілки визискування»?

— Та де,— відпекувався Леон,— я в Відні був в приватних ділах, на біржу навіть не заглядав!

Ледво-не-ледво Леон спекався своїх товаришів. Правда, він обіцяв з деким ще нині побалакати о закупленні воску

земного, котрого буде потребував до нової нафтарні. А позбувшися непожаданих цікавих гостей, він пішов на плац, де вже наймлені робітники рівняли грунт, звозили каміння й цеглу і де будовничий з Бенедьом розмірював план і випальковував місце, куди мали копатися фундаменти. Будова мала бути за місяць скінчена,— именно на час, в котрім віденські фабриканти обіцяли прислати замовлені Шеффелем прилади.

Будовничий був дуже маркітний і раз у раз воркотів щось під носом. Бенедьо тільки десь-колись чув уривані слова, як «дурний жид», «ошуст», «хоче циганити, а не вміє». Коли Леон наблизився і голосно сказав робітникам «добрий день» і «дай боже щастя», Бенедьо перший підійшов ід ньому.

— Пане,— сказав він,— правда, що ви жартували, говорячи, що се має бути паровий млин?

— Або чому ти мене о се питаєш?

— Бо ми ту з паном будовничим не могли погодитися, щодо того плану. Я прецінь робив уже при паровім млині в Перемишлі і знаю, як він має ставитися. А ту скоро-м іно поглянув на план, так зараз пізнав, що се буде нафтарня, не млин. Я вже і вперед так догадувався, бо пощо ж би ви ту в тій пустині, ставили млин? А от пан будовничий на жоден спосіб не хотіли примірювати сей план, говорячи, що се, певно, помилка, що треба задержатися, аж поки він сам не зробить такий план, який випадає під паровий млин...

— Але ж розуміється, що я то на жарт говорив! — сказав голосно Леон, стараючись покрити знов сміхом своє замішання.— Чень же я ще не вдурів — будувати паровий млин у Бориславі!

Тепер і будовничий, почувши ті слова, підійшов ід Леонові, що, все ще всміхаючись, роззирався довкола.

— Пане Гаммершляг,— сказав будовничий прикрим, терпким голосом,— хто тепер з нас двох зістане брехуном?

— Брехуном? — повторив Леон і відступився о крок назад, мірячи будовничого задуфалим поглядом. Правда, під тим задуфальством крилось усе-таки змішання, і Леон був би не знати що дав, щоб будовничий утих і не збільшував того змішання. Але будовничий не гадав утихнути.

— А так, брехуном,— сказав він.— Бо чи ж ви не говорили мені вперед, що хочете ставити тутка паровий млин?

— Я жартував.

— Ви жартували? Ну, я ще не видів, щоби хто так на серйо жартував, як ви! Признаюсь вам, я вашого жарту не порозумів. Я на конто того жарту й робітників назбирав, і розруху наробив у цілім Бориславі...

— То дуже зле! — сказав Леон.

— Певно, що зле, бо тепер я перед усім тим народом брехачем став.

— То ваша річ, не моя!

— Моя річ? Але ж ваше слово!

— Але ж я вам дав план! Що ви за такий будовничий, що не зуміли з плану розпізнати паровий млин від нафтарні?

Ті слова дуже вкололи будовничого.

— Е, що там ваш глупий план! Я на нього й не дивився!

— Ну, то ваша вина! — відрізав Леон.— За що в мене гроші берете?

Сварка ся велась голосно і ставала чимраз голоснішою. Леон почервонів як рак, а й будовничого товсте лице налилось кров'ю. Між тим робітники і деякі постороні люди, чуючи передрачку між «панами», поставали і ззиралися цікаво на се видовище.

— Мій пане, — кричав роз'ярений будовничий, — я чень не по то прийшов сюда, щоб слухати ваші імпертиненції.

— Ані я по то, щоб слухати ваші дурниці!

— Пане, ви мене ображаєте!

— Не дуже страшний проступок!

— Ви шкодите моїй славі!

— Ви пошкодили моїм інтересам!

— Так? То прошу заплатити мені за мій труд, і я ще нині вертаю собі до Дрогобича.

— О, і овшім! Будьте ласкаві подати мені рахунок, і то не лиш за тутешній труд, але й за дрогобицьку будову! Постараємось обійтись без такого геніального будовничого!— І Леон гордо відвернувся на знак, що бесіда скінчена. А будовничий, з кипучою злістю внутрі, кинув, що мав у руках, і, натисши шапку на вуха та сплюнувши, пішов до Борислава, опроваджений голосним сміхом слухаючого робучого люду.

Робота пішла далі своїм ладом. Леон довго ходив по плацу, роззирався, важко відсапуючись, поки не уляглось

його зрушення. Аж по якімось часі він став перед Бенедьом.

— Ну, що тепер будем робити? Будовничого не маєм.

— Коли позволите, то я й сам поведу сю будову після плану.

— Ви самі?

— А чому ж би ні? Штука невелика. До місяця все буде готове.

— Ну, про мене! Я виджу, що ви чоловік добрий і щирий. Будуйте! Навіть кавції від вас не хочу, а вже сам буду дещо наглядати. А про плату не бійтесь,— я вашої кривди не схочу!

Бенедьо, правду кажучи, і рад був потроху, що позбувся гордого будовничого. А тут ще й несподівана добродушність Гаммершляга, котрий дозволив йому і без кавції вести будову, і надія на ще вищу плату — все те немов роз'яснювало перед ним світ, будило багато нових думок. Він почав уганяти і кидатися коло роботи, мов коло своєї, незважаючи що другі робітники косо та зависно гляділи на нього, а, може, дехто і вважав його жидівським підлизнем. Що його то обходило! Думку його занімало таке діло, для котрого, певно, варто було знести й крихту людської зависті!

VI

Червень місяць добігав уже до кінця. Починалася косовиця. Широкі мокрі луги підгірські зеленілися та пишалися стобарвним рясним зіллям. Мов широкі озера між скалистими сірими берегами, вони хвилювали пахучою зеленню, дихали свіжим повним життям. А круг них сіро, мертво, понуро! Зорані сугорби сірілися перепаленими, сухими скибами; ріденьке жито кулилося та жовкло на сонці, не вспівши й відцвісти гаразд. На овес і надії не було: ледве на п'ядь відріс від землі, та й таки вже й заков'яз на пні, пожовк і похилився, мов огнем прив'ялений. Картоплі жовкли, не здужавши ще й зацвісти. Все складалося на те, щоб відобрати й послідню крихту надії у бідних хліборобів. Передновинок, що сього року зачався був надто рано, тепер тягнувся надто довго,— уже петрове пущення минуло, а ані губ в лісі, ані ягід, ні черешень не було. Між народом ішов один однотяглий стогін та плач. «Чорніші чорної землі» ходили люди по дорогах та

польових стежках, збираючи гірчицю, лободу, щавник та всяке зілля, риючи пирій, котрий сушили, терли на порох і мішали з отрубами та добутою за остатнє мукою і пекли з тої мішанини хліб. Щодень, щонеділі можна було видіти по дорогах церковні процесії; з слізьми в очах, припавши лицями ниць до землі, народ благав дощику. Але небо стояло мов замуроване, а сонце своїм широким, безвстидно блискучим лицем мов насміхалося з сліз і молитов бідного люду.

Між народом зачали промітуватися недуги: заразливі гарячки, тифус та пропасниця. Попухлі з голоду діти мужицькі, голі та сині, цілими чередами лазили по толоках та сіножатях, шукаючи кваску; вони, не находячи кваску, пасли траву, мов телята, обривали листя з черешень та яблунь, гризли його, западали на животи і мерли цілими десятками. Села, лунавші колись від гамору та співу дітей погідної літньої днини, тепер стояли тихо і понуро, мов чума перейшла здовж їх порошнистих улиць. Тота незвичайна, мертва тиша важким каменем налягла на груди навіть постороннього чоловіка. Ідеш селом, на улиці ні душі живої, хіба худа, нужденна скотина бреде самопас попід плоти та де-де на оборі пересунеться, мов сновида, скулений, опустившийся чоловік. Вечором в хатах темно: в печах не топиться, ніщо варити ані пекти,— кожде спішить запхатись в свій кут, щоб хоть через ніч не чути стонів, не бачити муки других. Ся страшна мертва тиша в підгірських селах — то був знак, що народ зачинає опускати руки, тратити надію і попадати в той стан безучасного остовпіння, в котрім чоловік з надміру болю перестає почувати біль і гине тихо та безжалісно так, як тихо та безжалісно в'яне похилена трава на жарущім сонці.

І косовиця, тота доба самої оживленої і самої поетичної польової роботи, не внесла ні життя, ні поезії в загальний мертвий вигляд підгірських осель. Звільна, мов за похороном, волоклися виголоджені парубки та чоловіки на косовицю: коси ледве держалися на їх вихудлих плечах. А поглянути збоку на їх роботу, то аж жаль глибоко хапав за серце: такі натомлені, болісні та повільні були рухи тих косарів. Ні звичайних косарських пісень, ні голосного сміху, ні жартів та прикладок не чути. Сей та той перейде один-півтора перекоса, кине косу на землю, зітхне важко-важко та й лягає на вогку холодну кошеницю, щоб дрібку освіжитися, спочити, набрати нової сили

з землі в ослабле тіло. Жаль хапав за серце: так і бачилось, що се не робота, а розпука.

Тими селами, полями та лугами летіла парою баских коней запряжена легка бричка Самбірським трактом до Дрогобича. Коні гладкі, пасені і здорові, візник крепкий, ситий і гарно зодягнений, бричка нова, чорно лакирована, та й сама подоба пана — статного, підсадкуватого мужчини, в силі віку і здоров'я, червонолицього, з густим чорним заростом на лиці, в гарнім багатім строю,— все те дивно відбивало від нужденної подоби окружаючого краю і народу. Але, певно, вигляд їдучого пана і його повозу не був в більшій суперечності з виглядом заниділого, голодною смертю мручого Підгір'я, як суперечні були думки і замисли того пана з думками, пануючими довкола, висячими, немов у воздусі, над тими бідними селами. Тут безпомічна розпука, чувство безвихідної загибелі, напівнесвідоме бажання хоч як-небудь і чим-небудь продовжити ще хоч на кілька день те нужденне, мучене життя, а там... Що за думки, що за замисли роїлися та снували в голові їдучого пана,— сього кождий легко догадається, скоро пізнає, що той пан — наш давній знакомий, Герман Гольдкремер, і що він по довшім побуті у Відні й у Львові вертає оце до Дрогобича. Вид безмірної нужди та погибелі доокола навівав на нього вдоволений ситий супокій, трохи не радість. «Се для мене робиться,— думалось йому.— Сонце — то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик!» А тих покірних та дешевих робітників тепер якраз треба було Германові якнайбільше, бо тепер він уложив нове, блискуче і велике предприняття, котре мало його видвигнути ще вище по драбині багатства.

Але щоб докладно і вірно оцінити всі чуття і мисли Германа при повороті до Дрогобича, треба нам розповісти, що діяв і чого зазнав він послідніми часами, відколи ми бачили його при закладинах у Гаммершляга, а відтак в його домі, де несподівано дійшла до нього страшна і потрясаюча вість о тім, що син його Готліб щез кудись без сліду.

Крайне розстроєний і приголомшений на дусі Герман їхав до Львова, щоб розвідатись докладно, що сталося з його сином. Він бився з гадками, стараючись вмовити

в себе раз то, що Готліб не вмер, а жив, раз знов згромаджуючи в своїм умі всі свідоцтва, стверджуючі правдоподібність його смерті. Але тота внутрішня боротьба шарпала його сили і бурила в нім кров, так що швидко він до того втомився, що не міг ні о чім виразно думати і що замість складних думок перед його уявою пересувалися і мигали якісь неозначені марева, якісь пошарпані зароди образів та думок. Він силувався спати під мірне гойдання брички, але й сон його не брався, духова утома і нервове роздразнення доводили його до якогось майже гарячкового стану. Але звільна довга і нудна подорож, одностайні понурі види наддністрянських болотистих рівнин, через котрі переїздив, притупили вразливість і втишили потрохи нервове роздразнення; Герман зібрався з силами не думати про сина, а щоб піддати думкам інший предмет заняття, він видобув одержаний перед від'їздом телеграм від віденського агента і почав пильно по десять разів перечитувати немногі слова — перший і незначний на вид вузол будущої великої золотої тканини. Він вдумувався в кожде слово, строїв плани, і то розвело потроху його гарячку, освіжило його.

Так він приїхав до Львова і сейчас побіг до поліції. Слідів не було ніяких, вістей ніяких. Він зложив сто ринських для того, хто би перший вислідив щось певного про його сина, а, може, п'ять раз більше роздав усяким поліцейським та потратив на угощування комісарів, щоб ті докладали старання і всіх сил, щоб швидше дізнатися дещо про сина. Його обіцянку пущено в газети, і Герман дві неділі ще просидів у Львові, ждучи кождого дня, що ось-ось прибіжить посланець з поліції і зазве його до директора. Але посланця як не було, так не було, і Германові самому приходилось протоптувати туди стежку. І все задарма. Крім найденої над ставом одежі, нічого не було. По двох неділях поліціяни і комісари сказали йому одноголосно, що т у т к а, в обрубі Львова, Готліб не згиб. Але чи ж міг Герман тим успокоїтися? Не згиб тутка, то чи не міг згинути деінде? А хоть і не згиб, то де ж міг подітися? Все те ще дужче мучило Германа. Він просив поліцію розписати гончі листи за Готлібом, а сам поїхав до Відня — уладжувати і н т е р е с.

У Відні ждав уже на нього з великою нетерплячкою його агент і зараз на другий день завів його до Ван-Гехта. Два чи три дні тяглися умови та перемови,— Герман тор-

гувався уперто, і бельгієць, котрого ожидання та надії зразу так високо грали, мусив під тиском сухих, чисто ділових, жидівських обрахунків Германа, хоть туго і звільна, а все-таки подаватися. Ван-Гехт опускав з ціни, і вкінці оба супірці стали на тижневій платі 500 ринських в протягу семи літ, з тою вимовою, щоб Ван-Гехт за той час сам вів фабрику, і на 5% дивіденду з чистого зиску за спродану церезину, вироблений в двох послідніх роках їх контракту. Звісна річ, Герман не дуже з легким серцем підписував такий контракт і обіцював технікові таку, нечувану в Бориславі, суму; він потішався тою думкою, що чей зможе в Галичині яким світом прикрутити Ван-Гехта, витягти з нього як можна більше, а заплатити менше. І те йому опісля вдалось!

Фабрикування церезини мало розпочатись аж з новим роком. Восени мав Ван-Гехт приїхати в Галичину до Дрогобича, щоб надзирати за будовою фабрики. До того часу Герман обіцявся давати йому невеличку місячну плату по 100 ринських, бо зобов'язання контрактове починалось аж з новим роком.

Але, крім того одного діла, Герман по дорозі уладив ще друге і далеко більше. Сходячися на біржі з многими знакомими спекулянтами і капіталістами, він часто заходив з ними в бесіду про бориславські копальні, їх багатство, про чищення воску і кошти, про відбут парафіни і т. д. Він зразу дивувався, чого се так пильно його випитують о всі подрібності люди, котрі донедавна мало показували до них цікавості. Він ще більше здивувався, коли переконавсь, як багато деякі з них і самі знають про Борислав, про видобування і багатство його підземних скарбів і про всі практики при очищуванню і фальшуванню церезини. Аж перегодя дізнався він, що в віденських «капіталістичних кружках» зародилась і дозріла думка зав'язати велику «Спілку визискування земного воску». Зразу його не тішила тота думка. Він боявся, щоб «Спілка визискування» не стала на заваді його інтересам, не ввійшла з ним супір і не підорвала його багатства. Але, передумавши, він аж засміявся з свого страху. Віденські капіталісти, а спілка в Бориславі! Се смішна нескладиця. Хто буде вести в Бориславі діла «Спілки»? Коли який-небудь віденський, загалом європейський чоловік, а не галицький жид,— то загибель «Спілки» неминуча, і то загибель в дуже короткім часі. Не так був зложений і не

так шитий Борислав в тім часі, щоб європейський предприємець з напівпрямим поступуванням, з напіввідповідними поняттями о фабрикації, без вічних брудних жидівських крутарств та шахрайств, без фальшування, без ошуки на робітниках, надзорцях і всіх, кого тільки можна було ошукати,— щоб, кажу, такий чоловік міг удержатися в Бориславі. Правда, і європейські фабрикантипредприємці не дуже сторонять від усіх тих гарних, жидівських прикмет, не дуже чистими руками фабрикують, але все-таки до такої степені брудноти та безвстидного, рабівницького (вже не л е г а л ь н о г о, як на Заході) визискування не доходять. При тім же в Європі привикли більше до порядку, до систематичності, до докладної бухгалтерії, а в Бориславі тоді ті привички були ще слабі і далеко не загальні. Більша часть предприємців вела свої діла якось по-злодійськи, без порядку, щоб тільки від робітника видавити якнайбільше, обірвати йому, що дасться, з платні, а й те, як можна, то й зараз витуманити від нього назад. Тому-то понятно, що при такій роботі європейські предприємці, особливо систематичні і до пунктуальності привиклі німці, не могли в Бориславі устоятися.

Все те роздумав швидко Герман і старався ближче розвідатись, як, на яких основах і ким зав'язується «Спілка визискування». Все, що дізнався про те задумане діло, втішило його ще дужче. До «Спілки» приступило чимало знатних капіталістів, основний фонд мав бути дуже значний, трохи не цілий мільйон. «Значиться, можна буде гарний кусник влупити» — се був невідлучний внесок, що чимраз ясніше визначувався в Германовій голові. Капіталісти перед зав'язанням «Спілки» посилали зручного віденського інженера на місце, до Борислава і до сусідніх нафтарень, щоб вислідив докладно копальні і фабрикацію, ціни ям, ціни воску сирого і все, що потрібне для уложення будущого плану дійства «Спілки». Інженер саме що вернувся по двомісячнім побуті в Галичині, і відповіді його були вдоволяючі для капіталістів, стверджувались і тим, що говорив Герман,— тож консорціум, зав'язуючий «Спілку», порішив приступити до діла.

Вже Герман закінчив умову з Ван-Гехтом і сидів у Відні без діла, неспокійний і втомлений, чогось дожидаючи, надіючись. Він надіявся звістки від львівської поліції, дожидався, що станеться з «Спілкою». Аж ось одного

дня він дістав запрошення на збір основателів. Його просили деякі вступити також членом до «Спілки», приняти повномочність до ведення діл «Спілки». Герман завагувався. Він розраховував в своїй голові, яка з того була б користь для нього. Ведучи діла «Спілки», попереду усього йому прийшлось би більше занедбувати свої власні діла, а за се чи виплатив би йому зиск зо «Спілки»? Вступаючи членом, треба б сейчас на вступі вложити значну суму до основного фонду. Акції «Спілки», хто знає ще, як будуть іти, а з самого заряду користі йому буде також немного, та й ще нетяжко впутатись чи кримінально, коли б «Спілка» збанкрутувала (се Герман уважав неминучим),чи й матеріально. Герман зважив усе те живо і рішився ані не вступати в члени, ані не приймати заряду, щоб ні в чім не бути зв'язаним зо «Спілкою». А тільки зараз по її зав'язанні він зробив контракт на доставу сирого воску для «Спілки». Контракт був корисний. Сто тисяч сотнарів мав постачити Герман ще до падолиста — перевіз і відбір приймала на себе «Спілка». До того часу, а найдалі до нового року, мала уладитися нафтарня для чищення воску. По відобранні тих сто тисяч «Спілка» мала заключити з ним новий контракт. Крім того, Герман обіцявся посередничити між «Спілкою» а другими бориславськими предприємцями в доставі воску або й о закупі ям та закопів.

Уладивши все те, Герман погнав назад до Львова. Вістей про Готліба не було ніяких. Германові похолоділо коло серця. Яким лицем він стане перед жінкою? Що він скаже їй? Йому вже наперед чулися її страшні крики та прокляття. Він переждав ще тиждень — нічого не чувати. Тоді він рішився їхати домів, тим більше, що діла кликали його до Борислава. І, їдучи до Дрогобича битою підгірською дорогою, він так само бився з гадками, переходячи від чуття ситого, самовдоволеного супокою до тихої радості фабриканта-гешефтсмана на вид безмірної бідности та розпуки підгірського народу, на вид більшаючого числа «дешевих і покірних робітників». Але чим ближче він наближався до Дрогобича, тим частіше і грізніше перемигувала перед його уявою розлючена і заплакана жінка, тим густішою хмарою налягав на його душу неспокій.

Але яке ж було зачудування Германа, коли, приїхавши додому, застав свою жінку в такім незвичайнім для себе

настрої, що й сам не знав, що з нею сталося. Замість сподіваних сліз та проклять і вибухів скаженого гніву, його стрітила якась злорадна насмішливість. Рифка, мов сорока в кістку, зазирала йому в лице, пильно добачувала всі зміни, всі нові борозди, які повиорювала на нім грижа і непевність. Правда, Рифка випитувала його про Готліба, ахала, коли Герман говорив, що, мимо всяких трудів, не міг його відпитати, але у всім тім виднілась радше її охота подразнити мужа, ніж дізнатися справді щось від нього. А притім же її лице, рум'яне здорове і оживлене, її сірі очі, палаючі якоюсь незакритою радістю, її живі рухи та жести і навіть хід її легкий та голос дзвінкий — все те дуже не надавалося до смуткування та охання, все казало догадуватись, що час їх розлуки, так важкий для Германа, зовсім не був важким, ані сумним для його жінки. Герман зразу стовпів, дивуючись.

— Гм,— сказав він до жінки, коли вони по обіді (Рифка їла обід разом з ним і їла багато і з великим апетитом, чого Герман давно не видав) засіли поруч на м'якій софі і Рифка, насилу кривлячи лице, ще раз почала розпитувати його про Готліба,— гм,— сказав Герман,— а ти, як бачу, за той час ані ду-ду собі. Та й весела стала, мов доньку заміж віддала!

— Я? Господи боже! Я очі свої проплакала, ну, але тепер, як ти приїхав, по тількім часі...

— Так-то воно так,— говорив недовірчиво Герман,— але мені щось не здається, щоби то для мене така радість та й така нагла зміна. Ану, скажи правду, що тому за причина?

Він усміхався, глядячи їй в лице. Вона розсміялась також.

— Причина? Чи ти одурів? Яка ж би мала бути причина?

— Готліб прибув?

— І, і, і, а тобі що? Готліб?.. Мій бідний Готліб! — І вона знов плаксиво скривила лице.— Коби він прибув, не така б я була!

— Ну, то що ж тобі такого? Радість світиться в твоїх очах, сліз ані сліду на лиці не знати. Говори, що хочеш, а в тім мусить щось бути.

— Іди, дурний, іди, так тобі здається! — І Рифка вдарила його вахлярем по плечі і, всміхнувшися, вийшла до своєї спальні і замкнула двері за собою. Герман сидів-

сидів, дивувався, догадувався, а вкінці, плюнувши, пробуркотів: «Що то бабська манерія!» Далі встав, походив трохи по світлиці і взявся до своїх бориславських діл.

І Рифка, скоро до спальні, також пройшлася кілька разів там і назад, отворила вікно і віддихнула глибоко, мов по тяжкій утомі. Її серце билося живо, на лице виступив ще живіший рум'янець, коли з-під корсета витягла невеличкий, недбало зложений і запечатаний лист. Саме нині, перед Германовим приїздом, вона одержала його через посланця — малого коминарчука, що приходив буцімто питатися, чи не треба вимітати комини, і непостережено всунув їй в руку зачорнений сажею лист. Вона ще й досі не мала часу прочитати його, але одно те, що лист був від Готліба,— коминарчук був його звичайним посланцем,— радувало її, а нетерплячка довідатись, що пише Готліб, так і підкидувала нею, коли сиділа і розмовляла з Германом.

— Фу, добре, що-м розв'язалася з ним! А біда моя, що нічого не скрию на лиці, така натура погана. Зараз старий біс догадався. Але чекай, чорта з'їш, поки від мене правди дізнаєшся!..— Вона сіла відтак на софу, отворила лист і почала читати, звільна слебізуючи грубі, недбало намазані букви.

Від виїзду Германа до Львова справді нове життя зачалось для Рифки. Несподіваний поворот сина та й ще в такім незвичайнім способі подійствував на неї, як набій електричної батерії. Мов безумна з радості, вона по відході Готліба бігала по покоях, без думки і без цілі переставляла крісла та столи, цілувала Готлібів портрет, мальований в його шкільних часах, і ледве-ледве утихомирилась. Але хоть і вспокоїлась на вид, то все-таки в нутрі її кипіло та клекотіло, кров плила живіше, її розбуджена фантазія блудила та носилася летом ластівки, стараючись розгадати, де то тепер її син, що робить, коли і як побачиться з ним. Ожиданка день поза день держала її в напруженні. Вона турбувалась, відки добути для Готліба грошей, радувалась, коли він часом в своїм вуглярськім уборі прибігав до неї, розпитувала його, як він жиє і що діє,— але Готліб такі питання збував усе двома-трьома словами, загрожуючи зато матір, щоб мовчала о нім перед вітцем і перед усіми та щоб старалася для нього о гроші. І в тім ненастаннім напруженні та роздразненні найшла

Рифка те, чого нестявало їй досі,— найшла заняття, найшла невичерпаний предмет до праці думок — і ожила, похорошіла.

Частенько Готліб, замість щоб мав прийти сам, присилав листи. Ті листи, хоть короткі і нескладні, були новим предметом заняття і роздумування для Рифки. Вони тим були цінніші для неї, бо слово, написане, оставалось на папері, було раз у раз мов живе перед нею, вона могла читати і перечитувати Готлібові листи по тисяч разів і все находила в них чим любуватися. Ті листи вона відбирала і читала з такою дрожжю, з таким зрушенням, як молоді дівчата відбирають і читають любовні листи. Потреба любові і сильних зрушінь, невдоволена в молодих літах а розвита аж до нервової гарячки пізнішим життям в достатку а без діла, виливалася тепер, мов довго здержуваний потік, котрий вкінці здужав розірвати греблю.

— Що то він тепер пише, голубчик мій? — шептала Рифка, отворивши лист і напуваючись ще перед читанням розкішною ожиданкою. І відтак зачала півголосом читати, зупиняючись та з трудністю розбираючи слова:

«Мамцю! Грошей маю ще досить, треба ми буде аж на другий тиждень. Але не о тім хотів би я нині вам написати. Чув-ем, що тато мають приїхати. Пам'ятайте, не виговоритися, бо я готов наробити великої біди. Але й не о тім хотів би я вам нині написати. Розповім вам щось цікавого. Часу тепер маю досить, ходжу собі, куда хочу улицями, полями. Знаєте, оногди побачив я на проході дівчину,— відколи жию, не видав такої. І ще не знаю, чия вона. Куди йшла, я слідком за нею, а тремтів цілий, як у гарячці. І нараз на скруті щезла,— кілька домів великих та пишних обіч, не знаю, в котрий увійшла. І від того часу сам не знаю, що зо мною сталося. Ходжу мов сам не свій, все вона мені привиджується, і в сні і наяві. Я вже рішився, скоро її другий раз побачу, приступити просто до неї і питати її, чия вона, але досі ще не удалось мені бачити її другий раз. Все ходжу тою вулицею, на котрій мені щезла з виду, гляджу у всі вікна, але дарма,— не показуєся. Коби-м хоть знав, у котрім домі вона жие, то би-м питав сторожа або кого. Але я не попущуся, мушу вивідатись, хто вона, бо від першого разу, коли-м її побачив, почув я, що без неї жити не можу. Так, мамцю, вона мусить бути моя, най вона собі буде, хто хоче! Скоро що дізнаюся, нараз напишу вам».

Яке дійство зробив той лист на Рифку, сього ні словом сказати, ні пером списати. Вона ціла задрижала, мов від пропасниці. Перший раз в житті вона держала лист, справді тикаючий чуття, любові, і хоть у грубій формі, все-таки ясно висказуючий любов глибоку і живу, трохи, може, надто неплатонічну, грубу, але зато сильну і сліпу,— а така любов найбільше мусила подобатись Рифці, мало образованій, нервовій і кровистій, Рифці, котра в своїм житті н і я к о ї любові не зазнала. Як рада б вона була тепер бачити свого Готліба, міцно-міцно притиснути його до серця, слідити за кождим його кроком, жити його думками, палати його чуттям. Адже він любить! І з нею першою поділився тайною свого серця! І відколи вона знала те, вона два рази сильніше полюбила Готліба, іменно за те, що він любить. Правда, коли б тут, коло неї, була і жила тота дівчина, котру він любив, коли б тота дівчина і з свого боку любила його, Рифка непремінно зненавиділа б її, отруїла б її життя — за її любов!..

Минав день за днем гарячкової ожиданки. Рифка з превеликим трудом удержувалась, щоб не зрадити перед Германом пекучої тайни. На її щастя, по трьох днях Герман виїхав до Борислава, де мав побути пару день. Оставшись сама дома, Рифка почула в домі якусь тісноту, якусь душність,— кров її гарячим окропом бурлила в жилах. Вона вийшла з покою. Стояв жаркий літній день. Просторний сад за домом так і манив до себе розкішним холодом, темною зеленню, живим запахом та легесеньким таємничим шепотом листя. Вона мимоволі пішла туди. Садівники якраз обривали вишні та великі, вчасно достигші веприни. Два хлопаки з кошичками в руках стояли на тонких вишневих гілках, одною рукою придержуючися за щаблі, а другою зриваючи спілі вишні. А старий садівник в більший кіш збирав веприни, причякнувши перед розлогим вепринником і підіймаючи гілку за гілкою. Хлопці на дереві сміялись, жартували та перемовлялися, а старий мурликав стиха якусь пісню. Коли побачив паню, підійшов до неї з уклоном, пожалувався, що вишні сього року зродили слабо, зато веприни гарні і дуже добре платяться. Він вибрав кілька пригорщів самих достиглих веприн, великих, як тернослив, і просив Рифку перекусити. Вона взяла їх у хусточку. За той час позлазили хлопці з вишні з повними кошиками. Спілі, повні ягоди блищали на сонці, мов яке дороге каміння, крізь їх тоненьку про-

зірчасту шкірку сонце прокрадалося в їх нутро, мінилось і переливалось в червонавім виннім плині, немов вишні були налиті кров'ю. Хлопці нарвали також темнозеленого вишневого листя, вистелили ним дно невеличкого прикадка і обережливо почали в нього складати вишні. Рифка стояла і гляділа, втягаючи в себе всіми порами тіла милий холод, розкішну вогкість та свіжість саду і упоюючий запах свіжо нарваних вишень. Їй було любо і приємно, як ніколи. Вона мовчала.

Коли втім тихесенько, немов украдком, рипнула хвіртка, ведуча з подвір'я до саду. Рифка озирнулася. Малий обмурзаний коминарчук стояв у хвіртці; поглядом звав її до себе. Вона полетіла радше, ніж пішла.

— Пані, ту для вас листок! — шепнув коминарчук. Рифка з більшою, ніж звичайно, дрожжю приняла пом'ятий незапечатаний листок. Коминарчук пустився було бічи геть.

— Постій, постій,— сказала Рифка, а коли той завернувся, висипала йому в шапку одержані від садівника веприни. Коминарчук, урадуваний, побіг, кусаючи та висисаючи веприни, а Рифка пішла до своєї спальні, дрижачи всім тілом, з голосно б'ючим серцем, замкнулася, сіла на софці, відітхнула глибоко, щоб успокоїтися, і зачала читати:

«Я видів її! Господи, що за краса, що за лице, що за очі! Мене тягло до неї, я не міг опертися. Їхала в бричці кудись на Задвірне передмістя, я стрітився з нею несподівано. І я відразу мов одурів, так, одурів. Я кинувся перед коні — пощо, нащо і сам не знаю. Я, бачиться, хотів зупинити бричку, щоб розпитати її, хто вона. Але коні перепудились мене і шарпнули вбік. Вона скрикнула, погляділа на мене і поблідла. А я, учепившися за васаг брички, волікся по дорозі по камінню. Я не чув болю в ногах, а тілько дивився на ню. «Я люблю тебе! Хто ти?» — сказав я їй. Але втім обернувся візник і вдарив мене пужівном по голові так сильно, що я з болю пустив бричку і упав насеред дороги. Бричка поторохтіла далі. Вона знов скрикнула, озирнулася, більше не тямлю. Я, правда, схопився ще на ноги, щоб бічи за нею, але забіг тільки два кроки і знов упав. Мої ноги порозбивались о каміння, з них текла кров, голова боліла і напухла,— я трохи не зомлів. Надійшла баба, дала мені води, перев'язала ноги, і я поволікся до хати. Лежу і пишу до тебе. Зладь на

завтра і передай коминарчуком троха грошей, десять ринських,— чуєш? Тепер коло мене чужі люди ходять,— могли б доміркуватися...»

Рифка, не дочитавши до кінця, впала зомліла на софку.

VII

Було то вечором. Матій і Бенедьо повертали з роботи і сиділи мовчачи в хаті при млавім світлі невеличкого каганця, в котрім горів, шкварчав і порскав нечищений бориславський віск. Бенедьо вдивлявся в план, розпростертий перед ним, а Матій, сидячи на своїм малім стільчику, латав свої ходаки. Матій від того вечора, коли Мортко сказав йому, що «їх справа скінчена», був мовчазливий мов прибитий. Бенедьо, хоч і не знав докладно, що се за справа, все-таки дуже жалів Матія і рад був допомочи йому, але, з другого боку, не смів зачіпати його, щоби не розворушати в нім наболілого.

Скрипнули двері, і до хати ввійшов Андрусь Басараб.

— Дай боже час добрий! — сказав він.

— Дай боже здоров'я! — відповів Матій, не підводячися з місця і витягаючи дратов.

Андрусь сів на лаві під вікном і мовчав, роззираючися по хаті. Очевидно, він не знав, від чого би то зачати бесіду. Далі звернувся до Бенедя.

— А що у тебе, побратиме, чувати?

— От, увіде,— відповів Бенедьо.

— Щаститься тобі якось в нашім Бориславі,— сказав трохи гризько Андрусь.— Чув я, чув. Та ти тепер великі гроші береш денно при своїй фабриці!

— По три ринські денно. Не надто то багато як на майстра, але як на бідного помічника, то, певно, що досить. Тре буде дещо післати мамі, а решту,— ну, та вже о решті поговоримо пізніше, як усі зійдемся. Я думав дещо троха над нашою долею...

— Ну, і що ж ви видумали? — спитав Андрусь.

— Будемо говорити о тім на зборі. Але от тепер стараймося деяк потішити побратима Матія,— адіть, який ходить! Я вже й сам хотів дещо балакати, але що, бачите, замало ще його знаю...

— Та я власне для того прийшов,— сказав Андрусь.— Побратиме Матію, пора би тобі розказати нам, що у тебе за справа була з Мортком і чому вона тебе так обходить?

— Е, та що вам розповідати? — знехотя відказав Матій.— Що говорити, коли справа скінчена? Тепер дарма говорити,— не повернеш!

— Та хто знає, хто знає, чи скінчена,— сказав Бенедьо.— Розповіджте лишень, все три голови потрафлять більше дещо вигадати, ніж одна. Може, найдеся ще яка рада. А якби вже і справді все пропало, то бодай вам буде легче, коли з нами поділитеся своєю грижею.

— Ая, ая, і я так кажу,— потвердив Андрусь.— Все то сам один чоловік — дурень напротив громади.

— Ой так, так, побратиме Андрусю,— відповів сумовито Матій, відложив набік скінчену роботу і закурив люльку,— може, то й але, що чоловік дурень: прив'яжеся до другого, і відтак гризися вже не йно самим собою, але й другим, і третім! Та й ще, правду тобі скажу, за другим чоловік дужче гризеся, ніж за собою. Таке й моє. Нехай і так, розкажу вам, яка зі мною гісторія була і яка у мене справа з Мортком.

Буде вже тому щось зо штирнайцять літ. Саме п'ять літ по моїм приході до того заклятого Бориславa. Ще тоді ту не так було. Ями йно що починалися,— все ще якось подобало на село, хоть і тоді вже жидівні назлазилося було сюда, як хробів до стерва. То тоді ти, небоже, ту пекло було, аж сумно погадати. Жидівня крутилася та гомоніла коло кождої хати, лестилася, як ті пси, до кождого господаря, насилу тягла до коршмів або й таки в хатах поїла людей, видурюючи по кусникові грунту під закопи. Що я тоді навидівся, аж серце пукало! А скоро, собачі діти, обдурили чоловіка, виссали з него все, що мож було виссати, тоді гей же на него! Тоді він і пияк, і лайдак, і пся-пара, тоді його і з коршми витручують, і з власної хати виганяють. Страшно збиткувалися над людьми!

От раз іду я рано на роботу — дивлюся: повна вулиця людей, збилися в купу, гомонять щось, серед купи крик і плач, а збоку, в невеличкій соломою критій хаті, жиди вже розгаздувалися, як у себе дома, вимітують ізсередини все: миски, горшки, полиці, скриню... «Що такого? — питаю я.— «А що,— відповідає оден чоловік,— довели нехристи бідного Максима до послідного. Статний був газда, ніщо й казати, а людяний, чемний...» — «Ну, та й що з ним сталося?» — «А не видиш,— каже чоловік,— видурили у него грунт, худоба розтратилася, а нині ось

прийшли та й з хати го вивергли, кажуть, що то їх, що вони собі купили. Той в крик,— жиди не питають. Той дірвався до бійки, а їх злетілося в одній хвилі, як тих гавронів, та й давай бити бідного Максима! Зробився крик, зачали збігатися й наші люди і ледве вирвали Максима з жидівських рук. А той, обкервавлений, аж страшний, та й кричить: — «Люди добрі, ви видите, що ту діється! Чого стоїте? Ви гадаєте, що то лиш зо мною так сталося? І з вами буде так само! Ходіть, беріть, що хто має в руки,— сокири, ціпи, коси,— беріть і виженіть тото паршивство з села. Вони вас розточать живих, так як мене розточили!» Люди видивилися на него, стоять, гомонять... А ту оден жид, он той, що он визирав з вікна, пірвав камінь та й луп Максима в голову. Той на місці перевернувся, лиш захарчав: «Люди добрі, не дайте моїй дитині загибати! Я вмираю!..»

Я не дослухав того оповідання а почав протискатися до середини здвигу. Насеред улиці лежав чоловік, може, де сорока літ, в подертій сорочці, окровавлений, посинілий. З голови ще капала кров. Коло него припадала і лебеділа мала дівчинка. Мене аж морозом обхопило, коли позирнув на тото, а люди обступили доокола, стоять стіною та гомонять, але й з місця не рушаються. А Максимову хату обступила жидівня, аж зачорнілося довкола,— вайкіт та гаркіт такий, що й слова власного не чути.

Я стою, як остовпілий, дивлюся сюди-туди, не знаю, що діяти. Аж ту виджу, з вікна виставився той сам жид, що забив Максима; вже геть-геть, видно, осмілився і кричить, поганець:

— Так му треба, пиякові одному! Так му треба! А ви чого ту поставали, свині? Марш додому оден з другим!

В мені кров закипіла.

— Люди,— заревів я не своїм голосом,— чи ви постовпіли, чи поцапіли? Та не видите, що чоловіка забили перед вашими очима і ще сміються? А ви стоїте та й нічо? А грім же би вас божий побив! Бий злодіїв жидів!

— Бий! — заревіло в тій хвилі з усіх боків, аж земля здилькотіла.— Бий злодіїв, п'явок!

То так, як би іскра в солому впала. В одній хвилі весь мир став як не той. Я ще й не озирнувся, а ту вже ціла хмара каміння дррень на жидів. Лиш тілько ще я видів,

що той жид, що забив Максима, як стримів у вікні, так в одній хвилі підскочив, хопився за голову руками, скрутився, спищав та й бовть на землю. Більше я не видів, не чув нічого. Крик, гвалт піднявся такий, як на судний день. Люди ревіли без пам'яті, тислися наперед, рвали, що кому впало під руки: кілля з плотів, хворост, жердки, поліна, каміння, і валили на жидів. Зчинився такий писк та вайкіт, немов ціла бориславська кітловина западаєся під землю. Часть жидів пирсла, мов порох. Але кількох заперлося в Максимовій хаті. Крізь вікно видно було, що у них в руках сокири, мотики, вила,— похапали, що могли. Але видячи, що мир обступає хату довкола, мов ревуча повінь, вони перестали кричати, ніби закаменіли зо страху. Народ попер до дверей, до вікон, до стін. Затріщали дошки, дилиння, задзеленькотіли вікна,— грюкання, гвалт, писк, а нараз страшенний грохіт, хмара пороху... Люди по кусневі розірвали стіни,— зруб і повала грохнули на жидів, порохи вкрили все те страшне позорище...

Але в мене за той час що іншого було на гадці. Видячи, як народ, мов звір, пре на жидів, я хопив малу дівчину, Максимову сироту, на руки і нирци-нирци почав продиратися крізь здвиг. Ледве вирвався з товпи в тій хвилі, коли там бевхнула хата. Я погнав загородами, півпоперечною стежкою додому, бо боявся, щоби де розлютовані жиди не перехопили мя на дорозі. Допавши хати, я запер двері і положив зомлілу дитину на тапчан, зачав відтирати. Але довго я не міг єї добудитися, вже-м собі гадав, що, може, й її заголомшив який камінь. Але, бог дав, прийшла до себе, і я так тим утішився, немовби то моя власна дитина ожила передо мною.

Матій замовк на хвилю. Люлька погасла в його зубах, і на лице, оживлене і палаюче під час оповідання, почала звільна набігати давня сумовита і безнадійна хмара. По хвилі він почав говорити далі:

— За сим та тим та за хлопотами коло дитини я й зовсім забув про бійку, і аж пізніше дізнався, що вона скінчилася на нічім. Розваливши Максимову хату, люди немов самі себе злякалися і розлетілися кожде в свій бік. Жиди, також переполошені, не показувалися зо своїх нор,— аж десь над вечором деякі сміліші повилазили, почали роззиратися... До Максимової хати — а там щось пищить. Розривають звалища, видять: три жиди неживі, а п'ять покалічених. Пропало. З'їздила, правда, комісія, поза-

бирали були кількох до арешту, от так наздогад, та й повипускали швидко на волю.

А Марта лишилася у мене. Чесні бориславці мали, видко ся, багато свого діла і не втручалися до бідної сироти. Лиш часом деякі жінки приносили їй се та те їсти, випрали рубатку, облатали, та й тілько всего. Їй було тоді дванайцять літ. Не аби ладна абощо, але розумна була дитина, а щира така, як своя душа. Зразу плакала за вітцем, ну, але відтак сама видить, що робити? Привикла. І так вам прив'язалася до мене, як до рідного вітця. А я також, нема що казати, пантрував єї, як ока в голові, така ми стала дорога та люба. Другі ріпники не раз бувало сміються з мене, питають, коли буде весілля, або, може, хрестини вперед будуть, але я на то байдуже. Говоріть собі, говоріть!

Росла тота дівочка в мене, ховай боже, тихо та ладно. Хоть то я щó,— ріпник, давній пастух громадський, але, знаєте, зазнав чоловік лиха на своїм віці. А лихо — велика школа. То й гадаю собі: чень-то хоть їй бог деяк ліпше пощастить. Шанував я її,— ні роботи тяжкої, ні слова поганого... Шити навчилася, не знаю, де і коли, так ладно, що чудо. Усе бувало баби несуть до неї,— ну, цілими днями сидить у хаті, робить. Та й що то, до всего вона, до всякої роботи. І побесідувати, і пожартувати, і порадити розумно,— до всего...

Пізнався з нею оден парубок, туй-таки бориславський, також такий сирота нещасливий, як і вона. Ріпник, зарібник,— Іван Півторак звався,— та ти, Андрусю, знав його добре... Зачав ходити. Виджу я, що дівчина до него липне, розпитую, розвідую про Йвана, говорять: що ж, бідний, ну, але хлопець чесний, робучий, розумний. Якось раз так при неділі прийшов він до нас, гадав, що Марта дома, а Марти не було, десь вийшла. Хоче він геть іти, а я кличу, що-ді постій, Іване, щось ти маю казати. Став він, запалів троха, далі сів на лаву.

— Ну, що там такого? Кажіть! — повідає.

Я посидів троха, мовчу і позираюся на него. Не знає чоловік, як би то зачати, щоби нібито і просто з моста і щоби дечим не вразити хлопця.

— А як ти,— кажу,— Іване, гадаєш? Марта от наша — нічого дівчина?

— А вам що до того, як я гадаю? — відрізав він, а сам ще дужче паліє.

«Ов,— гадаю собі я,— з тобою треба остро держатися, коли ти так ріжеш.

— Ну,— кажу,— багато мені до того не є, але виджу, що тобі щось до неї, га? А ти, чень, знаєш, що у неї вітця нема, а я тепер для неї і отець, і опікун, і сват, і брат. Розумієш? Як скоро би-м побачив щось, знаєш, не теє... то вважай, що я за чоловік! Зо мнсю жарту нема.

Іван аж затремтів на тоту бесіду.

— А нехай же вас,— каже,— бог має! Десь також щось — грозити, а не знати, пощо і за що. А вам хто набрехав, що я щось злого гадаю? Не бійтеся, Матію,— каже відтак поважливо,— я хоть молодий, а знаю потроха, як що повинно бути. Ми нині з Мартою мали умовитися, як і що робити, а тоді вже й до вас, як до опікуна, удатися по пораду і благословенство.

— Ну, вважай же ми! — промовив я, але сам почув, що щось ми так гий запаморочилося в голові, і сльози бризнули з очей... Ет, дурень чоловік, та й по всьому!..

Ну, нічо. Зробили ми умову— пібралися вони. У Івана по батькові якимось чудом лишився отсей кусник грунту. Досить того, що він таки тої весни виставив,— уже то ніби ми сба,— тоту ось хату, та й ту й обоє зачали жити. Правда, господарства ту ніякого не мож було заводити на тій голотечі, але Марта зразу заробляла по давньому то шиттям, то пряденням, а далі, як того почало не ставати, то мусила й вона, бідна, йти на роботу до воску. Що було діяти?.. Я відділився від них, жив осібно, а коли тільки що міг, то доносив їм,— звичайне, чоловік уже привик, зжився...

Аж от якось так в пару місяців здибає мене Йван та й каже:

— А знаєте,— каже,— Матію, яка у нас з Мартою рада стала? Я цікавий, що ви на то скажете?

— Ну, яка рада? — кажу.— Говори, яка?

— А така. Ми хочемо відтепер зачати дещо складати набік із зароблених грошей. Знаєте, літо йде, чень троха ліпше будуть платити. То ми так урадили, що, коби дещо троха прискладати грошей,— уже хоть би чоловік і тіснішe за той час жив, гий той каже, хоть би ремінь на великопістну пряжку підтягнув, але чень би то мож було... А знаєте, в Тустановичох оден там продав би кусень грунту з хатою,— я еже говорив з ним. «Продам», каже. Треба дати 250 ринських. Грунт гарний, дало би ся виторгу-

вати на 200. А я би свою оде псю буду з тим клаптиком землі продав,— може би, було хоть 50 ринських. Чи як ви гадаєте?

— Та що,— кажу я,— як так, то й так. Дай вам боже щастя! Певно, що не зле би було вам вирватися з тої проклятої ями.

— Ба,— каже Іван,— не на тім конець. Мені здається, що нам двоїм до осені тяжко буде наскладати двісті ринських, на то би тре зо два роки. А якби троє,— як гадаєте, може би, борше?

Я видивився на него.

— Ну,— каже він,— що ж ви так дивитеся на мене? Ту проста річ: пристаньте й ви до нас. Перейдіть до нашої хати жити, не будете потребувати платити окремо комірне, та й їда нас менше винесе. Будемо робити разом, чень зложимо хоть що-то.

Виджу я, що хлопець розумно говорить, а ту ще чоловіка й самого знесла охота видобутися з тої западні, а ще більше — їм допомогти, чим сила. Пристав я на тоту раду.

Зачали ми робити. Добре нам іде, тішимося, що ось-ось перейдемо жити на своє. Іван звиваєся так, як той пискір, сюди й туди,— рад би птахом вилетіти з Бориславa. Робота того року була добра,— у нас грошей призбиралося ладних: і на грунт би стало, і ще дещо лишилося би на розгосподарювання. «Господи! — говорить бувало Іван вечерами,— коби-то вже раз!» Але не знати, чи бог не судив му, бідному, діждатися виходу, чи лихі люди не дали!..

Дурницю ми одну зробили. Робили ми разом і не брали грошей від жида.— Най,— кажемо,— у него лежать, в его касі безпечніше, ніж у нас за пазухов, а в книжці якраз записано на нас, то й сам чорт відтам не викусить. Так ми й зробили,— брали лиш часом по кілька шусток, щоби яко-тако продихати.

Минуло так літо, ба й осінь, ба й зима, настали свята. По святах мали ми забиратися геть з Бориславa. В цвітну неділю пішов Іван до Тустанович, щоби довершити згоду,— таки на другий день мав дати тамтому чоловікові завдаток, а як перейдемо вже до Тустанович, то мав дати му решту грошей. Пішов мій Іван. Змеркаєся — нема Івана. «Ну, нічо,— гадаємо собі,— може, там де на могоричі, або що». Але Марта якась неспокійна весь день ходить, нудить, сама не знає чого. Ніч минула — нема Івана. На

роботу приходимо — він не приходить. Наставник Мортко питаєся мене, де він. Я му розповів усе, а той ще крикнув:

— От, десь, драбуга, впився та й спить, а на роботу не йде!

Гадкую я сюди й туди,— де би Іван був? Вечором по роботі приходжу до хати — нема. Гадаю собі: піду по шинках, пошукаю, порозпитую. Заходжу до головного шинку — там повно ріпників,— заздрів я межи ними й Мортка, але котрі саме були знакомі ріпники, того не тямлю. Якісь штири незнакомі, вже ніби п'яні, стоять насеред хати і співають: оден святовечірньої, другий страсті, третій підскоцької, а четвертий думки, ще й мене питаються, чи гарно пасує разом?

— Ідіть собі до чорта! — крикнув я на них.— Там будете акурат пасувати!

Вони до мене. Вчепилися, той за руку, той за полу, кличуть горівки. Спересердя лигнув я душком кватирку. Вони в регіт, другу кличуть. Ані суди боже від них відпекатися. А ту бачу, що Мортко усе підморгує на них, дістоді-то: не випускайте з рук! Випив я другу кватирку. Зашуміло в голові, хата з людьми ходором заходила. Тямлю ще, що ввійшли якісь два знакомі ріпники, що-м з ними вітався і частувався,— але кілько вже намучив свою дурну стару голову, а не можу пригадати собі й досі, хто то такий був.

— А що ж тобі тото так доконечно треба знати? — перебив його оповідання Андрусь.

— Ах, чи доконечно! Мені так, дурному, здаєся, що я через тото й справу програв!

— Що? Через тото? А то яким світом?

— Ба, послухай лишень! Я аж тепер, по невчасі, як зачав пригадувати собі все до крихіточки, що і як тоді було, аж тепер нагадав собі, що були якісь два знакомі, лиш не знати котрі. Коби дізнатися, були би зараз свідки.

— Свідки! Нащо? До чого?

— Послушай лишень! П'ю я, в шинку гамір,— а ту в ванкирі обіч хтось злупотів склянкою,— мій Мортко тілько миг, побіг до ванкира. Чую, там говорять: Мортко потихо, а хтось другий голосно. Що за неволя! Якийсь знаємий голос, так, як Іванів! Знати, що п'яний, язиком путає, але голос єго. Я пруднувся до дверей ванкира і нехотячи потрутив одного з тих, що мене частували. Той гримнув собою до землі. Другі прискочили до мене.

— Гов, свату, гов! — ревуть.— Що бо ти людей тручаєш та розмітуєш? Га?

— Та я нехотячи!

— Еге, нехотячи! — рипить оден.— Знаємо ми таких!

В тій хвилі отворилися двері ванкира, і в дверях показався — присяг би-м нині, що показався мій Іван, держачися за одвірок. За ним стояв Мортко і держав го за плечі. Я знов пруднувся до него. Але в тій хвилі він щез, двері заперлися, а один ріпник пірвав мене за груди.

— Ану, я тебе, свату, нехотячи межи очі заїду,— крикнув він, і як защдить мене межи очі, аж мені сто тисяч свічок в очах заярілося і все в голові перемішалося. Тямлю ще тілько, що-м одному вчепився в волосся і що другі обскочили мене, мов кати, і збили під ноги. Очевидна річ, що вони були підмовлені, бо я їх ані не знав, не видав, ані не зробив їм нічого. Що сталося далі зо мною, де дівся Іван, де ділися тоті два знакомі ріпники,— не тямлю нічого. Все затьмилося в моїй голові.

Я прокинувся в хаті, на постелі. Марта коло мене сидить і плаче.

— А що, де Йван? — се було моє перше питання.

— Нема.

— Але чень же був дома?

— Не був.

Дивлюся я, вона така змарніла, стурбована, що тілько снасть єї. Що за нещастя?

— Але ж я,— кажу,— вчора вечір видів його.

Вона всміхнулася крізь сльози і похитала головою.

— Ні,— каже,— ви вчора вечір ніяк не могли його видіти. Ви вчора вечір лежали ось ту без пам'яті.

— А що ж, то нині не вівторок? — спитав я.

— Ні, нині вже п'ятниця. Ви від понеділка ночі лежите осьде як мертвий, у гарячці та манколії.

— А Івана не було відтоді?

— Не було. Вже куди я не ходила, кого не розпитувала,— ніхто не знає, де він і що з ним.

— Але ж я го в понеділок видів у шинку.

Марта нічо на то, тілько здвигнула плечима і заплакала. Певно, бідна, подумала собі, що се мені так з перепою привиділося.

— Але ж, аби-м так світ божий видів,як-єм його видів достотку своїми очима!

— Ба, та бо якби він був тоді в Бориславі, то був би прийшов додому,— сказала Марта.

— От тож-то й мені дивно. А в Тустановичах був, не знаєш?

— Був. Я ту розпитувала тустанівських парубків. Був, кажуть, згодив поле з хатсю і вечором забавився на могоричі геть поза північ. Там-таки й ночував, а в понеділок пішов перед полуднем, щоби в Бориславі взяти від жида гроші. Тілько всего я могла дізнатися.

Мені немовби клин у голову вбив. Хоть який я був ослаблений і збитий на всім тілі, треба було вставати, рушатися, розвідувати. Але що з того?...

— А як,— питаю Марти,— не знаєш, чи дав завдаток на грунт в Тустановичах?

— Не знаю.

— Га, то треба піти до жида, спитатися, чи відобрав він відтам гроші. І так нині виплата. Коли він узяв гроші, то, може, пішов з ними назад до Тустанович або до Дрогобича.

Пішли ми обоє до канцелярії Германа Гольдкремера,— ми в него робили. Питаємося. Той до книжки... «Взяв ваш Іван Півторак гроші».— «Коли»? — «В понеділок вечором». От тобі й на! Поліз я до Тустанович, питаю: завдатку не дав, від понеділка не був, хоть обіцяв, що прийде найдалі в вівторок з полудня. Дивуються, що такого? Чи згода зірвана, чи що? Я розповідаю, що гроші від жида взяті і що нема ні грошей, ні Івана. Ніхто ні о чім не знає.

Іду я до Дрогобича, питаю де в яких знакомих: ніхто не видав Івана. Пропав неборак. Ані сліду нема. Питаю Мортка, де він подівся з шинку і що там робив. «Ні,— каже,— неправда тому, я й на очі не видав Івана. Ти,— каже,— п'яний був, серед бійки тобі рідна бабуня привиділася, а тобі здавалося, що то був Іван». Починаю розвідувати, хто тоді ще був в шинку, що то за якісь були, що мене били,— ага, немов чорт злизав усякий слід! На тім і стало.

Ну, вже вам того не тре й казати, який у нас великдень був. Що там бідна Марта наплакалася,— господи! Вся надія пропала. Минув місяць, другий,— про Івана ані вістки, ані чутки. Далі чуємо, декотрі ріпники посмішковуються, жартують: «Розумний хлопець, той Півторак: гроші забрав, бабу лишив, а сам в світ за очі»! Зразу говорили тото на жарт, а далі декотрі почали й напевне

говорити. Зноз я розпитую: хто чув? хто видів? Не знати. Той каже: «Никола видів»; Никола каже: «Проць ми казав»; Проць каже: «Семен відкись чув»; Семен не пригадує собі, відки чув, але здає му ся, що від Мортка-наставника. А Мортко всьому перечить і кождому в очі плює.

Аж десь по двох роках — он торік весною — видобуто з одної старої ями кості. Пізнали ми по перстені на пальці та по ремені, що то був Іван. Ремінь був порожній, очевидно, ножом розрізаний. Застрягла ми тогди в голову гадка,— і досі мя не помітує. Погана гадка, дуже грішна, коли несправедлива. Зуваживши все, я сказав сам собі: то ніхто, як тілько оден Мортко наперед підпоїв Івана, підмовив якихось, щоби мене довели до безпам'яті і набили, а відтак обрабував його, бідного, і вкинув в яму. Почав я знов розпитувати сюди й туди, а як щось за два дні з'їхала комісія обзирати кості, пішов я і почав казати все, як на сповіді. Пани слухали-слухали, записали все в протокул, кликали сего й того: Мортка, Іваниху, шинкаря, знов списували протокули, а далі взяли та й арештували... мене. Я не знав, що зо мною хотять робити, пощо мене тягнуть до Дрогобича — але гадаю собі: що ж, може, так і треба. Тішуся, дурний, своєю бідою. Потримали мене щось з місяць, прикликали щось два рази на протокул, а далі випустили. Вертаю я сюди: що чувати? Нічо. Кликали ще раз Мортка, Іваниху, тустанівських щось троє. Кажуть, що віддали все до Самбора, до вишого суду. Ну. і вже той суд тягнеся більше року, а ще му кінця нема. Що я за той час натовк собою по всіляких панах! У Самборі був щось два рази, а в Дрогобичі кілько!.. Адвокатові щось зо п'ятнайцять ринських дав. Та що,— каже,— небоже, можлива річ, що той злодій Мортко спрятав Івана, а гроші сам узяв. Але в суді треба доказати докладно, а всего того, що ти ту кажеш, іще не досить. Ну, але,— каже,— треба трібувати. Як там який розумний суддя возьме тоту справу в руки, то, може, ще дечого більше дошукаєся, ніж ти знаєш». Ну, видно, не дошукався! Якийсь той самбірський суддя видався мені такий непотрібний та непорадний, що а! Питає щось п'яте через десяте,— видно, що не знає, з якого кінця до того взятися, а втім, хто го там знає, може й уміє, та не хоче!..

А ту в Бориславі притихло все, мов горшком прикрив. Мортко зразу, очевидно, був страшно перепуджений, ходив блідий як смерть, а до мене й не турався. Аж опісля

вже осмілився, почав сміятися і доїдати мені так, що я далі мусив покинути Гольдкремерові ями і перенестися от тут, до Гаммершляга. Хоть то, розуміється, оба вовчі горла!.. Та й так Мортко й вийшов чисто. За ним, бачите, стоїть і Гольдкремер сам, а то багач несосвітенний — де бідному ріпникові супроти него право найти!.. А ми що! Іваниха, бідна, з дитиною на службі, а я ту товчуся по тім пеклі і вже, видно, й довіку з него не вирвуся. Та й не того мені жаль! Що там я! Але то мене коле, що от — погиб чоловік, пропав ні за цапову душу, і тому злодієві нічо,— ходить собі і сміється! То мене гризе, що для бідного робітника нема правди на світі!

Матій замовк і, важко зітхнувши, похилив голову. Андрусь і Бенедьо також мовчали, придавлені тим простим, а так безмірно важким оповіданням.

— А знаєш ти, побратиме Матію, що я тобі скажу? — сказав перегодя Андрусь якимось, немов гнівним зрушеним голосом.

— Та що такого?

— Що ти дурень великий, от що!

Матій і Бенедьо видивилися на нього.

— Чому ж ти сего досі мені не говорив?

— Чому не говорив? — повторив неохітно Матій.— А пощо було говорити?

— Тьфу, до сто чортів на такий розум! — розгнівався Андрусь.— Провадить процес з жидом, процес той, якби був виграний, міг би подати велику заохоту для бідних ріпників, міг би їм показати, що не мож робучого чоловіка безкарно кривдити, до виграння того процесу потребує свідків, а він мовчить тихо, не голоситься, а тілько тишком собі в куті в кулак трубить,— ну, скажи мені, добрий се розум?..

Матій задумався і засумував.

— Гай, гай, двох свідків! — сказав він.— Я ж тобі, Андрусю, кажу, що аж тепер нагадав собі за тих двох свідків, аж тепер, по невчасі. Бо раз,— хто тепер винайде тих свідків...

— Я винайду! — перервав гнівно Андрусь.

— Ти? — скрикнули Матій і Бенедьо.

— Так, я! Бо я ж то сам із старим Стасюрою бачив тебе тоді в шинку.

— Ти? І Стасюра? То ви були? — скрикнув Матій.

— Так, ми були.

— І бачили Івана?

— Як же ж би не бачити — бачили.

— І п'яного?

— П'яного.

— З Мортком?

— З Мортком. Як зачалася з тобою бійка, ми оба кинулись було тебе боронити, але старого Стасюру оден гримнув так, що той умлів. Ніколи мені було тебе боронити,— я взяв старого і заніс до ванкира, де був Мортко з Іваном. Відтер я старого, а за той час Мортко все коло Івана танцював, усе підсував йому то горілки, то пива, заговорював його, щоби не балакав зо мною, а далі потяг його кудись з собою. Відтоді вже я не бачив Івана. А коли ми оба з Стасюрою вийшли до шинку, ти лежав уже закровавлений, без пам'яті на помості. Я не міг помагати нести тебе додому, а тілько просив якихось двох ріпників, розповів їм, де жиєш, а сам попровадив Стасюру до єго хати. Отсе все, що я знаю. Але чи міг же я сам духом божим знати, що се може бути важне для твоєї справи?

— Господи боже,— аж скрикнув Матій,— так се ж значить, що тепер би мож виграти процес?

— Хто знає,— відповів Андрусь,— але все-таки надія більша. От що було би добре — винайти тих, що тоді билися з тобою! Ти, кажеш, видів, що Мортко їх підохочував?

— На се присягнути можу!

— От була би й запинка. Зараз би мож потягнути їх на слова, чи Мортко підмовляв їх. А як підмовляв, то, значиться, в якій цілі?

Лице Матія при тих виводах чимраз більше прояснювалося. Втім, нова думка знов засмутила його.

— Е, але як же ж їх віднайти, тих, що тоді почали зо мною бійку? Я їх зовсім не знаю і не міг опісля ніколи пізнати.

— І я їх не знаю, та й не звертав на них тоді уваги. Але, може, Стасюра? Мені здаєся, що з одним він щось говорив тоді.

— Господи боже,— знов би було огниво більше! Знов близше до доказу. Та й ще хто знає, що визнали би ті ріпники! Ходім, Андрусю, ходім до Стасюри!

Швидко зібрався і обувся Матій, живо повертався під впливом нового проблиску надії, немов разом десять літ скотилося з його плечей. Так глибоко в серці того старого,

горем з давніх літ битого чоловіка, вкоренена була любов до єдиного близького йому чоловіка, так гаряче бажав він, щоби правда про його таємну погибіль вийшла на світло денне!

Бенедьо сам остався в хаті по виході обох побратимів. Він сидів і думав. Не процес займав його в цілім тім ділі,— хоть, розуміється, і процесові він бажав доброго виходу. Його найбільше занімало оповідання Матія про бійку людей з жидами і про крик небіжчика Максима: «Виженіть жидів з Бориславa!» «А що,— думалось йому,— чи й справді се було б добре, якби вигнати жидів? Поперед усего: куди їх вигнати? Підуть на другі села, і там почнеся то само, що ту дієся. А по-друге: самі не підуть, а що ту надерли грошей, заберуть з собою і в других місцях повернуть на то само, на що ту повертали. Ні, се не врятує робучих людей!»

Пізненько вночі вернув Матій додому. Він був дуже змінений проти попереднього: веселий, говіркий. Їх надії на Стасюру оправдилися. Одного з тих, що завели були в шинку бійку з Матієм, Стасюра справді знав, прочі були з того самого села, що й тот один,— але всі вони еже від трьох літ не робили в Бориславі і сиділи на господарстві. Андрусь Басараб і Стасюра готові були свідчити в суді. Тож і рішився Матій завтра-таки йти до Дрогобича до адвоката і зарадитися його, як і що діяти.

— Ну, тепер не уйде чень той злодюга Мортко! — приговорював Матій.— Тепер ми його за руки й за ноги такими доказами обкрутимо, що й сам не отямиться! Хоть то ніби пан-біг не каже бажати другому лиха, але такому злодієві, бачу, не гріх бажати не то лиха, а й усякого безголов'я!

З таким побожним бажанням Матій і заснув.

VIII

Звільна, важкою ходою повзли одностайні робучі дні в Бориславі. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, витичував плани будинків, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного,— а при всім тім обходився з робітниками так по-братерськи, так щиро та приязно, немов хотів на кождім кроці показати їм, що він їм рівний, їх брат і такий же бідний робітник, як усі вони, немов

хотів перепрошати їх за те, що оце не по своїй волі став над ними наставником. А вечорами, по роботі, він не раз до пізньої ночі ходив в важкій задумі по болотистих улицях Бориславa, заглядав до брудних шинків, до тісних хат та комірок, де жили робітники, заходив в бесіду з старими й малими і розпитував їх про їх життя і бідування. Тяжко ставало йому, коли слухав їх оповістей, коли дивився зблизька на нужду і погань їх життя, але ще тяжче ставало йому, коли бачив, що коштом тої нужди і погані збагачені жиди гордо їздять в пишних повозах, строяться в дорогі шати і бризкають болотом на темну похилену товпу.

Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з місточок день у день сотні людей плили-напливали до Бориславa, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоть би й найтяжчої! Хоть би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинути! — се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисячів висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер бог на залізні ключі,— вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостачею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків-то якраз і не було тоді ніяких в нашім Підгір'ю — крім Бориславa. От і поперлися туди бідні люди з усіх сторін, хапаючися за послідне, так, як той потопаючий хапається за стебелинку. Небо і землю запер бог на залізні ключі, а бідні люди думали, що бориславські багачі будуть милостивіші від бога і отворять їм брами своїх багатств!..

А бориславські багачі тільки того й бажали! Вони віддавна потішалися надією, що аж порядний голод причиниться до великого зросту їх «гешефтів». І ось вони не помилилися! Дешеві і покірні робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоть би й за яку дешеву ціну, і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий,— до Бориславa його довозили дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з яким-таким грошем за пазухою приходилось мліти голодом. А вже ж, певно, те, що новоприходячим поліпшення було дуже мале, а тим, що жили

раз у раз в Бориславі, погіршало дуже значно. Щотижня жиди-властивці вривали їм плату, а супротивних зацитькували згірдними насмішливими словами: — Не хочеш тільки брати, то йди собі та здихай з голоду,— тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!

Оце все передумував Бенедьо не раз і не два рази на своїх проходах по Бориславі. «А що,— думалось йому,— якби всі ті тисячі людей та змовилися разом: не будем робити, поки нам плату не прибільшать? Адже чей жиди не витерпіли би довго: у кого контракти на певний час, у кого векслі, що не будуть сплачені без продажі нафти й воску, мусили би податися!» Думка його, роздразнена всіми безконечними образами бориславської нужди, ціпко вхопилася за сесю стебелинку і не попускалася її. Але чим докладніше він розбирав сей спосіб рятунку, тим більше трудностей, ба й непоборимих перепон він добачав в нім. Як довести до такої змови і єдності всю тоту величезну громаду, в котрій кождий дбає тільки за себе, журиться тільки тим, як би з голоду не вмерти? А хоть би се й удалося, то знов певна річ і те, що багачі відразу не подадуться, що треба би не тільки грозити, але й сповнити грізьбу, покинути всяку роботу. А чи тоді багачі не спровадять собі з других сіл других робітників і таким способом не зніве чать цілий труд? А хоть би й удалося не допустити до того, то з чого ж будуть жити ті тисячі безхлібних та незарібних людей тут в Бориславі за час безроботиці? Ні, нікуди нема виходу! Нівідки не сходить зоря рятунку! — І Бенедьо, доходячи до таких безнадійних виводів, стискав п'ястуки, притискав їх до чола і бігав улицями мов несамовитий.

При всім тім він нетерпеливо ждав найближчих сходин побратимства, надіючися при тій спосібності дійти до якоїсь більшої ясності в тім, що треба робити в теперішній хвилі. Він часом в своїх проходах по Бориславі стрічався з одним або другим із побратимів і бачив, що всі вони якісь придавлені, мов прибиті до землі, що всіх гризе якась важка і неясна ожиданка,— і те додавало йому надії, що чей же й з-поміж них хто прийде на яку добру думку. Дома Бенедьо мовчав. Старий Матій надто занятий був своїм процесом, щовечір стиха шептав то з Андрусем, то з Стасюрою, то з другими якимись ріпниками. Далі всі вони забралися до Дрогобича і не вертали кілька день, і самота ще тяжчим каменем налягла на Бенедьову

голову. Важка і незвична для нього праця думок кинула його мов у гарячку, висисала прудко його сили. Він похудів і поблід, тільки довгобразе його лице ще дужче протяглося, тільки очі, мов два розжарені углики, неспокійно гарячково палали глибоко в ямках. Але при всім тім він не покидав своїх думок, не тратив віри і прихильності до тих бідних людей, що безучасно, холодно і безнадійно з кождого закамарка позирали на неприязний світ і тихо, без опору, готовилися вмирати. Бачачи їх, Бенедьо нічого не міг думати, а тільки глибоко всім серцем і всіми нервами своїми почував: треба їх рятувати! Але як рятувати? О те як, мов о острy неприступну скалу, ламалася його думка, розбивалися його духові і тілесні сили, але він не тратив надії, що тогу трудність мож буде побороти.

Одного вечора Бенедьо пізніше, ніж звичайно, вернув з роботи додому і застав під хатою Сеня Басараба, Андрусевого брата. З звичайним виразом ненарушимого спокою на червонім, трохи обресклім лиці сидів він на приспі під вікном і пикав люльку. Привіталися.

— А що, нема Матія?

— Нема. А Андрусь?

— Також ще не прийшов. Ані Стасюра.

— Видно, щось неабияке розпочали там у Дрогобичі.

— Будем видіти,— бовкнув Сень і замовк.— Ти чув, що сталося? — спитав він по хвилі, входячи з Бенедем до хати.

— Ні, або що такого?

— Причта.

— Яка?

— Ба, яка! Не стало одного жидка. Знаєш, того, що то на него так наш Прийдеволя жалувався, того касієра,— тямиш?..

— Тямлю, тямлю! Та що з ним сталося?

— А що ж би таке! Від кількох день десь подівся, а нині видобули го з ями. Вже й комісія приїхала, будуть бідне тіло краяти, нібито воно скаже, яким світом до ями дісталося, ще й за ребро на паль зачепилося!

Бенедя мороз пройшов за сим оповіданням.

— Якраз так, як з Матієвим приятелем, Іваном Півтораком! — прошептав він.

— Еге, якраз та й не якраз,— відказав Сень.— Тамтого жид трутив, а сего...

Не доказав, але Бенедьо не допитувався далі,— він ясно розумів Сеневі слова.

— Ну, і що ж? — спитав він по хвилі важкої мовчанки.

— Як то що? Носив вовк, понесли й вовка. А кінці в воді.

— А що люди на то?

— Які люди? Комісія? Комісія наїсть, нап'є, тіло покрає, пошкаматує та й поїде собі.

— Ні, я не про комісію, а так, ріпники що кажуть?

— Ріпники? А що ж мають казати? Постояли; подивилися на небіжчика, головами похитали, дехто стиха шепнув: «Злодій був небіжчик, бог би го побив»! — та й далі до роботи.

— Значиться, діло страчене і праці шкода! — процідив крізь зуби Бенедьо.

— Як? Страчене? Шкода? — зачудуваний, допитував Сень.

— Другим від того не легше буде.

— Але одним злодіякою менше на світі.

— Ну, не бійся, на єго місце завтра вже новий настане.

— Але буде бодай боятися.

— Овва, не знати чого! Як не відкриють, хто се зробив, то оголосять, що припадком поховзся, або що. А відкриють, ну, то возьмуть чоловіка і запакують і кого буде злодій боятися?

Сень зачудуваний слухав тої бесіди. Він надіявся, що Бенедьо буде тішитися, а натомість стрітив закиди.

— Ба, то чого ж би ти жадав?

— Я би хотів, щоби як що робиться, а ще й такий великий гріх на душу береся, то щоби вже робота була до чогось пригідна, щоби принесла якийсь хосен не для одного, а для всіх. А інакше, то я не знаю, пощо й зачинати.

— Еге-ге! — покрутив головою Сень, попрощався і пішов. Ще тяжчі думи насіли Бенедя по виході побратима. «Що ж,— думалось йому,— може, воно й так... може, й ліпше, що одним лихим чоловіком менше на світі?.. Але чи від того ліпше добрим людям? Зовсім ні! Чи від того легше стане хоть би тим самим ріпникам, що тішаться єго загибеллю? І то ні. Прийде другий касієр на єго місце і буде так само або й ще дужче кривдити їх. От якби так

за одним разом та всіх злих людей не стало... Але ні, се де-де-де! Що й думати о тім! Радше о тім думати, що у нас перед носом, що ми можемо зробити!»

Побратимство ріпників, до котрого так несподівано зістав принятий Бенедьо зараз на вступі в бориславське життя, живо заняло відразу його мислі і надавало їм певний, хоть зразу не дуже ясно витичений напрям. Вже в першій сходині, коли так глибоко поразили його уяву оповідання ріпників і їх домагання виступити вже раз з якимось видним ділом — тоді вже в мислі його промелькнув образ такого побратимства, великого і сильного, котре би могло злучити докупи дрібні сили робітників, могло би здвигнутися тою сполученою силою і охоронити кождого кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж се може зробити одинокий чоловік. Серед ненастанної праці думок, підсичуваної щораз новими, страшними поганими та хапаючими за серце подіями, образ такого побратимства чимраз більше вияснювався і зміцнювався в Бенедьовій голові. Йому здавалося, що тільки таким сполученням своїх власних сил до спільної помочі і оборони робітники зможуть на тепер добитися бодай якоїтакої пільги для себе. І він постановив собі будь-що-будь виступити з своєю гадкою на найближчім зібранні побратимів і упертися цілою силою, щоби побратимство Андруся Басараба спровадити з небезпечної стежки — ненависті і пімсти, котра на тепер, при їх малосильності, могла тільки кождому пошкодити, а не могла нікому помогти,— а повернути увагу і силу побратимства на таку ширшу і спокійнішу та, як бачилось Бенедьові, разом з тим і кориснішу роботу.

Схід побратимів назначений був на неділю вечір. В полудне тої неділі повернули з Дрогобича Матій, Андрусь, Стасюра і ще деякі ріпники. Матій був дуже веселий, говіркий і щирий, але, коли Бенедьо питався його: що чувати і що робили так довго в Дрогобичі, він тільки поцмокував і відповідав:

— Усе добре, небоже, все добре!

Ще не стемнілося гаразд, і Матій іно що засвітив на припічку каганець, наповнений земним воском, коли до хати ввійшли гурмою побратими. Попереду всіх вшмигнувся, мов ящірка, Деркач, мовчки звітався з Матієм і Бенедьом і почав по-свому нипати з кута до кута, засукувати руки та зиркати на всі боки. Далі повходили другі:

брати Басараби, понурі і мовчазливі, як звичайно; Стасюра дуже щиро стиснув Бенедя за руку, всі прочі також обходилися з ним, як з рівним, як зі «своїм чоловіком». На самім послідку ввійшов Прийдеволя. Його молоде лице було якесь бліде і мов зіссане, косим поглядом він позирав довкола і все мимоволі держався в темнім куті близ порога. В цілім товаристві якось менше було руху, менше гамору, ніж звичайно. Всіх немов щось давило, хоть ніхто й не признавався до того. Всі чули, що, хотя чи нехотя, вони наближаються до якоїсь важної події, в котрій прийдеться їм виступити одверто і сильно. Недавній случай з убійством жидка-касієра був — усі почували се — передвісником нового звороту в діях Бориславa. Але який се мав бути зворот, що за нові події наближалися і як їм стати супроти них, сього наші побратими не знали, хоть кождий надіявся, що чей же на спільній нараді подекуди все те прояснить ся. Не диво, отже, що нинішні сходини зачалися понурою, важкою, ожидаючою мовчанкою, що побратими зійшлися всі в повнім числі і ще навіть перед звичайним часом: кождий знав, що супроти чимраз тяжчого життя в Бориславі, супроти день у день більшіючої нужди та напливу незанятих, шукаючих праці рук мусить щось зробитися, але що і якими силами, сього ніхто не вмів собі сам вияснити і сього іменно вияснення кождий ждав від спільної ради.

Один тільки Андрусь Басараб немов не почував нічого надзвичайного. Він засів на своїм місці коло стола під вікном і окинув оком товариство.

— Ну, всі зібрані,— сказав він,— можемо зачати своє діло. Ану, Деркачу, за палицями!

Деркач, послушний і звинний, уже протискався крізь стоячих насеред хати побратимів, коли втім старий Стасюра встав і просив о голос.

— Ну, що там такого,— сказав неохітно Андрусь,— говори, побратиме Стасюро, хоть, я думаю, все-таки ліпше би, щоби у Деркача палички тоті були під руками. Не завадить закарбувати, скоро що цікавішого.

— Ні, — сказав твердим голосом Стасюра, — я не буду нічого такого говорив, що би здалося до карбования.

— Ну, а що ж такого? — спитав Андрусь і знов зирнув по всіх побратимах. Він побачив, що ті сиділи або стояли з похнюпленими лицями і не дивилися на Стасюру,

а тільки немов готовились слухати його бесіди. Андрусь покмітив, що вони змовилися.

— Тото, побратиме Андрусю,— говорив сміливо старий ріпник,— що пора би нам найти собі яку іншу, ліпшу роботу, аніж тото карбовання. Що ж то ми діти, чи що? У побратима Деркача цілі в'язанки покарбованих палиць, а який з них хосен? Кому що тото карбовання помогло?

Андрусь зачудуваними очима дивився на старого. Справді, в такий спосіб ніхто ще тут не говорив, і йому самому в голові повернулося питання: «Та й справді, до чого здалося карбовання?» Але позаяк на таке питання він зразу не находив достаточної відповіді, то й рішився стояти далі на своїм, щоби викликати ближчі об'яснення.

— Кому помогло? — сказав він звільна.— Ну, але чи для якої помочі ми се робимо? Чи ти забув, що ми се робимо для пімсти?

— Для пімсти, так, так! Але як же ти тими палицями будеш мститися? Як мститися, то я гадаю, що треба іншого способу, а не тратити дармо час на дитинячій забавці. Як мститися, то треба сили, а з тих палиць тобі, певно, сили не прирасте.

— Так,— відповів Андрусь,— але ж ми хотіли, як прийде пора, зробити суд правдивий над своїми кривдниками, щоби мати чисту совість.

— Пуста наша робота,— сказав на те Стасюра.— Чисту совість ми й тепер можемо мати, бо кождий чує аж надто добре, кілько, і що, і як терпить. А щоби пімститися, щоби зарадити лиху, треба, крім чистої совісті, ще й сили, а у нас що за сила?

— Так, так,— загули довкола побратими,— що в нас за сила? Хоч би у нас було й три вози накарбованих палиць, то се нам не додасть на три п'яди більше сили!

— Га, а відки ж нам сили взяти? — спитав Андрусь.

— Треба припускати більше людей до свого побратимства, треба громадити всіх докупи, вказати всім одну ціль,— відозвався Бенедьо.

Всі зирнули на нього якось недовірливо і боязко, тільки один Стасюра притакнув радісно:

— І я так кажу, і я так кажу!

— Але ж бійтеся бога, побратими, чи ви подумали, що з того вийде? Перший-ліпший заволока видасть нас, прискаржить в місті, і нас усіх пов'яжуть і засадять до Самбора, як розбійників! — сказав Андрусь.

Морозом переняли ті слова побратимів, і всі вони неспокійно і цікаво позирнули на Бенедя, мов ожидаючи, що він на те скаже.

— Може, то й правда,— сказав Бенедьо,— але як правда, то що се значить? Значить, що з такими цілями, з якими ви досі носилися, не мож показуватися межи людей. Що, хотячи згромадити їх докупи, треба їм показати не саму пімсту, бо пімстою ніхто ситий не буде, але треба їм показати якусь користь, якусь поміч, якесь поліпшення!

— Еге-ге, все він свою поміч тиче! — відозвався від дверей грубий голос Сеня Басараба за той час, коли Бенедьові з великого зрушення не стало духу в грудях, і він замовк на хвилю. Він чув, що кров його зачала розгріватися, що мислі, котрі досі так уперто йому не давалися, тепер мов чудом якимось плили і розвивалися в його голові. Слова Сеня Басараба, напівгнівні, напівзгірдні, були для нього тим, чим острога для біжучого коня.

— Так, я все про поміч говорю і не перестану говорити, бо мені здається, що тілько ми самі можемо собі помочи, а більше ніхто нас не поратує. Адже ж ані нашим жидам, ані панам не йде о то, щоби робітникові ліпше жилося. Вони ще якби могли, то би погіршили єго життя, бо їм аж тоді добре, як робітник до посліднього доведений, не має чого хопитися і мусить здатися на їх ласку й неласку. Тоді вони присилують його до всякої роботи і заплатять, що самі схочуть, бо для него, голодного та голого, нема вибору! Ні, тілько ми самі мусимо помагати собі, як не хочемо довіку от так пропадати. А мститися — вважайте самі, до чого то доведе. Від ніякої пімсти нам ліпше не буде, хіба бись- мо схотіли яку війну в цілім краю зробити або що! А так: покараєте сего або того кровопійцю, на єго місце другий уже давно наострився. Та й навіть пострахy не буде на них, бо прецінь будете все мусили робити потаємно, то й ніхто не буде знати, хто се і за що зробив. А як дізнаються, ну, то ще гірше, бо беруть чоловіка і кинуть, і гний! Я гадаю, що треба нам добре застановитися і шукати іншого виходу.

Знов замовк Бенедьо, мовчали і всі побратими. Бенедеві слова невдержимою силою втискалися до їх переконань, але, на нещастя, вони валили то, що там досі стояло: надію на пімсту, але натомість не ставили нічого нового. Один тільки Сень Басараб, сидячи на порозі з люлькою в зубах, похитував недовірливо головою, але

не говорив уже нічого. Сам Андрусь, хоч, очевидно, весь той новий оборот в думках деяких побратимів був, бачилось, для нього дуже неприємний і непожаданий,— а й він склонив свої потужні плечі і опустив голову: Бенедеві слова заставили і його задуматися.

— Добре би то було, то певно,— сказав він вкінці,— але як се зробити, як помагати собі самим, коли у нас сили нема й натілько, аби кождий сам собі поміг.

— Отож-то й є, що у одинокого нема сили, а як їх збереся багато, то й сила буде. Ти оден сотнарового каменя не підоймеш, а кілька нас підойме го як нічо. Велика річ для ріпника при якім-такім зарібку дати на тиждень шістку складки, а най збереся сто таких, то вже маємо десять ринських тижнево і можемо бодай в наглій потребі запомочи кількох нещасливих! Чи правду я кажу, побратими?

— Гм, та воно то правда — розуміеся,— так, так! — почулося з різних боків, лиш там в куті коло дверей понуро мовчав Прийдеволя, і невдоволено воркотів Сень Басараб:

— Добре йому, міському чоловікові, говорити о складках! Ану, трібуйте, чи на весь Борислав найдете десять таких, що вам схотять давати ті складки!

— Ну,— відказав на те живо Бенедьо,— се вже ти, побратиме, так собі, на вітер говориш. Ось нас ту є дванадцять, і я думаю, що кождий з нас радо до того пристане.

— Пристанемо, пристанемо! — загули деякі побратими.

— Тілько треба добре над тим обрадитися, на що складаєся ті гроші і що з ними робити! — сказав з повагом Андрусь.

— Ну, розуміеся, так-таки зараз і обрадьмо! — підхопив Стасюра.

— Ба ні,— сказав Бенедьо,— поперед усего треба знати, чи взагалі маємо складати складки, чи ні. Ту, бачу, деякі побратими нераді тому, хотіли би, щоби все осталося так, як досі...

— Ти бо також крутиш,— перервав його мову напівгнівно Матій, котрий досі мовчки сидів коло Андруся, зразу немов думаючи о якихось посторонніх речах, але чим далі, тим цікавіше і уважніше прислухувався до всього, що говорилося в хаті,— ти не питай, чи то кому приємно, чи неприємно слухати. Знаеш щось доброго і ро-

зумного, і для всіх хосенного, то виїжджай з тим на плац, говори просто з моста. Як побачимо, що твоя рада ліпша від других, то приймемо, а як твоя буде гірша, то аж тоді можеш нас перепрашати, що дурницями час нам забираєш!

По такій досадній заохоті Бенедьо зачав говорити «просто з моста».

— Бо то,— зачав він,— знаєте, як маємо піти на складки для своєї помочі, то вже треба зовсім усе змінити, не так, як досі було. Карбування всяке набік, головництво набік (при тих словах Бенедьові здалося, що гарячково палаючі очі Прийдеволі з темного кута зирнули на нього, і пропалюють йому лице своїм їдким палким поглядом, і він сполонівся і похилив лице додолу),— зовсім інакше треба говорити до людей. Не пімсту їм показувати, а рятунок. Розуміється, кривди і злодійства не закривати, але наводити людей на то, щоби в'язалися докупи, бо против багачів та силачів один одинокий робітник не встоїть, а всі як зберуться докупи, то, певно, борше зможуть устояти.

— Зможуть устояти?—відозвався знов невірний Сень.— Рад би я знати, як зможуть устояти? Чи всилують жидів, щоби більше за роботу платили, чи що?

— А що ж, не могли би всилувати? — підхопив живо Бенедьо.— Ану, якби так усі змовилися і сказали: не підемо робити, поки нам плата висша не буде? Що би тоді жиди зробили?

— А! А й справді! От гадка добра! — скрикнули побратими в один голос. Навіть Андрусеве лице трохи роз'яснилося.

— А що би зробили,—відповів Сень,— напровадили би з усіх світів нових робітників, а нас би нагнали.

— А якби ми стали лавою і не пустили тих нових, і просили їх, щоби заждали хоть доти, доки наша справа не виграє? Мож би в такім разі повисилати своїх людей і по околишніх селах, щоби там оголосили: до такого а такого часу не йдіть ніхто до Бориславa, поки наша війна не скінчиться!

— Гурра! — закричали побратими.— То ми рада! Війна, війна з жидами і здирцями!

— Ну, і я гадаю, що така війна ліпша, ніж усяка друга,— говорив далі Бенедьо,— раз тому, що то війна супокійна, безкровна, а, по-друге, й тому, що можемо

підняти її зовсім одверто і сміло, і ніхто нам за ню нічого не може зробити. Кождий, скоро що до того, може сказати: не йду на роботу, бо замало платять. Заплатять тілько й тілько, то піду, та й годі.

Радість побратимів була дуже велика, коли почули тоту раду, а й сам Бенедьо тішився не менше від других, бо тота рада прийшла йому до голови зовсім несподівано, в жарі суперечки з Сенем Басарабом.

— Ба, добре ти кажеш: війна, перестати робити! Але хоть би й усі пристали на тото, то скажи ти мені, будь ласкав, з чого вони будуть жити за той час безроботиці? Адже тяжко й погадати, щоби багачі зараз першого дня та пом'якли і згодилися добровільно давати нам більшу плату. Може, прийдеся сидіти без роботи й тиждень, або й ще довше, ну, то з чого тоді виживити тілько народа?

Закид був справді важкий, і лиця робітників знов посумніли. Їх свіжо розбуджена надія на таку новітню війну і побіду над багачами була ще дуже слаба і непевна і зараз за першим закидом почала бліднути.

— Отже ж то на те треба зробити складки, щоби забезпечитися на таку пригоду. Аж якби з тих складок набралася вже сума порядна, така, щоби вистачила, возьмім, на тиждень, або на дві неділі, то тоді мож робити змову. Розуміється, тих, котрі би не хотіли належати до змови і йшли відтак на роботу, тих зараз, чи по волі, чи по неволі, за карк та й фуч з Бориславa, най не псують нам діла. Так само під час безроботиці могли би нашітаки люди найматися де на іншу роботу, до лісу, до тесельки або де, тілько щоби не до нафтових робіт. Таким способом ми швидко зламали би тоту жидівську пиху і добилися, певно, ліпшої плати.

— Добре говорить! Так треба робити! Добра рада! — відзивалися ріпники. Почався живий гамір в хаті, всі нахвалялися, що прикрутять жидів-дерунів нога попри ногу, кождий давав свої ради і не слухав чужих, кождий доповнював і лицював Бенедеву думку, прикроюючи її до своєї вподоби. Один тілько Сень Басараб сидів мовчки на своїм місці і з жалем дивився на тоту рухливу громаду.

— Що з ними зробиш,— воркотів він,— коли вони готові бігчи за кождим, хто їм два-три красні слова покаже! Ну, про мене, най біжать за тим медівником, будемо видіти, як їм посмакує. Але я своєї стежки не покину! А ти,

побратиме? — обернувся він до Прийдеволі, що все ще стояв в темнім куті і непевно позирав то на Бенедя, то на гамірливих, оживлених ріпників.

Він стрепенувся, коли Сень заговорив до нього, а відтак швидко сказав:

— І я, і я з вами!

— З котрими вами? — спитав гризько Сень.— Бо ту ми тепер, як бачиш, двоякі. Чи з ними-от, чи зо мною і братом?

— Так, з тобою і братом! Ти чув, що́ сей про головництво говорив? Мов розпеченим ножем мене в серце шпигнув.

— Е, але ти знов так дуже тим не турбуйся! — уговорював його Сень тихим голосом.— Що ж такого великого сталося? Адже той собака, певно, заслужив на те. Ти забув про свою...?

— Ні, ні, ні, не забув! — перервав Прийдеволя.—Певно, певно, що заслужив! Сто раз заслужив!..

— Ну, так чого ж ту гризтися? Хіба суду боїшся? Не бійся, комісія поїхала в тій добрій вірі, що він сам упав до ями; ще жида на кару засудять, чому яму не заткав!

— Ні, ні, ні,— знов якось гарячково-болісно перехопив Прийдеволя,— не боюся комісії! Що комісія? Мені здається навіть, що якби комісія... тее... викрила, то мені би легше було!

— Тьфу, най бог боронить, ти що таке торочиш?

— Послухай лишень, Сеню,— шептав Прийдеволя, нахилившися до нього і судорожно стискаючи своєю крепкою рукою його плече,— мені здається, що той... жидок, знаєш... той, що в ямі погиб, що він не був винен, що то котрийсь другий усе зробив, абощо?

— Як? Як? От також щось! Хіба ж він не був при тім?

— Так, так, був і сміявся навіть, але чи вже за тото смерть, що сміявся? А може, він не робив нічого, а тілько тамтоті?

— Але відки тобі такі думки до голови приходять, хлопче?— запитався зачудуваний Сень.— Впав батько згори, дідько го бери! Погиб той, ну і добре!

— Але, як він не винен? Знаєш, як я здибав його і вхопив у руки, і він почув, до чого се воно йде, то так спищав: «Даруй життя, даруй!» А як я в тій же хвилі пхнув його... знаєш... то він тілько зойкнув: «Не винен, не винен!» Відтак задудніло, затріщало, я полетів геть. Але

той голос єго все за мною, все в мені, так і чую його! Господи боже, що я зробив! Що я зробив!

Бідний парубок заламував руки. Сень дарма старався потішити його. Йому все здавалося, що вкинений в яму касієр був невинний.

— Ну, як той був невинний, то ти поправся,— сказав вкінці роззлоблений Сень,— і пішли й винних тою самою дорогою! Най невинний дармо не покутує!

Ті слова були мов удар обуха для Прийдеволі. Оглушений ними, він похилив голову і знов затисся в свій кут, не говорячи й слова.

А між тим побратими кінчили нараду.

— Головна річ тепер,— говорив Бенедьо,— вербувати людей до нашої кумпанії. Хто з ким на роботі стоїть, або в шинку здиблеся, або на вулиці розбалакаєся, зараз і нав'язувати о тім! Все розказувати: яка плата нужденна і який ратунок можливий. І складки збирати. Я гадаю, щоби кождий збирав між своїми знакомими, а назбиране щовечера віддавав головному касієрові, котрого ту нині треба вибрати.

— Добре, добре, треба вибрати касієра!—гукали всі.— Ану, кого би ту на касієра?

Радили то сього, то того, вкінці стало на тім, що нема ліпшого касієра, як Сень Басараб.

— Що,— сказав неприязно Сень, почувши се,—я мав би бути вашим касієром? Ніколи! Я віднині й зовсім не хочу належати до вас! Ані я, ані мій брат.

— Не хочеш належати? А то чому? — скрикнули всі.

— Бо ви зступаєте з тої дороги, на котру раз стали при здоровій застанові. Я своєї дороги не попущуся!

— Але хто ж яку дорогу зміняє? — сказав Андрусь.— Ту зовсім нічого не зміняєся!

— Що? І ти з ними? — відповів понуро Сень.

— Так! З ними!

— А присягу забув!

— Ні, не забув.

— А ногами топчеш, хоч і не забув.

— Не топчу! — Послухай лишень і не фуріячся!

І Андрусь приступив до нього і почав щось стиха говорити йому до вуха, що зразу, бачилося, не припадало йому до смаку. Але чим далі, тим більше випогоджувалося Сеневе лице, і вкінці майже радісно скрикнув він:

— А, коли так, то добре! А я, дурний, і не догадався!

Здорові, побратими, буду вашим касієром і надіюсь, що не пожалуєтеся на мене!

— А тепер ще одно,— сказав сильним радісним голосом Бенедьо, котрий нині раптом з звичайного побратима став немов головою і провідником усіх.— Побратими-товариші! Ви знаєте, я простий робітник, як усі ви, виріс в біді і нужді,— бідний мулярський помічник і більше нічого. Несподівано й непрошено впала на мене жидівська ласка, і мене Гаммершляг поставив майстром, а далі й будовничим коло нової нафтарні. Дякувати му не маю за що, бо я го не просив о ласку, а тілько йому ж з того користь, що не потребує окремо будовничого платити. А мені дає по три ринські денно,— як на мене, бідного робітника, то се сума дуже велика. У мене в Дрогобичі бідна стара мати,— їй мушу післати щотижня часточку з свого зарібку, нехай два ринські, другі два ринські спотребую через тиждень для себе, значиться, лишаєся за кождий тиждень ще штирнадцять ринських. Усе те я обіцююсь давати до нашої каси!

— Гурра! — закричали побратими.— Най жиє побратим Бенедьо!

— Я також обіцюю по ринському на тиждень!

— Я по п'ять шісток!

— Я по п'ять шісток!

— Ось мої три шістки!

— Ось мої!

— Ось мої!

Бенедьова бесіда, а ще більше його приклад розбудили у всіх запал і охоту. Сень Басараб туй-таки зібрав на початок дещо грошей, а Прийдеволя, котрий знав крихітку письма і котрого Сень упросив собі за помічника, попризначував столярським оловцем на куснику бібули з тютюну, що хто дав.

Весело розійшлись побратими, радісні надії виринали в їх головах з-поза темних теперішніх сумороків і пестили їх щирі серця, мов схід сонця рожевим блиском краситъ пусті каменисті і сумовиті вершини Бескиду.

IX

Восени, коли цвіти вже повідцвітали, спадь не паде, і жниво пчоляче скінчилося, починається на якийсь час голосне, гамірливе життя в уліях. Пчоли, так які

хрещений народ, скінчивши свою нелегку роботу, люблять погуторити, зібратися купками перед очками та коло затворів, погомоніти та потріпати крильцями. Зразу зовсім ще не можна порозуміти, що́ воно таке і до чого йде. Ще в улію не сталося нічого нового. Ще кілька пильніших робітниць уперто вилітають щодень на поле, щоби по цілоденнім шуканні вернути вечором домів з невеличким здобутком на лапках. Ще ситі трути гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи що день божий в полудне на верх улія погрітися на сонічку, подихати свіжим воздухом, розправити і розмахати неробучі крилечка. Ще бачиться, цілковитий супокій, примірна згода в улію. А між тим уже в улію іншим духом повіяло. Пчоли-робітниці якось таємничо шепочуть поміж собою, якось підозрено похитують головками, якось зловіщо стрижуть своїми щипчиками та пручають своїми лапками. Хто його знає, до чого се все і що таке готовиться в пчолячім царстві? Трути, певно, того не знають і по-давньому, ситенько наївшися, гордо побренькують собі, проходжуючися поміж наповнені медові комори та виходячи що день божий в полудне на верх улія погрітися на сонічку, подихати свіжим воздухом, розправити і розмахати неробучі крилечка...

От таке саме почало діятися і в Бориславі в кілька день по описаній вище нараді. Хто його знає, відки й як, досить того, що новим духом повіяло в Бориславі. І коли звичайно нова хвиля свіжого воздуху найперше і найсильніше замітна в горішніх верствах, то тут сталося зовсім противно. Спідні, густі і сірі верстви перші почули новий повів, перші стрепенулися від нього. І хто його знає, відки й як воно почалося! Ні з сього ні з того при корбах, при млинках, при магазинах воскових, по шинках при горілці — усюди почалися між ріпниками розмови о тім, як то всім тяжко жити, яка тяжка робота в Бориславі і як жиди без суду, без права, по своїй волі уривають чимраз більше з платні, кривдять, і туманять, і поштуркують, і ще й висміюють обдурених робітників. І ніхто не був би міг сказати, від кого почалися ті бесіди, бо у кождого всі ті важкі історії здавна глибоко закарбовані були на власній шкірі і стверджені власним досвідом. Раз почавшися, розмови ті вже не втихали, а ширилися чимраз далі, ставали чимраз дужчі і голосніші. Всі люди немовби аж нині побачили своє сумне, безви-

хідне положення, не хотіли й говорити о нічім другім, і кожда їх розмова кінчилася болющим важким питанням: — «Господи, чи вже ж так нам вічно мучитися? Невже ж нема для нас виходу? Невже ж не можна тому лиху порадити?» — Але поради не було нівідки. А розмови, проте, не втихали, противно — ставали чимраз голосніші і різчі. Люди, котрі зразу говорили о своїй біді рівнодушно, мов о неминучім засуді божім, пр'и ближчій розвазі і по довших розмовах з знакомими, щирими приятелями та старшими ріпниками або взагалі бувалими людьми, почали переконуватися, що так воно не є, що лиху можна би помогти, але не видячи і не знаючи, як би можна помогти, почали нетерпитися, ставали роздразнені, ходили і говорили мов в гарячці, хапали пильно кожде слово, котре могло їм прояснити їх безпросвітнє положення. Аж до найдальших хаток, до найтемніших закамарків доходили ті розмови, розбігалися на всі боки, мов огонь по сухій соломі. Малі хлоп'ята-лип'ярі, дівчата та молодиці, що в кошарах вибирали віск з глини,— і ті заговорили о бідності свого положення, о тім, що конче треба їм деяк радитися з собою і шукати для себе рятунку.

— І ти тої самої співаєш? — говорили не раз старші ріпники, всміхаючися та слухаючи нарікання молодих хлопаків.

— От так, нібито нам не така сама біда, як і вам? — відповідали молоді.— Та бо нам ще гірше, ніж вам! Вас і не так борзо відправлять від роботи, вам і не так живо з платні урвуть, а хоть і вривають, то все-таки вам більша плата, ніж нам. А їсти ми потребуємо так само, як і ви!

— Але хто ж вас навів на такий розум, що треба ссбі який ратунок давати?

— А хто нас мав наводити? Нібито чоловік і сам не знає, що як пече, то треба прикладати зимного? Та й ще якби-то не так дуже пекло! А то видите, дома голод, не зародило нічого, тато й мама там десь пухнуть та мруть з голоду, гадали, чей хоть ми ту дещо заробимо, що самі прожиємо і їм хоть щото поможемо, а ту от що! І на тілько не можемо заробити, щоби самим прожити в тій проклятій ямі! Народу натислося, за роботу тяжко плата мала і чимраз ще меншає, а ту ще злодії жиди хліба не довозять, дорожню от яку зробили: до хлібця докупитися тяжко! Ну, кажіть самі, чи можна так жити? Радше вже або зовсім відразу згинути, або деяк поратуватися!

В таких словах велися звичайно розмови між ріпниками, і такі підносилися жалоби з усіх боків. Слова такі мусили трафляти до переконання кождому, хто мав і на своїх плечах двигати чималий тягар власної своєї нужди. Особиста кривда, особиста нужда і грижа кождого робітника переказувалася другим, ставалася часткою загальної кривди і нужди, доливалася, мов краплина до бочки, до суми загальних жалоб. І все те, з одного боку, давило і путало людей, непривичних до важкої праці мислення, але, з другого боку, дразнило і лютило їх, розрушувало нерухливих та рівнодушних, розбуджувало ожидання і надії, а чим вище настроєні були ожидання і надії, тим більше уваги звертали люди на своє положення, на кожду, хоть і як маловажну, подію, тим більше ставали вразливі на кожду нову несправедливість і кривду. Сварки між робітниками а жидами-надзірцями ставали тепер чимраз частіші. Жиди ті привикли були віддавна вважати робітника за худобину, за річ, котру можна втурити, де хочеться, копнути ногою, викинути, коли не сподобається, супроти котрої смішно навіть говорити о якімось людськім обходженні. А й робітники самі, звичайно вибірки з найбідніших, відмаленьку прибитих та в нужді заниділих людей із околишніх сіл, зносили терпеливо тоту наругу, до якої призвичаювало їх тяжкими товчками від дитинства їх убоге життя. Правда, часом лучалися і між ними дивним способом уцілівші міцні неполамані натури, як-от брати Басараби, але їх було мало, і бориславські жиди дуже їх не любили за їх непокірливість і острий язик. Але тепер нараз почало все змінюватися. Найсмирніші робітники, хлопці й дівчата, котрих досі можна було без найменшої унімності кривдити і ганьбити,— і ті замість давніх жалібних мін, просьб і сліз ставилися тепер до жидів остро та грізно. А що найдивніше, то те, що в кошарах, де попереду кождий терпів, робив і журився сам про себе, якимось чудом вродилася дружність і співучастя всіх за одним, одного за всіми. Ненастанна жива обміна думок, почуття власної недолі, зміцнене і піднесене почуттям недолі других, виродило тоту дружність. Скоро тільки жид причепився несправедливо до робітника, почав ні з сього ні з того лаяти та ганьбити його — вся кошара обрушувалася на жида, притишувала його то лайкою, то насміхами, то погрозами. При тижневих виплатах почалися тепер чимраз бурливіші та грізніші крики. За одним

покривдженим вступалося десять товаришів, до них не раз прилучувалося ще других десять з других кошар, і всі вони юрбою ввалювалися до канцелярії, обступали касіера, кричали, допоминалися повної виплати, грозили і звичайно ставили на своїм. Жиди зразу кидалися, кричали, грозили й собі ж, але, видячи, що ріпники не уступають і не пуджаються, але противно, чимраз більше роз'ятрюються, уступали. Вони наразі ще не признавалися самі собі, що положення стало вже не те і може статися грізне,— вони ще, а особливо дрібні і великі властивці, походжали собі гордо по Бориславу, спишна позирали на робітників і радісно затирали собі руки, чуючи, що голод по селах змагається, видячи, що людей з кождим днем більше прибуває до Борислава. Ще вони й не подумували ні о чім, як тільки о своїх спекуляціях, ще й не снилося їм, що робітники можуть яким-небудь способом перебуркати їм їх плани і допімнутися серед тої погоні за золотом також і свого кусника. Ще вони спали спокійно і не чули чимраз голоснішого гомону внизу, не чули понурої духоти в воздусі, котра звичайно залягає перед бурею.

І скоїлась тота важна переміна серед бориславських робітників несподівано швидко. Аж самі наші знакомі побратими, котрі дали перший товчок до тої переміни, аж самі вони здивувалися, видячи, яким голосним відголосом лунають по Бориславу їх слова. Навіть самі недовірливі з-поміж них, котрі нерадо гляділи на переміну в цілях і роботі побратимства, навіть брати Басараби, видячи, як пильно хапають ріпники їх слова і як живо розвивають їх далі по-свому, почали щиріше приставати до нового руху. Вони виділи, що Бенедьо і Стасюра правду говорили, кажучи, що треба вийти з дотеперішнього тіснокружкового побратимства і понести своє слово і свою думку між широку громаду, а тепер переконалися, що серед тої громади грунт добре приготований під засів такого слова, і що слово тото через розширення в громаді не то що не стратить нічого, але, противно, набере великої сили. Впрочім, брати Басараби, а за ними й деякі другі завзятіші побратими не ставали оконечно на тім, що радив Бенедьо, а думали так, що коли б не вдалася Бенедьова рада (а в її удачу вони й тепер ще мало вірили), то тоді можна буде повернути цілу величезну силу збентеженої робітницької громади на інше діло, на те діло, для котрого вони в

першім початку зав'язали своє побратимство. Тому-то вони по довшій розвазі не тільки не банували на Бенедя за те, що своїми радами відвів побратимство від його первісного напряму і попровадив його за собою по іншій стежці,— а противно, вони були йому вдячні за те, що мимо своєї відомості, він принявся єднати для їх цілей більшу силу і приняв на себе провідництво туди, куди вони досі не осмілювалися ступити. Вони, прото, взялися щиро працювати для Бенедьових думок, знаючи, що коли б удалося ті думки вповні перевести, то по дорозі зробилось би й те, чого вони бажали; а коли не вдасться Бенедьова думка, то сповнення їх первісної цілі буде тоді ще певніше. Значиться, сяк чи так, а Бенедьо, працюючи для всіх робітників, працював і для них.

Зато яке життя, який рух пішов тепер у невеличкій хаті край Борислава, де жили Матій і Бенедьо. Щодень вечорами приходили побратими, по два, по три, розповідали, як іде діло, як приймають ріпники їх слова, як домагаються ради, як виступають проти жидів. Наради тривали не раз досить довго, і перед очима наших знакомих чимраз ясніше виднілася дорога, котрою далі треба ступати. Ще в самім початку, коли наші побратими рішили вербувати до свого побратимства широку громаду бориславських ріпників, вони цілі два вечори нараджувалися над тим, як се почати, щоби й найлегше доказати свого, і не звернути передчасно на себе увагу. Тоді ще в живій пам'яті були переслідування і арештування поляків — учасників повстання 1863 р., і деякі побратими виразили свій страх, щоби в разі викриття поліція не насіла на них і не обвинила їх о який бунт,— а в такім разі і вся робота пропала би за ні за що. Вкінці Бенедьо порадив так: в першім початку піддавати робітникам свої думки немов збоку, случайно, повільно, а уперто, в кождій розмові, будити у всіх почуття свого бідного, нужденного положення і заразом показувати всім в дальшій далечині можність поправи. Таким способом,— говорив Бенедьо,— між людьми прокинеться неспокій, роздразнення, бажання поправи,— одним словом, витвориться серед маси ріпників напруження, котре, зручно піддержане і побільшуване, дасться у відповідній хвилі повернути раптом і з великою силою в діло. Тота рада дуже вподобалася всім побратимам, і вони прирекли за нею поступати. Не пройшло й двох неділь, а ціль тота була майже вповні осягнена. Робітники

по роботі юрбами ходили по Бориславі, гомонячи та нараджуючись; шинки пустіли чимраз більше, а роздразнення і несупокій між народом чим далі змагалися, і нетерпеливі побратими чимраз голосніше домагалися, щоб уже раз виступити їм одверто і взяти на себе провідництво в широкім робітницькім руху. Але Бенедьо, а за ним і брати Басараби стояли на тім, що треба ще трохи підождати, поки вище і бурливіше не битимуть хвилі робітницького роздразнення.

А хвилі ті, двигані правдивою нуждою і притиском, піддувані зручно пекучо-правдивими словами побратимів, били чимраз вище і бурливіше. Простий чоловік — ворог усякого довгого думкування та міркування. Правда, власним розумом не швидко він доходить до ясної оконечної думки, томиться довго засівшою йому в голову гадкою,— але коли вона усядеться і проясниться у нього, злежиться в оконечний, твердий і ясний образ,— тоді вже йому не до забавки, не до міркування, тоді він усею силою свойого єстества преться зробити думку свою ділом, тоді конечна боротьба між ним а противниками його мислі. Отак само було й тут. Бачилось би, і невелика річ чоловікові, терплячому щоденну нужду та кривду, прийти до почуття тої нужди і кривди,— а пречінь як пізно прийшли до того почуття бориславські робітники! І бачилось би, щб такого великого в тім почутті, самім безвідраднім та сумнім! А між тим якого несупоксю наробило, яку бурю підняло гоно в головах усіх робітників! І швидко з безвідрадного та сумного чуття виродилося грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам. Від слів почало доходити до діл. От одного дня пронеслася по Бориславі вість, що там а там робітники потурбували в якімось завулку касієра, котрий замість звичайних двох центів положив собі був брати у робітників по чотири центи «касієрного» від одної шахти, т[о] є[сть] від одного 12-годинного робучого дня. Тота вість була немов знаком, за котрим швидко по собі слідувало більше подібних случаїв. За кождою вісткою о подібнім случаї росло завзяття і відвага ріпників. Вони вже прямо в очі всяким касієрам, надзірцям та контролерам почали нахвалятися, що не будуть довше терпіти над собою кривди. Страх почав падати на всякі п'явки людські. А коли одного дня пронеслася по Бориславі чутка, що коли один надзірець несправедливо зарахував якусь високу кару ріпникові, а касієр при

виплаті хотів йому потрутити тоту кару з платні, то ріпники підняли при касі великий крик і гамір, почали жадати перед себе надзірця, щоби витолкувався, за що́ се таку кару наложив на їх товариша. Надзірець сховався десь, касієр жартом, щоби їх позбутися, сказав їм: «Ідіть і шукайте його, а як знайдете, то приведіть його сюда за вухо!» Ріпники з оглушаючим криком кинулися на всі боки і по хвилі найшли надзірця, почали з ним шарпатися і таки силою, справді за вуха, притягли його до касієра, розуміється, привели потовченого, подряпаного і з понадриваними вухами. І хоть кількох ріпників за те арештовано і заперто в громадськім арешті, то прецінь між ріпниками вість тота наробила великого голосу і шуму, а на жидів кинула чималий пострах. Ріпники того самого-таки вечора величезною юрбою, під проводом братів Басарабів, пішли до бориславського війта і випросили у нього на волю всіх арештованих, — і величезний сміх радості пішов поміж робітниками. Пісні і погрози загули по улицях Борислава, увільнених опроваджували від шинку до шинку і поїли, і по тисячу разів допитували їх, як то вони провадили надзірця за вуха до каси.

Поки гула п'яна радість по вулицях Борислава, в убогій Матієвій хатині сиділи побратими і радилися, що діяти. Всі годилися на те, що тепер пора, що треба взятися до діла.

— Скликати збір! Скликати збір! — говорили всі.

І урадили, не видаючи свого побратимства, скликати збір усіх ріпників за Бориславом на толоці. В неділю по хвалі божій мали там усі зійтися на нараду.

Мов громова іскра, так пронеслося на другий день з уст до уст, від ями до ями, від кошари до кошари, від нафтарні до нафтарні нечуване досі слово:

— В неділю по хвалі божій! На толоку коло Борислава! Нарада, нарада, нарада!

Ніхто не знав, що се буде за нарада, над чим будуть радити, хто скликає? Та й ніхто й не питався о то. Але всі почували, що се буде велика хвиля, що від неї много буде залежати,— і всі покладали великі, хоч і неясні ожидання на тоту хвилю. Нарада! Нарада! Нарада! Се слово, мов чари які, прояснювало вив'ялі збідовані лиця, кріпило мозолисті руки, напростовувало здавна похилені плечі.— Нарада! Наша нарада! — неслося то голосно, то шепотом

по всіх закутках, і тисячі серць з нетерплячкою билися, дожидаючи неділі і наради.

З нетерплячкою ожидали її й наші побратими, а особливо Бенедьо і Андрусь Басараб.

X

Буря збиралася над Бориславом — не з неба до землі, але з землі проти неба.

На широкім болонню, на бориславській і банській толоці, збиралися грізні хмари: се ріпники сходилися на велику робітницьку раду. Всі цікаві на нову, досі нечувану появу; всі повні надії і якогось таємного страху; всі згідні в роз'яренні і ненависті на своїх гнобителів. З гамором або шепотом, більшими або меншими купками, з горішнього і долішнього кінця або із середини Бориславa плили-напливали вони. Чорні зароплені кахтани, лейбики, сіряки та гуні, такі ж сорочки, переперезані то ременями, то шнурками, то ликом, бліді, пожовклі та позеленілі лиця, пошарпані та зароплені шапки, капелюхи, жовнярські «гольцмици», бойківські повстяні крисані та підгірські солом'яники,— все те густою, брудною, сірою хмарою вкривало толоку, товпилося, хвилювало, гомоніло, мов прибуваюча повінь.

— Що ту довго радити? — гомоніли в одній купі.— Ту рада одна: жиди світ зуймили, жиди нам жити не дають, жиди голод навели на нарід!

— Треба нам узятися докупи, не піддаватися жидам!— викрикували в другій купі.

— Добре вам казати: не піддаватися. А як голод притисне, зарібку жид не дасть, тоді й ви опустите хвіст і піддастеся сухій вербі, не то жидові.

Голод — велике слово. Мов грізна змора, стояв він у кождого за плечима, і на згадку про голод притихли голосні, смілі крики.

— До ями кождого, хто над нами збиткуєся! — гомоніли в другім кінці.

— Та що то з того,— угомонював старий Стасюра.— Раз, що хто верже другого до ями, той піде гнити до криміналу...

— Овва, ще хто знає, чи піде,— сказав сумовито Матій.— А от злодій Мортко верг мого Іванчика, ще й гроші

єго забрав, і донині ходить по світі та насміваєся з хрещених людей!

— Е, то жид, то жид! — закричали деякі. — Жидові все ввійде. А най би хрещений чоловік зробив щось подібного,— ну, ну!

— А по-друге,— говорив далі Стасюра, — сто збиткуєся над нами, а тисяча обдирає нас по праву, так що й не можна сказати, щоби збиткувався; і чемно, і ладно з вами: на́ тобі, що тобі належиться,— а прецінь при тім чує чоловік, що з него шкіру міхом друть. В тім наша біда!

— Правда, правда! — гомоніли ріпники.

— Та що то,—говорили другі,—на то вже відай, нема ради.

— Як то нема ради,— сказав Стасюра,— на кожду слабість зілля є, треба тілько пошукати. А що ж, хіба ж би на наше горе не було ліку? Треба пошукати. На то нас нині, богу дякувати, зійшлася тільки громада, щоби о тім поговорити. Адже ж знаєте: громада — великий чоловік; де один своїм розумом нічого не вистачить, там громада все-таки борше ладу дійде.

— Дав би то бог, щоби ми нині до якого ладу дійшли,— говорили ріпники.— А час уже великий, біда до кості догризає!

Такі і подібні розмови велися по всіх кінцях і по всіх купках. Побратими розділилися і підготовували всюду народ до своїх думок, додавали їм віри в можність поліпшення і поправи їх нужденного життя, зміцнювали їх надію на громадський розум і громадську силу. А поки що все ще нові громади напливали і напливали. Сонічко стояло вже серед неба і пекло немилосердно, піднімаючи хмарою густу, вонючу замороку нафтову понад Бориславом. Понад синіючим високою стіною Ділом мерещали хвилі розігрітого воздуху. Від річки віяло лагодячим холодом.

— Ну, що ж, пора зачинати раду, зачинати раду — вже всі зійшлися! — загомоніли робітники з усіх боків.

— Хто має що говорити, нехай виходить всередину, на отсей камінь! — сказав своїм потужним, звучним голосом Андрусь Басараб.

— Ставайте довкола, зробіть місце довкола каменя,— гомоніли ріпники обступаючи.

На камінь виступив Бенедьо. Він не привик говорити перед такою великою громадою і був трохи змішаний: в руці обертав свою шапку і позирався на всі сторони.

— Се що за оден? — закричали з усіх боків ріпники.

— От робучий чоловік, муляр,— сказав Бенедьо.

— Ну, то говори, що маєш говорити!

— Я й небагато що маю говорити,— сказав Бенедьо, потроха осміляючись.— Я тілько то хотів наразі сказати, що кождий і без мене знає. Біда нам, робучим людям. Працюємо тяжко: ночі не досипляємо, вдень і відітхнути не маємо коли, мозолі на руках набиваємо: старі ще не злізли, а вже нові наросли,— і що нам з того? Кажуть: гірко заробиш, солодко з'їш; а ми чи багато солодко в'їмося? Гірко заробляємо — то правда, але ще гірші наші вжитки. Та й то більше мліємо голодом, ніж ситості зазнаємо. Та й ще коби хоть не збиткувалися над нами, не кривдили, не зневажали нас на кождім кроці! А то самі видите, яка нам повага. Робучий чоловік у них і за худобину не вартує!

— Правду говорить, правду говорить! За худобиною, за псом більше стоять, як за бідним чоловіком! Гєй, гей, чи то бог дивиться на тото?

— Та й ще розважте,— говорив далі Бенедьо,— на кого ми працюємо, хто з нашої роботи користь має? Жиди! Властивці! Бідний ріпник сидить по шість, по вісім, по дванадцять годин у ямі, в зморсці та смродах, мучиться, гепає та копле штольні попід землю, другі робітники стоять при корбі, при млинку і крутять, аж їм мозок у голові крутиться і послідні цомоги з них тягне, а властивці продають воски й нафти і збирають тисячні суми, і панують, будують доми муровані, вбираються та їздять в каритах та бризькають болотом на бідного чоловіка! І слова доброго від них він ніколи не почує. От на кого ми робимо і яку подяку маємо за тото!

— Най їх бог покарає за нашу працю і нашу нужду! — гукнули ріпники з усіх боків.

— Так-то воно так,— говорив далі Бенедьо по короткім передиху — що най їх бог покарає. Але то ще хто знає, чи бог схоче їх покарати, чи ні, а по-друге, хто знає, чи нам від того буде легше, як їх бог покарає. А ту видимо, що бог якось більше любить нас карати, ніж їх! От і тепер покарав бог наші села голодом, а ту, в Бориславі, жиди принялися й собі ж нас карати: плату вменшують щотиждень і ще як хто поважиться допоминатися, то ганьблять у очі: «Іди собі,— кажуть,— коли тобі кривда, я десять найду на твоє місце за таку саму плату». То

погадайте ж собі самі, що ту нам поможе — здаватися на кару божу! Я гадаю, що ліпше так робити, як говорять наші люди; бога взивай, а рук прикладай. Кара божа — каров божов, а нам треба собі братися докупи і радитися, як би ту власним заходом з біди вигарматися.

— Ба, в тім-то й штука! Як вигарматися, коли ми бідні і помочі нівідки не маємо? — крикнули робітники.

— Ну, я на тото наказу не можу дати ніякого,— сказав Бенедьо,— але коли би ваша воля послухати, то я сказав би вам, яка о тім моя гадка.

— Говори, говори! Слухаємо! — загули ріпники.

— Ну, коли говорити, то буду говорити. Правду ви кажете, що помочі нам нівідки не надіятися, бо хто ж нині хоче помагати бідному робітникові, а впрочім, хоть би й схотів помочи одному, то не зможе помочи всім, такій величезній громаді. Ту тілько ми самі, дружною силою, можемо собі помочи.

— Ми самі? А то як? — далися чути недовірливі голоси.

— Правда то є,— сказав Бенедьо,— що на тепер не зможемо собі цілком помочи. Бо яка поміч можлива, коли чоловік працює не на себе, робить-робить, а другий єго працею користуєся? Поки вся наша праця не буде йти на наш хосен, поти нам добра цілковитого не буде. Але др'бку, що то підратуватися чень зможемо. От а дивіть, кілько разів трафиться чоловікові остатися без роботи! Ходить чоловік, як загорілий, мечеся, мов у гарячці, сюди й туди, а роботи годі дістати. Мліє чоловік з голоду, іде до жида і напрошуєся на яку-будь, хоть би й на найпоганішу роботу, щоби тілько з голоду не згинути. Ну,видите, а якби так ми, кілько нас ту є, обов'язалися щотиждень по виплаті складати, нехай по центові, нехай по два, то почисліть самі, яка би сума з того вийшла. Якби нас найшлося таких тисяча, то нікому би той цент не впався так тяжко і не затяжів би на кишені, а з того щотижня зібралась би така сума, що можна би на несподіваний случай запомочи десять людей.

— Правда є, правда є! — загомоніли робітники.

— Невелика то підмога, правда,— говорив далі Бенедьо,— але, вважайте лишень, що се знов не буде й така мала поміч. Бо вже як так на якийсь час заратуєся чоловіка чи ринським, чи півтора, то він не буде потребував іти до жида і кланятися єму, і набиватися до роботи за

яку-будь мізерну платню, не буде мусив знижувати платню другим робітникам. А те, що єму дасться, він може поволеньки та потрошка виплатити назад, скоро тілько дістане ліпшу роботу. Таким способом наша робітницька каса не тілько що не вменшувалася би, але, противно, все би більшіла.

Ріпники стояли мовчки і розумували. Зразу діло видалось їм справді немов і хороше, і всі готові були відразу приступити до нього. Але швидко далися чути закиди.

— Е, що з того,— говорили деякі ріпники.— Ну, нехай би й так: ми будемо складати, а хто з того буде користати? Буде так, як по селах, де є каси громадські. Богачі повизичують гроші, користають з них, а бідний тілько складати мусить, а хісна з них ніякого не має. Або й ще одно: виберемо касієра, розуміеся також ріпника, як і всі ми, то хто нам заручить, що він грошики не возьме і не втече?

Бенедьо слухав тих закидів супокійно.

— Думав я над тим також і от що видумав. Насамперед, страху нема, щоби користали з наших грошей самі багачі, бо між нами багачів нема, усі ми бідні. А по-друге, ми не жиди, гроші на процент зичити не будемо, а будемо видавати тілько в разі правдивої нужди, слабості, безроботиці,— то, значиться, будемо помагати там, де вже для кождого очевидно, що помочи треба. Хто опісля зможе, той віддасть нам і надоложить видаток, а хто не зможе, ну то го також не повісимо. А з касієром, я гадаю, найліпше буде ось як зробити. Якби нас найшлося багато таких, що би приступили до тої каси, то при кождій кошарі або при кількох сусідніх кошарах ви собі самі вибирайте свого касієра, такого, що вже ту, в Бориславі, робить раз у раз і котрого добре знаєте. Такий касієр міг би збирати гроші тілько з тих кошар, котрі його вибрали. А знаючи, кілько в них людей робить, а кілько обов'язалися платити, дуже легко кождий буде міг знати, кілько касієр має грошей у себе. Скоро би оден в чім не сподобався, можна вибрати другого. Ті самі кошари, що мають одного свого касієра, мали би обов'язок підпомагати потребуючих з-поміж себе: о тих вони й найліпше будуть знати, чи хто і кілько потребує.

— Так, то й але,— загомоніли робітники.— Так, то все буде касієр у нас під оком, а як їх буде багато, то у

кождого сума буде невелика, то й менша покуса до циганства, і навіть якби вся тота сума пропала, то й се би страта була невелика. На то можна згодитися.

— Позвольте, ще не конець на тім,— говорив Бенедьо. — Хто знає, може, часом трафиться потреба такої підпомоги, на котру не вистачать средства з одної кошари. Може, трафиться зробити дещо такого, що би було придале для добра всіх бориславських робітників,— а на то треба би більше грошей, більшої каси. То я гадаю зробити ось як. В кождій такій частковій касі, що би була при одній або кількох сусідніх кошарах, усі гроші, які будуть впливати, поділити на три части. Дві такі третини лишали би ся при кошарі на часткові запомоги, а одну третину давалось би до одної, головної каси. З тої каси вже не міг би видавати ані касієр, ані одна кошара, а тілько цілий збір бориславських робітників, розуміється, тих, що платять до каси. З неї видавати якнайменше, а громадити гроші для більшої спільної потреби.

— А яка ж би то могла бути така потреба? — питали ріпники.

— От як я собі о тім думаю,— сказав Бенедьо.— Як бачите, тепер жиди так дуже впевнилися, що нас багато, що голод зжене робітників чимраз більше до Борислава, що не питають, чи можна нам продихати, чи ні, а знижують нам плату раз у раз. І не перестануть ще далі знижувати, доки не впімнемся за собою.

— Ей, чи ми не впоминалися, що то поможе!

— Ба, постійте, най я вам скажу, як би то впоминатися! То певно, що говорити їм, чи добром чи й погрозою, на ні на що не здасться,— не послухають. Ту треба не грозити, а зробити таке, щоби вони й не отямилися, відки се на них упало. От що треба зробити. Всі, кілько нас ту є, і ті, котрих ту нема,— одним словом, усі, разом, одного поранку, кождий при своїй роботі, приходимо і кажемо: годі, не будемо робити, не можемо робити за таку малу платню, волимо сидіти дома. Доки не буде більшої платні, доти й пальцем не кинемо. І, сказавши те, всі додому!

Ріпники аж роти порознімали з диву, почувши таку раду.

— Ба, та як же се — покинути роботу?

— На час, на час, доки жиди плату більшу не дадуть.

— Але ж се може потривати довго.

— Ну, дуже довго воно не потриває. Адже ж уважайте: жиди поробили з ріжними купцями контракти: на той а той час достачити тілько воску, тілько нафти, ну, а як на час не постачать, то їм втрата буде десять раз більше, ніж тота надвишка в нашій платні. А самі до ям не полізуть,— потримаються, може, кілька день, та й мусять-таки до нас «прийдіте поклонімося».

— Але ж вони собі наспроваджують інших робітників!

— Га, то треба нам так зробити, щоби не поспроваджували. Вислати відси людей на всі околичні села і розпустити такий наказ: щоби на такий а такий час ніхто не йшов до Бориславa, бо таке а таке там робиться.

— А як мазурів спровадять?

— То не пустити! Хоч намовою, хоч силою, а не пустити.

— Гм, та се то би можна. Але як же нам прожити за той час безроботиці?

— Отож-то на тото я би гадав зложити таку головну касу.

— А жиди змовляться і хліба не довезуть, схотять нас виголодити.

— Ми й купувати від них не будемо. Як у нас будуть свої гроші, то собі спровадимо самі з міста, ще за танші гроші!

— І гадаєш, що з того буде нам поміч, що підвисшать платню?

— Я гадаю, що мусять, скоро тілько ми видержимося твердо.

— Але таку громаду народа виживити, то треба величезної суми грошей!

— Можемо на час безроботиці відправити одну часть людей на села або де до міста, до других фабрик або де, щоби менше було тягару. Та й то, не пориватися до такого великого діла, поки у нас не буде десить грошей, щоби можна було продержатися хоть тиждень. І заки зачнем, то попереду уладити все порядно, і людей по селах розіслати, і хліба настарати і всего. Але то о тім буде ще час поговорити. Тепер скажіть, чи пристаєте на тото, щоби у нас були каси: і часткові, і головна каса?

— Пристаємо! Пристаємо!

— А на тото чи пристаєте, щоби дві третини лишалися в часткових касах, а одна третина щоби йшла до головної каси?

— Ні, най дві третини йде до головної каси! Волимо давати по два центи, а щоби тілько нам усім швидше яка полегкість вийшла!

— А до головної каси я би гадав вибрати до заряду трьох людей, котрих добре знаєте і котрим можете завірити. А головна річ, щоби каса була у такого чоловіка, що ту має яку свою посілість.

— Ба, а де ж ту такого найти, коли всі ми зайшлі, бідні?

— Я знаю такого чоловіка,— старого Матія, що у него тут своя хатина. Я би гадав, що найліпше касу у него помістити. І то так, щоби кождий частковий касієр міг кождого часу прийти і перерахувати, що і відки є в касі, і оповістити о тім своїх людей. Два другі при головній касі мали би щотиждень ходити по кошарах і збирати гроші. Таким способом усе було би безпечніше, що ніхто ані не оциганить нікого, ані собі грошей не присвоїть. Чи пристаєте на тото?

— Пристаємо! Пристаємо!

— А де є той Матій? Хочемо видіти єго! — закричали деякі, котрі не знали Матія. Матій виліз на камінь і поклонився громаді.

— Ти що за оден? — закричали до нього.

— Ріпник, люди добрі.

— У тебе є своя хата?

— Своя, не своя, а так, як би своя. Моєї невістки хата, але вона в службі, не сидить тутка.

— А приймешся, щоби у тебе була наша каса і щоби ти мав нам за неї давати відповідь?

— Як перед богом і своїм сумлінням, так і перед вами. Коли ваша воля на то, я готов послужити громаді. А впрочім, вас ту з половина знає мене.

— Знаємо, знаємо! — озвалися многі голоси.— Можна покластися на него!

— Ну, а кого ж на других касієрів вибирати? — питали ріпники.

— Вибирайте, кого знаєте, а наймім таких, щоби могли добре бігати,— сказав Бенедьо.

— Будь ти!

— Ні, я не можу,— слабовитий, як бачите, та й занятий надто при роботі, не зможу бігати. А що зможу, то й без вашого вибору буду робити.

За сим Бенедьо подякував громаді за послухання і зліз із каменя. Почався шум і гамір між ріпниками. До Бенедя

тислися ріпники, щоби стиснути його за руку, глянути йому в лице і голосним, щирим словом подякувати за добру раду.

Між тим робітники швидко згодилися вибрати за двох других касієрів Прийдеволю і Сеня Басараба.

— Дякуємо за вибір і за вашу добру віру! — гукнув Сень до громади.— Постараємся добре послужити нашій загальній справі! А тепер, хто що може, прошу скинути по центові, по два, щоби наша каса відпочатку не стояла пусто!

— Гурра! По центові до каси! — закричали робітники.

— Скидайте кождий по центові, але кождий,— сказав Матій,— то таким способом, порахувавши, будемо знати кілько нас ту є!

Пристали й на то, і коли зібрано гроші, начислили 35 ринських.

— Півчетверта тисяча нас зійшлося! — крикнув Сень Басараб.— В касі нашій тридцять і п'ять ринських! А чи тяжко нам прийшло скинути тільку суму!

— Що то за сила — громада! — говорили між собою ріпники.— Добре то якийсь сказав: громада плюне по разу, та й одного потопить!

Гамір змігся, але був се вже не понурий, тривожний гамір прибитої безрадної маси; се був веселий гамір пчіл, що і для них настала весна і зацвіли цвіти, і ожила надія щасливішого життя.

XI

Діла йшли дуже добре. Леон Гаммершляг ходив землі не дотикаючи з гордості і радості. Все йому удавалося щасливо, і хоть се був тільки початок головного діла, то вже той початок віщував добре про вдачу цілості. І так поперед усього від «Воскової спілки» з Росії Леон одержав ось яку звістку: «Постачайте церезину, коли можна, ще й перед контрактовим терміном. Спілка уладила щасливу штуку. При помочі, знаєте, звісних тутешніх способів нам удалось заключити з св. синодом контракт на доставу церезини до церквів православних. 100 000 кавшій зложено. Ждемо від вас вісті, коли буде готов перший ладунок».

Прочитавши тоту звістку, Леон мов на крила піднявся. Значиться, діло угрунтоване міцно і тривко. Він зараз

же за тим рушив до Бориславa, щоб поглянути, як стоїть будова фабрики. По дорозі він дуже бідкував, що будова ще аж через тиждень має бути готова і що не можна тактаки відзавтра зачати фабрикації воску. Що ціла тота фабрикація була властиво контрафакцією, обманством,— про се Леон ані крихти не думав. Почуття справедливості було у нього взагалі дуже неясне, а вже ж того почуття, що існуючі устави і приписи державні обов'язують в чімнебудь усякого горожанина, сього почуття у Леона, як і взагалі у наших жидів, ледве чи був і слід який-небудь.

За уладжуванням усяких біжучих діл в Дрогобичі, особливо за клопотами при закупуванні сирого воску земного від різних дрібних властивців, Леон уже більше як тиждень не заглядав до Бориславa і не знав, що і як там діється. Він у всім поклався на Бенедя, переконавшися вже попереду, що діло своє він робить совісно і добре. Але як же здивувався Леон, коли, приїхавши до Бориславa, побачив, що при новій будові робітників нема, крім кількох, що докінчували побивати дах, і коли Бенедьо вийшов супроти нього з заявленням, що його діло вже скінчене, будова вповні готова і остається тільки йому оглянути все доочне і відпустити його. Леон сам не знав, що й казати на таку радісну несподіванку, і коли б Бенедьо був «пан» будовничий, а не простий робітник і недавній помічник мулярський, він був би обняв і вицілував його з великої радості. Значиться, щастя незмінно всміхається йому! Значиться, воно підслухує його таємні думки і бажання і, мов коханка, біжить наперед нього, щоби в миг ока сповнювати їх! Радість широко розлилася по Леоновім лиці. Він почав дякувати Бенедьові і пішов з ним оглядати будову. Вона стояла перед ним у всій своїй показності: довга-довга, низька, з невеличкими дверми і віконцями, позираючими де-де, мов присліпуваті злодійські очка. Два височезні комини стриміли до неба. Довкола будови був досить обширний плац, обведений височезним парканом, з широкою брамою для в'їзду і вузенькою хвірточкою обіч для проходу. Плац був гладко втолочений, ями-вапнярки були позасипані, навіть обширна шопа для робітників і для складу нафабрикованого воску була готова. Стіни, не білені, ані тринковані, червонілися ясно-червоною краскою. Словом, усе було, як треба, аж Леонові серце радувалося. А досередини він і не йшов оглядати.— «До сього,— казав,— треба привезти мого май-

стра-нафтарника, він буде найліпше знати, чи так усе зроблено, як треба». Рури і кітли, і всі прилади, замовлені в Відні, вже надійшли були і стояли на плацу в величезних паках. Леон не дав і відітхнути ні собі, ні коням,— сейчас же погнав назад до Дрогобича, щоби привезти Шеффеля. Бенедьо за той час мав прилагодити робітників, котрі б за проводом Шеффеля нині ще поуставляли і повмуровували кітли та машини.

Приїхав і Шеффель. Оглянув нутро фабрики, розмірив, що, як і куди, і висказався дуже похвально о будові. Леон ходив слідком за ним та тільки поцмокував і руки засукував. Бенедьо тим часом з нанятими робітниками порався на подвір'ї коло машин, розбивав дошки та пачки, розмотував перевесла та шнури і приладжував дерев'яні вали та гереги, щоби затягнути все те, куди треба, досередини.

До пізнього вечора тривали в новій фабриці стукання та брязкоти: се уставлювано і утверджувано машини. Де треба було проробити більшу дірку в мурованій стіні для вставлення рури, де треба було підмурувати котел до належного становища,— Шеффель примірював і запоряджував, а Бенедьо заспів з робітниками виконував його запорядки. Вкінці з настанням сумерку все було готове.

Леон і Шеффель ще остались всередині фабрики. Світло невеличких воскових каганців мигкотіло та сарахтіло, відбиваючися сотнями іскор в блискучім череватім кітлі з полірованої міді. З кутів піднімалися бовдури пітьми, звисали з дерев'яної голої стелі, немов грозячи привалити собою тих кілька слабо блимаючих точок.

— Так завтра зачнете? — спитав з задуми Леон, поблудивши очима по тих темніючих просторах, по тім гнізді, в котрім мали вигрітися і виклюнутися його золоті сни.

— Зачнеться,— сказав Шеффель.— А робітники готові?

— А, правда, робітники,— сказав Леон.— Ну, будуть і робітники. Тепер того зілля в Бориславі досить.

— А тілько, знаєте,— сказав Шеффель,— наше діло тее-то, не зовсім ясне. То треба вам постаратися о кількох, принаймні трьох робітників таких, на котрих би зовсім можна спуститися. То є, щоби де не розбалакали, не наплели що. Тих би умістити треба в головнім відділі дестилярні, в хімічній коморі, де, знаєте, оконечно вироблюється церезина. Щоби прочі робітники думали, що се проста парафіна. О то постарайтеся!

— Гм,— міркував Леон,— трьох робітників, на котрих би можна зовсім спуститися! Правда ваша, треба пошукати. Та тільки то штука з-поміж того зброду винайти таких робітників!

Тим часом на подвір'ї нової фабрики зібралися робітники довкола Бенедя. Вони ждали на Леона, щоб одержати від нього решту плати і подякувати йому за роботу. Місяць піднімався на погіднім небі, де-де з-за білої напівпрозірчастої мряки проблискували млявим світлом золоті зорі. Робітники посідали на каменях та урізках з дилиння і балакали; глухий гомін їх розмови йшов на поле і мішався з срібним шепотом річки, що туй обіч булькотіла по камінні. Звісна річ, бесіда йшла про одно, про недавній робітницький збір, про складки і будущі надії.

— По правді кажу вам,— говорив Бенедьо,— диво сталося з тутешнім народом. Коли я перед місяцем прийшов до Борислава і почав допитуватися, чи трібували вони як-небудь ратуватися, то всі або головами похитували або сміялися з мене. А нині, самі видите, як усі, старе й мале, тиснуться до складок. Адже досі вже маємо 150 ринських в одній тілько головній касі!

— Сто п'ятдесят ринських,— повторив з розстановкою один робітник,— ну і що ж! Для одного була би се підпомога, але для тільких тисячів — що тото значить?

— Правда, що мало значить,— говорив Бенедьо, — але ж бо вважайте, що ще тижня нема, як почалися наші складки. За місяць чень назбираєся хоть п'ятсот.

— Ну, а з п'ятьма стами мож зачинати тото, що ви загадали?

— Гм, треба добре обрахуватися з силою і з грішми,— сказав Бенедьо.— Числячи на прожиток одному чоловікові лиш півтора ринського на тиждень, числячи далі, що безроботиця потягне тиждень і нам прийдеся прогодувати через той час лиш тисячу люда, то в касі мусить бути на те найменше півтори тисячі ринських. Найменше, кажу, бо, крім прожитку, будуть ще інші видатки.

— Півтори тисячі ринських! — скрикнули в один голос робітники.— Господи милосердний, коли ж ми таку суму зложимо? Та за той час половина нас ту голодом перемре, а з селів десять тисяч нових прибуде!

— Що ж робити,— сказав сумно Бенедьо,— на то вже, бачу, нема ради. Більших складок робити не можу, бо й так жиди уривають нам на кождім поступі, а як дізнаються

о наших складках, то ще більше будуть уривати. Треба стояти при своїм, складати і терпіти ще хоть три місяці!

— Три місяці! Хто знає, що за три місяці може статися!

Замовкли робітники, і сум заляг невеличку гомонячу громадку. Бенедьо важко похилив голову додолу. Він і справді почував, що діло пекуче, що найбільша сила сього люду лежить в його хвилевім розбудженні і що не покористуватися тим розбудженням значить — випустити з рук головну пружину діла. Але що ж було робити? Грошей не було, щоб зараз зачати змову. Приходилось все-таки чекати.

— А ту й ще одна річ,— промовив знов Бенедьо, прокинувшися з задуми.— Мені прийдесь вертати до Дрогобича.

— До Дрогобича? А то пощо? — скрикнули робітники.

— Ну, пощо? Ту моя робота, як видите, скінчилася.

— Шукайте іншої.

— Або ж ту без мене не обійдеся? Правда, жаль чоловікові покидати таку справу, над котрої заснованням трудився і думав...

— Ну, то й не покидайте!

— Се певно, що треба б не покидати, коби тілько спосібність була.

Робітники почували се добре, а навіть і в Бенедя прокидалася не раз тота думка, що без нього ціла справа могла би легко зійти на фальшиву дорогу і через те зовсім не вдатися. Він почував, що в кождій новозложеній для нових і непривичних цілей свіжо зорганізованій громаді багато і дуже багато залежить на привідці, на його особистім впливі і пораді. Правда, він почував, з другого боку, аж надто добре безсильність і своєї думки і був переконаний, що не спіткайся він в Бориславі з побратимством і з такими тверезо мислячими людьми, як Матій і Стасюра, він сам не був би, певно, дійшов до того, до чого тепер дійшов. Взаїмне співділання всіх часток тут було аж надто сильне і виразне, але іменно для того почував Бенедьо, що вирватися з того круга взаїмних співділань значило б — зашкодити кождій частці зосібна і всім взагалі. Але вп'ять-таки, що тут робити в Бориславі, коли не буде роботи для нього? Але доля готовила йому поміч з такого боку, з якого він її й зовсім не надіявся.

З середини фабрики вийшов Леон в супроводі Шеф-

феля, оба вони наблизилися до робітників. Робітники повставали.

— Ну, люди,— сказав голосно Леон,— робота ваша скінчена і добре скінчена. Дякую вам за пильність вашу!

— І ми дякуємо пану за роботу! — закричали робітники.— Та най бог дасть щасливу годину!

— Дай боже, дай боже,— сказав радісно Леон.— А тепер, що ще кому належиться, щоби ми чисто розсталися.

Почалася виплата. Бенедьо стояв обіч. Коли виплата скінчилася, Леон наблизився до нього.

— А вам, пане майстер, дуже, дуже дякую і за роботу, і за швидке скінчення,— за все! Дуже би-м не рад з вами розстатися... Але тепер, за те, що ви таку мені нині зробили радість, прийміть від мене отсе на пам'ятку!

І він втиснув в руку Бенедьові обвинених папірцем десять ринських самим сріблом.

«От зараз буде в нашій касі 160 ринських»,— подумав собі Бенедьо, приймаючи з подякою Леонів дарунок.

— І ще прошу вас,— сказав на закінчення Леон до Бенедя,— зайдіть зараз тепер до мене на мою кватиру, я маю з вами де о чім поговорити.

За сими словами Леон і Шеффель пішли, за ними вийшли робітники. Бенедьо остався, щоб позамикати всі двері і брами, і відтак пошкандибав за Леоном, роздумуючи, що такого він має йому сказати. По дорозі він вступив до хати, застав там Матія і положив на його руки до робітницької каси десять ринських сріблом, котрі дарував йому Леон.

— Що би я вам сказав,— заговорив до нього Леон, коли Бенедьо прийшов на його кватиру.— Ви, як бачу, чесний чоловік і порядний робітник, і я, як кажу, не хотів би з вами розстатися. А мені ту до моєї нової нафтарні якраз потрібно кількох чесних і щирих людей до одної, і то не дуже тяжкої, роботи. Так от що хтів я вам сказати: чи не схотіли би ви, сли вам у мене робота не сприкрилася, остатися й надалі?

— Але яка ж се буде робота? Преціньо мулярська вся скінчена?

— Е, ні, не до мулярської, а так, до нафтарської, при воску,— сказав Леон.

— Але чи зумію ж я робити тоту роботу, коли досі при ній не був і не знаю, як що йде? — спитав Бенедьо.

— Е, е, е, що ту уміти! — сказав Леон.— А простий хлоп, робітник більше вміє? А прецінь робить. Ту нема що вміти: пан директор покаже вам усе. Я ж кажу вам, ту не о вмілість ходить, а о то, щоби чоловік був щирий і сумлінний та щоби, розумієте, щоби...

Леон затявся якось на слові, немов вагувався чогось.

— Щоби,— кінчив він по хвилі,— не розговорив ніде, що і як робиться в фабриці. Бо, видите, ту секрет невеличкий... Мій директор вигадав новий спосіб фабрикації воску, то не хотів би, щоби того розголошувалося.

— Гм, та воно-то так...— проговорив Бенедьо, не знаючи, що ліпшого сказати.

— Бо то, видите,— торочив далі Леон,— у нас такі люди погані,— скоро що, зараз перехоплять, та й що з того: їм зиск, а мені втрата. То я для того хотів би...

— Але ж бо то тяжко буде. Ну, нехай, що я не скажу нічо нікому, але ж бо в фабриці, крім мене, чень же робітників буде багато.

— Ну, не всі потребують усе видіти й знати. В цілій фабриці все буде робитися так, як по других фабриках, а тілько буде одна така комора окрема, і в ній буде троха інакше. Там буде директор, ну, і треба буде пару робітників йому до помочі. Що ж, можу на вас надіятися?

— Та що,— сказав Бенедьо, ледве можучи скрити свою радість,— про мене. Сли лиш потрафлю, то буду робити. Мулярської роботи тепер і так трудно напитати, буду трібував ще й нафтарського ремесла. А за то, щоби через мене ваш секрет не видався, за то будьте певні.

— Ну, ну,— сказав усміхаючися Леон,— я й сам то знаю, що ви не такий чоловік. Але знаєте, коби-то ще кількох, от хоч би двох-трьох таких, як ви!.. От, ви ту робили, пізнали дещо робітників, може би, ви ліпше могли дібрати до себе таких людей, яких мені треба? Я вам того дармо не схочу. А ще одно! Перша річ, розуміється, плата. Знаєте самі, то вже не мулярська робота, такої самої плати, як досі, не можу вам дати...

— Ну, то розуміеся! — сказав Бенедьо.— Кравця а шевця не мож одним ліктем міряти.

— Отож-то! А ще видите, як ту тепер у нас. Робітника напхалося, плату всюди знижують, бо, розуміється, що мені за інтерес платити дорожче, коли я можу того самого робітника мати за дешевшу плату? Але з вами, то інша річ, розумієте мене? Тож я вам і тим другим, що будуть

разом з вами робити в окремій коморі, обіцюю по ринському денно, і то наперед прирікаю, що зниження ніякого вам не буде, ані касієрного не маєте платити. Чи пристаєте на таке?

Бенедьо стояв і надумувався.

— Волів би я,— сказав він по хвилі,— щоби ви самі вибрали собі й прочих людей до своєї окремої комори! А так, виберу я, а потому станеся що-небудь такого... Знаєте, чоловік на чоловіці все може помилитися,— ну, а на мні буде вся відповідь! А на роботу і на плату нехай і так, я пристану.

— Ні, ні,— наставав Леон,— і товаришів собі добереть! До прочої фабрикації вистачуть які-будь люди, а ту треба вибрати. А ви їх ту ліпше можете знати, на кого можна спуститися, аніж я або директор.

— Га, про мене,— сказав Бенедьо,— нехай буде й так. Постараюся дібрати трьох людей, котрим мож буде завірити. А відколи зачинаєся робота?

— Зараз відзавтра. І то, вважайте, треба форсувати як мож найборше. Віск уже замовлений. В окремій коморі будете й прасувати і пакувати його.

«Що се за штука така може бути? — думав сам собі Бенедьо, йдучи сумерком бориславською улицею від Леона додому.— Вигадав новий спосіб фабрикації і боїться, щоби робітники не видали його! Нібито робітник на тім розуміеся? А впрочім, побачимо, що таке буде! А добре сталося! Ні з сего ні з того лучилася робота, та й незлий заробок, є при чім остатися в Бориславі й надалі, та й до каси все-таки і від мене щотижня вплине хоть штири ринські. А ще три — котрих би ту трьох вибрати»?

Бенедьо довго думав над тим, котрих би трьох вибрати, але якось не міг зважитися. Він постановив собі поговорити о тім з Матієм. Бенедьо рад би був вибрати всіх трьох із побратимів, але Матій відраджував, боячися, щоби в разі чого се не звернуло на них якого підозріння.

— І так,— говорив він,— жиди тепер перетривожені нашим збором. Певна річ, що між робітниками найдуться деякі, котрі доповідять жидам, що і як ми радили. Ну, а скоро так, то певна річ, що жиди зачнуть нас шпигувати, то щоби, як така купа побратимів робити буде разом, щоби се деяк не навело їх на який слід абощо.

Бенедьо відповів, що воно то можлива річ, що жиди будуть відтепер шпигувати їх, але він не видить, чого б

тут боятися, щоб не викрили побратимства, хоть би навіть побратимів кілька робило при купі. Адже ж о ділах своїх вони не потребують говорити наголос при чужих людях. «Впрочім,— додав Бенедьо,— не в тім головна річ, кого вибрати, але в тім, щоби взяти тих із побратимів, котрі іменно тепер не мають роботи». А таких якраз було два: Деркач і Прийдеволя. Отже, Бенедьо побіг шукати їх, щоб замовити їх до фабрики Гаммершляга, а на третього вибрав собі одного чесного ріпника, котрий хоть не належав до побратимства, але дуже живо занявся свіжо піднесеною думкою робітницьких кас і котрого побратими жартом прозвали Побігайком за його невтомиму рухливість і готовість бігати від ями до ями, чи то для збирання складок, чи й так, для притягування щораз нових людей до робітницької спілки.

А Леон Гаммершляг, згодивши Бенедя, накинув на себе легке пальто і вийшов на улицю пройтися та розмовитися з деякими знакомими властивцями, котрі звичайно в ту пору проходжувалися улицею. Швидко його окружила громадка жидів, стискаючи його руки і желаючи йому щастя з нововибудованою фабрикою. Далі почалися розмови про всякі біжучі діла, котрі найбільше занімали жидів-капіталістів. Звісна річ, поперед усього почали деякі розпитувати Леона, як стоять такі й такі курси, чи не потребує ще більше воску, як багато думає вироблювати тижнево парафіни в своїй фабриці, а коли у всім тім цікавість їх була заспокоєна, зійшла бесіда на бориславські новини.

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt! [1]— сказав, важко зітхаючи, низький а грубезний жид, Іцик Баух, один з дрібних властивців кількох ям,— що ту у нас діється, що ту у нас діється, то аж розказувати страшно! Ви не чули, пане Гаммершляг? Ох-ох-ох, бунтація та й годі! Чи я то віддавна не казав: не давати тим поганцям, тим опришкам — фу-у! — не давати їм такої високої платні, бо як собі розберуть, то будуть гадати — ох-ох-ох, що їм ще більше належиться! А тепер видите, самі видите, що помойому стало!

— Та що таке? Що за бунтація? — спитав недовірливо Леон.

---

[1] Бог над світом! *(нім.)— Ред.*

— Ох-ох-ох, Gott über die Welt! — сопів далі Іцик Баух.— Прийдеться швидко всім чесним гешефтсманам утікати з Бориславa, auf mane munes! [1] Бунтуються робітники, чимраз остріше ставляться до нас, а в неділю — ох-ох-ох — ми вже гадали, що то буде наш послідній день, — фу-у! — що зараз кинуться різати! На толоці тілько їх зійшлося, що тих круків на скітнику. Ми всі з переляку троха не померли. Ніхто, розуміється, не поважився приступити, бо були би розірвали на кусники,— адже ж, знаєте, дикий нарід! Ох-ох-ох, що вони там говорили між собою, того не знаємо і довідатися не мож. Я питав своїх Банюсів — говорять: «Ми так собі, гагілки грали!» Брешуть, бестії! Ми виділи добре з даху, що один виліз на камінь і довго щось говорив, а вони слухали-слухали, а далі як загомонять: «Віват!..» Ох-ох-ох, страшні річі, страшні річі!

— Але ж я у всім тім не виджу нічого страшного,— сказав, гордо усміхаючись, Леон.— Може й направду гагілки грали.

— Ох, ні, ох, ні,— говорив далі Іцик Баух.— Уже я знаю, що ні! І повертали відтам такі веселі, співаючи, а тепер між ними якісь змови, якісь складки. Gott über die Welt,— буде лихо!

— Я все ще не виджу,— зачав було знов Леон, але другі жиди перебили його, потверджуючи вповні слова Іцика Бауха і додаючи ще від себе багато подробиць. Треба сказати в честь бориславським робітникам, що вони зразу добре порозуміли свою справу і бодай по той час нікотрий з них не зрадив жидам, яка була ціль їх сходин і що ураджено на їх раді. Впрочім, може бути, що й далеко не більша часть робітників чула та розуміла все доразу, що й до чого було ураджено: ті, котрі розуміли, не висказували сього жидам, а ті, що не розуміли, то й не могли їм багато цікавого сказати. То тільки дізналися жиди, що між робітниками робляться якісь складки, що вони хотять самі допомагати собі і що до всього того нарадив їх муляр Бенедьо Синиця.

— Бенедьо! Той, що у мене нафтарню мурував? — скрикнув зачудуваний Леон.

— Той сам.

---

[1] Клянусь! *(нім.)— Ред.*

— Складки? Помагати собі? Гм, я й не гадав, щоби у Бенедя було на тілько розуму. Мулярський помічник, родився і виріс в Дрогобичі,— і відки він до всього того прийшов?

— Е, чорт го там побери, відки прийшов, то прийшов! — зафучав Іцик Баух.— Але як він сміє нам ту людей бунтувати? Післати до Дрогобича го шандарів, най в ланцюги, та шупасом відси!

— Але прошу вас, панове,— сказав зупиняючись Леон,— я не розумію, чого се ви так тривожитесь? Що в тім усім страшного? Я бував по Німеччині, там робітники всюди сходяться, радяться, складаються, як їм захочеться, і ніхто їм того не боронить, і ніхто того не лякається. Противно, розумні капіталісти ще й самі їх до того заохочують. Там кождий такий капіталіст як говорить до робітників, то раз у раз у нього на язиці Selbsthilfe та й Selbsthilfe [1]. «Помагайте самі собі, всяка постороння поміч для вас на нінащо не здасться!» І гадаєте, що зле на тім виходять? Противно! Як робітники самі собі помагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм помагати. Чи там окалічіє хто на фабриці, заслабне, постаріється — Selbsthilfe! Най собі роблять складки, най собі помагають самі, аби тілько ми їм не потребували помагати! А вже ми будемо старатися, щоби їм роги не надто високі росли: скоро що троха зачнуть носитися бутно, а ми цап,— плату знизимо, і свищи тоді тонко, так, як ми хочемо!

Леон виговорив усю тоту бесіду з таким запалом внутрішнього переконання, що в значній часті успокоїв і потішив своїх слухачів. Один тільки грубий, червононосий Іцик Баух недовірливо хитав головою, і, коли Леон скінчив, він, важко відсапуючи, сказав:

— Ох-ох-ох! Коби-то воно так було, як ви кажете, пане Гаммершляг! Але я боюся, що воно не так буде. Що нашого робітника, дикаря, бойка, рівняти до німецького! Де нашому робітникові до якої розумної Selbsthilfe? Ох, ох, ох, Gott über die Welt! А якби він Selbsthilfe? порозумів так, що треба брати за ножі та різати жидів? Га?

Всі слухачі, не виключаючи й самого Леона, стрепенулися на ті зловіщі слова, морозом подернуло у них за плечима. А до того в тій хвилі коло них перейшла з го-

[1] Самодопомога *(нім.).— Ред.*

моном юрба ріпників, з-поміж котрих, о цілу голову вищий від усіх, вистирчував понурий Сень Басараб. Він грізно позирав на жидів, а особливо на Бауха, свого принципала. Баухові від його погляду чогось недобре зробилося, і він замовк на хвилю, поки юрба не перейшла.

— От, дивіть, які вони,— говорив він, коли ріпники пропали в темнім закаулку,— дичина та й годі! От той високий серед них — він у мене робить — чи не цілковитий медвідь? Та ви тому лиш писніть слово Selbsthilfe, а він зараз возьме ніж та й заріже вас!

Але Леон, а за ним і другі жиди почали перечити Баухові. Вони тим живіше перечили йому, чим більше самим було лячно, і, переконуючи його, що небезпеченства нема ніякого, старалися властиво переконати о тім і себе самих.— Ще то воно так зле не є,— говорили вони.— Люд наш, хоть, може, незугарний і непривітливий на вид, не є такий злий і кровожадний, як здається Баухові. І що случаї правдивої, порядної спілки і у нас не рідкі і людям тутешнім зовсім не чужі. І що коли б мало було прийти до яких «непорядків», то було би вже прийшло зараз по першім зборі. І що Бенедьо — чоловік слабовитий і характеру лагідного. І що Леон зараз завтра поговорить з ним і розпитається його о все, і що Бенедьо мусить йому все чисто розповісти, бо під певним зглядом Бенедьо зобов'язаний йому, Леонові, до вдячності, і що наперед можна впевнитися, що небезпеченство ніяке нікому не грозить.

— Ох-ох-ох, де більше язиків, там більше й мови! — говорив невмолимий Баух.— Але я вам раджу: не вірте тим розбійникам, розбийте їх складки, а особливо знижіть їм плату так, щоби собака один з другим не мав за що й продихати, то тоді їм і складок усяких відхочеться!

— Еге-ге, будем видіти, чи відхочеся! — проворкотів крізь зуби Сень Бесараб, котрий поза кошари і плоти підповз ід тому місцю і, розуміючи добре жидівський жаргон, котрим розмовляли жиди, підслухав усю тоту розмову.— Еге-ге, побачимо, небораче, чи відхочеся! — воркотів він, здвигаючися на ноги з-за плота, коли жиди розійшлися.— Коби лиш тобі борше дечого другого не відхотілося!

І, розпустивши ноги, Сень поспішив до Матієвої хати, щоби там розповісти побратимам о тім, як то жиди говорять о їх раді і що о ній знають.

На другий день рано перед роботою Леон здибався з Бенедьом уже в фабриці. Бенедьо представив йому Деркача, Прийдеволю і Побігайка, яко вибраних до роботи в окремій коморі. Леон тепер жалував трохи, що вчора поквапився дати Бенедьові тоту поруку, бо був переконаний, що Бенедьо вибрав до того своїх одномисників! Він починав навіть боятися, чи не підозріває дещо Бенедьо про його нечисту справку з церезинсю, і для того наказав Шеффелеві, щоб і супротив тих вибраних робітників був якмога осторожний. Але що ж, назад цофатися з своїм словом було тепер запізно, тож Леон, хоч і з замітною тривогою, рішив: що має торочитись, нехай торочиться. Треба тільки розпитати Бенедя самого про цілу тоту річ.

От він, сказавши кілька слів заохоти нововибраним робітникам, закликав Бенедя з собою до окремої комори і прямо запитав його, що се був за збір у них і що він там говорив робітникам. Він міркував собі, що коли у Бенедя що злого на думці, то таке пряме питання оголомшить і змішає його. Але Бенедьо був уже відучера на се приготований і, не показуючи й найменшого змішання, відповів, що позаяк деякі робітники підняли були думку — запомагати одні других складками, то він радив їм зробити у себе таку касу, яку мають по містах цехові ремісники для запомоги, і до заряду тої каси запросити по рівній часті вибраних людей з ріпників і панів предприємців. Леон ще дужче здивувався, почувши тоту мову від Бенедя, котрого він уважав досі зовсім простим, ні о чім не думаючим робітником.

— Відки ж ви набралися такого розуму? — спитав Леон.

— Та що, прошу пана,— сказав Бенедьо,— у нас, у місті, так заведено, то я й тутка так радив. Се не мій розум, куди мені!

Леон похвалив Бенедя за тоту раду і додав, що до заряду такою касою конче треба вибрати кого з письменних предприємців, котрий би умів вести рахунки, і що треба уложити статути тої каси і подати їх до затвердження намісництву. Додав навіть, що він сам готов їм о такі статути постаратися, за що Бенедьо йому наперед подякував. На тім вони й розійшлися Бенедьові прикро було, що він мусив брехати перед Леоном,— але що діяти, коли годі було інакше. А Леон відійшов радісний, почуваючи себе бог зна яким ліберадом, котрий ось, мовляв, заохочує робітників до дружності і самопомочі і так безконечно вище

стоїть над усіми тими «халатниками» бориславськими, котрі в робітницькій самопомочі видять бунтацію та небезпеченство і зараз готові, мов ті курята, ховатися під крила жандармів і поліції. Ні, пора і їм пізнати, як то йде в світі, пора й Бориславові мати свій робітницький рух,— розуміється, легальний, смирний і розумно керований робітницький рух! І за сим ліберальні думки Леона пішли гуляти в далеку далечину, йому мрілося, що ось уже недалеко тото славне «збратання капіталу з працею», що воно пічнеться не відки, як іменно від Бориславa, і що в історії того збратання першою і найважнішою, бо вихідною, точкою буде його розумна і ліберальна розмова з Бенедьом і заявлена в ній прихильність до нового робітницького руху. «Так, так,— заключив він, уже колишучись в своїй легкій бричці на ресорах долі бориславською улицею,— діла мої йдуть дуже добре!»

XII

Ех, Готлібе, Готлібе! Чи знав ти, чи гадав ти, якого кòлоту наробить твій лист і твій безумний поступок у голові твоєї матері!

Рифка була слаба. Се не була слабість тіла, бо тілом вона була здорова і сильна,— се був якийсь дивовижний розстрій духа, якесь надмірне напруження, за котрим слідували хвилі цілковитої бездушності і апатії. Вона ходила по покоях мов сонна, не виділа нічого і не займалася нічим, окрім свого сина. Він скалічений, він хорий! Може, небезпечно? Може, коло нього нікого нема? Він умирає, мучиться! А вона, мати, котрій над нього нема нічого дорожчого, вона не знає навіть, де він є і що з ним діється? Але ж він не казав їй сього знати! Що він гадає з собою робити? Чи довго буде так бурлакувати між чужими людьми, мов який сирота, в такій поганій, обідраній одежі? Вона плакала, лютилася, рвала і дерла, що їй під руки попало, не можучи на всі ті питання найти відповіді. Вона раз готова була розповісти все Германові і бігти шукати за ним по всім Дрогобичі, то знов на неї находила якась дика упертість, її уява рисувала їй образи страшної муки і конання Готліба, з очей її лилися сльози, а п'ястуки судорожно затискалися супроти кабінету мужа, і уста шептали: «Нехай гине, нехай умирає, на злість сьому нелюдові, сьому тиранові! Отак! Отак!» Вона й за-

бувала, що цей нелюд і тиран не знав і не бачив нічого того і, бачилось, зовсім не турбувався про Готліба. Вираз мертвого, безучасного супокою на його лиці несказанно лютив Рифку, і вона старалась якмога рідше показуватись йому на очі. Вона найбільше сиділа замкнена в своїм покою, перечитувала по сто раз Готлібові листи, але й вони вже не могли втишити її неспокою і тривоги. Все їй обридло. Вона цілими годинами визирала через вікно то в сад, то на гостинець, чи не йде коминарчук з листом. Але коминарчука з листом не було, і Рифка з'їдалася сама в собі, згоряла тисячними суперечними чуттями, не можучи на ні на що відважитися. Вона за тиждень такого несупокою починала бути й справді хора.

— Що тобі таке, Рифко? — спитав її раз Герман при обіді.— Ти, бачу, хора?

— Хора! — відказала вона, не дивлячись на нього.

— Тото ж бо й є. Я виджу, що хора. Треба післати за лікарем.

— Не треба!

— Як то не треба? Чому не треба?

— Не поможе мені лікар!

— Не поможе? — дивувався Герман.— А хто ж поможе?

— Віддай мені мого сина! — відрізала Рифка.— Се тілько мені поможе!

Герман стиснув плечима і відійшов геть. За лікарем, звісна річ, не посилав. Аж ось ледво-не-ледво по десяти днях Рифка діждалася вісті від сина. Коминарчук доти ходив по улиці, доки вона не вихилилася через вікно: тоді він крізь вікно кинув їй з улиці до хати Готлібову карточку. Готліб ось що писав:

«Вона мусить бути моя! Кажу вам раз назавсігди: мусить. Чи хоче, чи не хоче. А впрочім, як може не хотіти,— адже я багатий, багатшого жениха не найде в цілім краю. А я чую, що без неї не можу видержати. В сні і наяві все вона та й вона передо мною. І не знаю навіть, як називається. Але що то значить, коли вона мені сподобалася! І куди вона могла поїхати? Коби-м знав, зараз би-м поїхав за нею. Ага, я забув вам сказати, що я вже здоров, принаймні натілько здоров, що можу ходити. Лажу весь день по улиці напротив її дому, але не важився ще й питати нікого, чий се дім і чия вона донька. Завтра раненько прийде мій посланець: дайте йому дещо грошей для мене».

Грошей у Рифки було небагато. На другий день коминарчук справді прийшов, і то в таку пору, коли Германа не було дома. Вона почала розпитувати його про сина, але коминарчук нічого не знав, а тільки сказав, що має принести гроші, та й годі. Рифка дала йому десять ринських — послідніх десять ринських, які у неї були,— і осталась сама в покою, проклинаючи коминарчука, що не вдоволив її цікавості.

Звістка, що Готліб здоров і може вже ходити, врадувала її,— але його надмірна і сліпа любов почала її тривожити. Їй нараз впало на думку, що ану ж но Готлібова дівчина — християнка, то що тоді? Вона прецінь не схоче йти за жида,— і готов собі Готліб бог знає що зробити, скоро не зможе її дістати. І в її роздражненім умі засіла тота догадка, мов влізлива оса, і знов почала вона мучитись, і тривожитись, і ночі не спати, і проклинати весь світ, мужа й себе. Їй, не знати чому, бажалося, щоби Готліб узяв собі яку-небудь бідненьку, робучу жидівочку з Лану, таку саму, якою була вона, коли посватав її Герман. Їй здавалось, що вона зненавиділа б його враз із його жінкою, коли б тота жінка була з багатого дому. А між тим з Готлібових листів випливало очевидячки, що дівчина, котру він уподобав, була багата, їздила повозами, мала багато вбраних слуг, і вже, вже звільна починала в Рифчиній душі зароджуватись против неї якась сліпа і глуха ненависть.

Але найгіршої гризоти наробили Рифці гроші. По кількох днях, знов в Германовій неприсутності, прийшов коминарчук з карточкою. В карточці було коротко і вузловито написано ось що:

«Грошей мені треба, багато грошей. Мушу вбратися по-людськи. Вона завтра приїде. Мушу говорити з нею. Вже знаю чия. Передайте зараз хоть сто ринських».

Рифка аж затряслася, прочитавши ті слова. Знає чия, а не пише, не скаже їй! І має ж він серце лишати її в непевності? А ще сто ринських просить,— відки вона озьме сто ринських? Герман від кількох днів щось дуже куцо держав її, не давав їй до рук ніяких грошей, не лишав, як се давніше часом лучалося, ані цента в своїй шуфляді, а все замикав до великої залізної каси на три ключі, а ключі забирав з собою. Рифка й не помітила сього аж до сеї хвилі. Але тепер, коли син зажадав у неї такої суми, а вона не найшла у себе й цента, розлютилася страшенно,

кидалась з одного покою до другого, з одної шуфляди до другої, але ніде не могла найти нічого. Вона голосно кляла нехланника-мужа, але прокляття не помагали нічого, і з кровавим серцем мусила відправити коминарчука, кажучи йому, що грошей тепер не має і що нехай прийде аж завтра. Коминарчук похитав головою і пішов. По його відході Рифка мов безумна бігала по покоях, тріскала меблями і наповнювала цілий дім прокляттями та лайкою. За тою роботою застав її Герман.

— Жінко, а тобі що такого? — скрикнув він, ставши на порозі.— Ти вдуріла?

— Вдуріла! — скрикнула Рифка.

— Чого тобі треба? Чого кидаєшся.

— Грошей треба.

— Грошей? Нащо тобі грошей?

— Треба, та й годі.

— А багато?

— Багато. Двіста ринських!

Герман усміхнувся.

— Та що, збираєшся десь за волами йти, чи що? — сказав він.

— Не питайся, а давай гроші!

— Бе-бе-бе, а відки такий строгий наказ? У мене нема грошей на роздавки.

— Нема грошей! — скрикнула Рифка і визвірилася на нього. — Кому ти се говориш? Зараз давай, бо біда буде! — І вона з піднятими кулаками наближувалася до нього. Герман стиснув плечима і поступився назад.

— Вдуріла жінка! — проворкотів він півголосом.— Давай їй гроші, а не знати нащо. Ти гадаєш,— сказав він до неї спокійним, переконуючим голосом,— що у мене гроші лежать? У мене гроші в діло йдуть.

— Але мені треба, зараз, конче! — сказала Рифка.

— Нащо? Як тобі треба що купити, то скажи, возьму на кредит, бо готових грошей не маю.

— Не треба мені твого кредиту, а тілько готових грошей! Чуєш!

— Говори до гори,— відказав Герман і, не вдаючися з нею в дальшу бесіду, пішов поквапно до свого кабінету, все озираючись назад себе, чи не біжить за ним Рифка з піднятими кулаками. Прийшовши до кабінету, він зразу хотів замкнути двері на ключ, але далі надумався, знаючи

Рифчину натуру, і з легким, таємним усміхом засів коло свого пульта і почав писати.

— Я знав, що воно так буде,— говорив він сам до себе, все ще таємниче всміхаючись.— Але нехай! Тепер я не подамся і притисну її. Побачимо, хто з нас дужчий!

По хвилі, важко дишучи увійшла Рифка. Лице її мінилося: раз наливалося кров'ю, мов буряк, то знов блідло, мов полотно. Очі палали гарячковим жаром. Вона сіла.

— Скажи ти мені, бога ради, чого ти хочеш від мене? — спитав її Герман якмога супокійним голосом.

— Грошей,— відповіла Рифка з упертістю божевільної.

— Нащо?

— Для сина,— сказала вона з притиском.

— Для якого сина?

— Для Готліба.

— Для Готліба? Але ж Готліба вже й на світі нема,— сказав Герман з уданим зачудуванням.

— Волить тебе не бути на світі!

— Значиться, він живий! Ти знаєш, де він є? Де він, скажи мені? Чому не йде додому?

— Не скажу.

— Чому ж не скажеш? Адже я все-таки отець, не з'їм його.

— Він боїться тебе і не хоче бути з тобою.

— А грошей моїх хоче? — сказав уражений Герман. Рифка на те ані слова.

— Знаєш же що,— сказав рішуче Герман.— Перекажи йому, коли знаєш, де він, нехай вертається додому. Досить уже тої дурної комедії. Доки не верне, то ані цента не дістане ані від мене, ані від тебе!

— Але ж він готов собі що зробити! — скрикнула Рифка голосом розпуки.

— Не бійся! Так собі зробить, як у Львові втопився. Гадає, що мене грозьбами своїми переломить. Ні! Раз я подався, тепер годі.

— Але він готов утекти в світ, готов наробити тобі якого лиха.

— Хе, хе, хе,— сказав насмішливо Герман,— в світ без грошей не втече, а впрочім... Слухай, Рифко, щоб ти не робила собі ніякої гризоти за те, що, мов, отсе ти розповіла мені за нього. Я знаю, він тобі заказав, і я не налягав на тебе. Але я давно вже знаю се, знаю, де він жие і що робить, усе знаю. І щастя його, що я се знаю, а то

були б шандарі давно вже всадили його до цюпи і були б шупасом повели його до Львова. Розумієш? Щастя його, що той жид, вугляр, з котрим він приїхав зо Львова і у котрого мешкає, що він зараз, скоро я приїхав, розповів мені все дочиста. А тепер слухай! Я до нього не буду втикатися, ловити його не піду, бо він, впрочім, в моїх руках. Перекажи йому, най вертає додому, то все буде добре. А як не хоче, то — мусить. Шандарі пильнують його, не дадуть му нікуди рушитися з Дрогобича. Грошей не дістане, перекажи му се через того злодія-коминарчука, що тобі доносить пошту від нього. Я його давно маю на оці, най і то знає. І на тім конець!

Герман встав з крісла. Рифка зразу сиділа оглушена тими словами свого мужа. Вона тремтіла всім тілом, їй дух запирало так, що вона ледве-ледве дихала, а вкінці, коли Герман встав, вона нараз розляглася страшним спазматичним реготом, котрий, мов грохіт грому, залунав по широких пустих покоях. По хвилі і сміх раптом урвався, і Рифка грепнулась з крісла і почала в страшних судорогах кидати собою по підлозі.

— Господи, розв'яжи мене з нею! — проворкотів Герман і побіг до кухні, щоб ішли слуги відтирати паню. Сам він не вертався вже до покою, а, взявши пальто і капелюх, пішов у місто по своїм ділам. Не пора йому було тепер заніматися домашніми гризотами, коли його нові, великі плани чимраз ближче наближалися до свого осуществення. Ван-Гехт писав до нього з Відня, що прилади для виробу церезини вже готові і фабрикант жде тільки від нього звістки, коли й куди їх вислати. Германові не хотілося для фабрикації церезини будувати нову фабрику, він волів в своїй старій обширній нафтарні коло Дрогобича відступити одну часть на нову фабрикацію. Треба було оглянути місце і забудовання, котрі би відповідали тому планові, який списав Ван-Гехт,— треба було випорожнювати, перебудовувати, домуровувати і вичищувати,— і Герман пильно сам надзирав за роботою. Аж ось усе вже було готове, і він написав Ван-Гехтові, щоб якмога швидше прислав машини і сам приїздив. Так само чимало заходу було і з великою «Спілкою визискування земного воску», з котрою Герман у Відні заключив контракт на достачення величезної маси сирого земного воску. Правда, «Спілка визискування» не дала ще на карб того контракту Германові ані цента і мала заплатити йому все

разом аж по достаченню всього воску,— та все-таки на карб того контракту «Спілка» випустила вже множество акцій і старалася при помочі реклами вишрібовувати їх курс чимраз вище. Акції йшли дуже добре, і тепер, в середині літа, «Спілка» надумалась, що прецінь треба щось зробити в Бориславі. А надумалась вона зробити ось що: заложити в Дрогобичі велику контору, в котрій би повномочні «Спілки» наглядали на контрактами, доконували виплат і старалися о нові зв'язки і о нові джерела доходу для «Спілки». Звісна річ, заложення контори, плата повномочним і різним урядникам — усе те обійшлось недешево і принаймні три рази дорожче, аніж би могло було обійтись при розумнім веденні діл. Але що се значило! «Спілка визискування» принялась живо розтрублювати по світу про се своє діло, величаючи його, як не знати який подвиг,— і знов акції «Спілки» підскочили вгору. Герман пильно крутився коло «Спілки», пильно придивлявся всім поступкам повномочних і потаємно дуже похитував головою на всю тоту роботу. «Ні, ні,— говорив він сам до себе,— довго вони не видержать з такою роботою! Нехай собі їх акції стоять як хочуть добре, я їх купувати не буду, ані зв'язуватися з ними не хочу! От дурницю зробив, що заключив з ними такий величезний контракт, а задатку ніякого не взяв. Правда, хоч би тота блискуча банька і пукла перед зреалізованням мойого контракту, то страти для мене не буде, бо віск все-таки у мене останеться. Але, розуміється, коли б вони насамперед мені заплатили, а відтак пукли, то се було би ліпше. Та й то треба собі вимовити виразно, щоб виплачували готовими грішми, а не своїми акціями!» Герман, значиться, уважав згори «Спілку визискування» предприємством «дутим», ошуканським, хоть не можна сказати, щоб іменно він загадав ошукати предприємство. Його контракт був цілком чистий і реальний, і він від самого приїзду з Відня сейчас принатужив усі сили свойого капіталу, щоби постачити всю величезну масу воску якнайшвидше, перед контрактовим терміном, боячися, щоб предприємство ще до того часу через нерозум та шахрайство своїх основателів і повномочних не лопнуло. Він наняв майже три рази більше робітників до ям, ніж їх наймав досі, відновив роботу в вісімдесяти ямах, в котрих досі через кілька літ уже не йшла робота задля різних недогідностей грунту, і справді, багато з тих відновлених ям тепер оправдало всі давні надії. Робота йшла

пудами і коштувала далеко менше, ніж інших літ, бо голод зігнав тепер далеко більше людей на панщину до Борислава, голод же і підганяв їх до роботи немилосердно, а Герман пильно і правильно знижував та знижував робітницьку плату, не дбаючи на крики, сльози і прокляття. Робота йшла пудами, магазини Германові наповнювалися великими брилами воску, і Герман тремтів з нетерплячки, чи скоро буде їх повне, контрактом означене число. Тоді «Спілка» буде мусила зараз переняти віск на себе, йому відразу вповні виплатити всі гроші, а відтак,— думав Герман,— нехай собі й голову зломить!

А між тим, поки Герман укладав свої плани та турбувався про уладження фабрики церезини, поки служниці в його домі відтирали Рифку, що кидалася і розбивалася по підлозі в страшних судорогах,— Готліб, в брудній вуглярській сорочці, весь обмурзаний, ждав нетерпеливо в маленькій і брудній вуглярській цюпі на прихід коминарчука з грішми. З тим коминарчуком він познакомився по сусідству і поєднав його, щоб за добру плату переносив йому вісті до матері і від неї. Ось він увійшов до хати, і Готліб поквапно обернувся до нього.

— А що? — спитав він.

— Нічо,— відказав коминарчук.

— Як то нічо? Не дали?

— Не дали, казали: завтра буде.

— Прокляте завтра! — проворкотів гнівно Готліб.— Мені нині треба!

— Що ж діяти? Казали: нема.

З тим коминарчук вийшов. Готліб, мов біснуватий, зачав бігати по хаті, розмахуючи руками і воркотячи сам до себе уривані слова.— Я ту завтра маю з нею бачитись і мушу бачитись, а ту ось що! Нема! Як сміє не бути! Хіба вже і мати супротив мене, не хоче дати? О, в такім разі, в такім разі...— і він затиснутими кулаками погрозив до дверей. Його нам'ятність, сліпа і бурлива, як ціла його вдача, несподівано і нагло виросла до надзвичайної сили, і під її проводом він готов був зробити все, що йому підшепнула перша-ліпша хвиля, без розваги і розсудку.

«А може,— думав він далі,— може, він дізнався? Може, се його справка... навмисне не дає мамі грошей, щоб вона мені не передала?.. О, се може бути,— я знаю, який він захланний на ті гроші!.. Але ні, ні, се не може бути! Він думає, що мене нема, він якби знав, зараз би старався

мене загнати додому, як загублену скотину! Але чекай собі троха! Тоді верну, як мені схочеться, помучся троха!»

Бідний Готліб! Він і справді гадав собі, що Герман не знати як мучиться його неприсутністю!

Але дарма було Готлібові лютитись і грозити,— все те не могло наповнити його кишені грішми. Думки його по волі чи по неволі мусили вспокоїтися і перейти на другі предмети, а іменно — на предмет його любові. Вчора доперва він дізнався від слуги її батька, котрого прислідив в недалекім шинку і з котрим при келишку горілки зав'язав знакомство, що отець її — дуже велика риба, один з перших багачів в Бориславі і в Дрогобичі, що перед двома літами заїхав сюди з Відня, будує великий і пишний дім, називається Леон Гаммершляг, удовець, і має тільки одну доньку, Фанні. Донька тепер поїхала чогось до Львова, але завтра має вернутись. Дівчина дуже добра, лагідна і ладна, і отець також дуже добрий панище. Оповідання тото дуже врадувало Готліба. «Значиться, вона рівна мені, може бути моя — мусить бути моя!» — се було все, що приходило йому на думку, але й сього було досить, щоби зробити його щасливим. З нетерплячкою дожидав він того завтра, щоби побачити її. Зразу він думав справити собі одіж, відповідну до його стану, щоби показатись їй в якнайкориснішім світлі. Але тут нараз прийшла несподівана перешкода — мати не дала грошей. Приходилось зустрічати її в поганім вуглярськім шматті, котре Готлібові ніколи не було так ненависне, як іменно нині.

Скоро світ Готліб узяв у кишеню трохи хліба і побіг за місто, аж геть по конець Задвірного передмістя, на стрийський гостинець, котрим мала над'їхати Фанні. Залізниці ще тоді не було. Тут, засівши край дороги в тіні густої рябини, він встромив очі в запорошений гостинець, що прямою сірою пасмугою простягся перед його очима далеко-далеко і тонув в невеличкім ліску на узгір'ю. Гостинцем волоклися, піднімаючи невеличкі тумани пороху, жидівські будки, накриті рогожею і напаковані пасажирами, мужицькі драбинні вози, худоба, гнана на торг до Стрия,— але не видно було блискучого повозу, запряженого парою огнистих гніданів, в котрім мала над'їхати Фанні. Готліб, з упертістю дикого індіанина на муках, сидів під рябиною, встромивши очі в гостинець. Вже сонце геть-геть піднялося і почало немилосердно пекти його ко-

сим промінням в лице і в руки,— він не чув сього. Люди їхали і йшли поуз нього широким шляхом, гуторили, гейкали, сміялися та позирали на вуглярчука, вдивленого в одну точку мов безумний. Жандарм з блискучим багнетом, нап'ятим поверх люфи гвера, з плащем, звиненим в обарінок на плечах, весь облитий потом і припалий порохом, пройшов також поуз нього, женучи перед собою закутого в ланцюги якогось напівголого, закровавленого чоловіка; він пильно позирнув на Готліба, здвигнув плечима, сплюнув і пішов далі. Готліб нічого сього не бачив.

Аж ось нараз із далекого ліска, мов чорна стріла, вилетіла бричка і живо котилася до Дрогобича. Чим ближче вона наближувалася, тим більше прояснювалося Готлібове лице. Так, він пізнав її! Се була вона, Фанні! Він зірвався на ноги з свого місця і скочив на гостинець, щоб спішити за бричкою до міста, коли вона з ним порівняється. Коли побачив виразно Фанні в повозі, лице його ціле облилося кров'ю, і серце зачало битися так живо, що йому аж дух заперло в груді. Але й Фанні, побачивши його, мабуть, пізнала того самого вуглярчука, що так безумно кинувся був до її повозу і такого набавив її страху. Безумно відважна, сліпа гарячість часом — а може й завсіди — подобається женщинам, наводить їх на думку о сліпім безграничнім прив'язанні і посвяченні. І коли вперед Фанні не могла вияснити собі причини того безумного поступка якогось брудного вуглярчука, то тепер, побачивши, що він ждав на неї аж за містом, на спеці і в поросі, побачивши, як він запаленівся, увидівши її, як чемно і тривожно поклонився їй, мов перепрошував за своє колишнє безумство, побачивши все те, вона погадала собі: «А що, може, сей півголовок закохався в мні?» Вона іменно ужила в думці назви «півголовок», бо який же розум для якогонебудь обідраного вуглярчука — залюбитися в одиначці-доньці такого багача, кидатися і калічитися о її бричку, визирати її з дороги?.. Але про все те їй не була неприємна така безумно-страсна любов, і хоть вона далека була — полюбити його за се, але все-таки почула до нього якусь симпатію, яку можна мати для півголовка, для песика. «Ану,— погадала собі,— зачну з ним говорити, чого він хоче. До міста ще й так далеко, на гостинці пусто, ніхто не побачить». І вона казала візникові їхати звільна. Готліб, почувши той наказ, аж увесь затрясся: він почув, що се для нього такий згляд, і сейчас порівнявся з брич-

кою. Фанні, побачивши його, відсунула віконце і вихилила голову.

— Чого тобі треба? — спитала вона несміло, видячи, що Готліб знов зняв шапку і з виразом німого подиву наближається до неї. Вона заговорила польською мовою, думаючи, що се християнин.

— Хочу на тебе подивитися! — відповів сміло по-жидівськи Готліб.

— А хто тобі сказав, що я жидівка? — спитала Фанні, всміхнувшись, також жидівською мовою.

— Я знаю се.

— То, може, й знаєш, що я за одна?

— Знаю.

— То, певно, знаєш, що тобі недобре на мене задивлюватися,— сказала вона гордо.

— А чому не питаєш, що я за один? — сказав гордо Готліб.

— Овва, не треба й питати, сама одіж каже.

— Ні, не каже! Бреше одіж! А ти спитай!

— Ну, хто ж ти такий?

— Я такий, що мені не зашкодить задивитися на тебе.

— Хтіла би-м вірити, та якось не можу.

— Я тебе переконаю. Де можу тя побачити?

— Коли знаєш, що я за одна, то, певно, й знаєш, де я мешкаю. Там мене побачиш.

І за сим вона знов засунула віконце, дала знак візникові, коні погнали, затуркотіла горі передмістям бричка, і туман куряви закрив перед Готлібовими очима чудну появу.

«Смішний хлопак,— думала собі Фанні,— але півголовок, чистий півголовок! Що він розуміє під тим: бреше одіж? Хіба ж він не вуглярчук? Ну, але коли ні, то хто є він такий? Півголовок, півголовок, та й годі!»

«Пречудна дівчина,— думав сам собі Готліб,— а яка гарна, а яка чемна! І з простим вуглярчуком заговорила! Але що вона розуміла під тим: дома мене побачиш! Чи се значить: приходь? Ех, коби мені убратися в що полюдськи! Ну, але треба старатися!»

З такими думками Готліб поплентався до своєї вуглярської нори.

XIII

Минуло кілька неділь. Цілковита, несподівана тиша настала в Бориславі. Жиди, котрих недавні грізні рухи робітників чимало-таки були налякали, тепер зовсім збилися з пантелику, не знали, на яку ступити і що о тім думати. Правда, були між ними такі, котрі сміялися з цілого наглого руху і наглого втишення, твердили, що вже по всьому, що гої так, як пустий вітер: пошумлять, пошумлять, а дощу не наженуть, і що тепер, коли вони знов зробилися м'які та податливі, пора знов надавити на них твердою рукою, пора вигнати у них охоту до всякої буйності. «Гой лиш печений добрий! — говорили вони.— Ти йому дай полегкість, а він собі подумає, що се йому так і належиться, і буде собі чимраз більше розбирати, як той кіт на решеті». Тільки в ненастаннім притиску, в ненастанній погрозі привчиться він до послуху, до покірності, до пильності та точності, станеться він, як любив говорити Леон Гаммершляг, «чоловіком, спосібним до вищої культури». І всі бориславські предприємці згодилися на те, що тепер, коли розбурхана хвиля робітницького руху раптом притихла, треба з подвійною силою надавити на непокірних,— хоть не всі предприємці годилися на той погляд, що хвиля тота після наглої бурі зовсім і оконечно утихла, уляглась, успокоїлась. Ні, деякі, а особливо Іцик Баух, уперто обставали при тім, що се заманлива, поверхня тиша, тиша перед страшною бурею, що іменно тої тиші і тої уданої покірності треба їм найдужче лякатися, бо се знак, що бунт робітницький, будь він який-будь, уложений і сильно зорганізований і робітники, без сумніву, оружаться до нього, а тільки таємність і безшумність їх починань свідчать о тім, що вони щось поганого мають на думці і що роблять се систематично, порядно і ненастанно. І всюди, де тільки зійшлися предприємці: чи то на вулиці случайно, чи то де в світлиці на яку нараду, всюди Іцик Баух не переставав остерігати товаришів о небезпеченстві, не переставав намовляти їх до того, щоб удалися до староства в Дрогобичі і просили о зарядженні острого слідства або хоч о присланні сильного постерунку жандармерії на побут до Борислава. І хоть в основі ніхто нічого не мав против того, хоть усякий, певно, й рад би був мати в кождій хвилі на свої услуги жандармерію для охорони перед своїми

власними робітниками і для затвердження всіх роблених їм кривд урядовою печаттю,— але на подання соборної просьби якось не могли зібратися. Чи то пора така була гаряча та обезсилююча, чи то звичайна у наших людей — будь вони жиди чи християни — недостача ініціативи в ділах громадських, в ділах, виходячих поза обсяг єдиничних, приватних інтересів, чи, може, переконання, голосно висказане Леоном, що прецінь уряд сам повинен дбати про безпеченство предприємців в Бориславі, бо на те він і є поставлений, досить, що бориславські жиди сим разом якось не здобулися на те, щоб удатися до власті, а навіть щоб донести їй о тім, що знали про недавній робітницький рух. А ще ж, безперечно, й нагле втишення того руху відняло у них пряму причину до такого кроку. О чім доносити до власті? Що має тота власть слідити? Що перед кількома неділями показувалися непокоячі об'яви якогось робітницького руху, котрі швидко щезли? Чому ж не донесено о них впору? Так ціле те діло й зам'ялося, поки несподіваний і досить таємничий случай не розбудив жидів з їх оспалості, мов наглий грохіт грому з невеличкої темнявої хмарочки.

Не треба, бачиться, й казати, що цілий той наглий поворот від шуму до тиші і покірності був ділом наших побратимів, піднятим именно в тій цілі, щоб змилити і ослабити чуйність та підозріння жидів. Бесіда Іцка Бауха, котру почув був Сень Басараб, переконала побратимів, що жиди можуть їм багато зашкодити, ба й розбити при помочі начальства все діло, коли воно буде вестися так, як досі, явно та шумно. От вони й почали уговорювати всіх—притихнути до пори, податися, придавити в собі бурливі чуття гніву і радості, поки не прийде пора. Великого труду стоїло се побратимів,поки їм удалося штучно притишити бурю і держати її немовби на припоні, щоб вона де-небудь за першим товчком не вибухла перед часом. Великого труду стоїло се і держало їх в ненастанній боязні, що ось-ось може вибухнути що-небудь таке, що жидам не пошкодить, а робітників зрадить і розіб'є. Тільки один був спосіб гамувати людей, а именно той, що побратими обіцювали їм, що таким способом скорше прийде «пора». Але як небезпечні і двосічні були тоті обіцянки, се дуже добре знали побратими. Адже ж такими обіцянками вони прямо готовили невдачу своїому ділу. Бо відки ж вони возьмуть средства зачати змову справді так швидко,

як би сього бажалося терплячому народові? Грошей досі вплило звиш вісімсот ринських до головної каси,— вкладки поки що плили ще правильно, але жиди почали наново і ще тугіше давити, ніж попереду, і треба було надіятися, що вкладок швидко омаліє і що в часткових касах буде мусила лишатися більша часть грошей на запомоги для потребуючих, хорих і безробітних. А в такий спосіб кільки-то ще місяців потягне, поки набереться потрібна сума! А коли так, то й замірена війна не зможе початися швидко, і робітники почнуть сумніватися о своїй силі, і запал їх остине, і все пропаде. Або коли ні, то роздразнений народ вибухне завчасно, вибухне без ладу і без певної цілі, протратить силу дарма, а замірене діло все-таки пропаде.

А вже сли кого мучили і гризли такі думки, то, певно, найбільше Бенедя. Адже ж діло се — то було його кровне діло, вистрадане тисячними муками і трудами, оповите в блискуче проміння надії. Адже ж в тім ділі — він чув се виразно — лежало тепер все його серце, всі його сили, все його життя. Він не знав, не бачив нічого поза ним, і случай невдачі сього діла йому показувався рівнозначучим з його власною смертю. Не диво затим, що коли тепер, при виповненні його замислів, чимраз нові трудності почали насуватися, Бенедьо днями і ночами об однім тільки й думав — як їх побороти або обминути, позеленів і похудів до решти і не раз довго-довго ночами, мов сновида, ходив по Бориславі, сумний, понурий, мовчазливий, і тільки час від часу важко зітхав, позираючи в темне, непривітне небо. А трудності бовдурилися чимраз вище, і Бенедьо чув, що йому починає нестават сили, що голова його мов довбнею прибита, мозок мов омертвілий, не здужає вже з давньою силою працювати, не може напасти на ніякий щасливий слід.

Отак дождався Бенедьо знов того вечора, коли в Матієвій хатині зійшлися побратими на нараду. Що діяти? Народ нетерпиться. Чому не дають знаку, чому не зачинають, чому нічого не роблять? Люди починають опускати руки. Вкладки починають впливати слабше, жиди знов вменшили плату ще й проти давнього. Голод по селах трохи перестав, але жнива такі вбогі, яких ще не тямили люди від тісних років: рідко кому вистачить свого на прожиток до великого посту, більша половина ледве дотягне й до покрови. Народ швидко ще дужче почне пертися до

Бориславa, ніж досі. Коли б що зачинати, то тепер найліпше, бо тепер ще найлегше стримати людей по селах, щоб не йшли до Бориславa, ба навіть можна би більшу половину з Бориславa виправити на села на яких два-три тижні, щоби тут тим легше було держатися без роботи. А тут грошей нема на тілько,— в тім біда! Коли побратими договорилися до того «сука», то всі стали і понурили голови, не знаючи, що на то порадити. Мертвецька тиша залягла хатину, тільки нерівний, тривожний віддих тих дванадцяти людей роздавався між низькими, покривленими стінами хатини. Довго тривала мовчанка.

— Га, дійся воля божа,— скрикнув нараз Сень Басараб,— не журіться, я тому зараджу!

Той голос, тота нагла рішучість серед загальної тиші і безсильності вразили всіх побратимів, мов наглий вистріл з рушниці. Всі зірвалися і обернулися до Сеня, що сидів, як звичайно, на стільчику коло порога з люлькою в зубах.

— Ти зарадиш? — запитали всі в один голос.

— Я зараджу.

— Але як?

— То моє діло. Не допитуйте нічого, тілько розходіться. А завтра о тім часі будьте тутка, будете видіти!

І більше не сказав нічого, і ніхто його не допитував більше, хоть у всіх, а особливо у Бенедя, на серці залягла якась тривога, якась холодна біль. Але ніхто не сказав нічого, і побратими розійшлися.

Сень Басараб, коли вийшли на вулицю, взяв за руку Прийдеволю і шепнув до нього:

— Підеш зо мною?

— Піду,— сказав парубок, хоть рука його, не знати чого, тремтіла.

— Будеш робити, що я скажу?

— Буду,— сказав знов парубок, але непевним, мов недобровільним голосом.

— Ні, ти не лякайся,— вважав конечним успокоїти його Сень,— страшного нічо нема в тім, що я задумав. Тілько сміло і живо, а все буде добре!

— Не пендич, а кажи, що робити,— перебив йому Прийдеволя.— Адже знаєш, що мені все одно!

Ніч була вже досить пізня. Майже у всіх хатах, окрім шинків, світло не світилося, і вулиця бориславська була

зовсім темна. Наші оба побратими йшли мовчки горі улицею. Сень пильно глядів по вікнах. Дійшли вже на середину Борислава, де доми були трохи огрядніші, помальовані то жовтою, то синьою, то зеленою краскою, з заслонами на широких вікнах і з мосяжними клямками при дубових дверях, з ганочками або й без ганочків, а перед кількома були навіть малесенькі за штахетами огородці з нужденними цвітами. Тут жили бориславські «головачі» та «тузи» — головні предприємці. Насередині, найкращий з усіх, стояв домок Германа Гольдкремера, критий бляхою і нині зовсім пустий, бо Герман рідко коли ночував у Бориславі. Побіч нього, трохи віддалік від решти, стояв другий, не такий гарний і далеко не такий огрядний домок — Іцка Бауха. В однім його вікні було ще світло, очевидно, що Іцик мусив ще не спати, бо вікно було іменно з його кабінету.

Сень Басараб знав сей домок. Він довгий час робив в Іцкових ямах і не раз тут приходив за виплатою. Він знав, що, крім одної старої жидівки-служниці і Іцка самого, не було нікого в тім домі і що жидівка, певно, вже спить в кухні. Сього тільки йому й треба було. Він шарпнув за собою Прийдеволю, і коло найближчої ями оба обмастили собі лиця чорною кип'ячкою так, що їх лиць зовсім не можна було пізнати.

— Ходи за мною і не кажи ані слова, а роби, що я скажу,— шепнув Сень, і вони пішли. Осторожно підповзли вони до одних, далі до других дверей дому, але двері були позамикані. Се зовсім не знеохотило Сеня, і він почав осмотрювати вікна. Тихе псикнення дало знати Прийдеволі, що він найшов, чого шукав. Справді, одна кватирка в кухоннім вікні була незащеплена і легко далася отворити. Сень встромив через неї руку, повідсував засувки і отворив вікно. Влізли до кухні. Кругом тихо було, як в гробі, тільки сонне сапання служниці чути було з-за печі. Побратими на пальцях пішли до дверей. Кухонні двері були незаперті, і вони вийшли до сіней. Сень намацав двері до Іцкового кабінету і хотів поглянути в дірку від ключа, але побачив, що в дірці був ключ. Потрібував тихенько покрутити клямку і переконався, що двері були замкнені. Але Сень і тут недовго надумувався. Шепнувши кілька слів Прийдеволі, він голосно потермосив клямкою і запищав хриплим, бабським голосом, подібним до голосу старої служниці:

— Herr, Herr, öffnen Sie! [1]

— Wus is? [2]— дався чути внутрі грубий голос Іцка, затим важкий скрип черевиків, а вкінці брязк ключа, що відчинив замкову пружину. Двері тихо відчинилися, потік світла линув з кабінету до темних сіней, і в тій хвилі два хлопи, зачорнені, як чорти, кинулися на Іцка і заткали йому рот, заким ще встиг крикнути. Впрочім, хто знає, чи сього й було треба. Несподіваний напад так налякав Іцка, що той, як був з простягнутими руками і запитуючим, глупим виразом лиця, так-таки в тім положенні і задеревів, а тільки кліпання вибалушених сірих очей давало знати, що се не бездушна брила м'яса і товщу, але якась живина.

— Wie geht's, Herr, wie gèht's? [3]— пищав Сень усе ще бабським голосом.— Не бійся, небоже, ми тобі не хочемо нічого злого зробити, ні! Ми ще не правдиві чорти, що мають прийти по твою душу, ми тілько прийшли визичити від тебе троха грошей!

Іцик не пручався, не кричав, не стогнав, а все ще стояв так, як в першій хвилі, одубілий, непритомний, з затканим шматою ротом, важко дишучи ніздрями. Товариші взяли його за плечі, завели до крісла і посадили.

— Держи ж його добре і не дай кричати! — пропищав Сень до Прийдеволі.— А скоро би що-небудь, задуси! А я тим часом пообзираю єго хатину!

Але Сенева погроза була даремна. Іцик не рушався, і, мов безвладний труп, дав Прийдеволі зв'язати собі хусткою руки на плечах. А Сень між тим, все збоку зиркаючи на Іцка, почав озиратися по хаті. Очевидно, Іцик робив обрахунки, бо на бюрку перед ним лежала велика книжка, а побіч бюрка стояла отворена невеличка залізна каса. Сень поквапно сягнув до неї і почав винімати порядно поскладані пачки банкнотів. В тій хвилі з грудей Іцка перший раз видобувся якийсь глухий, глибокий звук, мов послідне стогнання підрізаного вола.

— Мовчи, бо смерть твоя! — пискнув Сень і порався далі коло каси. Він робив се зовсім спокійно і шептом числив купки банкнотів, поперев'язуваних вузькими папірцями, котрі винімав з каси і клав собі за пазуху. Банк-

---

[1] Пане, пане, відчиніть! *(нім.)* — *Ред.*

[2] Що таке? *(ідиш.)* — *Ред.*

[3] Як ся маєте, пане, як ся маєте? *(нім.)* — *Ред.*

ноти були по ринському, а з грубості купки Сень догадувався, що в одній купці мусило бути сто штук. Він нарахував уже тридцять купок.

— Досить, пора нам іти! — шепнув він до Прийдеволі. Оба зирнули на Іцка. Він усе ще дихав ніздрями, але його грубе, одуте лице страшно почервоніло і вибалушені очі стояли на мірі з якимось глупим, запитуючим виразом.

— Мовчи, бо смерть твоя! — шепнув йому до уха Сень, між тим коли Прийдеволя розв'язав його руки. Руки були холодні і звисли, мов неживі; Прийдеволя підняв їх і опер о бюрко. За тим Сень шепнув до Прийдеволі:

— Я піду наперед, а коли почуєш свист на улиці, то вийми му з рота шмату і втікай!

По тім Сень осторожно вийшов. Прийдеволя думав, що Іцик почне пручатися і кричати, і готов був в крайнім разі задавити його. Він стояв над Іцком блідий, тремтячий, збурений до дна душі,— але Іцик мов і не знав, і не розумів нічого, сидів на своїм кріслі з витріщеними очима та дихав, посвистуючи носовими дірками. Вже й повіками не кліпав.

Аж ось дався чути легенький свист під вікном. Тремтячою судорожно рукою виняв Прийдеволя Іцкові шмату з рота, певний, що в тій хвилі розляжеться страшенний крик і розбудить цілий Борислав, певний, що в тій хвилі впадуть товпи народа до сеї тихої хати, зловлять його, і зв'яжуть, і поб'ють, і поведуть вулицями, і вкинуть бог зна в яку підземну яму, і що се послідня хвиля його вольного життя. Але ні. Іцик і оком не змигнув. Він зачав дихати свобідніше, але й чимраз повільніше, та й тільки всього. Прийдеволя стояв ще хвилю над ним, не розуміючи, що се такого діється, і коли б не виразне, голосне сапання, він був би думав, що Іцик неживий. Але коли почув другий свист під вікном, то покинув Іцка і тихо вийшов зо світлиці. «Та ні,— подумав собі,— треба погасити світло!» І ще раз вернувся, запер касу, з котрої Сень набрав грошей, підняв шмату, котрою був затканий Іцків рот, погасив світло і, виходячи, позапирав двері, защепив кухонне вікно, крізь котре виліз надвір, і свиснув стиха на Сеня.

— Ну, що? — спитав Сень.

— Нічо,— відказав Прийдеволя.— Сидить, не рушаєсь.

— Може, задусився?

— Ні, дихає.

— Гм, мусив так дуже перепудитися. Ну, про мене, нехай му завтра відливають переполох! А нам пора йти спати! Тридцять пачок маємо, се чень вистане! А лице зараз теплою водою і милом,— ані знаку не буде. Ну, що то скаже завтра Іцко, як протверезиться! Тепер уже певно, що сам побігне по шандарів!

Але Іцкові було не до шандарів. Чорна пітьма залягла його кабінет і мертва тиша. Він усе ще сидів на кріслі, з руками, опертими на бюрі, з очима вибалушеними, але давно вже не чути було його важкого сапання. Так застало його й ранішнє сонце, коли визирнуло з-понад чорних бориславських дахів і крізь вікно заглянуло йому в мертві, скляні очі. Так застала його й служниця, так застав його й цирулик, і другі знайомі, що на її крик позбігалися, і ніхто не знав, що се таке з ним зробилося. Цирулик говорив, що Іцка «шляк трафив», бо на тілі його не було ніяких найменших слідів насилля, одіж була в порядку і ніщо не свідчило о якій-небудь нападі. Служниця, правда, говорила про якийсь шелест, про якесь ступання вночі і чула, як пан відмикав двері, але все те говорила вона дуже непевно і неясно, не знаючи, чи се був сон, чи дійсна ява. Далі прийшов і уряд громадський, зревізовано весь дім і все доокола, але нічого підозреного не найдено. Отворено касу: в касі були гроші і цінні папери. Правда, коли зведено докупи рахунки, над котрими вчора ще сидів небіжчик, то показалося, що в касі не стає трьох тисяч ринських. Тільки ж і тут найшлися сучки. Рахунки, очевидно, були нескінчені, послідня цифра написана була тільки до половини: може бути, що небіжчик сам іще куди-небудь видав ті гроші. А по-друге, коли б тут був рабунок, то рабівники, певно, забрали б були й решту готівки — ще звиш дві тисячі. При тім же годинник і пулярес з дрібними грішми, все було в кишенях небіжчика нетикане, так що годі було увірити в правдоподібність рабівницького забійства. Тільки дві чи три плями з кип'ячки на лиці і білій сорочці небіжчика наводили всіх на якесь неясне підозріння, котрого однако ж ніхто не міг вияснити. Були голоси між жидами, що, може, в тім була рука ріпників, котрі дуже ненавиділи Іцка, і голоси ті, безперечно, не одного предприємця проймали таємною дрожею, але наголос усі сьому перечили, тим

більше, що судова обдукція трупа й справді виказала, що Іцик умер від апоплексії, до котрої здавна мав органічний наклін.

Похолонуло в серці у Бенедя і у других побратимів, коли на другий день почули о Іцковій наглій смерті. Вони й хвилі не сумівалися о тім, що тота нагла смерть стоїть в безпосереднім зв'язку з учорашньою бесідою Сеня Басараба. А коли вечором знов зійшлися до Матієвої хати, то довгу хвилю всі сиділи мовчки і понуро, мов почуваючись до спільної вини в якімось поганім ділі. Перший перервав мовчанку Сень Басараб.

— Ну, що ж ви так посідали та й сидите, мов води в роти набрали? — сказав він, гнівно сплюнувши.— Отченаші відмовляєте за Іцкову душу, чи що? Чи треба мені присягатися перед вами, що я нічого злого йому не зробив і що коли його шляк трафив, то з власної волі! А впрочім, хоч би й ні, то що з того? То, що я зробив, то зробив на власну руку, а ви беріть від мене вкладку і робіть своє діло. Ось вам три тисячі ринських! Що Іцка шляк трафив, се навіть ліпше для нас, бо не буде впоминатися, а другі не доглупаються, бо я навмисно решту грошей лишив і нікого зрештою не тикав! А впрочім, що великого, що одною п'явкою на світі менше! Де дрова рубають, там тріски летять! Адже ж не викинете ті гроші для того, що вони не дуже чистим способом нам дісталися! Не бійтеся, се не Іцкова праця, се наша праця, наша кров, і бог не покарає нас, коли нею покористуємося. А впрочім, чи ж то ми для себе їх потребуємо? Ні, а для громади! Беріть!

Ніхто не відповідав на тоту Сеневу бесіду, тільки Бенедьо, мов під тиском якоїсь важкої руки, простогнав:

— Чисте діло чистих рук потребує!

— Певно, певно,— відказав живо Андрусь Басараб,— але будь ту мудрий зробити що-небудь чистими руками, коли, крім рук, треба ще й підойми, міцної підойми! А помойому, коли хочеш трам підняти, то бери підойму, яка є, чи чиста, чи нечиста, щоби тілько міцна!

— Гній же не шовком вимітують, а гнойовими вилами! — докинув з кута Прийдеволя. І прийшлось Бенедьові хотянехотя податися. Впрочім, і виходу другого не було!

По тій важкій переправі побратимство значно ожившилося. Всім немов полегшало, немов камінь хто зняв з плечей. Почали нараджуватися над тим, що тепер робити. Звісна річ, загального робітницького збору скликати

ніколи, се знов би розбудило увагу жидів,— війна мусить вибухнути раптовно, несподівано, мусить приголомшити і змішати їх, і тілько в такім разі можна надіятися побіди. Треба затим передавати загалові робітників усякі вісті без шуму, без гвалту, найліпше через окремих висланців та через касієрів часткових кас. З ними також нарадитися над спровадженням живності до Бориславa на час війни і над тим, котрих робітників на той час треба і можна буде видалити з Бориславa. Видалювання, звісна річ, мусило бути добровільне: кождому, хто відходив з Бориславa, малося дати дещо на дорогу, і виходити мали вони звільна день поза день, малими громадками і буцімто з різних поводів. На склад живності ураджено винаймати шпихліри в сусідніх селах: в Попелях, Бані, Губичах та Тустановичах, де мала також стояти робітницька варта. Тут же ураджено вислати зараз двадцять хлопа в різні боки, щоби йшли по селах і голосили людям — не йти через пару неділь до Бориславa, поки тамошні робітники не виборють собі і всім взагалі ліпшої плати. Якнайскорше, а коли можна, то й зараз завтра мали вибратися Матій і Сень Басараб до Дрогобича для закуплення хліба. Матій мав там знакомого пекаря і надіявся, що через нього можна буде без шуму і без підозріння замовити таку велику многоту муки і хліба, а перевезти бодай більшу половину замовлених запасів можна буде ще перед вибухом, в протягу тижня, в бочках та паках, в яких звичайно возять великі ладунки воску і нафти. Таким способом усі приготування могли б зробитися швидко і неспостережено, а іменно в тім лежала би найбільша порука вдачі для робітників, бо жиди переконались би о їх силі і о добрій організації цілого замислу, а й самі робітники, видячися забезпеченими від голоду і нужди, набрали б смілості і певності. Так само мав Андрусь Басараб з Деркачем піти по сусідніх селах і у знакомих газдів (брати Басараби були родом з Бані в найближчім сусідстві Бориславa і знали багато газдів по дооколишніх селах) позамовляти відповідні будинки для своїх складів. Прочі побратими мали остатися в Бориславі і надглядати, щоб усе йшло в порядку і щоб жиди завчасно не дізналися о тім, що́ таке загадали зробити робітники.

Позаяк того дня була неділя і нарада скінчилася досить завчасу, то побратими розбіглися, щоб зараз ще скликати на нараду часткових касієрів і обговорити з ними, як

стоїть діло. Довго в ніч живо було в Матієвій хатині; старі й молоді, пожовклі і рум'яні лиця мелькали в слабо освітлених вікнах, поки вкінці, геть уже по півночі, не порозходилися всі по домах. Борислав під покриттям темноти спав уже давно глибоким сном, тільки десь далеко на Новім Світі з одного шинку доносився хриплий спів якоїсь підпитої кумпанії робітницької:

Ой, не жалуй, моя мила, що я п'ю,
Тогди будеш жалувати, як я вмру!

XIV

Ще тиждень тривала тиша в Бориславі. Ще тиждень безжурно шниряли жиди вулицями, ходили за своїми гешефтами, торгували, шахрували, брали і видавали гроші, заняті тільки біжучою хвилею і біжучими рахунками. Робітники також ходили по-давньому нужденні, похилені, обмазані кип'ячкою; вони по-давньому лазили до ям, крутили корбами, їли сухий хліб і цибулю, рідко коли куштуючи теплої страви, а зато більше вживаючи горілки. Правда, голосних, гучних, безумних пиятик тепер не видно було, в шинках не засиджувалися громади людей, але шинкарі, котрі звичайно заразом були і властивцями ям, не дуже на те бідкались: пора була жарка, робота дуже поквапна, з усіх боків ішли замовлення на віск, а з тверезим робітником все-таки більше можна було зробити, ніж з п'яним. Життя текло, мов річка, плитка і намулиста, і бачилось, що так воно буде плисти довіку. А між тим се був послідній тиждень!

І в Матієвій хаті, котра послідніми часами сталася правдивим осередком робітницького руху, куди щоночі, чи дощ, чи погода, то вулицею, то околишніми стежками пробиралися робітники з усього Бориславa на нараду, для перегляду каси, для вложення вкладок або й так тільки на розмову і по заохоту, і тут було тихо. Бенедьо працював по-давньому в новій фабриці церезини у Леона, а Матій, по двох днях вернувши з Сеньом Басарабом з Дрогобича і розказавши побратимам, що і як вони уладили, ходив далі на роботу до одної ями, належачої також до Леона. Старий був тепер мов відроджений. Таким охочим, веселим і жартовливим ще й не бачив його Бенедьо. Він про все турбувався, о всім вивідувався, не ходив, а бігав і,

бачилось, усіх сил докладав, щоби й собі чим-небудь причинитися до якнайліпшої вдачі зачатого діла. Бенедьо, хоч чим іншим занятий, таки мусив се завважити і в душі порадувався тою переміною. А коли якось зговорився з Матієм і запитав його жартом о причину, лице Матія нараз зробилося дуже поважне.

— Маю вість, маю певну вість! — сказав він таємниче.

— Яку, о чім? — спитав Бенедьо.

— О моїм процесі.

— Ну, і що ж?

— Усе добре. Швидко самбірський суд видасть наказ арештувати Мортка.

— І то не зле,— сказав Бенедьо, але в душі зробилося йому якось невиразно, так, немовби жалів Матія, котрий в такій важній для всіх робітників хвилі може ще радуватись таким дрібним і остаточно так мало корисним фактом. Але швидко думка його, котра у всім і всюди шукала користі для загалу, для задуманого діла, вчепилася й за той мізерний факт. «А що,— подумав він,— якби надати тому ділу великий, якнайбільший розголос, якби тепер ще заінтересувати всю робітницьку громаду тим цікавим процесом бідного ріпника з потужним паном (бо що за Мортковими плечима стояв Герман, се видавалось йому зовсім природно і мусило так само видаватися й кождому другому) і якби відтак, може, в самім розгарі їх боротьби, прийшли жандарми, закували мого Мортка, на віз і везуть в параді через Борислав,— се мусило б бути заохотою для ріпників, се мусило б їм додати нової сили і надії, мусило б збудити в них переконання: таки і ми щось можемо! таки й нам хоч часом щось удасться, коли правда по нашім боці!» Він сказав свою думку Матієві, і Матій радо пристав на се. І справді, в кількох днях, то через Деркача та Побігайка, то через братів Басарабів, то й через самого Бенедя, майже всі робітники в Бориславі знали о Матіївім процесі, по всіх кошарах говорили о нім, висказуючи найрізнородніші здогади о тім, як то він скінчиться. Загально дивувалися смілості Матія, що він поважився ще раз піднімати процес на власну руку, коли прокураторія від нього відступила, і се в великій мірі заострювало його цікавість. Правда, швидко нові і далеко важніші події заняли увагу робітників, але все-таки і з сього посіву якесь зерно упало і мусило з часом дозріти.

А між тим приготування до робітницької війни швидко кінчилися. Брати Басараби наглядали над перевозом закупленого в Дрогобичі хліба, пшона і других живностей до своїх потайних складів в Губичах, на Бані і в Тустановичах, де вже також замовлені були газди, котрі мали щодень довозити певну означену многоту живності до Бориславa. Закуплено три величезні кітли, де мала варитися каша для робітників; навіть про полотно на шатра не забули побратими, щоб було де примістити беззахисних, коли б жиди, змовившися, повикидали їх з помешкань. Із суботі все було готове, і по всіх кошарах понісся радісний, а заразом тривожний шепіт: «настає пора! пора! пора!» Так, коли на лан спілого жита вхопиться легкий літній вітерець: тихі, похилі стебла ще дужче похиляться, потому здвигнуться вгору, знов похиляться, мірно хвилюючи, а повні надії колоски шепчуть, зразу тихо, а відтак чимраз сміліше: «пора! пора! пора!» А вітер гуляє, далі і далі, чимраз нові хвилі будячи, чимраз ширшим кругом забігаючи,— а з ним разом чимраз далі, чимраз ширше, чимраз голосніше несеться благодатний шепіт: «пора! пора! пора!». Двадцятьма дорогами з Бориславa спішили висланці робітницькі по селах і місточках, розносячи вість про нову війну. Їх виділи на Уровім і в Підбужжі, в Гаях і Добрівлянах, в Стрию і Мединичах, в Самборі і Турці, в Старій Солі і Дзвіняччі, в Доброгостові і Корчині. Вість їх стрічали бідні з утіхою, багачі з насмішкою та невірою; декуди гостили їх горілкою та хлібом, декуди питали о пашпорти і грозили арештуванням, але вони, не лякаючись, ішли чимраз далі, не минали ні одного присілка, просили і намовляли не йти на роботу до Бориславa через кілька неділь, доки вони не скінчать своєї війни з жидами. Тисячні слухи пішли по селах о тій війні, попутані, страшні, які звичайно плодить велика нужда і безвихідне положення. То говорено, що бориславські робітники задумали вирізати всіх жидів; то знов, що хотять їх вигнати з Бориславa. Вісті ті дійшли й до жандармів, і вони почали бігати по селах, грозячи та зацитькуючи, та допитуючи, відки взялися ті слухи. Двадцять однакових реляцій вплило до староства в Дрогобичі про якихось таємничих людей, що голосять по селах комуністичні засади. Староство затривожилось і казало ловити їх, але поки тота переписка в урядовій формі дійшла до назначених місць, наші ріпники всі вже були

в Бориславі, розворушивши три чи чотири повіти своїми вістями. Довго ще опісля уганялися жандарми по селах, ловили по селах, ловили проходячих під час вакацій студентів та вандруючих міських робітників,— їм і в голову не приходило, що можуть бути «комуністичні емісари» і в зрібних зарополених кахтанах і що ті самі емісари не раз супокійно, схилені і згорблені переходили попри них.

Вкінці приготування всі вже були скінчені, і в неділю розпочалася війна. Перше важне воєнне діло було те, що більша половина робітників, між ними всі несмілі, слабовиті, багато жінок та недорослих тої-таки неділі громадою виступили з Борислава. Деякі побратими бажали, щоб той вихід, конечний для повної вдачі змови і для повного притиснення жидів, відбувся потихо, без шуму, малими громадками, щоб жиди не швидко догадалися, що воно таке і до чого йде. І сам Бенедьо зразу так думав, але опісля, гадаючи і розгадуючи ненастанно, дійшов до тої мислі, що коли війна, то нехай же буде одверта, і що перший її крок, зроблений голосно і з належитим натиском, може відразу нагнати жидам значного страху і ослабити їх завзяття. Тож він і обстав за тим, щоби «вихід з неволі єгипетської» відбувся середодня, громадно, голосно. Адже й так завтра рано мало розпочатися «святкування»,— чому ж не дати жидам віднині порозуміти, відки вітер віє?

В неділю по хвалі божій почали улиці Борислава в незвичайний спосіб заповнюватися робітниками і робітницями. Гомін стояв, мов на ярмарку,— робітників сходилося чимраз більше. Половина їх мала через плечі торби, під руками звитки, на собі всю свою одіж.

— Що се такого? Куди ви збираєтеся? — питали жиди то сього, то того з-між ріпників.

— Додому, на села,— була звичайна відповідь.

— Чого додому?

— А що ж, треба! Ще роботи в полю, а ту й так нічого не заробимо.

— Як не заробите? Отже заробляєте.

— Е, з таким зарібком! І прожити нема за що, не то, щоби яку підмогу для господарства. Буде з нас! Най другі заробляють!

Рікою поплив народ долів улицями, супокійно, сумовито. За Бориславом, на толоці вже стояли нові громади. Почали прощатися.

— Бувайте здорові, товариші! Дай вам боже щасливо докінчити, що задумали! Подавайте вістку, що ту буде чувати!

— Ходіть здорові! Швидко чей в ліпшій долі знов побачимось!

Звільна на всі боки, на гори і на доли, між ліси і поля розійшлися громади робітників, час від часу озираючись на покинений Борислав, що спокійно мрів собі на сонці, мов безжурний кіт вигрівається і простягається, і мурликає близ залізної зубатої ступиці, котра ось-ось клямсне і вхопить його черезпів своєю залізною пащею і подрухоче йому ребра і лапки.

Правда, жиди бориславські не конче були подібні до того кота. Вихід такої маси робітників затривожив їх непомалу. Вони не могли порозуміти, що се такого сталося робітникам і чого вони хотять. Але все-таки вони хоч почасти успокоїлися, міркуючи собі: «Що ж, половина пішла, а половина таки осталася, а коли б тих було замало, то швидко надійде нових більше, ніж треба». З тою надією жиди спокійно переспали ніч. Але надія їх, хоч і мала за собою багато правдоподібності, сим разом не сповнилася.

На другий день рано велика часть кошар стояла зовсім пусткою. То є, властиво не зовсім: надзорці поприходили, повідмикали двері і чудувалися, що робітники не приходять. Декотрі лютилися і проклинали гоїв, другі, холоднішої вдачі, посідали при входах на свої лавочки, обіцюючи собі в душі натовкти добре морди поганим недбайкам за таке нечуване запізнення. Але і одно, і друге надармо. Вже сонце геть-геть підійшло на небі, а робітників як не було, так не було. Надзорці були б, може, ще довго ждали, і нудились, і нетерпились, коли б гомін, а далі й крики та лайки з сусідніх кошар не були їм звістили, що й там, хоч робітники снувалися, мов оси, а таки сталося щось неладне, незвичайне і нечуване. А сталася проста річ. До котрих кошар прийшли робітники, то вони, ставши лавою при дверях, у мовчанці дожидали надзорця. Приходить надзорець, відмикає двері, робітники мовчать і стоять, не йдуть до кошари.

— Ну, до роботи! — гукає надзорець.

— Е, маємо час,— відповідає холодно сей або той ріпник.

— Як то маєте час? — кричить надзорець.— Але я не маю часу!

— Ну, то лізь і роби сам, коли так квапно діється,— кричать робітники і регочуться.

Надзорець синіє зо злості, стискає кулаки, готов першому-ліпшому заїхати в зуби.

— Не лютуйся, Шльомо,— успокоюють його робітники.— Ми лиш того прийшли сюди, щоби тобі сказати, що не будемо більше робити!

— Не будете робити? — лепоче оголомшений надзорець.— А то чому?

— Раз, що не хочемо такого пса за надзорця, як ти, а по-друге, що нам замало платять. Бувай здоров! А перекажи своїому пану, що як дасть нам ліпшого надзорця і по дванадцять шісток денно, то вернемо назад до роботи.

І се сталося, разом, рівночасно, однодушно по всіх кошарах, по всім Бориславі! Один величезний зойк здивування, гніву і непорадності вирвався з уст жидів і луною понісся від одного краю до другого.

Деякі надзорці повставали, як стовпи, з порозніманими ротами, почувши тоту нечувану, безбожну бесіду. Другі вибухали безмірним гнівом, впадали в лютість, кидалися на робітників з кулаками, нахваляючися, що вони п'ястуками і стусанами заставлять їх робити. Інші знов недовірливо всміхалися, брали се за жарт, а коли робітники й справді розходилися, вони махали рукою воркотячи: «Тьфу, що за народ! Дується, мов порося на орчику. Немов то, крім них, нікого нема в Бориславі. Найдемо, братчику, найдемо крім вас, робітників, і ліпших, і покірніших; ще й дешевших!» Знов інші надзорці, мов наївшися дурійки, бігали улицями до своїх нахлібників, розповідали їм, що сталося, і просили о дальші розпорядження, що діяти в такім разі. Але й нахлібників сей удар трафив так само нежданo-негадано, як їх вірних вірників. До самого полудня того понеділка вони не знали навіть докладно, чи справді воно так сталося, чи справді у всіх ямах і кошарах, і магазинах, і нафтарнях робітники забастували роботи. Вони довго бігали по улицях, мов гінчі пси, хапали кождого стрічного ріпника за плечі дрижачими руками, і хоч, очевидно, пальці їх раді б були, мов залізні гаки, нерозривно впитися в робітницьке тіло, то прецінь, хоч силуючись, вони питали ласкаво-уривано:

— Ну, Грицю, чому не йдеш до роботи?

— Не маю роботи.

— Як нема? У мене є.

— А много заплатиш?
— Ни, не питай, а йди роби. Почому люди, потому й я.
— Не піду. Мало.
— Не підеш? Як то не підеш? А що ж будеш робити?
— То вже моя річ. Не питай!

Мов скажені, бігали жиди вулицями, полюючи на робітників, але живо переконалися, що дарма їх робота і що робітники, очевидно, змовилися. Правда, многим не хотілось вірити в можливість змови робітницької в Бориславі, а другі, хоч і вірили, то так були оголомшені наразі тою подією, що й самі не знали, що робити і як собі радити. В своїй безрадності вони бігали, розправляли о своїх можливих стратах, о нечуваним зухвальстві робітників, о упадку гешефтів в Бориславі, але нікому не прийшло й на думку подумати о якій-небудь помочі, окрім хіба жандармів. Навіть того не старалися розвідати жиди, чого властиво хочуть робітники. Так минув перший день війни в супокою. Обі воюючі сторони, зрушені і затривожені новою і небувалою досі появою, старались висапатися, успокоїтися, зібрати свої мисли докупи, розглянутися в новім положенні. Святкуючі робітники якось несміло ходили по вулицях, не збиралися в більші купи, а тільки малими купками громадилися по затиллях та розмовляли о тім, що далі діяти. Тільки за Бориславом, на толоці була більша купа: там варили кашу і розділяли між потребуючих, в найбільшім порядку, після кошар; там також був осередок ради, були всі побратими, був Бенедьо.

Бенедьо був на вид спокійний, говорив рівним звучним голосом. Тільки очі, незвичайно блискучі, лице, незвичайно бліде, і свіжі, глибокі морщини на чолі свідчили о тім, що думка його працювала з великою натугою. Рада йшла над тим, які поставити жадання жидам на случай угоди. Майже всі радили жадати небагато, щоб се тим певніше одержати. На те сказав Бенедьо:

— Правда ваша. Хто менше жадає, борше дістане. Але знов в нашім ділі гірша річ була би жадати замало. Адже ж коли ми підняли війну, то вже треба, щоб мали з неї якусь познаку. А головна річ, як я гадаю,— поставити такі жадання, котрі би нам не тілько влекшили наше щоденне життя, але заразом позволили би нам ще ліпше ввійти в силу, стати ще міцнійше на ногах. Бо то, видите, й так може бути, що жиди тепер, під натиском, приста-

нуть на все, особливо, як побачать, що ми ні самі не робимо, ні других не допускаємо до роботи. Але потому, скоро ми пристанемо на їх обіцянки і покинемо війну, а вони бух — і назад прикрутять нас ще гірше, ніж попереду бувало. Про то я й кажу: треба нам такі жадання поставити, щоб ми забезпечилися в разі недодержання слова, щоб ми мали силу в кождій хвилі наново розпочати таку саму війну, коли того треба буде.

Всі признали справедливість тої бесіди. Бенедьо говорив дальше:

— Досі чень усі ми переконалися, що сила наша лежить в громаді, лежить в тім, коли всі будемо держатися купи. Доки ми жили кождий про себе, не дбаючи о других, доти не могло у нас і мови бути о якійсь помочі, а тепер, як самі видите, спільними силами ми дійшли до того, що могли розпочати таке велике діло — війну з багачами. І мені здаєся, що, доки ми будемо держатися купи, доти багачам не вдасться взяти верх над нами. Отже, треба тепер попереду усього поставити їм такі жадання, щоби опісля наша громада не тілько не розпадалася і не була розбита, але, противно,— зміцнювалась чимраз більше. Щоби наша робітницька каса не випорожнювалась, а все більшала. Бо добре то якийсь сказав: де добре громаді, там добре й бабі; як буде наша громадська сила міцніти і розвиватися, то при тім і кождому поєдинчому буде ліпше, бо громада зможе його в кождій біді зарятувати, і жиди будуть мусили нас боятися і не посміють зламати свого слова, не посміють обходитися з робітниками, як з худобою або й ще гірше.

— Так, так! — загомоніли кругом робітники.— Але чого ж на такий спосіб жадати?

— Я би гадав ось чого: по-перше, розуміеся, щоби платню нам підвищено: тим, що до ями йдуть, найменше дванадцять шісток, тим, що наверха, ринського, а найменше вісім шісток; по-друге, щоби ніхто не смів побирати ніякого касієрного; по-третє, щоби до робітницької запомогової каси, крім робітників, давали вкладки також і пани, кождий найменше по ринському місячно; дальше, щоби в разі нещасливого випадку, смерті, каліцтва обов'язані були платити за шпиталь і ліки, а також ратувати осиротілу родину робітницьку хоч через півроку. Я гадаю, що се жадання не надто великі, а для нас і з них вийшла би значна пільга.

— Так, так,— крикнули гуртом робітники.— Того тримаймося! А як у нас буде відтак своя каса, то й пізніше будемо могли дальших уступок добиватися.

Жиди не знали нічого о тій нараді. Чим ближче до ночі, тим більший страх огортав їх перед робітниками. Хати були позамикані. На улицю рідко хто показувався. Тільки глухий гомін і шепіт, і тривожна дрож ходили по Бориславі, мов пошибаюча тисячі людей зараза, мов осінній стогнучий вітер по гаю.

XV

Фанні, Леонова одиначка, сиділа самотньо, в задумі на м'якій софі в пишнім покою. Вона час від часу позирала на годинник, що тикав обіч неї під кришталевим дзвоном на мармуровім столику.

— Третя година,— сказала вона знудженим голосом.— Як поволі той час іде! Батько поверне аж по п'ятій, а ти, Фанні, сиди сама!

Як много годин, як много днів вона просиділа вже отак сама, на тій м'якій софці, побіч мармурового столика з годинником під скляним дзвоном! Як много разів нарікала вона на той лінивий хід часу! Чи у неї в руках була яка робота, про котру знала, що вона нікому не потрібна і нікому ні на що не здасться, чи книжка, котра її ніколи не могла заняти,— все тота нестерпима нуда, тота самота давили її, всисались їй усіми порами в тіло, немов гризька багнюка. Її жива, кровиста натура ниділа і сохла в тій холодній бездільній самоті. В жилах кипіла молода кров, фантазія ще додавала їй жару, а між тим кругом самота, холод, одностайність. Їй бажалось любові з чудовими, романтичними пригодами, палячих устисків якогось героя, догробної вірності, безграничного посвячення. А між тим дрогобицьке товариство, а ще товариство дрогобицьких «панів еманципованих», глупих а зарозумілих жидків, було для неї тим, чим холодна вода для огню. Вона ненавиділа їх з їх вічними, з книжок вивченими компліментами, з їх малпячим надскакуванням, в котрім виразно виднілося більше ушанування для батькового маєтку, ніж для її прикмет.

— Як поволі той час іде! — повторила вона в задумі, тихіше, ніжніше якось і несміло визирнула крізь вікно

на улицю. Чи ждала кого? Так, ждала, ждала його, свого героя, того дивовижного молодця, що від кількох тижнів, мов яркий метеор, несподівано, таємниче появився на її небосхилі. І появився зовсім відповідно до її романтичних мрій: королевич в жебрацькій одежі! Бідний вуглярчук, котрого чорні великі очі так і пожирали її, котрий так перелякав її, вчепившися генто за бричку і повалившися на улицю, котрий так різко, так нам'ятно визнав їй свою любов, котрий відтак немало здивував її, появившися справді в її домі, в елегантській одежі, в переміненім, проясненім виді. Який він прямий на словах, який гарячий, енергічний, не знаючий завад, ні перешкод, мов і справді який всемогучий королевич! Який він зовсім не подібний до тих блідих, мізерних, боязливих і смішних кавалерів, яких вона досі бачила! Кілько сили в його мускулах, кілько огню в його погляді, кілько гарячої нам'ятності в його серці! І як він любить її! Але хто він такий? Що за один? Зоветься Готліб,— сказав,— але якого роду? Чи може він бути моїм?

Такі думки, мов золото-рожеві пасма, снувалися по голові самотньої Фанні, і вона чимраз нетерпливіше позирала на годинник.

— По третій він обіцяв прийти,— прошептала,— чому ж не приходить? Нині має розкритись ціла таємниця,— чому ж його нема? Чи, може, все те сон, привид моєї роздражненої фантазії? Але ні, він держав мою руку в своїй, він цілував мої уста,— ох, як гаряче, як страсно!.. Він мусить прийти!

— І він прийшов уже! — сказав Готліб, входячи тихо і кланяючись.

— Ах, то... ти! — сказала тихо, рум'яніючись, Фанні. Се було перше «ти», котре вона йому сказала.— Я власне думала о тобі.

— А я о тобі й не переставав думати, відколи тебе побачив.

— Чи справді?

Дальша розмова велася без слів, але для обоїх була дуже добре зрозумілою. Вкінці прошептала Фанні:

— Але ти обіцяв мені нині відкрити свою тайну: хто ти?

— І ти не догадалася досі? Не вивідалася о тім, що тобі котрий-будь з твоїх слуг міг сказати?

— Ні. Я ні з ким о тобі не говорила.

— Я син Германа Гольдкремера, знаєш його?

— Що? Ти син Германа, той сам, за котрого батько сватав мене?

— Що? Твій батько сватав тебе за мене? Коли?

— Недавно, два місяці тому. Як я тебе боялася, не бачивши!

— Але що ж сказали мої родичі?

— Я не знаю. Бачиться, батько твій був не від того, але мати була противна, і я догадуюсь, що мусила чимось дуже образити мойого батька, бо той прийшов від вас страшно зрушений і розгніваний і проклинав твою матір.

— Що ти говориш! — скрикнув Готліб.— Моя мати! І мала би бути противна!.. Але ні,— додав він по хвилі,— се може бути, така вже її вдача. Але вона сама мусить направити зло, сама мусить перепросити твойого батька ще нині!

Лице Готліба горіло дикою рішучістю.

— Коли верне твій батько?

— О п'ятій.

— Ну, то прощай! Я йду і пришлю сюда свою матір, щоб полагодила сю справу. Вона мусить се зробити для нашого щастя. Прощай, серце!

І він пішов.

— Що за сила, що за рішучість, що за гаряче чуте! — шептала п'яна від розкоші Фанні.— Ні, ні, зовсім не те, що прочі бліді, мізерні кавалери. Як я його люблю, як безконечно я його люблю!

Між тим Готліб поквапно пішов додому. Він уже увідомлений був о тім, що батько знає про його побут в Дрогобичі. Мати розказала йому все, коли, заставивши потаємно дещо з своїх строїв, доручила йому жадані гроші. Готліб нічого не сказав на тоту вість; нова нам'ятна любов до Фанні прогнала його гнів на батька; він тепер далеко радніше був би послухав батькового розказу і вернувся жити додому, коли б тільки Герман видав був такий розказ. Та ні, Герман нічого не розказував, немов і зовсім не дбав о сина, очевидно, ждав, аж той сам покається і поверне до нього. Готліб знов сього не хотів. Кілька разів вони стрічалися на улиці, але Герман усе творився, немов не знає того молодого, вистроєного панича, а Готліб знов не хотів перший податися. Додому до матері забігав Готліб рідко, і то все тоді, коли батька не було. Але тепер діло було спішне, і він увійшов, хоч йому служниця ска-

зала, що пані є в покою, а пан у своїм кабінеті. Нехай собі, йому до пана нема ніякого діла.

Рифка сиділа в покою, вліпивши очі в повалу. Нещаслива руїна її духа доходила до кінця, стала тепер на тій порі, коли по великім роздражненні наступає омертвіння, безмисна отяжілість, туманіюча меланхолія. Вона цілими днями сиділа на однім місці, говорила мало і якимось в'ялим, розбитим голосом. Бачилось, що недавня невловимо-дика енергія її волі тепер десь зовсім пропала, розпирслася на кусники.

В тім стані одубіння можна було зробити з нею, що хто хотів. Одно тільки осталося в ній живе чуття — любов до сина і ненависть до мужа. Герман дуже турбувався тою зміною, в котрій він бачив ознаку якоїсь тяжкої недуги, але лікарі впевнили його, що се ознаки надмірного роздражнення і ослаблення нервів і що треба тільки супокою, а все буде добре. І Рифка певно досить мала супокою — цілий день ніхто до неї не творився, окрім хіба що слуги закликали її до їди або до постелі. Але знов певно й те, що такий спокій, мертвячий, пустий, вбиваючий, не був для неї ліком!

Готліб, занятий своєю любвою, зовсім не вважав на її стан, але скоро тільки ввійшов до покою, зараз прямо приступив до діла.

— Мамо! — сказав він, підходячи і сідаючи обіч неї. В її мутних, погаслих очах засвітилася живіша іскорка.

— Чого, синку?

— Чи Леон Гаммершляг хотів сватати за мене свою доньку?

— Леон? Ага, правда, той поганець — хотів.

— І що ви сказали йому?

— Я? Радше умру сама, ніж маю приняти її до себе!

Готліб гнівно, майже люто позирнув на неї.

— Дурні ви, мамо!

— Чому, синку?

— Бо я іменно Леонову доньку люблю і радше вмру, аніж вона мала б бути не моя.

Рифка зірвалася на рівні ноги. Слова Готліба були для неї немов сильним, пробуджуючим ударом.

— Се не може бути! — сказала вона міцно.

— Те мусить бути! — сказав Готліб з притиском.

— Але як же ти можеш її любити?

— Але як ви можете її ненавидіти?

— О, я їх усіх ненавиджу, до смерті ненавиджу: і того Леона, і твого батька, і її,— усіх, усіх тих, що для грошей відрікаються життя і сумління, та ще й других потопляють враз із собою в тій проклятій золотій калюжі!

— Але що ж вона вам винна? А впрочім, мамо, ви любите мене, свою єдину дитину?

— Чи ще можеш питатися?

— І бажаєте мойого щастя?

— Більше, ніж собі самій.

— Ну, то зробіть то, о що вас буду просити.

— Що зробити, синку?

Хвилевий вибух давньої енергії швидко погас в душі Рифки, і вона знов сіла, безвладна і отяжіла, як була перед хвилею.

— Підіть самі до Леона, поговоріть з ним, уладьте, умовтеся, щоб ми якнайшвидше заручилися, уладьте моє щастя!

— Твоє щастя, синку?.. Добре, добре! — сказала Рифка, небагато розуміючи його мови.

— Так, мамо, моє щастя! Вставайте, розрушайтесь, ходіть!

— Куди, синку?

— Адже ж кажу вам, до Леона.

— До Леона? Ні, ніколи!

Готліб, не понімаючи недужного стану матері, почав лютитись, грозити, щоб собі смерть зробить,— і Рифка тим дуже перелякалася.

— Але ж добре, синку, добре! Піду з тобою, куди хочеш, лиш не роби собі нічого! Прошу тя, будь супокійний! Все зроблю для тебе, лиш будь супокійний.

І тремтячими руками вона почала вбиратися до виходу, але так незручно та нескладно, так довго примірювала, знімала й знов прикладала одежу, що Готліб з нетерплячки мусив покликати служницю, щоб помогла їй убратися. Вкінці вийшли обоє.

Леон Гаммершляг в дуже добрім настрої сидів в своїм кабінеті при бюрку. Нова фабрика йшла дуже добре, і перший ладунок черезини найдальше за тиждень буде готовий до посилки за границю. Тоді будуть гроші, буде можна і далі вести фабрику, і взятися до дальшого будування дому, занеханого на гарячий час. Щастя всміхалося Леонові,— він чувся сильним і гордим, як ніколи. Втім застукано до дверей, і ввійшла Рифка, бліда, з ви-

гаслими, недвижними очима, повільним, майже сонним ходом. Леон ніколи ще не видав її такою. Незвичайна її поява і дивний вигляд дуже здивували, а потроху й змішали його.

— Прошу сідати,— сказав він в відповідь на її привітання, висказане якимось глухим, беззвучним голосом. Рифка сіла і довгу хвилю мовчала. Мовчав і Леон.

— Я до вас з одним ділом,— сказала повільно Рифка,— хоч і не своїм, але все-таки...

— Дуже мені приємно буде,— відповів Леон.

— Чи ви гнівається на мене, пане Леон? — спитала вона нараз.

— Але ж... але ж, ласкава пані... Як пані можуть...

— Ні, ні, я тілько так спитала, щоб ви, буває, в гніві та не схотіли мені відмовити в тім ділі, смію сказати, смію сказати, дуже важнім, хоч і не для мене...

— О, прошу, прошу!..— бовкнув Леон.

— Діло таке. Чи ви, пане Леон, уже покинули свою колишню думку — злучити до пари наші діти?

— Га, що ж робити, мусив покинути, хоч як мені жаль, але що ж, коли вашого сина десь нема!

— А якби мій син був?

Леон поглядів на неї пильно і добачив нетаєну тривогу вижидання в її лиці.

«Ага,— погадав він собі,— от куди воно йде. У них мусило щось кепсько піти, і вони заловляють тепер моєї ласки. Але постій, я тобі відплачуся за колишнє!» — І додав голосно:

— Дуже мені жаль, що й у такім разі не міг би-м... Маю вже інші види з моєю донькою.

— Ну, як так, то, звісно... Я тілько думала... Розуміється, не в своїм інтересі...

Рифка путалася на словах. Очевидно, відказ Леона глибоко вколов її.

— Але якби... якби ваша донька любила мойого сина?

— Моя донька вашого сина? Се не може бути!

— Ну, ну, я не кажу, що се так є, але приймім, якби так було?

— Е, байки, фантазії! Я маю інші види і прошу мені не забирати часу подібними придабашками!

Леон відвернувся. Він рад був, що може відплатити Рифці зуб за зуб, і зовсім не думав о тій можливості, котру вона йому показувала.

В тій хвилі дався чути важкий стук кроків на коритарі, і тут же влетів до кабінету задиханий, запилений, спочений жид — касієр Леонів з Борислава. Леон, побачивши його, зірвався на рівні ноги.

— А се що? Ти чого прибіг?

— Пане, нещастя!

— Яке?

— Робітники змовилися і не хотять робити.

— Не хотять робити? А то чому?

— Кажуть, що замало їм платимо.

— То не може бути. Ти хіба п'яний!

— Ні, пане, так є! Я прийшов до вас за порадою, що діяти.

— Чи тілько при ямах не роблять чи й при фабриці?

— І при фабриці.

— Gott über die Welt! Отсе нещастя! Що ту діяти? Робота на фабриці мусить іти, конечно! Слухай, Шльомо, бігай на місто, накликай тутка робітників і веди до Борислава, я сам також їду.

І оба вибігли, незважаючи зовсім на Рифку. Вона чула тоту вість і всміхнулася по їх виході.

— Га, отсе добре, отсе добре! — шептала вона. — Так вам треба! Коб ще не дурні були, а збунтувалися і всіх до одного повкидали вас в ті ями! Адіть, який він! Не хоче тепер, відмовляє! Мій бідний Готліб! Що він на то скаже? Він собі готов що злого зробити. Але так му треба, нехай би не заходив собі з такою, нехай би шукав собі бідної, доброї... Але що я йому скажу? Він такий прудкий, як іскра! Ні, я не скажу йому правди, най буде, що буде!

І вона вийшла на улицю, де Готліб нетерпеливо дожидав її.

— Ну, що? — спитав він, глядячи їй у очі.

— Добре, синку, добре, все добре.

— Пристав, приймив?

— Аякже, аякже! За місяць заручини.

— За місяць? Чому так пізно?

— Не можна, синку, швидше. Та й чого квапитись? Адже й так вона досить ще скоро затрує тобі твій вік молодий!

І вона почала хлипати, мов дитина.

— Мамо, не говоріть так, ви її не знаєте! — скрикнув гнівно Готліб.

— Не буду, синку, не буду!..

Але вість тота якось не дуже втішила Готліба. Чи то задля того, що ще так довго треба було ждати тої щасливої хвилі, чи задля того, що мати сказала йому тоту вість так якось холодно, зловіщо, нерадо,— досить, що Готліб не почував такої радості, як би йому бажалося. Він ішов мовчки з матір'ю аж ід домові. Тут вони розійшлися: Рифка до свого покою, а Готліб до готелю, де промешкував, покинувши нужденну хатину вугляра.

Дома Рифка вже не застала Германа. Така сама вість і о тім самім часі, як і до Леона, прийшла й до нього, і він, схопившися, сейчас казав запрягати і враз із Мортком, що приніс йому сумну вість про робітницьку змову, погнав до Борислава. По перебутих зрушеннях Рифка як була вбрана, так і кинулася на фотель і потонула в своїй безмисній меланхолії. Готліб в готелю ходив по своїй світлиці взад і вперед, роздумуючи о своїм щасті і силуючись бути щасливим. Тільки бідна Фанні, котра з-за дверей в боковій стіні чула всю розмову Рифки і Леона, кинувшись на свою софку і накривши лице хусткою, гіркогірко плакала.

XVI

Герман Гольдкремер перший раз нині не знав, на яку ступити. Нова, не чувана досі в Бориславі подія робітницької змови завдала йому загадку. Приїхавши вчора вечором до Борислава, він довго вночі не міг заснути, роздумуючи над тим, що чув і бачив. Як же бо змінився Борислав від часу, як він послідній раз виїхав з нього! Немов яка чародійська сила перевернула все в нім догори коренем. Що вперед бувало жиди ходять гордо купками по вулицях і згори позирають на робітників, тепер жида на вулиці не побачиш, а зато купи робітників, моря шершенів, ходять улицями, гомонять, регочуться, грозять, то співають. Що вперед, куди було глянь по ямах, усюди корби крутяться, сотні рук рушаються, робота кипить,— тепер коло ям, по кошарах мертво, пусто, корби бовваніють, мов брудні кості, з котрих обпало тіло, а млинки зазирають своїми темними гирлами до ям, немов запитуючи, чи не жадає там хто свіжого воздуха. Зато на толоці, поконець Борислава, там тепер життя, там рух! З Германового вікна видно дим, що куриться з огнища

під величезним кітлом, в котрім робітники варять собі кашу. З Германового вікна чути гомін нарад, чути оклики варти, розставленої по всіх дорогах, по всіх стежках, ведучих до Борислава.— Чорт би їх побрав! Що вони собі гадають? — думалось Германові, і він нетерпеливо ждав восьмої години, о котрій мали до нього посходитися на нараду позапрошувані властивці ям.

— Ні, се так не може бути! — говорив він сам до себе, ходячи по світлиці.— Ми мусимо переламати їх опір. Мені конче потрібно робітників, багато робітників, ще сього тижня. Я конче мушу ще сього тижня віддати «Спілці визискування» цілих п'ятдесят тисяч сотнарів воску і взяти від неї гроші. Чорт би там з ними довше зволікав! І «Спілка» леда день бевхне, і ті прокляті розбійники осьде готові якої погані наробити. Або я дурень ризикувати! Коби ще дві тисячі сотнарів видобути, зараз віддаю тим панам від «Спілки» на місці,— а вони най собі роблять, що знають, лиш мені най гроші платять. А добра то річ була, що я поділив законтрактовану масу воску на дві рати,— тепер ще пару день, та й перша рата буде готова. Чи треба буде ще й другу постачати, се хіба бог святий знає, але як треба буде, то для мене ще тим ліпше.

От так міркував собі Герман, ходячи по світлиці, і все міркування його виходило на той кінець, що все було би дуже добре, коби лиш робітники не бунтувалися, а стали до роботи,— все було би добре.

— Але вони мусять! То не може бути!..— говорив він дальше.— Хоч би-м мав і переплатити, все-таки я тілько їм не переплачу, кілько мені зиску прийде!

Аж втім, він пригадав собі, що вчора післав Мортка, щоби збирав по Дрогобичі всяку голоту, всіх незанятих жидів і християн, робітників і неробів, водоносів, сміттярів та глинарів, щоби пообіцяв їм добру плату і провадив усе те до Борислава. Герман знав добре, що роботи з тої голоти не буде, він хотів тільки такою перехресною штукою зламати упір бориславських робітників. «Се ж і найліпший лік на їх недугу,— думав він, затираючи руки з радості.— Як побачать, що я можу без них обійтися, що маю своїх робітників, то тоді самі прийдуть, ще й напрошуватись будуть. Ану-ко, побачимо, чия возьме!»

Дивний якийсь гомін, що йшов від толоки і змагався чимраз дужче, притягнув Германа до вікна. Але догля-

нути він не міг нічого, окрім цілої купи заляканих жидів, що спішили вулицею до його дому.

— Се що там такого? — спитав їх Герман через вікно.

— Бійка якась! Б'ються! — відповіли хором жиди.

— Хто з ким б'ється?

— Тутешні робітники б'ються, але не знати з ким. Якась громада надійшла від Губич, вони не хотять їх пустити до Бориславa, ну, і розпочалася бійка.

Гомін тривав іще хвилю, а відтак зачав притихати.

— Гурра! гурра! — розляглось за тим у воздусі. Всі жиди, не виключаючи й самого Германа, чогось поблідли і затремтіли, але ніхто не казав і слова. Німо і тривожно слухали далі.

— Гурра! гурра! — роздавалися далі радісні крики, але, окрім того «гурра», не можна було нічого більше розібрати.

— Прошу, панове, ходіть до покою, порадимось,— сказав по довгій мовчанці Герман.

Ледве ввійшли жиди, ледве усівся гомін привітання, аж тут отворилися двері, і впав блідий і заляканий Леон Гаммершляг. Одежа на нім була запорошена, а декуди й пошарпана, він дихав тяжко і, влетівши до покою, кинувся на крісло і довгий час сапав, нічого не кажучи. Жиди обступили його і гляділи на нього з виразом такої тривоги, немов се був віщун їх нехибної погибелі.

— Що сталося, господи боже, що сталося? — допитували вони, але Леон нешвидко спромігся на слово.

— Gott soll sie strafen! [1]— крикнув він вкінці, зриваючися з крісла.— Вони нас усіх вирізати хотять, от що! Розбійники змовилися на нашу душу!

— Як? Що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте? — гомоніли жиди, тремтячи зо страху.

— Ніхто й казати не потребував! — відповів Леон.— Сам бачу своїми очима. Видите, як виглядаю! Чули крик? Все то вони! Ох, що то з нами буде, що з нами буде!

— Я то давно казав: післати по жандармів, най їх кольбами женуть до роботи! — крикнув один жид.

— Що жандармів? — поправив другий.— Що ту порадять жандарми? Ту цілої кумпанії війська треба, щоб їх половину перестріляла!

---

[1] Хай їх бог покарає! *(нім.)*.— *Ред.*

— Але що ж сталося? — допитували жиди Леона.— Розказуйте, як що було!

— Погана річ та й годі. Ранісенько вийшов я на толоку, жду на тих робітників, що казав понаймати в Дрогобичі. На толоці вже їх, як того гайвороння — снідання! І відки вони тілько муки та каші дістають? Та то пару тисяч люда, цілий день варять та й варять, їдять та й їдять! То вже не без того, щоби їм хтось не допомагав!

Леон замовк на хвилю, щоби додати тим більшої ваги своїм послідним словам, а погляд його, облетівши всю світлицю, упав на Германа, котрий в задумі стояв коло вікна і пальцями тарабанив по шибі. Многі жиди й собі ж туди зирнули, а деякі аж скрикнули, немов просвічені наглою здогадкою.

— Невже ж! Не може бути!

— Або я знаю,— відказав ніби рівнодушно Леон, здвигаючи плечима.— Знати не знаю, але кажу, що гадаю!— Його погана совість казала йому бачити в Германові свого заклятого ворога, і він вдоволений був тепер, що в серця своїх слухачів кинув іскру підозріння, буцімто весь бунт робітницький — діло Германа, підняте в тій цілі, щоби всіх дрібніших предприємців, а навіть і Леона самого приперти до стіни.

— Але слухайте ж, що далі було. Іду я собі гостинцем, аж ту мені назустріч ціла юрба тих голодранців. «Куди?» — питають. Я зібрався на відвагу: «А вам що до того?» — кажу. «Нам до того! — відповіли.— Не бачите, що ми ту варта, пильнувати маємо, щоб ніхто з Бориславa не виходив!» — «Що ви дурниці плетете,— скрикнув я,— не зачіпайте людей насеред дороги. Нічого вам не роблю, дайте мені спокій!» — «Ну, то дайте ж і ви нам спокій,— відказують,— верніться собі подобру до Бориславa, а туди ходити не вільно!» Та й, не вдаючися зо мною в дальші розмови, за плечі мене та й назад. Я почав шарпатися, кричати,— а вони в сміх. Стисли мене мов кліщами, відпровадили аж до входу Бориславa і пустили. «Ов, біда»,— погадав я собі, а ту сам змучений, ледво дихаю. Став я, озираюся назад, аж бачу, йдуть мої робітники з Дрогобича. «Га,— гадаю собі,— господи тобі слава, йде поміч! З Бориславa не пускають, але до Бориславa чей же пустять». Та й іду напротив них, аж радуюся, що їх так багато, більше, як сто люда! Але ще я недалеко уйшов, аж тут тота проклята варта до них: «Гов! Хто йде?» —

крикнули. «Добрі люди, робітники»,— відповідають тамті. «А куди ту ідете?» — «От ідем на роботу, туй-таки, до Бориславa».— «Не можна!» «Як то не можна?» — «Так що не можна. Ви хіба не чули нашої просьби, що ми посилали всюди своїх людей і просили, щоб ніхто через тих кілька день не йшов сюди на роботу, поки ми для всіх ліпшої плати не діб'ємося?» — «Ні, не чули»,— кажуть дрогобицькі. «Ну то чуйте ж тепер, і просимо вас в добрім способі, вертайте назад, відки прийшли!» Робітники почали вагуватися, деякі, очевидно, мали охоту вертатися назад і почали з тими розбійниками перешіптуватися, другі знов, хоч, може, і не вірили тій бесіді, але боялися, що їх тут така многота зібралася. Досить того, що приходяща громада стояла, сама не знаючи, що діяти і що почати. Се вивело мене з терпцю. Я скочив посеред них і крикнув: «Не слухайте їх бесіди, люди! Вони розбійники, нероби! Кримінал їм буде, не більша плата! Ходіть до роботи, не зважайте на них! По вісім шісток денно на кождого,— що́ вам більше потрібно!» Ті слова трохи немов оголомшили всіх. Приходящі зачали рушатися, щоб попертися наперед. Але тоті стали лавою. «Стійте! Не пустимо нікого!» Я собі знов кричу: «Далі за мною!» Гармидер зробився, далі п'ястуки почали сипатись, штурканці, а далі й каміння. На крик поназбігалося їх багато, зачалася бійка така, що й світа не видно стало. Я й сам не тямлю, що зо мною сталося. Кілька кулаків заїхало мені то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межи плечі так що я й нестямився, коли попав в самий найгустіший стиск, а відтам витручено мене знов на бориславську улицю. Я озирнувся,— бійка вже скінчилася, приходячі розбіглися врозсип і погнали до Губич. Крик, ревіт: «гурра! гурра!». Аж оглушило мене, і я, видячи, що нічого не пораджу, вернувся сюди. От таке-то!

І Леон, скінчивши своє оповідання, сплюнув і закляв ще раз «тим розбійникам», котрі ні з сього ні з того наробили їм тілько клопоту і готові ще й більшої біди наробити. Всі жиди стихли на хвилю, всі роздумували над тим, що чули, але ніхто не вмів нічого придумати, окрім одного: жандармів і війська. Тільки Герман досі не мішався в їх наради, а все ще стояв коло вікна і думав. По його наморщенім чолі і твердо в одну точку впертих очах видно було, що гадка його працює з незвичайною силою. Та й справді, діло стоїло великої розваги, хвиля приходила

рішуча, в котрій не можна було нині ручити за завтра, в котрій треба було добре натужити увагу, щоб пройти ціло через усі закрутини ворожої долі.

— І ще, прокляті, сміялися з мене,— викрикував почервонілий від жару Леон,— коли побачили, як я обшарпаний і обпорошений. Але, постійте, побачимо ще, хто буде напослідку сміятися, чи ми, чи ви!

«Чи ми, чи ви,— думалось і Германові,— а радше сказавши: чи я, чи ви! Га, що за думка! — і він махнув рукою, немов хотячи зловити щасливу думку, котра в тій хвилі блиснула в його голові.— Отак, отак, се правдива дорога, туди треба йти! Удатися може дуже легко, а коли удасться, ну, тоді й питання нема, хто з нас буде сміятися чи я, чи ви!»

План воєнний в Германовій голові швидко уложився, і він зараз же виступив насеред світлиці і попросив зібраних о хвилю уваги.

— Слухаю ваших рад і дивуюся,— зачав він своїм звичайним, різким тоном.— Жандарми! Чи жандарми заставлять робітників лізти до ям? Ні, поарештують одних, а решту розгонять, а нам не буде ліпше, бо нам не порядку треба, а робітників, дешевих робітників! Чи не так?

— Авжеж, що так! — загомоніли жиди.

— Військо! — говорив далі Герман.— Се то само, що й жандарми, тілько що нам на додаток усього прийшлось би кормити його, а пожитку й з нього ніякого. Я гадаю, що оба ті способи до ні до́ чого не здалі.

— Але що ж робити, що робити?

— Отож-то й є питання, що робити! Я гадаю, що той цілий бунт — то така якась заразлива слабість, на котру ще загального рецепту не вигадано, а може, й зовсім не може бути. Але раз поможе се, другий раз те, як до обставин. Треба вважати, з чого слабість почалася, як проявляється, ну, і після того раду радити. От ту у нас, то певна річ, що плачено їм досі, як на нинішній голодний рік, замало.

— Що? Як? Замало? — загомоніли жиди.

— Мовчім,— крикнув насмішливо Леон,— пан Гольдкремер хоче забавитися в адвоката тих розбійників, певно, скаже нам пристати на всі їх жадання і віддати їм усе, що маємо!

— Я в ніякого адвоката бавитися не хочу,— відказав різко, але спокійно Герман,— я навіть не хочу бавитися

в ліберала, в якого до вчора бавився пан Гаммершляг, і не буду тим розбійникам захвалював ніякої «самопомочі»,— я буду тілько говорив яко гешефтсман, als ein praktischer Geschäftsmann [1], та й годі.

Леон прикусив губи на ті слова,— Германова різка відправа вколола його дуже, але він чув, що не може на неї нічого відповісти, і мовчав.

— Я ще раз кажу,— говорив далі з притиском Герман,— платилось їм замало! Ми тут прецінь самі свої, то ми можемо до того признатися між собою, коли нам іде о то, [щоби] пізнати причину тої бунтації. Адже ж воли не ревуть, як ясла повні! Розуміється, інша річ — признатися до того ту, самі перед своїми, а інша річ — говорити щось подібного перед ними! То би нас зарізало!

— О, певно, певно! — скрикнули жиди, раді з такого обороту Германової бесіди.

— Я се для того підношу,— говорив далі Герман,— щоби вас переконати, що ту нема ніяких посторонніх бунтарів і що се річ дуже серйозна та поважна, котру треба якнайшвидше втихомирити, щоби з неї не виросло яке більше нещастя.

— Нащо вже більшого, як те, що ось тепер на нас упало!

— Е, се ще байка,— відказав Герман,— не то ще може бути, коли не зуміємо швидко замовити бурю.

— Але як, як її замовити?

— Отже ж ту, як бачу, є два способи. Очевидно, що вони до тої змови приготовилися, і то добре приготовилися. Бо зважте все! Більша половина опустила Бориславі, по селах висланці їх попідмовляли народ не йти сюда на роботу, поживи собі наладили,— одним словом, забезпечилися. Але, будьте ласкаві, зважте лишень, що все те потребує грошей, багато грошей. А відки у них вони возьмуться? Правда, ми чули щось, що у них складки робляться, але що вони могли наскладати? Певно що небагато. Значиться, одна моя рада була би: сидіти нам спокійно, не туратися до них, не панькати коло них, а ждати, поки всі їх запаси вичерпаються. Тоді вони, певно, прийдуть самі до нас і стануть на роботу по такій ціні, яку ми їм подиктуємо.

---

[1] Як практична людина *(нім.)*.— *Ред.*

Герман при тих словах уважно глядів на лиця окружаючих, щоб вичитати з них, яке враження зробить його бесіда. Враження мусило бути не дуже добре, бо багато лиць геть поперекривлювалося, мов від гіркої редьки.

— Та воно б то добре було,— сказав вкінці Леон,— ждати! Коби-то ми знали, що їм нині-завтра запасів не-стане. Але що, як вони забезпечилися на який тиждень або й ще на довше?

— А відки ж би у них тілько грошей набралося? — спитав Герман.

— Хто знає? — відказали деякі жиди, ззирнувшися з Леоном.

— А довго чекати нам не можна,— тягнув далі Леон.— Самі знаєте, у нас контракти, терміни добігають до кінця, робота мусить якнайшвидше кінчитися,— куди ту чекати?

— Га, як так, то остаєсь тілько другий спосіб: вдоволити їх жадання.

— Їх жадання! — скрикнули жиди майже всі в один голос.— Ні, ніколи! Радше військо і жандарми!

— Але ж, панове,— уцитькував їх Герман,— лякаєтесь тих жадань, немовби вони не знати чого жадали. Ану-ко, скажіть, будьте ласкаві, котрий знаєте, чого вони жадають?

Жиди стали, мов теля перед новими воротами. І справді, в сей спосіб вони не завдавали собі досі того питання. Робітники видавались їм досі тільки ворогом, котрого будь-що-будь треба побороти, але входити з ними в якийсь торг, старатись вирозуміти їх жадання, о тім вони досі й не думали. Перший Леон здобувся на слово:

— Як то не знаємо? Одного жадають: більшої плати!

— Ну, се ще хто знає, що за більшої плати,— відказав Герман.— Чи хотять, щоби їм підбільшено плату о п'ять центів, чи взáдвоє проти попередньої. Коли тілько так взагалі «більше», то се ще нічого страшного, видно, що можна й поторгуватися. Але я кажу — насамперед дізнатись би нам докладно, чого вони жадають. Може, вони й зовсім не того хочуть або, може, окрім того, й ще чого іншого хочуть? Адже ніхто їх о то не питався!

— Правда ваша, треба спитати їх самих, почуємо, чого їм треба! — загомоніли жиди.

— Але кого ж вишлемо до них в тім ділі? — питався Герман.

— Най іде, хто хоче, я не піду,— сказав Леон.— Се розбійники, роздерти готові чоловіка.

— Коли ваша воля здати се діло на мене,— говорив Герман,— то я радо для всіх прийму на себе сей труд.

— Добре, добре! — роздався гомін.

— А коли так, то прошу послухати ще ось що. Прийшла мені на думку ще одна річ, котра, може, зробить їх податнішими до згоди. Як бачимо, на все вони приготовилися, страви накупили, варти порозставляли,— але о хати, певно, не постаралися. Адже всі вони мешкають в ваших хатах! А що, якби ви зараз, нині ще всім виповіли помешкання. Пора вже досить холодна, як на то сеї ночі вітер схопився стоковий, студений і дує,— будуть мусити зябнути під голим небом, то зараз почують, що недобре то, з нами війну провадити.

— Воно-то правда,— сказали несміливо деякі жиди,— але хто знає, чи вони схотять уступитися? Чи то їх ще дужче не роздразнить?

— Га, побачимо,— сказав Герман,— а стрібувати, я думаю, можна! Адже що ту великого? Кождий має право виповісти комірникові хату, коли йому сподобається.

— Ну, стрібуємо,— відказали жиди.

— А коли так, то підемо! Піду там до них, почую, чого вони хочуть. А пополудні, так коло третьої, прошу вас всіх знов до себе,— почуєте, на чім стоїмо, і будемо могли урадити напевно, що нам діяти!

З тим жиди розійшлися.

XVII

Узявши капелюх на голову і легеньку паличку в руки, пішов Герман долі Бориславом аж ід толоці, де було робітницьке зборище. Він ішов, немов нічого не бачачи і ні о що не дбаючи, аж поки не дійшов до робітницької варти, що стояла на гостинці.

— Гов,— скрикнули на нього вартові,— куди йдете?

— Я? До вас іду! — відказав Герман.

— До кого, до нас?

— Хотів би-м поговорити з вами по-добру.

— О чім?

— О тім, що час би вам на роботу ставати, часу шкода, а ту стоячи та вартуючи, нічого доброго не вистоїте.

— Ми то самі знаємо, що не вистоїмо,— відповіли деякі із вартових,— але що робити, коли з вами інакше годі до ладу дійти.

— Ну, ну, хто ще знає, чи годі. Ви нас не знаєте. Ви гадаєте, як жид, то вже не чоловік. А ми також люди і знаємо, що кому належиться. Ну, що з вами довго говорити, скажу вам попросту,— адже ви знаєте, що я за один?

— Як же не знати, знаємо!

— Ну, то скажу вам попросту, що тутешні жиди, видячи, що силою з вами не порадити, післали мене до вас, щоби зробити згоду, казали питатися попереду усього: чого хочете? чого жадаєте?

— Ну, так, то що іншого, так, то розуміємо! — радувалися робітники. — От ідіть лишень до он тої хати, там зараз зійдеся наша рада, то будете могли поговорити.

Один із вартових як стій попровадив Германа до Матієвої хати, а другий побіг скликáти побратимів і прочих робітників, щоб ішли робити згоду. Недовго прийшлось і ждати Германові. Побратими посходилися, а за ними й ціла юрба святкуючих робітників, котрі не тільки наповнили тісну Матієву хатину, але густо обступили її довкола, цікаві, яка то буде згода.

В хаті посаджено Германа на ослоні, а побратими і ще деякі старші робітники позасідали коло столу, на тапчані і на припічку. Стасюра, найстарший віком, засів у старшім кінці стола, а Сень Басараб, як звичайно, сидів на порозі підо дверми.

— Скажіть же, пане Гольдкремер, усій громаді, за чим ви прийшли,— сказав поважно Стасюра.

— Ну, чого я прийшов? — повторив Герман, встав з ослона і глянув по робітниках.— Мене прислали жиди: щó ви гадаєте? Чому не хочете ані самі робити, ані другим не даєте?

— Не можна при такій платі, пане Гольдкремер,— відказав Стасюра.— Замало нам платите. Люди з голоду мруть.

— Платимо, що можемо! — відповів Герман.— Як маємо вам більше платити, коли не мож більше? Кепські «гешефти» — відки взяти грошей? Ми самі швидко скапцаніємо, з торбами підемо.

— Ну, вже того ви нам не говоріть! А впрочім, пане Гольдкремер, скажіть самі по щирості, що нас то може

обходити, що у вас кепські гешефти, як кажете? Чи для того, що ви за сотнар воску берете не п'ятдесят, а тілько сорок і дев'ять ринських, то я маю мерти з голоду? Як вам кінці докупи не сходяться при тім гешефті, то ви собі його покиньте, може, на ваше місце прийде другий такий, котрому кінці зійдуться докупи. А ні, то се буде знати, що цілий той гешефт у нас зовсім не виплачуєся і його треба покинути, а взятися до іншого. Але се вже ваша річ! Робітника се нічо не обходить. Ви йому кажіть і лід орати — воля ваша, а тілько платіть йому так, щоб він міг жити по-людськи!

— Добре ви то кажете і мудро ви то кажете,— відповів Герман,— ну, і най буде по-вашому. Не будем о тім говорити. Жиди й самі видять, що так далі бути не може, що треба кождому якось жити,— жиди також люди! Скажіть, чого ви собі жадаєте, щоби-сте стали знов на роботу.

— Ми також люди, пане Гольдкремер,— відказав Стасюра,— а не ніякі розбійники, як вам, може, здаєся. Ми не для того робимо бунтацію, щоби вас обдерти або що, але для того, що нам так уже прикро прийшлося, що годі було видержати далі. Тому-то й жадання наші невеликі. Отже, вважайте, пане Гольдкремер, чого ми хочемо. По-перше робітникам плата була висша, а то: тим, що в яму лізуть,— по дванадцять шісток, тим, що наверха,— по ринському, а дітям — по вісім шісток.

— Ну,— сказав Герман,— на се можна би згодитися. Що далі?

— По-друге, щоби касієрного від робітників ніхто ніякого не брав.

— І се невелика річ, касієрам закажеться, та й не будуть брати.

— По-третє, щоби в разі, як якому робітникові при роботі лучиться нещастя: смерть, каліцтво чи що, то щоби властивець обов'язаний був платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу родину нещасливого хоч через півроку.

— Гм, і се ще, може би, далося деяк зробити. Ну, і конець?

— Та ніби конець, а ніби не конець,— сказав Стасюра,— властиво ще саме найголовніше лишилося: щоби ми мали від вас поруку, що як раз зробимо згоду, то ви на другий день не зломите її.

— Поруку? — повторив здивований Герман.— А яку ж вам маємо поруку дати?

— І се також не така страшна річ, як на око видаєся. Ми хочемо заложити собі касу, з котрої би був для нас порятунок у всякій потребі. Отже, ми жадаємо, щоби тепер, заки маємо стати на роботу, кождий властивець від кождої кошари вплатив до тої каси десять ринських, а відтак щоби обов'язався так само від кождої кошари давати тижнево по ринському. Та й на тім конець.

Герман стояв, витріщивши очі, і не бачив нічого. Се послідне жадання заїхало йому мов довбнею в тім'я. Досі, чуючи скромні і дрібні жадання робітницькі, він в душі починав уже сміятися з робітників, що задля такої марниці зачинали аж цілу бунтацію. Але тепер почало йому прояснюватися. Він відразу побачив, до чого воно йде з тим жаданням.

— Але що ж вам се за порука? — допитував він, чинячися, що не розуміє цілої ваги робітницького жадання.

— Се вже наша річ,— відповів Стасюра.— Впрочім, як самі бачите, порука невелика, але що ж діяти, така вже наша бідна доля, що й поруки ліпшої мати не можемо.

«Ще й кпить бестія!» — думав собі Герман, і сам не знав, що діяти з тим жаданням: чи торгуватися, чи просто відтяти. Але одно і друге видавалось йому однако небезпечним. Швидко він надумався.

— Ні, не можна сього,— сказав він рішуче,— такого жадання й не ставляйте, бо не дістанете! Вигадуйте яку іншу для себе поруку!

— Яку ж вигадувати? Досить нам сеї одної. Коли ви гадаєте, що сього не можна, то пригадайте ви що іншого, але такого, щоби нам направду ручило.

— Я би гадав, що вам повинно вистачити наше чесне слово.

— Еге-ге, чесне слово! Знаємо ми такі чесні слова! Ні, вже чесне слово іншим разом, а тепер зробіть так, як ми жадаємо. Чесне слово хіба вдодатку, так буде найліпше.

— Але, люди добрі,— почав уговорювати Герман,— що ви собі гадаєте з такими жаданнями? Ви думаєте, що ви ту якісь царі чи самовладники! Не виставляйтеся на сміх! Жадаєте много, а не дістанете нічого,— то весь Борислав вас висміє!

— Весь Борислав нас висміє? А хто ж то такий той Борислав? Борислав, паночку, то ми! І на нас тепер

прийшла пора посміятися над вами! Чи ми дістанемо що, чи не дістанемо, се вже потому покажеся, але на тепер від своїх жадань не відступимо, будь-що-будь!

— Як ваша воля,— сказав Герман,— я скажу властивцям о ваших жаданнях і принесу вам відповідь. Бувайте здорові!

І він кивнув їм гордо головою і вийшов.

— А що, самі видите,— сказав по його виході Бенедьо,— що добре ми втрафили, жадаючи від жидів вкладок до нашої каси. Все вони дадуть нам тепер, як притиск на них,— але се їм найтяжше прийдеся. А се повинно нас навчити, що іменно на тім ми повинні найтвердше стояти. Будь-що-будь, довго вони не можуть опиратися, треба нам тілько твердо постояти за своїм! Вони добре знають, що як нам тепер дадуть з кождої кошари по десятці, то ми зараз на другий тиждень зможемо їм знов таку саму бунтацію під носом зробити!

Між тим Герман в тяжкій задумі йшов бориславською улицею. «Чи чорт який нарозумив тих людей, чи що такого сталося? Адже ж як їм відразу згори тілько грошей скинути, то се винесе кілька тисяч, і вони на тоту суму в кождій хвилі зможуть нам зробити ще ліпшу коломийку. А так їх задурити, щоби відступили від того жадання, то також не вдасться. Чорт би побрав таку штуку!»

Прийшовши додому, довго ще думав Герман над тим ділом і ніяк не міг додуматися до доброго кінця. Вже й полудне минуло, надійшла третя година. Юрбою валять жиди до Германового дому, щоб почути від нього жадання, робітників. Але, почувши їх, і світу не раді стали.

— Ні, не можна, не можна! — крикнули всі в один голос.— Се нас зруйнує, се нас з торбами межи хати пустить!

— Га, то остаєсь нам одно: чекати, поки їх засоби не вичерпаються.

— І сього не можна!

— Та бо ви як діти,— скрикнув гнівно Герман.— Ні дома мене не лишай, ні в поле не бери! То що ж робити? Міркуйте самі, чи є який ліпший вихід.

Жиди притихли.

— Може би можна дещо виторгувати?

— Ні, не можна. Вже я трібував,— і не заходь з того боку.

— Га, то най їх усі чорти поберуть, коли так! — скрикнули жиди.

— І я так кажу,— додав Герман,— але з того для нас поміч невелика.

В тій хвилі Леон, що мовчав під час цілої тої перепалки, присунувся до Германа і шепнув йому щось до уха. Герман стрепенувся і напів радісно, а напів насмішливо позирнув на нього.

— Тілько ви знов мені не заїжджайте з моїм вчорашнім лібералізмом,— прошептав він, усміхаючись.— Що діяти, Not bricht Eisen [1], а лібералізм не залізо!

«Такі-то ви всі ліберали, поки таним коштом!» — подумав собі Герман, але наголос сказав:

— Що ж, ваша рада не зла! Нам тепер о одно ходить: зламати наразі їх упір, а се певно, що їх троха охолодить. Коби тілько удалося.

— Як не вдасться? Мусить удатися. Треба тілько взятися порядно.

— Та що таке, що таке? — допитували жиди.

Леон кільком почав шептати до уха свій проект, котрий мигом напошепки рознісся по світлиці. Ніхто не важився висказати його голосно, хоч усі знали, що вони тут «самі свої».

— Гурра, се раз проект! — скрикнули радісно жиди.— Тепер ми їм покажемо, хто з кого насміється, ха, ха, ха! Проведемо! Як кітку за стеблом, проведемо!..

— Так, значиться, пристаєте? — спитав Герман, коли улягся веселий гомін.

— Пристаємо, пристаємо,— розуміється, з тою ключкою.

— Коли так, то збираймося ж всі разом і ходімо до них. Усі жадані гроші треба їм зложити зараз, згори, і завтра нехай на роботу стають!

З гомоном вирушили жиди з Германової світлиці. Герман остався на хвилю позаду, прикликав Мортка і довгенько щось з ним балакав. Лице Морткове, рябе і погане, прояснилося при кінці якимось злодійським усміхом.

— Добре, пане, зроблю се для вас, але прошу вас о поміч в тамтій справі. Якісь погані вісті доходять мене...

— Не бійся, я за все стою; що в моїй силі, то зроблю для тебе.

І за сим оба вийшли до жидівської громади, що гомонячи стояла на улиці. Але гомін той не був уже такий

[1] Біда ламає залізо *(нім.)*.— *Ред.*

безпечно веселий, як перед хвилею. Холодний вітер улиці охолодив трохи й радість жидів.

— А хто знає, чи се вдасться? Ризико, ризико! — неслось в громаді, мов шелест зів'ялого листя.

— Га, що ж діяти,— сказав Герман,— ризико воно є, але у нашого брата кождий крок — ризико, то вже ризикуймо й на тім кроці. Удасться, то добре, а не вдасться, то ще таки світу не конець, і вони нам з рук не вирвуться.

Громада йшла улицею звільна, мов в процесії. Герман пішов передом до Матієвої хати, щоб перший приніс робітникам веселу для них новину. Слух о жидівський процесії рухнув уже по Бориславі,— юрба робітників валила позаду жидів, а друга юрба ждала вже проти Матієвої хати. Але ніхто не знав ще, що се все значиться.

— Ну, що? — спитав Герман, коли робітники в хатині засіли по-давньому.— Нагадали-сь ви?

— А що ми мали нагадуватися? — відповів Стасюра.— Наша гадка одна. От чей вам бог післав інший розум на душу.

— То зле, що ви такі уперті,— сказав Герман.— Але що вже діяти? Таке-то наше, бідних жидів. Коли хто з нами по правді не може порадити, то він береться на нас силою, бо знає, що ми проти сили не устоїмо. Таке й наше з вами. Затялись ви на своїм слові,— і нам приходиться уступити. Не прийшла гора до пророка, прийшов пророк до гори.

— Що, ви пристаєте? — спитав Стасюра.

— Авжеж, що маємо робити, пристаємо! І то маєте мені завдячити,— чуєте, люди? Були між нами такі, що радили спроваджувати на вас шандарів, військо, але я сказав: «Дайте собі з тим спокій!» І наостатку побачили, що я маю «рехт», і пристали на ваші жадання.

— На всі?

— Авжеж, що на всі. Коня без хвоста не купують. Ось вони йдуть сюдá всі, щоби вам до рук, туй, на тім місці, зложити гроші до вашої каси. Тілько тепер наше питання: коли ми маємо до тої каси платити, то щоби ми мали й дозір над нею.

— А сего вам нащо?

— Як то нащо? Адже ж ми платимо. Ану, як хто розкраде гроші?

— Ну, над тим би ще мусила бути рада, се ще побачимо.

— Нехай і так,— сказав добродушно Герман,— мусимо на вас спуститися, бо... ну, бо мусимо! Але тепер принаймні одно мусимо знати: кілько грошей нині вплине до каси і де тота каса буде находитися.

Стасюра не міг на те сам нічого відповісти. Він виліз із-за стола і почав шептатися з Сенем Басарабом, з Матієм і Бенедьом. Всі вони не знали, що й думати о тій наглій податливості жидів, а Сень Басараб відразу сказав, що боїться, чи за тим не криється який підступ. Але Бенедьо, щирий і добродушний, вибив їм з голови підозріння. Впрочім, і сама річ не виглядала на підступ. Коли б жиди хотіли збувати їх обіцянками, то що іншого,— але вони прецінь хотять давати гроші, а гроші — то прецінь не є нічого фальшивого: возьми до рук, замкни до скрині, і безпечно. Побратими подалися на ті докази і рішили так, що справедливість вимагає, щоб і жиди знали, кілько від них грошей до каси вплило і де тота каса находиться.

— Нехай буде по-вашому,— сказав Стасюра.— Виберіть двох з-поміж себе, котрі би були при складці: при їх очах гроші зложаться до скрині враз із списом, хто що дав, при їх очах скриня й замкнеся, і так буде й далі, кождого тижня, доки потому ліпше не урадимось, як нам бути з зарядом каси.

Нетаєний промінь радості перелетів по Германовім лиці на ті слова. Ось уже змагаючийся гомін коло хатини дав знати про прихід жидів. Ось уже вони почали входити до хати, дотикаючи рукою капелюха, вітаючи робітників уриваними «дай бо'». Герман кількома словами по-жидівськи розказав їм, яка стала умова, і вони швидко порозумілися, щоб при складці були Герман і Леон. Почалася складка. Прийдеволя записував, хто що дає. Насамперед приступили дрібні властивці: ті платили з кваснім виразом, з оханням, деякі торгувалися, другі попросту недодавали по ринському та по два. Більші властивці платили з жартами, з притиками, деякі давали по одинадцять і по дванадцять ринських, вкінці Леон дав двадцять, а Герман — аж п'ятдесят. Робітники тільки позирали по собі, за хатою раз по раз роздавалися радісні крики,— се робітники вітали свою першу побіду в тяжкій війні за поправу своєї долі. Першу — і послідню наразі!

Складка скінчилася. Перечислено гроші — їх показалося звиш три тисячі. Сень Басараб із порога прокричав

тоту суму цілій робітницькій громаді. Радість була без кінця. Германа і Леона трохи на руках не несли,— вони тільки всміхалися, почервонілі і спочені від задухи, що стояла в тісній, людьми набитій хатині. Гроші вложено до окованої скриньки, котра мала стояти в Матієвій хаті. Серед загальної, шумної радості жиди віддалилися.

— Гурра! Наша взяла! Гурра! — кричали довго ще робітники, ходячи товпами по Бориславі. Веселі пісні роздалися від одного кінця до другого.

— А завтра до роботи,— говорили деякі зітхаючи.

— Ну, і що ж! Не вік же нам святкувати. Просвяткували три дні, як великодні свята, хіба не досить? Се був наш правдивий великдень!

— А ви,— говорили деякі на радощах Матієві і Сеневі,— пантруйте нам нашої каси, як ока в голові. Три тисячі срібла,— таж то сума!

— Ану, панове ріпники, нафтарі, мазярі, чия ласка зараз до роботи? — голосили по улицях надзорці.— До вечора півшахти! Ану, ану!

Товпа робітників валила за ними.

В Леоновій фабриці від першої хвилі, як згода стала, вже горіла робота. Квапно діялось Леонові. Він хотів завтра скінчити цілий ладунок церезини, щоби до кінця тижня упакувати і вислати до Росії. Він аж горів з нетерпеливості через тоті дні примусового святкування, а й Шеффелеві було якось не до солі. Тепер же він ледве міг діждатися згоди, а зараз туй-таки закликав Бенедя і других тих, що вперед робили на його фабриці, і післав їх до роботи.

Пізно вночі вернув Бенедьо до хати. В хаті не було нікого. Матій також був на роботі,— сам Герман конче просив його, щоби робив при його ямі, по п'ятнадцять шісток обіцяв, і старий Матій на радощах подався. Яма була глибока, але більша її часть була забита,— нафти не було. Зато в глибині около двадцять сажнів ішов перший поверх штолень, о п'ять сажнів нижче другий поверх, далі третій, в котрім тепер робилося. Яма була багата,— штольні давали денно около десять сотнарів воску, а таких багатих ям було у Германа звиш вісімдесят. І Матій прийшов з роботи пізно вночі, змучений, ледве живий, і скоро тільки до хати, кинувся на постіль і заснув, як колода. Він і не бачив, як оподалік за ним на пальцях скрадався вулицями Мортко, як він, коли Матій

увійшов до хати, не замкнувши дверей, вшмигнувся до сіней і скулився в кутику, як вкінці, коли Матій замкнув двері, розібрався і заснув, тихесенько вповз до хати, висунув з-під печі скриньку з грішми, взяв її під паху і поповз із хати. Ніхто не бачив сього, хіба блідолиций місяць, що час від часу боязко визирав із-за хмари. І ніхто не чув, як калатнув дерев'яний замок в сіняних дверях, як рипнули двері, як почупкав Мортко долі улицею,— ніхто не чув сього, хіба холодний вітер, що різко шумів з устоку на Борислав, і стогнав, і завивав у крутих берегах недалекої річки.

На другий день крик і гвалт зробився в Матієвій хаті — скринька, робітницька каса, пропала без сліду!

На другий день усі робітники пізнали, що вони завчасно сміялися! Жиди стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами. Плату відразу знизили ще нижче попередньої, а на безсильні прокляття і погрози обдурених робітників відповідали тільки сміхом.

— А щоб ви знали, дурні гої, як з нами воювати! А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з сього ні з того будемо вам касу складати? Постійте троха, випчихайтеся! Борислав — то ми! І ми тепер сміємся з вас!

XVIII

З дивним якимось прочуттям вибирався Ван-Гехт з Відня в дорогу до Галичини. Щось немов говорило йому, що в тім новім, незнакомім для нього світі ждуть його чималі бурі і пригоди, жде його читрохи гризоти і прикрості. Але розум і писаний та легалізований контракт говорили йому, що в тім новім світі жде його маєток і достаток, і він не мав причини не вірити сьому другому, виразному голосові.

Вибираючися в далеку і непевну дорогу, він подумав, що придався б йому помічник, і гадка його скинула зараз на Шеффеля. Де він і що з ним сталося? Він побіг до поліції,— там вказали йому помешкання його колишнього асистента. Але в помешканні Ван-Гехт асистента свого не застав,— від кількох місяців виїхав. Куди виїхав? Сього не знали напевно, знали тільки те, що виїхав кудись nach Polen [1]. Хоч Ван-Гехт і не дуже наклінний був

[1] До Галичини; в західних (німецьких) провінціях Австрії називали Галичину, за давньою традицією, Polen (Польща).— *Ред.*

до підозрінь, але його зостановило, куди-таки nach Polen міг виїхати Шеффель. «А шкода, що його нема,— думалось йому,— міг би був при мені гарний гріш заробити!»

Аж ось перед самим виїздом з Відня одержав Ван-Гехт письмо з Росії від одного високого достойника,— мабуть, члена св. синоду, чи що. Достойник запитував його, що се такого сталося з його проектом достави церезини, і для чого наміри його розбилися, і чи, може, він продав свій патент «Спілці земного воску», котра давно вже зробила з св. синодом контракт о тоту доставу, зложила 100 000 рублів кавції і швидко має постачити перший ладунок, 50 000 сотнарів? Грім з ясного неба не був би так перелякав бідного Ван-Гехта, як се дружнє письмо. «А се що такого? — скрикнув він.— Се відки така кара божа на мене? Хто смів, хто міг се зробити?» Мов опарений, кидався він сюди і туди, не знаючи, що діяти. Телеграфічно запитав свого достойника, щоби був ласкав донести йому, з ким стоїть в контрактах тота «Спілка земного воску» і відки надіється присилки церезини, але достойник не відповідав, бо, мабуть, і сам не знав. Тоді Ван-Гехт побіг з листом достойника і з своїм патентом до прокураторії державної, звіщаючи її о наміренім на його шкоду ошуканстві. В прокураторії сказали йому: «Добре, винайдіть ошуканця, а можете бути певні, що він буде укараний». Ба, винайдіть ошуканця! Коби-то він знав його, коби знав, де він є? Мов лихорадкою битий, побіг Ван-Гехт до уряду цлового і виєднав розпорядження, щоби по причині узасадненого підозріння о ошуканство всі посилки земного воску, йдучі з Галичини до Росії і Румунії, підлягали докладній ревізії, а коли б між ними показалася церезина, то щоб був притриманий і, яко corpus delicti [1], відосланий до прокураторії державної. Сам своїм коштом, не ждучи бюрократичного порядку, Ван-Гехт розтелеграфував те розпорядження по всіх награнічних коморах, додаючи від себе обіцянку щедрої надгороди для того урядника, котрий викриє ошуканську посилку. Так упоравшися, Ван-Гехт аж відотхнув і, швидко зібравшися, рушив в дорогу.

Але думка його, до дна розворушена, не переставала вертітися коло одного питання: хто се міг мені зробити? Очевидна річ, тільки дві можливості показувались йому:

[1] Речовий доказ *(лат.)*.— *Ред.*

або хто-небудь случайно, не знаючи о його патенті, винайшов церезину окремо від нього, або Шеффель, котрому звісний був його секрет, видав його. І коли перша можливість, чим більше в неї вдумувався, тим дальшою йому показувалось, то зате підозріння на Шеффеля щохвилі набирало більше сили і правдоподібності. Несподіваною, а сильною підпорою того підозріння послужило й те, що він чув про Шеффелів від'їзд nach Polen. І Ван-Гехт постановив собі, скоро приїде до Дрогобича, розвідувати боками, чи не дізнається дещо про Шеффеля.

Щастя сприяло Ван-Гехтові. Приїхавши до Дрогобича, він не застав Германа дома, але застав тільки карточку від нього, щоби був ласкав потрудитися до фабрики і оглянути церезиновий відділ, уладжений після його плану. Він поїхав до фабрики. Там застав якраз будовничого, котрий кінчив уставлювання кітла. Оглянувши церезиновий відділ, Ван-Гехт висказав будовничому своє повне вдоволення, а що будовничий, скінчивши своє діло, мав саме вертати до Дрогобича, то Ван-Гехт запросив його до повозу, на котрім він сам приїхав. Посідали. Розговорилися по дорозі. Будовничий розказував Ван-Гехтові про Борислав і про те, що там учора вибухли якісь непорядки, о котрих досі нічого ще певного не знати.— Певно, звичайна хлопська непокірливість, нічого важного! — додав він з погордою. Далі перейшла бесіда на другі бориславські обставини, на стан воскової продукції і воскового ринку. З розмови показалося, що про нову церезину будовничий нічого ще не знає,— і Ван-Гехт почав думати, що годі буде від нього що-небудь дізнатися о тім, чого йому треба. Але будовничий розговорився і говорив уже, що йому слина на язик принесла.

— Я вам кажу, що ціла та штука недовго потриває,— балакав він,— леда день, і все попелом розвіється, збанкротує. Дрібні властивці держаться тілько якимось чудом божим, і треба тілько якого-небудь случайного припадку, щоб усе те пішло з торбами. А й між більшими властивцями, розуміється, крім одного Германа Гольдкремера, нема ні одного солідного гешефтсмана. Усе швіндель, усе дурисвіти! От, прошу вас, тут один з найбагатших будує недавно нову фабрику, якусь новомодну фабрику, і, хотячи замаскуватися, говорить мені, що се має бути паровий млин. Дає мені план,— вже й забув, чиєїто роботи той план був. Ну, нічого,— зирнув я, виджу,

що се нафтарня, а не млин, але гадаю собі: «Коли твоя воля, щоби се був млин, то най тобі буде млин». А він, дурень, скоро при перших закладинах, та й зараз проговорився, і ще й мене скомпромітував! Ну, скажіть же, чи можна з такими людьми солідне діло мати?

Ван-Гехта не дуже зацікавило се оповідання. Але щоб не показатися нечемним і таки чимось піддержати розмову, він спитав будовничого:

— То, кажете, новомодна якась фабрика? А не можете мені сказати, що в ній такого новомодного?

— Не можу вам того сказати, бо, як кажу вам, будови тої я не провадив. Але коли ви з тим ділом ближче знакомі, то я вам скажу, якої системи се фабрика. Позвольте, позвольте, тепер собі пригадую, план фабрики був роботи якогось Шеффеля,— певно, будете знати його систему фабрикації?

Ван-Гехт аж зірвався з сиджіння, мов пришиблений наглим ударом електричної батерії.

— Шеффеля, кажете!? І що, фабрика тота вже готова?

— О, давно готова. Кажуть, що робить день і ніч.

— А властивець тої фабрики зветься...?

— Леон Гаммершляг.

Ван-Гехт записав собі ім'я в нотатці.

— А не можете мені сказати,— даруйте, що вам так наприкряюся,— де находиться тота фабрика?

— Поконець Борислава. От сею дорогою як поїдете вдолину, понад ріку, через он то село, зветься Губичі, і не доїздячи до Борислава, наліво, над річкою.

— Дякую вам. Мене дуже інтересує та нова система фабрикації, мушу поїхати ще нині звидіти тоту фабрику. Бувайте здорові!

Карита зупинилась була власне перед домом будовничого, котрий з укладністю старого елеганта стиснув Ван-Гехта за руку, вискочив з карити і пішов до свого дому.

Ван-Гехт добру хвилю думав, що йому робити, а відтак казав везтися до Германового дому на обід.

«Нехай і так,— думав він сам собі по дорозі,— тепер маю його в руках, не втече мені ніяким способом!»

XIX

Щасливий, розрадуваний і пристроєний, мов на празник, увійшов Готліб до світлиці, в котрій сиділа Фанні. Се перший раз мав він бачитися з нею після щасливого

уладження їх діла між його матір'ю і її батьком. Він ішов, землі під собою не чуючи: голова його повна була образів щасливої будущини, серце повне було несказанної нам'ятності, невгасимого жару. Якою-то він застане її? Як вона любо усміхнеться йому на зустріч, як, пречудово рум'яніючись, впаде в його обняття, похилить прекрасну головку на його плече, як він буде цілувати, пестити, голубити її! Все те, мов рожеві, запахущі блискавиці, стріляло в його уяві, і він не йшов, а летів, землі під собою не чуючи, щоби якнайшвидше побачитись з нею.

Але що се? Ось вона стоїть при вікні, плечима до дверей, з головою, опертою о шибу, і чи не чує його приходу, чи не хоче обернутися. На ній сукня з якогось сірого шовку, хоч дорога, а все ж якось так буденно виглядає; ані одна скиндячка, ані ніякий блискучий металевий стрій, котрі вона так любить,— ніщо не показує, що вона чогось надіється хорошого, радісного, празничного. Тихенько він наблизився до неї, взяв її за плече і нахилився, щоб поцілувати в лице, коли разом відскочив, мов опарений, побачивши, як рясні сльози плили з її очей, і почувши рівночасно її придушені, хлипанням переривані слова:

— Іди геть!

— Се що такого? Фанні, що тобі сталося? Фанні, серце моє, чого ти плачеш?

— Іди геть, не говори до мене!

— Як то не говорити? Що ж се такого? Чи вже я тобі такий ненависний, такий огидний, що й поглянути не хочеш на мене, Фанні?

І він знов положив свої руки на її плечі, стискаючи їх легенько. Фанні ще дужче заплакала, але не оберталася.

— Іди геть! Хіба ж не знаєш, що нам розлучитися треба, що нам з собою не бути?

— Нам? Розлучитися? Се ти що говориш, Фанні? Ти недужа, чи що такого? Нам не бути з собою? Хто се сміє казати?

— Мій батько.

— Твій батько? А се коли? Адже недавно, позавчора, він дав своє слово моїй матері,— хіба ж він міг взяти назад своє слово?

Фанні мимоволі обернулася, слухаючи його слів,— вона й сама не знала, що се значиться.

— Але ж, противно, Готліб, іменно твоїй матері мій

батько казав, що не дасть мене за тебе, що має зо мною якісь інші види.

— Але ж мати зовсім противно казала мені!

— А я тобі кажу правду, я все чула!

— То моя мати ошукала мене?

— Вона, може, так тілько... щоб ти не турбувався...

— Господи, то воно й справді так? Ні, се не може бути! Що я винен твому батькові, що ти йому винна, Фанні, що він хоче нас живих зарити в могилу?

— Я не знаю, Готліб!

— Але ні, ні, ні,— і притім він з лютості тупнув ногою,— се не може бути! Я не дам з собою грати, мов з котятем. Я не котя, Фанні, я — вовк, я вмію кусати!

Він почервонів, як буряк, його очі почали заливатися кров'ю, лютість затамувала йому дух. Фанні дивилася на нього, мов на святого. Ніколи він не видався їй таким хорошим і принадним, як в тій хвилі дикої лютості. По хвилі передишки Готліб говорив далі вже трохи лагідніше:

— Але скажи ти мені, бога ради, Фанні, через що твій батько не хоче дати тебе за мене?

— Не знаю,— відповіла Фанні.— Мені здаєся, що він має якийсь гнів на твоїх родичів.

— А ти, Фанні, ти,— і він з диким жаром вдивлювався в її очі,— ти... чи пішла би за другого, якби твій батько казав тобі?

— Готліб, як можеш ти так питати мене? Ти ж знаєш, я виплакала б свої очі з жалю за тобою, я вмерла би швидко — але против батькової волі не пішла б.

— Так ти мене любиш?

— Готліб! — І вона впала в його обняття. Жаль і грозяча розлука додавали сили їх пестощам, сльози доливали жару їх поцілуям.

— Але які види може твій батько мати з тобою, Фанні?

— Або я знаю! Адже знаєш, мій батько багатий, має зв'язки з усякими купцями та банкірами, — може, хоче мене віддати за котрого з них!

— Прокляте багатство! — воркнув крізь зуби Готліб.

— Я би воліла, щоби мій батько був бідний,— сказала сумовито Фанні,— тоді він потребував би ласки твого батька і з радістю віддав би мене за тебе.

Очі Готліба заіскрилися при тих словах дівчини. Він кріпко стиснув її руку, так, що вона аж скрикнула.

— Добре мовиш, Фанні,— сказав він рішуче,— і я так кажу! Бувай здорова!

— Куди йдеш?

— Не питай! Я постараюсь усунути всі завади, що стоять в дорозі нашому щастю! Ти мусиш бути моєю, а хоч би ту!..

Вона не дочула його слів. Мов громова хмара, вибіг він з Леонового дому, і в бідної Фанні тривожно стискалося серце.

— Що він хоче зробити? — прошептала вона. — Він такий бистрий і палкий, він так гаряче і безпам'ятно любить мене, що готов наробити якого лиха. Господи, хорони його!

А Готліб, вийшовши на улицю, став на хвилю, немов роздумуючи, куди йти. Далі стрепенувся і погнав додому.

— Мамо! — скрикнув він, впадаючи до материного покою.— Пощо ви одурили мене?

— Як, коли?

— Пощо ви сказали, що Леон прирік віддати свою доньку за мене?

— Або що, не хоче?

— Адже ж він і вам казав, що не хоче? Чи ні?

— Та так. Поганець він, синку, я тобі давно казала, щоб ти з ними не заходився! — Все те говорила Рифка, мов сонна, мов із яких неясних столітніх споминок. Але Готліба тота сонливість вивела з терпцю. Він тупнув ногою, аж вікна забриніли, і крикнув:

— Мамо! Раз я вам казав, щоби ви говорили зо мною по-розумному! Раз я вам сказав, що люблю Леонову доньку і що вона мусить бути моєю, тож не говоріть мені нічого против неї! Розумієте, чи ні?

Рифка тремтіла всім тілом від тих грізних слів, котрих значіння вона лиш через половину розуміла, і, мов причарована, не зводила очей з його лиця.

— Та добре, синку, добре, але чого ж ти від мене хочеш?

— Я хочу, щоб Фанні була моєю.

— Та що ж, коли той поганець не хоче дати її за тебе.

— Мусить, мамо!

— Мусить? А як же ти його всилуєш?

— Отож о тім я хотів з вами порадитися, мамо.

— Зо мною? Що ж я тобі в тім пораджу? Ти, синку, маєш свій розум, ліпший, ніж мій, радь собі сам!

— А так, ви розгнівали Леона, відопхнули його, а тепер «радь собі сам»! Виджу, виджу, як ви мене любите!

Рифка захлипала, мов мала дитина.

— Синку, синку, лиш того мені не кажи! Все, що хочеш, лиш того мені не кажи, що я тебе не люблю.

— Ба, як же маю не казати, коли ви всьому моєму лиху винні, а тепер і порадити не хочете, як з того лиха випутатися.

Бідна Рифка билася, мов риба в саку. Вона так рада була подумати і придумати щось дуже, дуже мудрого для свого сина, але її недужі, надламані і блудні думки мішалися і розлазилися без ладу і складу,— вона прибирала тисячі рад, одну за другою, і, не висказавши нічого, відкидала їх, видячи, що всі ті ради безумні і зовсім не ведучі до цілі.

— Ти, ти, синку, піди до нього і проси його... або ні, ліпше, намов деяких ріпників, щоб його добре вибили... або ще ні, найліпше би було трутити того поганця де з моста в воду,— або ні — ох, що то я хотіла сказати...

— Дурні ви, мамо!

Рифку врадувало те слово, воно зняло з неї страшний тягар — думання.

— А видиш, синку, я тобі то казала, що я нічого путнього не придумаю, бо я дурна, синку, дуже дурна, як стовп, як туман вісімнадцятий! Ох, моя голово, моя бідна, дурна, нетямуща голово! — І Рифка тяжко заридала, сама не знаючи чого.

Нараз вона стрепенулася, живіша іскра заблисла в її оці.

— Слухай, синку, що я придумала!

— Що таке?

— Він казав, що має інші види з донькою,— певно, за багача якого хоче її дати.

— А певно.

— Якби він був бідний, то дав би доньку за тебе.

— А певно.

— Ну, а хіба ж то така велика річ з багача зробити бідного?

— Невелика.

— І я так думаю. Піди вночі і підложи огонь під його кляту фабрику, все його багатство за годину з димом піде,— і донька його буде твоєю!

Готлібові очі заяріли рішучим огнем.

— Добре кажете, мамо! І я сам так гадаю. Дякую вам!

І він побіг з покою, оставивши Рифку саму з її думками. Вона зразу сиділа безсильна, втомлена незвичайною працею думок, сиділа і всміхалася, що ось яку-то мудру раду дала вона синові. Лице її в тій хвилі мало вираз того ідіота, що регочеться, відтявши голову своєму любленому котові. Але недовго тривав той ідіотичний супокій. Ні відси ні відти налетіла ясніша хвиля, — Рифці разом ясно стало, в яку бездонну пропасть попхнула вона свого сина, їй разом показалося, що її син підкрадається з засвіченим віхтем під якийсь високий, темний будинок, що підпалює його, втікає, його ловлять, б'ють, кують в кайдани, вкидають в якусь глибоку-глибоку підземну вогку яму, і вона в страшенній розпуці вхопилася за голову обома руками і, микаючи на собі волосся, скрикнула:

— Мій сину! Мій сину! Вернися!

Але Готліб був уже далеко і не вернувся.

XX

І знов побратими зійшлися на нараду в Матієвій хаті. Мов з хреста зняті, сходилися вони, мов розбиті, засідали вони на лавах, з похиленими очима, не сміючи зирнути один на одного, немов то вони були винні тому нещастю, котре постигло цілу робітницьку громаду. А вже ж найдужче подався Бенедьо. По його впалих помутнілих очах, по його пожовклім, аж зеленім лиці, по його надломаній, похиленій поставі, по безсильно обвислих руках видно було, що вся сила його жизні підтята, що усміху не буде вже на тих зів'ялих устах, що він жие вже немов чужим, позиченим життям, що робітницьке нещастя вбило, роздавило його. Кілько він перетерпів в тих двох днях! З яким болем виривав він із свого серця одну за другою золоту надію! Перша хвиля, коли вони з Матієм побачили, що двері незамкнуті, а відтак, мов якою зловіщою рукою перті, переконалися, що скриньки нема, тота перша хвиля — то була, певно, найтяжча, найстрашніша хвиля в його житті. Всі сили разом опустили його, все тіло так застило на місці, вся пам'ять погасла, він стояв мов паль, і не міг поворухнутися. Звільна ажень вернула його пам'ять, щоб тим тяжче мучити його. Що

скажуть робітники? Що скажуть побратими? Чи не буде найперша їх думка така, що оба вони, підкуплені жидами, видали їм касу? Тота страшна думка огнем палила його серце. «І воно зовсім легко може бути,— шептав йому якийсь злорадний, упертий голос,— адже два нас в хаті, вилому нема ніякого, сліду ніякого,— очевидна річ, що взято скриньку при нас і на нашім свідомі! І я — зрадник! Я, що ціле своє життя, цілу свою душу вложив в тоту справу, я мав би причинитися до її обалення!..» І хоч того ж таки дня Мортко сам, голосно регочучись, признався перед Матієм і перед другими робітниками, що се він викрав касу, що вона находиться в далеко безпечнішім сховку у Германа і що «хто хоче, най мя йде скаржити, то ще сам піде до діри за недозволені складки»,— то від сього признання не полегшало Бенедьові. Думка його винаходила чимраз і чимраз нове терня, котрим могла все наново ранити свої власні криваві рани. Хто бачив його під час робітницької змови, охочого, невтомимого, радісного, все задуманого і все готового радити другим і додавати відваги, а хто бачив його тепер, нужденного, скуленого, тремтячого, той був би подумав, що се або не той чоловік, або, що він перебув яку тяжку недугу. І Бенедьо справді перебував тяжку недугу, з котрої — сам він те бачив — виходу для нього не було.

Не менше подалися й другі побратими, особливо Матій і Стасюра. Тільки брати Басараби не змінилися і, бачилось, не дуже сумували. Ба, що більше, на їх лицях виднілось щось немов потаєна радість, немов оце сповнялось те, чого вони давно дожидали.

— Що ж, побратими,— сказав Андрусь по хвилі важкої мовчанки,— наш красний сон скінчився, розбуджено нас!

Ніхто не відзивався на ті слова.

— Що сумувати, браття,— заговорив знов Андрусь, і голос його ставався чимраз м'якший,— сум не поможе. Що впало, то пропало, і воно, вірте мені, мусило так прийти! З нашими жидами таким способом не порадимо, я то з самого початку казав. Не такий вони народ, щоби можна з ними вдати подобру! І то велике діло, що ми такого доказали, як отсе перед кількома днями! А се вони би чи тепер, чи в четвер таки зробили. Ніщо нам тепер і думати о тім, щоби поступати з ними так, як досі!

— Так що ж діяти,— не то сказав, не то зойкнув Бе-

недьо,— невже ж опустити зовсім руки і здатися на їх ласку?

— Ні, і ще раз ні! — живо підхопив Андрусь.— Ні, побратими, наша війна з жидами іно що зачалася, але ще зовсім не скінчилася. Се досі — то був тілько жарт, тепер нас чекає правдива, велика, гаряча битва!

В словах Андруся було тілько сили, тілько жару і завзяття, що всі мимоволі ззирнулися на нього.

— Так, тепер нам треба показати, що й жиди завчасно сміються з нас, що Борислав — то таки ми, робучі люди! Тепер ми побачили, що добрим способом з ними воювати годі, стрібуємо ж не так!

— Ми й досі, Андрусю, не... не зовсім добрим способом воювали. Вони відплатили нам тілько зуб за зуб.

В тих болющих словах був такий острий, глибокий закид, що Сень Басараб, котрий, пикаючи люльку, сидів на порозі, зірвався на рівні ноги й поступив пару кроків до Бенедя.

— Не випоминай, не випоминай минулого, Бенедю! — сказав він з притиском.— Адже сам ти знаєш, що без тих нечистих грошей і твоя чиста війна не була б могла зачатися.

— Я не випоминаю нікому нічого,— смирно відказав Бенедьо,— я знаю сам, що так мусило бути, що така вже наша нещаслива доля, що тілько неправдою з неправди мусимо видобуватись, але, побратими мої, вірте мому слову, чим менше неправди буде на руках наших, тим певніша буде наша дорога, тим борше поборемо ми своїх ворогів!

— Ба, якби-то вороги также так само думали і также чесно з нами поступали, то тоді, певно, й ми мусили б їм дорівняти, а то й випередити їх! — сказав Андрусь.— Але тепер, коли правда зв'язана, а неправда має ніж у руках, то я боюсь, що, заким правда по правді розв'яжеся, неправда й зовсім заріже її. Але не о тім ми мали нині говорити, браття, а о тім, що нам тепер робити? Я гадаю, що нам тілько одна дорога осталася,— але поки скажу своє слово, хто знає, може, з вас котрий вигадає що іншого, кращого... делікатнішого,— бо моє слово страшне буде, браття! Тож прошу вас, хто має що сказати, най каже. Ти, Бенедю?..

— Я — нічого не скажу. Я не знаю, що нам тепер робити! Хіба зачинати наново утрачене.

— Еге-ге, далека дорога, та й то мости позривані. Ні вже, що іншого придумай!

Бенедьо мовчав. Що він міг тепер придумати?

— А ви, друзі, знаєте який спосіб? — спитав Андрусь.— Говоріть!

Ніхто не говорив. Усі сиділи з понурими додолу головами, всі чули, що наближається щось страшне, якесь велике знищення, але чули заразом, що вони не в силі його відвернути.

— Ну, коли ніхто не говорите, то я буду говорити. Одна нам тепер дорога осталася,— підпалити се прокляте гніздо на всі штири роги. Се моє слово.

Бенедьо здригнувся.

— Не бійтеся, невинні не потерплять попри винних. Усі вони винні.

Мовчанка стояла в хаті. Ніхто не перечив Андрусеві, але й притакувати йому якось ніхто не важився.

— Ну, чого ж ви сидите, мов порізані? Невже ж ви такі вояки, що війни боїтеся? Згадайте лишень, в якій думці поприступали всі ви до побратимства. Адже ж у нас ще є карбовані палиці,— і нема ту й одного жида в Бориславі, на котрого би у нас карбів не було. Ви генто допоминалися мене о обрахунок. Нині день обрахунку, тільки що до давніх карбів прийшов ще оден новий, найбільший: що вони ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хотять нас повік-віку держати в безвихідній неволі. Чи треба ж вам ще чого більше? Я думаю, що сей оден карб стачить за всі!

— Але що ж се буде за обрахунок: запалите кілька хат, кілька магазинів, і або вас полапають і посадять до криміналу, а як ні, то жиди знов скажуть: трафунок!

— О, ні, не так воно буде. Коли приступати до такої війни, то вже з цілою громадою,— сказав спокійно Андрусь.

— А хіба ж се можна? Нехай оден найдеся серед громади, що вас видасть, і всі ви пропадете.

— І так не буде. Кождий з нас, хто пристане на те діло і обіцяє руку до него приложити, доберe собі десять, двадцять таких, котрим може завірити, і, не кажучи їм нічого, скаже їм в означенім часі зібратися на означенім місці. Тоді дасть знак. А коли б що видалося, то я беру все на себе.

— Але ж робітники тепер люті, роздратовані на жидів, готово статися ще яке більше нещастя,— говорив Бенедьо далі, заступаючися всякими, хоч і найслабшими, поводами від страшної певності.

— Се тим ліпше, тим ліпше! — аж скрикнув Андрусь. — Тепер найліпше вдасться моя війна, коли твоя роздразнила людей. Ти приготовив для мене найбільшу поміч, і за то я сердечно дякую тобі!

— Ти страшний, Андрію! — зойкнув Бенедьо, закриваючи лице руками.

— Я такий, яким зробило мене житє і вони, закляті вороги мої! Слухай, Бенедьо, слухайте й ви, побратими, моєї повісті,— будете знати, що навело мене на гадку зав'язувати таке побратимство для пімсти на жидах. Отець наш був найбагатший газда на всю Баню. Се було по скасованню панщини, отець наш взяв у пана пропінацію, щоб не допустити жида до села. Хісна з тої пропінації великого він не мав, але то схіснував, що околичні жиди страшно на него завзялися. Отець шинкував чесно, водою горівки не розливав, і з усіх селів народ ішов до него. Жиди зато бий-забий на него. Зразу зачали перед паном крутитися, щоби батька підкопати, але пан знав батька і не вірив жидам. Видячи, що з того боку нічого не діб'ються, жиди взялися на інші способи. Підмовили злодіїв,— а їх тоді багато було по селах,— зачали вони шкоду робити батькові. Раз пару коней зо стайні вивели, то знов куфу горівки випустили, то до комори підкопалися. Але й тим способом батька не могли підтяти. Крадіж винайшлася, а ті, що куфу випустили, самі видалися і мусили заплатити шкоду. Тоді жиди, що робити, підпалили нас. Ледве ми з душею повихапувалися, — все згоріло. Отець наш був сильний, твердий чоловік,— тілько нещастя не зламало його. Він кинувся сюди-туди, до пана, до сусідів,— запомогли його, почав він знов ставати на ноги. Тоді жиди підмовили кількох пияків, давніх панських льокаїв, щоби забили батька. Вони напали на батька вночі серед дороги, але батько вправився з ними, і одного, заголомшеного, приволік додому. До всего признався, хто його намовив і що дав. Батько до суду,— пішли два жиди сидіти. Тоді другі взяли і строїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось,— як прийшов, так зараз і ляг, мов підкошений, а до тижня і вмер. Пан, що дуже любив батька, спровадив комісію, комісія викрила

отруту,— але не було кому настояти, і справа зам'ялася. Ще й матері жиди пригрозили, щоб і писнути не сміла, бо інакше нещастя буде. Мати злякалася і дала спокій. Але недовго жиди дали нам спокій. Вони, очевидно, завзялися зовсім зруйнувати нас. Мати наша вмерла в холеру, лишились ми з Сеньом, сироти-підростки. Замість нашого батька взяв уже був пропінацію жид,— отже-то він тепер присікався до нас. Сюди-туди він вкрутився за опікуна над нами і взяв наш грунт в уживання, а нас на виховок. На Бані й тоді вже жидів було досить, і се була не дивниця, що жид опікувався над християнськими сиротами. Зазнали ж ми тої жидівської опіки! Зразу було нам добре, мов у бога за пазухою, жид догоджував нам, до роботи не заставляв, ще й горілочки додавав. Але чим далі, тим тісніше, і вкінці повернув нас зовсім собі в наймитів-попихачів. Ми зачали допоминатися свого грунту, але жид тим часом умів уже так покрутити з панами і з громадським урядом, що нас зовсім відсудили від грунту. Але жид не чувся ще спокійним і старався нас зовсім позбутися. Зачав намовляти урльопників, щоби нас били; далі підкупив війта, щоби вставився у асентерункової комісії, щоби нас заасентерували до війська. Але ми все перебули і, вислуживши в війську, прийшли назад до села. Жид затремтів; він знав, що ми не подаруємо єму свою кривду, і старався випередити нас. Запросив нас до себе буцімто на гостину і хотів потроїти нас так, як батька. Але сим разом йому штука не вдалася. Ми пізналися на тім і нагодували силоміць самого жида тою стравою, котру нам приладив. Через тиждень його не стало. Тоді ми покинули своє село і пішли сюда, а по дорозі поприсягли собі до смерті своєї мститися на жидах. Ми постановили собі робити з ними так, як вони з нами: підмовляти напротив них якнайбільше людей, шкодити їм, де мож, і то так зручно, щоби вони й самі не знали, відки на них паде лихо. Від того часу минуло вже десять літ. Як ми досі сповнювали свою присягу, о тім не буду оповідати. Але найбільша наша пімста тепер наближаєся, і хто хоче бути нашим братом, нашим щирим приятелем, хто хоче мститися разом з нами за свої і за громадські кривди, той піде з нами в тій потребі!

Послідні слова сказав Андрусь піднесеним, майже благаючим голосом. Його оповідання, сухе, уриване, мов знехочу розказане, а прецінь таке досадне і відповідаюче

понурому настроєві всіх побратимів, зробило на всіх велике враження. Перший Прийдеволя зірвався і подав руку братам Басарабам.

— Ось моя рука,— сказав він,— я з вами хоч і до могили! Що буде, о то я не дбаю, а що скажете, то зроблю. Щоби тілько пімститися, о нічо більше я не дбаю!

— А старого Деркача чей також не відкинете,— дався чути голос з кута, і лице Андрусеве прояснилося усміхом.

— Нікого не відкинемо, братчику, нікого! — сказав він.

За Деркачем один за другим зголосилися всі побратими, окрім старого Матія, Стасюри і Бенедя. Андрусь радувався, жартував.

— Ну, ті два старі, з них нам і так хісна великого не було би. А ти, Бенедю? Все ще о своїх «чистих руках» мрієш?

— О чім я мрію, се менша річ, се тілько мене обходить. Але то одно бачу, що наші дороги нині розходяться. Побратими, позвольте мені сказати вам ще слово, поки зовсім розійдемося.

— Що там єго слухати! — воркнув, сплювуючи, Сень Басараб.

— Ні, говори! — сказав Андрусь, котрий тепер чувся по-давньому головою і провідником тих людей, відданих йому з душею і з тілом, і в тім почутті набрав знов тої певності і сили поступования, яка його вперед визначувала і котра потроху опустила його була під час недовгого Бенедьового провідництва.— Говори, Бенедю,— ти був добрим побратимом і щиро хотів для всіх добра, ми певні, що ти й тепер того самого хочеш. А коли дороги наші розходяться, то се не для того, що ми самовільно відриваємся від твоїх рад, але для того, що конечність пхає нас туди, куди ти чи не можеш, чи не хочеш іти з нами.

— Дякую тобі, Андрусю, за твою добру віру. Але то, що ти кажеш о конечності, котра буцімто пхає вас на зле діло,— бо що задумане тобою діло не є добре, се чень ти й сам признаєш,— сему я не можу якось увірити. Яка тут конечність? Що жиди ошукали й обікрали нас, що зв'язали нам руки і заперли нам на тепер дорогу до рятунку, то чи з того вже випливає, щоб ми мусили відречися від свого чистого сумління, статися паліями? Ні,

побратими мої, і ще раз кажу, що ні. Перетерпім тоту нещасливу годину. Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу зачати розбите діло знов наново і знов колись поставимо його на тім ступні, на якім було недавно. Тілько що тоді, навчені раз, будемо осторожнійші. А своїм підпалом що ви вдієте, кому поможете?

— Їм пошкодимо, і сего нам досить! — скрикнув Сень.

— Ох, не досить, побратиме Сеню, не досить! Може бути, що тобі, вам кільком, досить, бо ви на то заприсяглися. Але другим? Усім робітникам? Чи вони від того будуть ситі, що жиди покапцаніють? Ні, але будуть мусили знов робити по-давньому і вдоволятися ще меншою платою, бо багатий все-таки хоч з мусу може заплатити більше, а бідний не може. А не дай боже, викриєсь ваша змова, то кілько вас піде гнити до криміналу, або хто знає, що ще може статися! Ні, побратими, прошу вас ще раз, послухайте мого слова, покиньте свої страшні замисли, працюймо далі разом так, як зачали, а пімсту оставмо тому, котрий важить правду-неправду і кождому вимірює по ділом єго.

— Те-те-те, ти вже щось спопівська затинаєш,— відказав насмішливо Сень.— Не час нам ждати на той вимір, о котрім досі якось ми нічого не знаємо. Моя гадка: у кого міцні кулаки, той сам собі вимірить правду. І нам так треба робити. Хто сам собі помагає, тому й бог поможе!

—Так, побратиме Бенедю,— сказав лагідніше Андрусь,— годі нам уже вертатися. Розмахнули сокирою, то треба вже врубати, хоч би мала нам сокира і в зуби пирснути. Коли ти не хочеш з нами кумпанію держати, то ми тебе не силуємо. Розуміється, що надіємся по тобі, що не видаш нас.

— Га, коли інакше не можна, коли так мусить бути,— сказав Бенедьо,— то нехай і так, останусь з вами до кінця. Палити з вами не піду, того від мене не жадайте, але останусь туй на місці. Може, вам зможу в чім іншім порадити або помогчи,— то гріх би був, коли б я в таку гарячу пору втікав з-поміж вас для власного безпеченства.

— І я так само! І я так само! — сказали Стасюра і Матій.— Всі ми стояли досі дружно, в щасливішім часі, то треба нам держатися разом і в тих тяжких хвилях, які для нас настануть.

— Так, побратими! Спасибі вам за те,— сказав Андрусь, стискаючи одного по другім за руку,— тепер я спо-

кійний і сильний, тепер можуть тремтіти наші вороги, бо хвиля пімсти надходить. Яке сім'я доля дає нам у руки, таке й сіймо. А що з нього зійде і хто збере єго плоди, се річ не наша,— ми, може, й не дожиєм того. А тепер остаєсь нам обговорити докладно, коли і як має се статися.

Всі побратими, окрім Бенедя, Матія і Стасюри, стовпилися довкола Андруся і тихішим голосом розпочали оживлену нараду. Матій сидів на припічку, держачи нетямно в зубах давно вигаслу люльку. Стасюра шпортав палицею по землі, а Бенедьо сидів на лаві, звісивши голову, а по довгій хвилі встав, утер рукавом дві пекучі сльози, що туй-туй хотіли бризнути з його очей, і вийшов надвір. Се він прощався з своїми золотими надіями...

XXI

Мортко, Германів вірник, проспав ніч дуже неспокійно. Погані сни торопили його і стискали його серце смертельною тривогою. Раз йому снилося, що падав стрімголов з якоїсь височенної скали і бачив під собою настобурчені обриви і шпилі, то знов йому здавалося, що хата горить, а він, серед удушливого диму і осліпляючих огняних язиків, лежить прикований до ліжка, з величезним каменем на груді, не може ані рушитись, ані крикнути, ані навіть подумати свобідно. А коли серед такого сну, в найбільшій тривозі, весь тремтячий і гарячим потом облитий, він пробудився, то й наяві йому морочилось у голові, всяка погань лізла на думку, і він ніяк не міг позбутися своїх власних привидів. Йому уперто нагадувавсь чомусь Іван Півторак, котрого він підпоїв, обдер з грошей і втрутив до глибокої ями; згадка тота займала йому дух, немов хтось холодною рукою стискав його за горло, коліном давив його груди. Надармо Мортко спльовував і щипав себе в литку, і шептав якісь жидівські заклятя, ніщо не могло розвіяти поганого настрою його духа. Не дожидаючи рана, він схопився з ліжка і, убравшися, побіг до ям. Відколи копання воску сталося головним ділом бориславського промислу, а широкий розвиток того промислу чимраз більші обіцював користі, відтоді, крім денної, введено також нічну роботу в ямах. Робітники чередувалися в роботі: одна часть робила денну «шахту», т[о] є[сть] 12 годин, а друга часть — нічну. До денних був окремий, дньовий касієр, а до нічних — нічний. Мортко був

дньовим касієром, і до нього належав найвищий надзір над ямами. Для того він, услужний і вірний свому пану, від котрого брав за те добру плату, приходив до кошар вчасніше, ніж зачиналася дньова шахта, щоб кілько можна, наглядати й за роботою нічних робітників.

А особливо нині догляд його був дуже потрібний. Велика маса земного воску, котру Герман зобов'язався доставити «Спілці визискування», мусила нині рано бути доповнена, бо на полудне Герман назначив неохибний термін, в котрім мав увесь віск віддати повномочним «Спілки», по чім зараз мав одержати від них за той віск гроші, так як до достави воску на місце переробки, будь вона де-небудь, Герман контрактом не зобов'язався. Приходилось за тим Морткові чимало набігатись, накричатись і налютитись: то робітники робили не так, як треба, то поставкували собі там, де треба було квапитись, то млинок зіпсувався, то ключ від магазину загубився,— словом, усе немов і змовилось нині робити збитки бідному Морткові, котрий аж охрип і впрів, отіпаючи собою на всі боки і доводячи все до ладу.

Вкінці здавалося, що ось уже все скінчено: послідня до контрактової суми недостаюча брила воску була перетоплена, уформована, зважена і нацїхована. Три величезні магазини, найбільші на весь Борислав, повні були воску. Ось надторохтіли з Дрогобича дві пишні карети: в одній Герман з Ван-Гехтом, а в другій два повномочні від «Спілки визискування». Герман, немов на шпильках, сидів у своїм повозі на м'якім сиджінню: так щось перло і гнало його якнайборше здати на чужі руки ті величезні скарби, в котрих тепер лежала найбільша часть його маєтку. Відколи почалось видобування і визискування, ніколи ще до тої хвилі Борислав не бачив такої многоти воску накупі. Бориславські жиди частенько приходили оглядати ті величезні магазини і зависними очима гляділи на нагромаджені в них скарби. Тільки Германа одного якось не радували ті величезні піраміди воскових брил; нині перший раз він радісно глянув на них, коли був певний, що за хвилю всі ті маси і брили переміняться в паку банкнотів, котра безпечно спочине в його залізній вертгеймівській касі.

. . . . . .

КОМЕНТАРІ

До п'ятнадцятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах ввійшли нариси і оповідання, написані протягом 1878—1881 рр., та повість «Борислав сміється». Повністю, разом з передмовами, подається збірка «Рутенці. Типи і портрети галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин[улого] в[ку]», яка хронологічно вкладається в межі цього тому. Решта оповідань, що входили до різних збірок оповідань І. Франка, подаються в хронологічному порядку. Частина оповідань має по два авторські тексти — українською і польською мовами. Нариси «Молода Русь», «Звичайний чоловік», «Знеохочений», оповідання «Муляр» вперше надруковані польською і згодом перекладені автором українською мовою [1]. Оповідання «Патріотичні пориви», «Schönschreiben», «На дні», «Сам собі винен», «Слимак», «Добрий заробок», «Хлопська комісія», «Історія моєї січкарні» вперше надруковані українською мовою, пізніше друкувалися в автоперекладах польською мовою.

У томі друкуються лише українські тексти за останніми авторизованими прижиттєвими виданнями.

Останнім прижиттєвим виданням багатьох оповідань І. Франка було Зібрання творів у трьох томах («Збірник творів», т. 1—3), здійснене 1903 р. київським видавництвом «Вік». Однак це видання було неавторизованим, тексти творів зазнали тут значного редакторського втручання в лексичному і стилістичному планах, тому воно неавторитетне з текстологічного боку і не береться до уваги при виборі основного тексту оповідань І. Франка.

Автографи більшості прозових творів І. Франка не виявлені. Якщо автограф є, у примітці вказується місце його зберігання.

Готуючи свої твори до перевидання, І. Франко вносив у текст мовностилістичні правки, іноді — окремі невеликі доповнення, ще рідше — незначні скорочення. Зразки таких виправлень наводяться у коментарях.

РУТЕНЦІ

До збірки «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.» (Львів, 1913) увійшли три ранні нариси: «Молода

[1] Про автопереклади І. Франка з польської мови на українську детальніше див.: Т. І. Пачовський. Питання адекватності в оповіданнях І. Франка польською і українською мовами.— Іван Франко. Статті і матеріали. Міжвідомчий республіканський збірник. Вип. 1. Видавництво Львівського університету. Львів, 1966, с. 126—130.

Русь», «Звичайний чоловік», «Знеохочений», що склали цикл «Rutency. Туру і portrety galicyjskich «ludzi», опублікований вперше польською мовою 1878 р. в тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», та оповідання «Патріотичні пориви», надруковане 1878 р. в журн. «Громадський друг».

В автобіографічному листі до М. Драгоманова (збірка «В поті чола», Львів, 1890, с. XI) письменник згадував про цей факт:

«В р. 1879 [1] я через посередництво д. Лімановського дістав доступ до польського журналу «Tydzień polski»[2] і помістив тут невеличку статтю про Ем. Золя, а також три ескізи п[ід] з[аголовком] «Rutency», де в сатиричний спосіб спортретував кілька фігур окружаючої мене інтелігенції руської. Кілька дальших ескізів з тої серії остались недруковані в портфелі редакції «Tygodnia».

У грудні 1912 р., укладаючи збірку «Рутенці», І. Франко переклав усі три нариси українською мовою і написав «Передне слово».

Зміни в тексті нарисів, що виникли в процесі автоперекладу, про які говорить І. Франко у «Передньому слові», мають в основному стилістичний характер.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, а потім — ліберально-буржуазного напряму.

Лімановський Болеслав (1835—1935) — польський історик, один з перших діячів соціалістичного руху у Польщі.

Передне слово. Вперше надруковано як передмова у збірнику «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-х рр. мин в.», Львів, 1913, с. III—X.

Подається за першодруком.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український природознавець, філолог, громадський діяч ліберально-буржуазного напряму.

«Народна торгівля» — кооперативно-споживча спілка української дрібної буржуазії, заснована 1883 р. у Львові.

Бандрівський Кароль (1855—1931) — співробітник «Друга» і «Громадського друга».

«Громадський друг» — перший український революційно-демократичний літературний і політичний журнал. Видавався у Львові 1878 р. М. Павликом та І. Франком.

Бернацький Микола (1836—1900) — польський письменник-сатирик та перекладач.

«Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny» — львівський прогресивний журнал, виходив у 70—80-х роках XIX ст.

Конгресівка — так називали частину Польщі, що за рішенням Віденського конгресу (1814—1815) одійшла до Росії (Королівство Польське, Царство Польське).

«Praca» — польська прогресивна робітнича громадсько-політична газета. Виходила у Львові в 1878—1892 рр.

---

[1] Насправді — 1878 р.—*Ред.*

[2] Насправді — до журналу «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny».— *Ред.*

«З о р я» — літературно-науковий журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові протягом 1880—1897 рр.

«Р г а w d а» — польський громадсько-політичний і літературний щотижневий журнал ліберально-буржуазного (т. зв. позитивістського) напряму. Видавався у Варшаві в 1881—1915 рр.

Передмова. Вперше надрукована як передмова до циклу нарисів «Rutency. Туру і portrety galicyjskich «ludzi» у львівському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», 1878 р., № 57, с. 324.

Передруковано в авторському перекладі українською мовою у збірнику «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.», Львів, 1913, с 3—5.

Подається за цим виданням.

І. Молода Русь. Вперше надруковано польською мовою під назвою «Młoda Rus» у львівському тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», 1878, № 57, с. 324—326, як перший нарис циклу «Rutency. Туру і portrety galicyjskich «ludzi».

У збірці до нарису «Молода Русь» є авторська примітка: «Друковано в польськім оригіналі в тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», видаванім у Львові в р. 1878, т. VII, ч. 57, виданім д[ня] 29 вересня, ст. 324—326. Переклад писано в днях 10—13 грудня 1912 р.».

Український текст нарису «Молода Русь», надрукований у збірці «Рутенці», має деякі відміни від тексту польського першодруку. Автор опустив кілька речень, вніс деякі доповнення і уточнення. Так, у польському тексті рутенці осуджують українську прогресивну молодь за вивчення творів Дарвіна, в українському — за читання Шевченка. В українському тексті додано абзац про лектуру української прогресивної гімназичної молоді.

В архіві І. Франка (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф.3, № 225, с. 27—28) [1] зберігається частина українського автографа нарису «Молода Русь» від початку до кінця абзаца «Та що, от як то у нас в бурсі...». Уривок цей (можливо, ще з 1878 р.) є іншою мовностилістичною редакцією нарису, порівняно з текстом збірки «Рутенці».

В архіві І. Франка зберігається також повний чистовий автограф тексту нарису «Молода Русь» польською мовою разом з передмовою «Od autora» під спільним заголовком «Rutenia. Туру і portrety z życia galicyjskich «ludzi». Автограф недатований (ІЛ, ф.3, № 215, с. 445—448).

Тексти обох автографів — уривка українською мовою (№ 225, с. 27—28) та польською (№ 215, с. 445—448) — ідентичні.

Подається за збіркою «Рутенці», с. 6—15.

«Н а р о д н и й д і м...» — культурно-освітній осередок, який 1849 р. відкрила у Львові Головна руська рада. У діяльності цього закладу брала участь галицька буржуазна інтелігенція. У 60-ті роки опинився в руках «москвофілів». При «Народному домі» існувала бурса — гуртожиток для учнів гімназій.

ІІ. Звичайний чоловік. Вперше надруковано польською мовою під назвою «Człowiek zwyczajny» у тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naykowy і społeczny» 1878, № 58, с. 347—349,

[1] Далі скорочено — ІЛ, ф.3, номер одиниці збереження.

як другий нарис циклу «Rutеńcy. Туру і portrety galicyjskich «ludzi».

В українському перекладі ввійшов у збірку «Рутенці» з такою авторською приміткою: «Друковано в польському оригіналі в львівському тижневику «Tydzień...», rok V, т. VII, ч. 58, виданім дня 6 жовтня 1878 р., стор. 397—9. Переклад писано в днях 13—14 грудня 1912 р.».

В українському перекладі нарису характеристика Маріана доповнена деякими сатиричними рисами. Додано заключне речення.

Подається за збіркою «Рутенці», с. 15—24.

III. Знеохочений. Вперше надруковано польською мовою під назвою «Zniechęcony» у тижневику «Tydzień literacki, artystyczny, naukowy і społeczny», 1878, № 63, с. 421—423, як третій нарис циклу «Rutеńcy. Туру і portrety galicyjskich «ludzi».

В українському перекладі нарис ввійшов у збірку «Рутенці» з такою авторською приміткою: «Польський оригінал друковано в тижневику «Tydzień», ч.V, т. VII, № 63, виданий д[ня] 10 падолиста 1878, стор. 421—423. Переклад писано в днях 14—16 грудня 1912».

Порівняно з польським першодруком український текст має різночитання, особливо в другій половині оповідання. Історія життя і характеристика Дениса в українському варіанті написані заново, виклад подій тут значно детальніший і ширший. Додано коротеньку характеристику панни Рузі.

Подається за збіркою «Рутенці», с. 24—33.

IV. Патріотичні пориви. Вперше надруковано в журн. «Громадський друг», 1878, № 1, с. 2—6. Передруковано в перекладі польською мовою під назвою «Patriotyczne porywy. Nowela» у львівському тижневику «Ruch», 1887, № 10, с. 299—302. Тоді ж цей польський переклад вийшов окремим відбитком (Львів, 1887.13 с.).

Оповідання ввійшло у збірку «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.», Львів, 1913, с. 34—42, з такою авторською приміткою: «Друковано уперве в часописі «Громадський друг», 1878, ч. 1, стор. 1—7».

Текст оповідання, надрукований у журн. «Громадський друг», майже не відрізняється від тексту збірки «Рутенці». Письменник зробив незначні стилістичні правки, у двох місцях опустив частини речень. Ось ці уривки (викреслена частина подається в квадратних дужках): «Ви знаєте,— говорив знов о. Ілія по хвилевій перерві,— як тяжкі часи прийшли тепер на нашу народність, як наші відвічні вороги ляхи і тепер працюють на згубу руськості [(замітити треба факт, що всі наші патріоти в своїх промовах і письмах найчастіше уживають абстрактів: народність, руськість і т. д. замість конкретів. Що за високий, правдиво благородний політ мислі, котрий гірш усього боїться ткнути тої низької обдертої дійсності!)], і як удалося їм усілякими хитрощами підійти часть нашої молодіжі, що, забувши свої святі обов'язки, чепилася якихось пагубних заграничних ідей і враз із ворогами працює над загладою руського імені!»

«Не знаю, чи в житті селянина, і так повнім нужди, пониження та деморалізуючих впливів, бувають хвилі тяжчі, більше понижаючі та деморалізуючі, як коли приходиться йому, з болем

і жалем на душі в найбільшім нещасті, яким буває страта дорогої людини, [торгуватися про похоронення її тіла], торгуватися, як за худобину, з чоловіком просвіченим, котрий свою діяльність цінить, як йому забагнеться».

Польський текст оповідання є перекладом українського першодруку цього твору з дуже незначними доповненнями (на кілька слів) проти оригіналу та скороченнями (опущено гострий сатиричний уривок з другої частини оповідання — викриття загребущості, зажерливості духівництва).

Подається за виданням: «Рутенці. Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин. в.», с. 34—42.

«R u c h» — польський громадсько-політичний і літературний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові в 1887—1888 рр.

...в і й н а ... н а Б а л к а н а х ...— Російсько-турецька війна 1877—1878 рр.

«С л о в о» — щоденна газета, орган «москвофілів», монархічно-клерикальне видання. Виходила у Львові з 1861 по 1887 р. Орієнтувалась на російський царизм.

МОЯ СТРІЧА З ОЛЕКСОЮ

Вперше надруковано в збірнику «Дзвін», 1878, с. 285—296. з підзаголовком «Оповідання Мирона Сторожа». Подається за цим виданням.

«Д з в і н» — літературно-політичний збірник, видаваний І. Франком і М. Павликом після закриття «Громадського друга» в 1878 р. як його продовження.

...р о з п и т у в а в п р о в і й н у ... про б е р л і н с ь к у з г о д у — тобто про Російсько-турецьку війну 1877—1878 рр. та Берлінський конгрес 1878 р.

...й о г о д о Б е р н а п о в е з л и.— Берно (Брно) — місто в Чехословаччині, де за часів австро-угорської монархії була велика тюрма-фортеця Шпільберг для політичних в'язнів.

МУЛЯР

Вперше надруковано польською мовою під назвою «Mularz» у львівській польській робітничій газеті «Praca», 1880, № 14-15, за підписом I[wan] F[ranko] і B[olesław] S[pausta]. Перу І. Франка в цьому тексті належить перша частина.

У передмові до збірки «Добрий заробок і інші оповідання» (Львів, 1902) І. Франко так розповів про історію тексту оповідання «Муляр»:

«Інтересна була доля оповідання «Муляр». Написане 1879 р.[1] для [...] віденського «Слов'янського альманаху» і не вміщене в ньому, воно довгі літа лежало в рукопису. Першу половину помістив я в польськім перекладі в робітницькій часописі «Praca»; не вспівши через якесь опізнення дати решти рукопису, я був мимовільною причиною того, що пок[ійний] польський письменник Б. Спауста доробив другу половину до мойого оповідання; хто цікавий, може порівняти ту другу часть з моєю. Кілька літ пізніше я подав руський текст до редакції «Зорі», та редактор при-

1) Треба — 1878 р.— *Ред.*

знав оповідання не гідним друку з тої фізичної причини, що мулярі загалом великі лінюхи, а такого факту, який оповідав я, він не бачив ніколи. Тим часом ціле оповідання в польському перекладі було вже надруковане в фейлетоні варшавської «Prawdy» і зустрілося з похвалою деяких польських письменників; по-руськи воно появилось аж у збірнім виданні «В поті чола».

Кінцівка оповідання «Муляр», написана Б. Спаустою, мала зовсім інший, ніж у Франка, зміст: доведений до відчаю муляр вбиває підмайстра. Робітника засуджують до смертної кари.

Готуючи польський текст оповідання до друку у варшавській газеті «Prawda» (1887, № 10, с. 110—112), І. Франко не лише відновив своє закінчення, а й грунтовно відредагував першу частину оповідання, надруковану у газ. «Praca», скоротив сцену сварки муляра й підмайстра, опустив окремі речення. Таким чином, текст «Prawd-и» є, по суті, першою публікацією оригінального польського тексту цього твору Ів. Франка. Тоді ж оповідання було передруковано без змін у виданні «Kalendarz «Kurjera Lwowskiego» na r. 1888», Львів, 1887, с. 31—33.

Український текст оповідання, вперше надрукований у збірці «В поті чола», Львів, 1890, с. 22—28, адекватний текстові газети «Prawda». Тут автор подає правильну дату написання твору — 1878 р. З незначними стилістичними змінами оповідання «Муляр» передруковано у збірці «Добрий заробок і інші оповідання», Львів, 1902. с. 13—24, та у «Збірнику творів», т. 1, К., 1903, с. 38—47.

Російською мовою оповідання вперше надруковано в журналі «Жизнь», 1900, т. 2, с. 153—158, в перекладі Р. Ольгіна під назвою «Каменщик». Потім воно ввійшло у 1903 р. до російського перекладу збірки «В поті чола»: Ив. Франко. В поте лица. Очерки из жизни рабочего люда. Перевод О. Рувимовой и Р. Ольгина. С предисловием и под редакцией М. Славинского. Спб., 1903.

Від видання до видання І. Франко вносив у текст окремі виправлення стилістичного та лексичного характеру. Так, порівняно з попередніми виданнями, у тексті збірки «Добрий заробок» виправляється: «жарою» на «спекою», «визивають» на «викликають», «прецінь» на «наче», «проч» на «геть», «мене вчепився» на «до мене вчепився», «грозиш» на «нахваляєшся», «з прибока» на «з боку» та подібні.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання», с. 13—24. Передмова до цієї збірки друкується у томі 33 цього видання.

«Kurjer Lwowski» — польська щоденна ліберально-буржуазна газета. У 1887—1897 рр. у ній співробітничав І Франко.

«Ж и з н ь» — російський літературно-політичний журнал. Видавався у Петербурзі в 1897—1901 рр. З 1899 р. один з органів «легальних марксистів».

МАЛИЙ МИРОН

Вперше надруковано у збірці «Галицькі образки», Львів, 1885, с. 3—13.

Передруковувалось у збірках: «В поті чола», с. 28—35; «Збірник творів», т. 1, с. 71—92; «Малий Мирон і інші оповідання», Львів, 1903, с. 1—16.

У тексті збірки «Малий Мирон і інші оповідання» виправляється: «других» на «інших», «крекче» на «харкотить», «прекрасний польовий ромен» на «пахучий ромен», «плюскотячу» на «плюскітливу», «шнирячи» на «шняряючи», «безоблачного» на «безхмарного», «тя» на «тебе», «щоби» на «аби» та ін.

У збірці «В поті чола» вперше подано дату написання твору: 1879 р.

Російською мовою оповідання надруковано 1903 р. у петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під заголовком «Мирон» (с. 37—47).

Подається за збіркою «Малий Мирон і інші оповідання», с. 1—16. Передмова до збірки друкується у томі 34 даного видання.

ОЛОВЕЦЬ

Вперше надруковано в журн. «Правда», 1879, № 12, с. 762—773, з підзаголовком «З моїх споминок. Ескіз Руслана».

Передруковувалось з незначними стилістичними змінами у збірках: «Галицькі образки», с. 26—48; «В поті чола», с. 42—55; «Збірник творів», т. 1, с. 71—92; «Малий Мирон і інші оповідання», с. 35—59.

У тексті збірки «Малий Мирон і інші оповідання» виправлено окремі слова, наприклад: «о оловець» на «про оловець», «не держав» на «не тримав», «прочі» на «інші», «шкірячої» на «шкіряної», «незнакомий» на «незнайомий» та ін.

У збірці «В поті чола» вперше подано дату написання твору: Львів, 1879.

Російською мовою оповідання надруковано у петербурзькому виданні «В поте лица» під заголовком «Карандаш» (с. 57—72).

Подається за збіркою «Малий Мирон і інші оповідання», с. 35—59.

«П р а в д а» — літературно-науковий і політичний журнал, що виходив у Львові з перервами протягом 1867—1898 рр. В ранній період — ліберально-буржуазного напряму; з кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

SCHÖNSCHREIBEN

Вперше надруковано у журн. «Зоря», 1884, № 2, с. 9 —11, за підписом *Мирон* ***.

Збереглася частина автографа оповідання — від початку до слів: «І, не чекаючи, аж Йойна вийде з лавки, взяв його за вухо і потяг насередину» (ІЛ, ф. 3, № 1603).

1884 р. в автоперекладі польською мовою під назвою «Lekcja kaligrafji» оповідання надруковано у варшавському тижневику «Prawda», № 18, с. 206—208, за підписом «*Myron*». Цей польський переклад адекватний українському першодрукові.

1887 р. оповідання було ще раз надруковано в польському перекладі під заголовком «Schönschreiben» у виданні «Kalendarz «Kurjera Lwowskiego» na r. 1888», Lwów, 1887 (сторінки не нумеровані). Переклад дуже відрізняється від тексту, надрукованого в «Prawdi». Це різні мовностилістичні редакції того самого твору.

З незначними текстовими змінами передруковувалось у збірках: «Галицькі образки», с. 49—58; «В поті чола», с. 56—61; «Збірник творів», т. 1, с. 93—102; «Малий Мирон і інші оповідання», с. 61—72.

Письменник виправив: «єго» на «його», «належито» на «відповідно», «знакомий» на «знайомий», «о своїй» на «про свою», «мона» на «можна», «свого» на «свойого», «коритар» на «коридор», «прямо» на «просто» та ін.

У збірці «В поті чола» вперше подано дату написання твору: 1879 р.

Російською мовою оповідання вперше надруковано у петербурзькому виданні «В поте лица» під заголовком «Урок чистописания» (с. 73—80).

Подається за збіркою «Малий Мирон і інші оповідання», с. 61—72.

МАВКА

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1883, № 21, с. 322—324, з підзаголовком «Літня казочка», за підписом *Мирон ****.

Автограф раннього тексту оповідання зберігається у ІЛ, ф. 3, № 215, с. 443—445.

У автобіографічному листі до М. Драгоманова (зб. «В поті чола», с. IX) І. Франко згадує про обставини написання оповідання «Мавка»: «Ще 1878 р. поклик з Відня до співробітництва в виданні «Слов'янського альманаху» заставив мене засісти до написання новел з життя народного; деякі 8 написаних тоді новел були друковані пізніше («Мавка», «Муляр»)».

Готуючи оповідання до передруку у збірці «На лоні природи» і інші оповідання» (Львів, 1905), І. Франко вніс у текст ряд виправлень (наприклад, «ту» на «тут», «скомлять» на «щемлять», «непроглядний» на «непрозорий», «цілу» на «всю», «чотири роки» на «п'ять літ», «поняти» на «зрозуміти» та ін.) та доповнив текст кількома новими абзацами.

Подається за виданням «На лоні природи і інші оповідання», с. 118—125.

МИКИТИЧІВ ДУБ

Вперше надруковано в «Слов'янському альманасі», т. 2. Відень, 1880 р., с. 91—104.

Згадуючи історію публікації оповідання «Микитичів дуб», І. Франко писав у передмові до збірки «Добрий заробок і інші оповідання», с. IX: «...пропало надруковане в другім томі віденського «Слов'янського альманаху» з 1880 р. оповідання «Микитичів дуб»; альманах сконфісковано за зовсім невинну статтю Драгоманова; із видання не лишилось, мабуть, ані одного примірника, так що й мойого оповідання мені так і не вдалось роздобути».

Проте згодом І. Франко знайшов примірник сконфіскованого альманаху і включив оповідання до збірки «На лоні природи

і інші оповідання», відредагувавши його заново. Крім кількох незначних вставок, внесено виправлення: «несказану» на «невимовну», «сонце жарить» на «сонце сипле огнем», «жара» на «спека», «город» на «сад», «огромний» на «величезний», «долі» на «вниз», «пречінь» на «проте», «си» на «собі» та ін.

Подається за виданням «На лоні природи і інші оповідання», с. 15—33.

...зовсім невинну статтю Драгоманова... — Йдеться про статтю М. Драгоманова «Політико-соціальні думки в нових піснях українського (малоруського) народу».

НА ДНІ

Вперше надруковано окремим виданням у серії «Дрібна бібліотека» (№ 14), Львів, 1880. 72 с., з підзаголовком «Суспільно-психологічна студія» і посвятою: «Присвячую громадському урядові богоспасаємого міста Дрогобича. Автор».

Дата написання: Коломия, 17—20 червня 1880.

Вихід у світ оповідання «На дні» став приводом для провокаційного виступу «народовців». У журн. «Зоря» (1880, № 20, с. 272) з'явилася замітка О. Партицького, тодішнього редактора журналу. В ній О. Партицький говорив про І. Франка як про особу, «знану руській публічності з численних розправ судових», громадська діяльність якого — соціалістична пропаганда — звичайно кінчалася тюрмою.

Обурений І. Франко відповів О. Партицькому листом, в якому гнівно спростовував злісні наклепи, з гордістю називав себе соціалістом і палко захищав свої переконання.

Лист призначався для публікації, але не був надрукований. Вперше опублікований в журн. «Культура», 1924, № 2, с. 105.

1886 р. оповідання в автоперекладі польською мовою надруковано в журн. «Przegląd społeczny», № 3, с. 219—232; № 4, с. 294—305; № 5, с. 365—377; № 6, с. 455—463 під назвою «Na dnie. Studium społeczno-psychologiczne» та видано окремим відбитком (Львів, 1886. 49 с.). Переклад має деякі незначні скорочення, уточнення, доповнення. Помітна тенденція до зменшення в тексті перекладу лайливих слів, вульгаризмів та жаргонізмів, опущених, можливо, на вимогу редакції журналу «з естетичних мотивів» (див. передмову до збірки «Панталаха і інші оповідання», Львів, 1902).

1888 р. оповідання в новому перекладі М. Семашко «з ініціативи і під доглядом Елізи Ожешко» надруковано в газ. «Dziennik Łódzki» № 24—27; 29—33, 35—37, 39, під назвою «Na dnie. Społeczno-psychologiczne studium».

На Наддніпрянській Україні львівське видання «На дні» (1880) було заборонене і розповсюджувалось нелегально.

У висновку Петербурзького цензурного комітету зазначалось: «Хоча зміст цього оповідання не може бути визнаний злочинним, воно все ж дуже тенденційне своїм крайнім реалізмом і тим гнітючим враженням, яке автор має на меті справити на читача описом нелюдськості, звірства і безапеляційного свавілля поліції, жертвою якої є ні в чому не винна освічена молода людина, перейнята любов'ю до страждаючих і взагалі, як видно із оповідання,

прибічник соціалістичних теорій» (Іван Франко. Документи і матеріали, 1856—1965. К., «Наукова думка», 1966, с. 143).

1892 р. оповідання «На дні» вийшло в перекладі чеською мовою: «Iwan Franko. Na dně. Z maloruštiny s dovolenim autorovým přeložila Bohuslava Sokolová», V Praze. 1891, 96 с.

Передруковано із деякими правками у збірці «В поті чола», с. 62—120, та у «Збірнику творів», т. 1, с. 103—193.

Письменник додав кілька абзаців нового тексту (характеристика Стебельського), змінив конструкцію окремих речень, здійснив незначну мовну редакцію (виправлено, наприклад, «хорошім» на «вродливім», «воздух» на «повітря», «вни» на «вони», «грязь» на «харкотиння», «послідній» на «останній», «нищача» на «руйнуюча», «писем» на «писань», «потужна» на «могуча» та ін.).

На початку 1903 р. оповідання «На дні» в німецькому перекладі Карла Гельбіха надруковане у віденському тижневику «Die Zeit», № 164(14. II) — 185 (4. IV), під заголовком «Der Bodensatz»; у № 167 (17. III) цієї газети І. Франко надрукував як коментар до оповідання автобіографічний спогад «Wie ich dazu kam? Eine Erinnerung».

Наводимо уривки з цього спогаду в перекладі М. Возняка, опублікованому у Наукових записках Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство», 1940, № 5-6, с. 149—153, під заголовком «Як це сталося?» як додаток до статті М. Возняка «Автобіографічний елемент в оповіданні Франка «На дні».

«Як це сталося, що я написав «На дні»? Моя уява допомогла мені при цьому дуже мало, а ще менше яка-небудь реалістично-натуралістична доктрина. Я був тут, так сказати, редактор з допомогою ножичок супроти дійсності і мусив тільки прикроювати і зшивати з матеріалу, який доставив мені багатющий досвід в обсязі цього дна[...]

Взимку 1880 р., не маючи ніяких засобів, щоб жити у Львові, подався я на село, в Коломийський повіт, де мав одержати приватну лекцію. Під час подорожі до місця мого призначення задержали мене жандарми в містечку Яблунові, заарештували і відправили до Коломиї. Чому? Недалеко, в Косові, стався злочин: селянин стріляв у війта, правда, не вбив його, але все-таки поранив. Селянин і його спільники були заарештовані, а що він заявив себе атеїстом, то негайно була посаджена в тюрму сестра засудженого разом зі мною в 1878 році Павлика, Ганна, яка також жила в Косові і була засуджена тоді «за вербування членів до таємного соціалістичного союзу», але сама вона не належала до нього. Соціалізм і атеїзм— так думали собі панове з коломийського суду — це ж діти одного духу. А що я тепер саме випадково попав у повіт, хоч і до місцевості досить віддаленої від Косова, то для таких панів було зовсім природно уплутати мене в коломийську історію, хоч я не мав найменшого поняття про неї. Таж я був також соціаліст! І таким чином мусив я знову зазнати тримісячного слідчого арешту. Тільки тоді побачили ті панове, що я таки непричетний до справи. Президент коломийського суду прийшов особисто до мене в камеру сказати, що мене визнали зовсім не винним, і велів потім приставити мене до місця мого народження, бо я не був належний до повіту.

Так попав я у високу школу дна суспільства, пізнав страшні ями, одну з яких старався вірно змалювати в своїй новелі, хоч і блідо, і нехитро. Коломия, Станіслав, Стрий і Дрогобич були станції мого шляху, і, хоч ця мандрівка етапами тривала лише декілька днів, напала мене в ці дні сильна пропасниця. Але що в місці свого народження я не мав що робити, то незабаром виїхав назад до Коломиї, щоб зайняти свою посаду. Проте староста не дозволив мені йти на село, поки не одержу з Дрогобича правильного паспорта від політичної влади. Я написав до Дрогобича і ждав у Коломиї. Хворий на пропасницю, без грошей і без знайомих, сидів я в темній кімнаті в готелі і пробував відтворити на папері картини, які бачив останніми днями, і так з'явилась оця новела. Написана вона протягом трьох днів. Коли я кінчив її, відчув себе таким ослабленим, таким виснаженим голодом і хворобою, що за останні крейцарі купив конверт і марку, послав свій рукопис до Львова до одного знайомого, потім вернувся до готелю і положився, щоб умерти. Я лежав так три дні, дрижачи від пропасниці, без думок і без охоти до життя. Тільки бідний готельний слуга приносив мені іноді декілька ложок супу. Лише через три дні прийшов знайомий, у якого я мав одержати лекцію, і я піднявся, поїхав до Дрогобича і там одержав паспорт. Потім повернувся до Коломиї і поїхав на село. Цей страшний епізод мого життя закінчився.

Очевидно, це не був кінець років моїх мандрів. З таких подібних епізодів, де я був винний так само, як тут, повстав через п'ятнадцять літ великий злочин того «політичного минулого в попередньому моєму житті», через який граф Бадені як галицький намісник не міг перемогти себе, щоб затвердити мене приватним доцентом при Львівському університеті. Таке минуле було б для університетського викладача також надто колоритне».

У російському перекладі оповідання ввійшло до петербурзької збірки «В поте лица» під заголовком «На дне» (с. 81—146), а також було видано окремою книжкою двома накладами — 1905 та 1906 рр. у видавництві «Донская речь».

У бібліотеці І. Франка за № 3388 зберігається початок (16 сторінок) незавершеного видання оповідання «На дні» в перекладі на польську мову: «Na dnie. Studium społeczne Jana Franka. Przełożył z ruskiego. Ż. I. Lwów. Nakładem redakcji «Pracy» z drukarni «Gazety narodowej».

Можливо, саме це видання мав на увазі І. Франко, коли писав у автобіографічному листі до М. П. Драгоманова про свою студію «На дні»: «...польський її переклад зачала (та не скінчила) друкувати робітницька часопись «Праса» («В поті чола», с. XII).

Подається за виданням: «В поті чола», с. 62—120.

«К у л ь т у р а» — щомісячний громадсько-політичний журнал. Виходив у Львові з 1924 до 1934 р. До 1927 р. був неофіційним органом КПЗУ. У 1927 р. потрапив до рук націонал-ухильницької групи в КПЗУ.

«P r z e g l ą d s p o l e c z n y» — польський науково-літературний і громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Один з органів селянської («людової») партії. Виходив у Львові в 1886—1887 рр.

Бадені Казимир (1846—1909) — австрійський реакційний політичний діяч. У 1888—1895 рр. намісник Галичини. Був лютим ворогом визвольного руху. Відомий кривавими розправами під час виборів у Галичині 1897 р.

Вундт Вільгельм (1832—1920) — німецький психолог і фізіолог.

Партицький Омелян Осипович (1840— 1895) — український філолог, історик та педагог ліберально-буржуазного, згодом буржуазно-націоналістичного напряму. У 1880—1885 рр.— редактор журн. «Зоря».

«Die Zeit» — громадсько-політичний і науково-мистецький тижневик ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Відні у 1894—1904 рр.

НА ВЕРШКУ

Вперше опубліковано у збірнику «За сто літ», 1928, кн. 2, К., ДВУ, с. 252—272, з підзаголовком «Кілька хвиль з життя людей, «нічого не заробивших»». Публікація і передмова М. С. Возняка.

Автограф оповідання зберігається у ІЛ, ф. 3, № 359.

В автографі дата: Березів, серпень, 1880.

Подається за автографом.

За змістом оповідання «На вершку» дуже близьке до «драматичного образка в одній дії» «Послідній крейцер», написаного, можливо, трохи раніше, ніж оповідання «На вершку». В обох творах спільні дійові особи, схожі сюжети.

Поль Вінценти (1807—1872) — польський поет.

Красінський Зигмунт (1812—1859) — польський письменник.

Скарга (Повенський) Петро (1536—1612) — польський проповідник, теолог і публіцист.

ІЗ ЗАПИСОК НЕДУЖОГО

Вперше опубліковано М. Возняком у журн. «Культура», 1925, № 2, с. 12—22.

Автограф зберігається у ІЛ, ф. 3, № 347. Крім нього в архіві І. Франка є ще автограф під № 348, що становить собою початок цього оповідання (дві сторінки) і має незначні різночитання порівняно з текстом автографа № 347. На підставі правопису М. Возняк автограф № 347 датує початком 80-х років.

Про оповідання є згадка в «Передмові» І. Франка до збірки «Добрий заробок і інші оповідання»: «В руках пок[ійного] Партицького пропало оповідання «Записки недужого», яке тепер мені доводиться з захованих в мене ескізів перероблювати другий раз» (с. IX).

Подається за автографом № 347.

...роман Шпільгагена «In Reih und Glied».— Йдеться про роман німецького письменника-реаліста Фрідріха Шпільгагена (1829—1911), що в українському перекладі відомий під назвою «Міцною лавою» (1899).

САМ СОБІ ВИНЕН

Вперше надруковано у виданні «Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік переступний 1884», Львів, 1883, с. 1—10. Тут дана дата написання: 20 грудня 1880.

У перекладі польською мовою під назвою «Sam sobie winien. (Powistka galicyjska)» за підписом *Myron* оповідання надруковано 1885 р. у варшавському тижневику «Prawda», № 17, с. 194—198; 1889 р.— у львівському двотижневику «Przyjaciel ludu», № 6, с. 99—101; № 7, с. 111—114. Обидва польські тексти ідентичні. Порівняно з текстом українського першодруку польський переклад досить вільний, не дослівний, трохи економніший: іноді опускається одне-двоє слів, спрощуються вирази, часом вносяться незначні уточнення.

Передруковано у збірці «В поті чола», с. 120—130, та у «Збірнику творів», т. 1, с. 361—369.

Готуючи оповідання до збірки «Добрий заробок і інші оповідання», І. Франко замінив прізвище головного героя Проць на Прач (відповідно Проциха на Прачиха), зробив ряд виправлень в тексті («ему» на «йому», «мужики» на «селяни», «ту» на «тут», «меже» на «між», «щоби» на «аби», «прозірною» на «прозорою», «оглушаючим» на «оглушливим», «незнищимих червяків» на «невтомних червяків», «прямо» на «просто» та ін.) та переробив початок оповідання. Попередній варіант початку оповідання «Сам собі винен» такий:

«Виставлений на публічну продаж грунт під ч. 29, власність Миколи Проця, вартості 150 ринських, ураз зі всіми господарськими забудованнями (їх було всього одна хата і стаєнка на одну корову, все разом під одним покриттям з давно прогнилих драниць) для заспокоєння належності Мортка Шіндера в сумі 40 ринських. Хто дасть більше!»

Цілу тоту довгу хрію прокричав хриплим голосом возний судовий, що заразом повнив службу ліцитатора. За тими словами він програмав кілька разів молотком о дошку, поставлену на колоді, що заступила місце урядового стола.

—Хто дасть більше? — повторив він.— Сума викликана 40 ринських!» («В поті чола», с. 120—121).

У збірці «В поті чола» подано дату написання: Львів, 20 грудня 1880.

Російською мовою у перекладі Лесі Українки під заголовком «Сам виноват» оповідання вийшло окремою книжкою у видавництві «Донская речь» трьома накладами — 1903 р. (двічі) та 1904 р., а також у петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під заголовком «Сам виноват» (с. 147—158).

Автограф оповідання зберігається у ІЛ, ф. 3, № 370. На автографі дата: 20 XII. 80.

У листі до М. Павлика від 12 листопада 1882 р. І. Франко згадує оповідання «Людвиківка». Можливо, це перша назва оповідання «Сам собі винен».

Подається за виданням «Добрий заробок і інші оповідання», с. 25—44.

СЛИМАК

Вперше надруковано в «Календарі товариства «Просвіта» на рік звичайний 1882», Львів, 1881, с. 27—39, за підписом *Мирон*.

У перекладі польською мовою під назвою «Slimak» надруковано у петербурзькому тижневику «Kraj», 1881, № 2, с. VI—VII; № 3, с. IV—V, та у львівському тижневику «Przyjaciel ludu», 1889, № 10, с. 160—162; № 11, с. 177—179. Польські тексти ідентичні.

Порівняно з текстом українського першодруку польський переклад має незначні скорочення і доповнення.

Передруковано з незначними правками у збірках «В поті чола» (с. 130—139), «Добрий заробок і інші оповідання» (с. 45—63) та у «Збірнику творів», т. 1 (с. 209—223).

У тексті збірки «Добрий заробок і інші оповідання», порівняно з попередніми виданнями, виправлено «жарило» на «пражило», «ту» на «тут», «обширну» на «простору», «помимо слоти» на «невважаючи на слоту», «підійшлий» на «підстаркуватий».

У збірці «В поті чола» зазначено дату написання: Львів, у січні 1881.

У російському перекладі надруковано в петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під заголовком «Слимак», с. 159—171.

Над перекладом оповідання російською мовою працювала Леся Українка (див. лист до І. Франка від І (14) серпня 1903 р. у виданні: Леся Українка. Твори в десяти томах, т. 10. К., «Дніпро», 1965, с. 152), проте переклад не був опублікований.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання», с. 45—63.

«Kraj» — польська громадсько-політична газета проурядового напряму. Виходила в Петербурзі в 1882—1909 рр.

ДОБРИЙ ЗАРОБОК

Вперше надруковано у журн. «Світ», 1881, № 3,с. 44—46, за підписом *Руслан*.

З незначними правками вміщено у збірках «В поті чола», с. 139—145; «Добрий заробок і інші оповідання», с. 1—12, та у «Збірнику творів», т. 1, с. 224—233.

Порівняно з попередніми виданнями у тексті оповідання, надрукованому у збірці «Добрий заробок і інші оповідання», виправлено «ту» на «тут», «всего» на «всього», «досвітками» на «досвіта», сума податку в рік змінена з п'яти на п'ятнадцять ринських, відповідно зріс і борг за чотири роки — з двадцяти до шістдесяти ринських, майно діда Панька оцінене на суму шістдесят, а не двадцять ринських.

У збірці «В поті чола» дана дата написання: Львів, у лютім 1881.

Польською мовою оповідання надруковано у петербурзькому тижневику «Kraj», 1885, № 40, с. 25—26, під назвою «Dobry zarobek» та 1889 р. у львівському двотижневику «Przyjaciel ludu», № 1, с. 10—12.

Польські тексти ідентичні. Порівняно з текстом українського першодруку польський переклад має деякі незначні стилістичні відміни, незначні доповнення та деякі скорочення.

Російською мовою у перекладі Лесі Українки під заголовком «Хороший заработок» вийшло окремою книжкою у видавництві «Донская речь» трьома накладами — 1903 р. (двічі) та 1904 р. Російський переклад оповідання надруковано також у петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під заголовком «Хороший заработок», с. 171—181.

За підписом «Перевел Павло Граб» і з невеликою передмовою російський переклад оповідання надруковано в газетах «Сибирский вестник» (Томск), 1896, 14 січня, та «Ревельские известия», 1897, 29 серпня.

На початку 90-х років оповідання «Добрий заробок» російською мовою переклав М. Коцюбинський. Переклад вперше опубліковано у виданні: М. Коцюбинський. Твори в шести томах, т. 4. К., Вид-во АН УРСР, 1962, с. 209—214.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання», с. 1—12.

«Світ» — літературно-науковий і політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1881—1882 рр.

Павло Граб — псевдонім Павла Грабовського.

«Сибирский вестник» — «Сибирский вестник политики, литературы и общественной жизни» — газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила у Томську в 1885—1905 рр.

«Ревельские известия» — політична і літературна буржуазна газета. Виходила в Ревелі (Талліні) у 1893 — 1917 рр.

ХЛОПСЬКА КОМІСІЯ

Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1884, № 4, с. 25—27; № 5, с. 33—35, з такою приміткою автора:

«Я записав те оповідання 1877 р. з уст старого злодія Михайла Забранського і подаю його тут не для якої-небудь моралізації або науки, але прямо яко матеріал до пізнання правних понять і обичаїв нашого люду. Правда, дослівно списати ціле оповідання я тоді не міг — воно б, безперечно, вийшло було живіше. Однако ж, доповнюючи дещо з пам'яті, я старався задержати по змозі тон і склад первісного оповідання і для того згори застерігаюся, що моєї артистичної причинки в сій роботі дуже мало. Я не старався навіть змінювати в цілях артистичних основний світогляд старого злодія, і для того, може, покажеться тут дещо диким і неморальним,— на се нема ради. Про самого чоловіка, автора і героя свого оповідання, замічу тільки, що сам себе числив він до так званих «коморових» злодіїв і тоді, коли я його пізнав, був уже геть-геть в літах. Його характер і особу я надіюсь списати докладно в окремій повісті п[ід] н[азвою] «Андрусь Басараб».

Як зазначав І. Франко у передмові до збірки «Панталаха і інші оповідання», оповідання «Хлопська комісія» «було первісно написане по-польськи для петербурзького «Kraj», а потім переведене по-нашому в «Зорі» 1884 р.». Польською мовою оповідання вперше надруковано у варшавському тижневику «Prawda», 1884,

№ 26, с. 302—308, під назвою «Chłopska komisja», з тією ж приміткою в кінці тексту, що й у «Зорі» під криптонімом *Р. а.*

Український і польський тексти оповідання не адекватні. Український текст дещо розширений за рахунок деталізації розповіді героя, деяких уточнень і доповнень.

Передруковано з незначними правками у збірках «В поті чола», с. 145—158, «Панталаха і інші оповідання», с. 107—137, та у «Збірнику творів», т. 1, с. 234—254.

Порівняно з попередніми виданнями у тексті оповідання, надрукованому у збірці «Панталаха і інші оповідання», виправлено «ту» на «тут», «єму» на «йому», «обходитися» на «поводитися», «міні» на «мені», «впрочім» на «зрештою», «другим» на «іншим».

У збірці «В поті чола» подано дату написання: у Львові, в лютім 1881.

У статті «Старе й нове в сучасній українській літературі», опублікованій 1904 р. в журн. «Літературно-науковий вісник», І. Франко, характеризуючи особливості творчої манери В. Стефаника, пропонує Стефаникове оповідання «Злодій» порівняти з своїм оповіданням «Хлопська комісія»: «Прошу порівняти се чудове оповідання з моєю «Хлопською комісією» — оповідання, у якому, зрештою, моєї власної артистичної творчості нема майже зовсім, бо воно майже живцем записане з уст одної з жертв того самого конфлікту, який змальовано у Стефаника. Порівняння тих двох оповідань може, по моїй думці, дати найкраще зрозуміння нової манери, нового способу бачення світу крізь призму чуття й серця не власного авторського, а мальованих автором героїв. Повторяю, тут уже не сама техніка, хоча вона у Стефаника майже всюди гідна подиву,— тут окрема організація душі,— річ, якої при найліпшій волі не потрафиш наслідувати» (ЛНВ, 1904, т. XXV, кн. 2, с. 82—83).

Російською мовою оповідання надруковано у петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під назвою «Мужицкая расправа», с. 181—197.

Подається за збіркою «Панталаха і інші оповідання», с. 107—137. Передмова до збірки друкується у томі 33 цього видання.

«Літературно-науковий вісник»— щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал, виходив у Львові. У період, коли до його редакції входив І. Франко (1898—1906), журнал мав демократичне спрямування.

ІСТОРІЯ МОЄЇ СІЧКАРНІ

Вперше надруковано у виданні «Ілюстративний календар товариства «Просвіта» на рік переступний 1884», Львів, 1883, с. 10—16, за підписом *Руслан* з посвятою: «Присвячую щирому другові К. Бандрівському». Тут подано дату написання: 28 жовтня 1881 р.

Передруковано з незначними змінами у збірках «В поті чола», с. 159—166, «Добрий заробок і інші оповідання», с. 65—69, та у «Збірнику творів», т. II, с. 77—88.

Порівняно з попередніми виданнями у тексті, надрукованому у збірці «Добрий заробок і інші оповідання», зроблено такі виправлення: «борзо» на «швидко», «розказують» на «розповідають»,

«ту» на «тут», «тогди» на «тоді», «его» на «його», «го» на «його», «опроваджують» на «проводжають».

Польською мовою в авторському перекладі оповідання друкувалося в петербурзькому тижневику «Kraj», 1885, № 6, с. 23—24, під назвою «Historia mojej sieczkarni. Nowela rusińska»; в газ. «Kurjer Lwowski», 1885, № 113, с. 2—3, № 114, с. 2—3; у львівському тижневику «Przyjaciel ludu», 1891, № 23, с. 363—365; № 24, с. 379—381, та у збірці «Obrazki galicyjskie», Lwów, 1897, с. 18—29.

У польському перекладі посвяту К. Бандрівському знято. Польські тексти ідентичні. Порівняно з текстом українського першодруку в польському тексті є деякі відміни: ім'я сусідського хлопця не Савка, а Войтек, опущені деякі незначні подробиці розповіді.

Російською мовою надруковано в петербурзькому виданні збірки «В поте лица» під заголовком «История моей соломорезки», с. 197—206.

Подається за збіркою «Добрий заробок і інші оповідання», с. 65—69.

БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ

Вперше надруковано в журн. «Світ», 1881, № 1, с. 1—4; № 2, с. 21—25; № 3, с. 41—44; № 4, с. 62—65; № 5, с. 81—83; № 6, с. 99—102; № 7, с. 119—121; № 8-9, с. 139—144; № 10, с. 162—167, № 11-12, с. 185—189; 1882, № 13 (1), с. 211—216; № 14 (2), с. 231—236, № 15 (3), с. 253—258; № 16-17 (4-5), с. 277—285; № 18-19 (6-7), с. 309—318; № 20-21 (8-9), с. 333—345.

У вересні 1882 р. на подвійному номері 20-21 (8-9) видання журналу «Світ» припинилося. Як видно з редакційної примітки в кінці XX розділу («Світ», 1882, № 20-21 (8-9), с. 345) «К[інець] б[уде]», повість «Борислав сміється» мала закінчуватись у найближчих номерах, але в зв'язку з припиненням видання дописана так і не була. В архіві І. Франка (ІЛ, ф. 3, № 317) зберігається автограф начерку плану дальших розділів повісті «Борислав сміється»:

XXI — Смерть Леона
XXII — Смерть Матія
XXIII — Unf [all] [1] Бенедя
XXIV, XXV — Дальше пожар
XXVI — Андрусь в суді
XXVII — Рифка і Фанні

І. Франко почав працювати над розділом XXI (написав початок), і на цьому робота над повістю урвалася.

Автограф тексту, надрукованого в журн. «Світ», не зберігся. Автограф початку XXI розділу повісті «Борислав сміється» зберігається в архіві І. Франка (ф. 3, № 335). Опублікований він вперше у п'ятому томі Зібрання творів І. Франка у двадцяти томах (К., Держлітвидав України, 1951, с. 454—456).

В архіві І. Франка зберігається також частина автографа первісного варіанта XVI розділу повісті (ф. 3, № 335), опубліко-

[1] Нещастя *(нім.)*. — *Ред.*

ваного вперше в примітках до п'ятого тому двадцятитомного Зібрання творів І. Франка (с. 466—473).

Наводимо цей варіант XVI розділу за автографом (ф. 3, № 335). Текст уривається на середині слова.

XVI

Як змінився Борислав через одну ніч! Другий день робітницької війни зачався бурливо, шумно. Шумів зразу, правда, лиш вітер, що схопився по півночі, але всі: і жиди, і робітники чули, що на тім шумі сьогодні не скінчиться. Герман і Леон ще вчора ніччю приїхали до Бориславa і зараз при вході дуже здивувалися, побачивши при гостинці робітницьку варту, що мовчки, понуро розступилася перед ними і впустила їх до Бориславa, немов у темну пропасть. Ані Герман, ані Леон нічого не сказали до тих вартових, а тільки мірили їх поглядами, повними німої злості і ненависті.

Сейчас по своїм приїзді Герман послав Мортка по жидах-предприємцях, щоби сходилися до нього на нараду. Але що вже було досить пізно вночі, а купи робітників, хоч мовчки, але все-таки грізно ходили по Бориславу, то й нікотрий жид не важився виходити на вулицю.

— Завтра прийдемо, всі прийдемо,— говорили, тремтячи зо страху, жиди і додавали звичайно: — Господи, господи, що то сеї ночі буде, що то буде!

Але вночі нічого не було, окрім вітру. Ріпники спали спокійно в своїх цюпках і комірках, дожидаючи й собі ж, що то буде завтра. Тільки Герман довго не міг заснути, лютуючись то на проклятих гоїв, то на глупих жидів, котрі так раптом переполошились і голови потратили.

Зато Леон Гаммершляг хотів по-свому показатись смілим і практичним гешефтсманом і, скоро тільки приїхав, сейчас послав свого вірника шукати за Бенедьом. По добрій годині шукання вірник здибав Бенедя на улиці.

— Бенедю, Бенедю! — скрикнув він, побачивши його.— Агов, Бенедю!

— А що такого? — спитав Бенедьо. Вірник прискочив до нього і вхопив його за руку, немов боячися, щоб він не перекинувся птицею і не перхнув перед його очима в воздухи.

— Ходіть до пана! Пан дуже просить, щоб ви зараз прийшли до него.

— До якого пана?

— Ну, до Леона,— хіба не знаєте?

— А, так, до Леона! А не знаєш, чого так напруго я потрібний Леонові? Бо я, чоловіче добрий, часу не маю.

— Ну, ну, на одно слово,— чи то часу багато забере? Ходіть, ходіть!

— Коли так, то ходім,— сказав Бенедьо, і вони пішли до Леонової кватири.

Леон стрінув Бенедя з якимось помішаним, неозначеним усміхом, котрий ніби мав виражати моральну перевагу вітця над блудним сином, але на ділі тільки незручно закривав гнів, і непевність, і тривогу спекулянта, котрому в самій найкращій хвилі задумана спекуляція починає під руками розпливатися.

— Ну, Бенедю, що чувати? — спитав він.

— А що ж би? — відповів спокійно Бенедьо.— Нічо так надто великого.

— Що я чую! — говорив далі Леон, чимраз піднімаючи голос і чимраз виразніше показуючи своє помішання і тривогу.— Ви ту бунт якийсь робите! Ви знаєте, чим то пахне?

— Бунт,— відказав Бенедьо,— борони господи! Куди нам до бунту! Ми тілько хочемо допімнутися троха ліпшої платні.

— Допімнутися! — аж скрикнув Леон.— Ба, та так допоминаєтеся?

— А що ж діяти, коли інакше не можна.

— Але якої ж вам ліпшої платні? — спитав Леон по хвилі мовчанки, вже розважливіше.— Адже ж ви самі годилися зо мною, і пристали, і сказали, що вам досить!

— Та ту не о мене ходить,— сказав Бенедьо.— Я на вас не жалуюся і для себе більшої платні не домагаюся. Але другі, другі! Другим кривда діеся. Тепер голод, хліб дорогий, а їм іще платні раз по разу уривають. Люди з голоду пухнуть, вижити не можуть за тоті гроші,— ну, то й мусять допоминатися.

— Ну, то нехай би тамті допоминалися, про мене, але пощо ж було вам відступати від роботи при моїй фабриці, де вам прецінь добре?

— Що ж було діяти,— відказав Бенедьо,— коли громада каже покинути всяку роботу, то ми не могли виламуватися з-під громадської волі. Адже знаєте, як то кажуть: для кумпанії дався циган і повісити.

— Гм, та воно-то так,— сказав якимось силуваним голосом Леон, щоб і в тій тяжкій хвилі показати себе ліберáлом, хоч в душі страшно кляв і Бенедя, і кумпанію, і свій глупий лібералізм.— Але я все своє кажу: вертайте до роботи! Адже ви знаєте, як мені квапно діеся! Ладунок мусить за тиждень бути готовий,— а ні, то руїна моя! Я весь свій маєток поставив на тоту карту, я зазичився,— а тепер як не додержу контракту, то що зо мною буде!

Все те проговорив Леон уже не первісним гнівним тоном, але так м'якенько, далі благаюче, а далі немов аж плачливо, що Бенедьові самому жаль зробилося.

— Та що ж я тому пораджу,— сказав він, похиливши голову,— як усі стануть наново до роботи, то й я, певно, стану разом з ними. А всі стануть аж тоді, як їх жадання будуть заспокоєні.

— Але які ж ваші жадання? — скрикнув знов гнівно Леон.

— Невеликі, зовсім невеликі. Для тих, що до ями йдуть, по дванайцять шісток денно, для тих, що наверха, по ринському...

— Ну, ну, ну,— перехопив зрадуваний Леон,— що ж великого! Зачим бунтуватися? Виходіть завтра на роботу, я готов платити таку платню!

— Біг заплать вам, паночку, за ваше добре серце,— сказав Бенедьо,— але ту ще, крім вас, і другі є. Як усі на то пристануть...

— Усі? А що ж мені до всіх?

— Воно-то правда, що вам до всіх діла мало, але для нас, то важна річ. Ми інакше не можемо. А крім того, іще одно жадання, дуже важне!

— Ще одно? Е, та бо тих жадань у вас як з дірявого міха сиплеся!

— Що ж діяти, прошу пана! Громадська воля. Кажуть робітники, що поти не підуть назад до роботи, поки їм пани не зобов'яжуться на кожду кошару платити по ринському до запомогової каси,— знаєте, на порятунок в разі каліцтва або безроботиці.

— Га? Що? — скрикнув Леон, мов не дочуваючи.— Каси запомогові! Порятунок? По ринському на кошару? А се хто вас такого навчив?

— Хто навчив, то навчив,— відказав спокійно Бенедьо,— досить, що така воля робітників.

Сього було занадто для Леонового лібералізму; він не видержав.

— Га, от що! — крикнув він кидаючися, почервонілий зо злості, до Бенедя.— Такі-то ви? Я гадав, що ви люди як люди, а ви соціалісти, рабівники! Ні, не буде того! Марш ми з хати! Не хочу й бачити вас на очі! Я собі найду робітників!

Бенедьо тихо вийшов, а Леон довго ще бігав по світлиці, пінячись зо злості і проклинаючи на чім світ стоїть усіх соціалістів, комуністів і прочих того роду розбійників, котрі ось уже й до нашого краю дібралися і збаламутили смирний бориславський народ. І чим лютіше він проклинав тих ненависних бунтівників, тим сильніше надія його чіплялася одної стеблинки: сподіваних із Дрогобича робітників, котрих завтра, скоро світ, мав припровадити його вірник. Хоч зразу щось немов шептало йому, що й на той рятунок ніщо багато надіятися, то згоді, чим більше він входив в гнів на Бенедя і на його кумпанію, тим сильнішою і певнішою в його очах робилася надія на рятунок з Дрогобича. З тою надією він і заснув.

А Бенедьо за той час уже сидів у Матієвій хаті і розповідав зібраним побратимам свою розмову з Леоном.

— Зараз видно, що знающий чоловік,— заключив він своє оповідання,— відразу пізнав, в чім головна вага наших жадань. Каса запомогова! Те його найдужче вкололо. Але іменно для того треба нам якраз на те якнайсильніше настояти.

— Але, може, воно й правда, що він схоче деяких сторонських робітників спроваджувати,— сказав Стасюра.— Се могло би для нас бути лихо.

— А відки він їх так духом спровадить? — відказав Бенедьо.

— А впрочім, нехай і спроваджує,— додав рішуче Андрусь Басараб,— адже нащось при входах наша варта стоїть! Панів то впустимо, але з робітників ані душі. Хоч би мало й до бійки прийти!

Отак приготовлювалися обі сторони до рішучої боротьби,— тож і не диво, що на другий день усі прокинулися з тим певним переконанням, що до такої боротьби в найшвидшім часі прийти мусить. Те переконання додало всім якоїсь відваги і смілості. Робітники збиралися купами по вулицях, розмовляли голосно, реготалися, а коли де появився жид, то, не займаючи його прямо, допікали йому співанками з бориславського життя. По кількадесят голосів складалося докупи і, величезним хором, мов, ревом бурі піднята, розлягалася по Бориславі гнівно-сумовита пісня:

Ой, ви жиди бориславські, сто сот мамі ваші,
Ой, то ми ся набідили у ті ямі ваші!

Правда, жиди і нині не були надто много сміліші, як учора, а деякі то тайком порядно-таки тремтіли, побачивши грізні співаючі громади ріпників по вулицях,— але все-таки й жиди перемагали потроха свою тривогу, вихилювалися по одному з домів, виходили на світ божий і спішили до Германового дому на нараду. В своїм поганім безрадніім положенні вони всіми думками чіплялися тої наради, надіючись, що чень же з неї виплине для них яка поміч. Перед Германовим домом їх збиралася чимраз більша купа, і чим більше їх збиралося, тим більша відвага вступала в них, тим голоснішою і смілішою ставалась їх бесіда, тим легше здавалось їм побороти тоту громаду збунтованих робітників. Тільки Герман, що швидко вийшов до них і по привітанні запросив усіх до покою, був якийсь мовчазливий та немов розсіяний, снувався то сюди, то туди, частенько вибігав на вулицю, прислухувався до чогось і не зачинав наради. Жиди гомоніли, сперечалися о речах посторонніх, ждали, аж Герман зачне нараду, але Герман не зачинав, усе прислухуючись, усе чогось дожидаючи.

А між тим на гостинці, ведучім з Губич до Борислава, розпочалася перша перепалка робітницької війни. Леонові і Германові вірники назбирали й справді в Дрогобичі всілякого зброду: водоносів, сміттярів та денних зарібників, жидиків-підростків, що то по понеділках сірку поміж хлопські вози носять і продають, і взагалі всіх незанятих людей, пообіцяли їм по ринському денно і повели до Борислава, щоби зломити упір бориславських робітників. Скоро світ, вирушили з Дрогобича дві громади, людей зо двісті разом, і, регочучись, співаючи та кричачи, повалили до Борислава. Але чим ближче доходили до цілі, тим тихіше робилося між ними. Тут і там приставав до них якийсь чоловічок: то чесний газда з поблизького села, то якийсь парубок,— заходив з тим або другим в бесіду,— сказав пару слів і відходив,— а по тих пару словах якось чимраз тихіше робилося в крикливих і охочих громадках дрогобицької бідноти.

— А куди бог провадить? — так звичайно питав посторонній чоловічок декого з вандруючої громади.

— До Борислава,— відповідали йому.

— А там за чим?

— Ну, на роботу.

— Гм,— відказував чоловічок і якось значучо крутив головою.

— Та що такого? — питали його.

— А по много вам обіцяли платити?

— По ринському денно.

— Гм,— відказував чоловічок і знов значучо крутив головою.

— Та що ту такого? Чого гмкаєш, а не говориш ясно, в чім діло? — приставали до нього.

— Та я нічого! Я тільки міркую, чи варта шкіра за виправу: чи варто за ринський наражувати своє життя і ще собі самому шкодити.

— А то як? Що се ти таке говориш?

— Бо то, видите, в Бориславі бунтація,— вас там не пустять по добрій волі, а будуть битися з вами до посліднього, от що! А подруге, треба вам знати, що вони якраз для того збунтувалися, що жиди замало платять і все уривають платні. Вони й з вами то само зроблять, скоро їм поможете тамтих зламати. А як тамті виграють

і присилують жидів ліпше платити, то й вам би ліпше було. Чи так?

— Та воно-то так.

— Ну, видите! Я би гадав, що вам би не треба мішатися до того діла. А втім, як собі знаєте, як ваші воли тягнуть. Моя хата скраю, я нічого не знаю! Бувайте здорові!

От такі бесіди вели з вандруючими громадами стрічні чоловічки, і не диво, що після кількох таких стріч і веселість, і сміліть, і охота тих громад якось поволі попритухали. Ще жидибідаки найзавзятіші були: вони раділи, що брати будуть по риньскому денно, і хоч не дуже мила була їм бориславська робота, та все-таки добрий заробок занадто сильно манив їх до Борислава. Так вони минули Губичі і дійшли до толоки, на котрій стояла робітницька варта. Окрім варти, на толоці аж кишіло робітниками, а трохи обіч палало велике огнище під великим кітлом, в котрім варилася каша. Той вид дивно вразив першу надходячу громаду під проводом Мортка. І самому Морткові зробилося ніяково, коли напроти себе на гостинці поміж вартою побачив старого Матія. Але, кріплячися якмога і обертаючися до своїх, він крикнув: — Ану, за мною! Не бійтеся!

Вже ріпники побачили надходячих і лавою повалили напротив них ід гостинцеві, але не займали їх ані одним словом. Мовчки йшли одні другим назустріч.

— Гов! — скрикнула варта, коли зблизилися на яких двадцять кроків.

— Далі, за мною! — кричав Мортко до своїх, хоч у самого, не знати чому, почали тремтіти коліна. Але, незважаючи на його розказ, приходяща громада стала. Мортко поступив іще два кроки наперед, але, видячи, що ніхто не йде за ним, став також.

— Чого спиняєте людей серед дороги? — крикнув він гнівно до вартових, стараючись гнівом покрити тривогу.

— Ади, який лютий! — жартував хтось з товпи. Деякі зареготалися.

— Тихо, тихо! — роздалися голоси, і в тій хвилі виступив Матій наперед і, звертаючися до приходящої громади, сказав:

— Товариші, робітники, вислухайте, о що вас будемо просити! Ви вже, може, чули, що ми ту загадали зробити. Погано нам жити в Бориславі, бідним зарібникам,— усюди погано, а ту найпоганше. Часи тісні, а плата мала. Робота у нас погана, небезпечна, чоловік лізе в яму і ніколи не певний, чи вилізе з неї живий. А за таку роботу що маємо? Платні песій гріш, так що чоловік мусить з голоду мліти, а до того ще тисячні кривди та збиткування. Чи можна ж так далі жити? Ні! І для того ми зібралися докупи, щоби дружною силою допімнутися свого права, добитися собі якоїсь полегші. Як єї діб'ємся, то се буде полегша не лиш для нас, але й для всіх бориславських робітників і для вас. То чей же ж ви не схочете в'язати нам руки в тій війні, чей не схочете відбирати нам послідню надію і за тих мізерних кілька риньских псувати нашу і свою власну будущу долю? Просимо вас, товариші, вертайте назад, відки вас приведено!

Мертва тиша лежала під час тих слів над бориславською толокою. Ціла тота маса людей стояла недвижно, в ожиданці якогось першого знаку, котрий буде або знаком спокою і згоди, або

страшної бійки. Знак вийшов від Мортка. Він раптом прискочив до Матія і, штовхнувши його кулаком в груди, скрикнув:

— Що ти ту будеш плести дурниці, ти, старий псе! Ану, хлопці, далі за мною, до роботи!

Але в недобру пору зібрався Мортко на таку відвагу. Вартові крикнули з лютості і кинулися на нього з кулаками, а голота, котру він привів з Дрогобича, підкинула капелюхи догори і крикнула:

— Гурра! Дай вам боже щастя, товариші! Ми не ваші вороги! — І як стій ціла громада обернулася і вернула до Дрогобича. А Мортко, збитий, окровавлений, ледве здужав продертися крізь громаду і побіг до Бориславa, щоб донести Германові о всім, що сталося.

— Гурра! Наша взяла! — радувалися робітники і вже почали розходитися: хто ід кітлові, а хто до Бориславa, коли втім із-за річки, що плила коло нової Леонової фабрики церезини, із-за кручі, через котру вела до Бориславa бокова стежка, да-

. . . . . .

За життя І. Франка повість «Борислав сміється» не передруковувалась. Окремою книжкою вперше видана у Львові 1922 р. у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка із закінченням, написаним «на основі оповідання автора» (с. 280) його сином Петром Франком (1890—1941). (І. Франко. Борислав сміється, Львів — Київ, 1922, с. 275—280).

Зіставлення цього тексту з начерком плану наступних глав повісті «Борислав сміється» (XXI—XXVII) свідчить, що закінчення, написане Петром Франком, не тільки не відповідає авторському плану, а й ідейно-естетичній концепції всієї повісті.

Подається за текстом журналу «Світ», 1881, № 1—12; 1882, № 13—21. Розділ XXI — за автографом (ф. 3, № 335).

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А б ш и т — звільнення з війська, служби
А л я р м о́ в и й д з в і н о к — тривожний дзвінок

Б а́ г а — залишки недопаленого тютюну в люльці
Б а́ й д и ц я — скибка, кусень, шматок хліба
Б о з — бузок
Б о т ю́ к — обрубане дерево, колода
Б у р д а́ — сварка
Б у т о р и́ н н я — мотлох, непотрібні речі
Б у т о р и́ т и — робити щонебудь з дерева
Б у ц м а́ т и й — повновидий

В а р у́ н о к — позначене дерево в лісі
В а р ц а́ б — підвіконня
В а р ц а́ б а — рід гри в шашки
В а́ ш е ц ь — Ваша милість
В і д м і́ н ч а — за народним повір'ям чортеня, яким підмінена дитина
В і з и т и́ р к а — віконце в дверях для спостереження
В і к т — харчі, страва
В і́ н к е л ь — інструмент (косинець), яким контролюють прямі кути

Г а в г а́ н — шибеник, бешкетник
Г а́ л ь б а — півлітровий кухоль
Г е́ ц а — кумедна історія
Г и́ б е л ь — рубанок
Г и б л і́ в к а — стружка
Г л о т а́ — юрба, натовп
Г р а́ д у с — підвищення в класі, на якому стоять стіл і стілець учителя
Г р а н ь — жар, розжарене вугілля
Г у́ б и — гриби
Г у́ н ц в о т — собачий син, шельма
Г у́ н я — суконна свита

Д и л и́ н а — колода, груба дошка, брус
Д и́ м а в к а — ручка, держак біля ковальського міха або насоса, яким качають воду з криниці

З а б л а х м а́ н и т и — задурити, затуманити
З а д у ф а́ л о — гордо, самовпевнено
З а т е м п е р о́ в а н и й — застругаий, загострений
З а ц и́ р к а — солдатська муштра

К а р б у в а́ т и — робити зарубку, позначку на чомунебудь
К и́ б е л ь — дерев'яне відро

Кимáк — шматок дерева, дрючок, поліно
Кúчеренок — сустав, суглоб
Клемéзити — майструвати, докупи складати, клеїти
Кóвбель, кóвблик, кóблик — різновид дрібної річкової риби родини коропових
Клень — різновид річкової риби
Кольпортéр — розносчик газет
Конáристий — гіллястий
Конскрипційний — списковий
Кошáра — тут — огорожа, або будка над ямою, з якої добувають нафту
Крисáня — капелюх, бриль
Кýля — милиця, костур
Кýчма, кучéмка — висока бараняча шапка

Лáмпка — чарка
Лéгар — лежень, ледар
Легкéвич — ніжний, білоручка
Лéда — у словосполученні з іменниками, прикметниками та займенниками надає їм відтінку неозначення, погорди, знецінення (Леда-хто — хто-небудь, будь-хто; ледащо—що-небудь, леда крик—найменший крик; леда вітер — будь-який вітер; леда хвиля — кожної хвилини, з хвилини на хвилину)
Лупʼя́р — живодер

Мальóванка — спідниця з розмальованого кустарним способом полотна
Мáчку свiтити (на злодійському жаргоні) — давати ляпаса
Маштáрня — манеж
Мéйли — базікала, базіки
Мéре — справді, дійсно

Нáймі — бодай
Нехáрство — бруд, неохайність
Нехлáнник — скнара
Нашибовáтий — нерозважний, навіжений

Óберрок — сюртук
Óвшім — так, добре
Óгниво — тут — кільце
Óкап — острішок
Олíтký — нечистоти
Онóгди — недавно, цими днями
Ординáнс — кур'єр
Оскáрд — кирка

Палéстра — у грі: дрючок, яким б'ють кічку, короткий дрючок, що летить
Пас — паспорт
Пацаловáтий — повнолиций, повновидий
Пацю́к — кабан
Пендúчити — базікати
Пергáч — кажан
Пéтек — коротка свитка з стоячим коміром
Пúпнати — робити якусь дрібну роботу
Піганúстий — веснянкуватий
Підшиття́ — пришви
Плáтва, платóв — балка, що на неї спирається дах
Плант — бульвар
Повáла — стеля
Пофалáтаний — подертий
Прéцінь — однак, все ж
Пýдло — короб

Раст — відпочинок; ударити раст — дати знак, що роботі кінець

Свíчний — знатний, достойний
Скриптýра — зошит
Слебезувáти — читати по складах
Стрúй, стрик — дядько (батьків брат)

Та́ний — дешевий; танше — дешевше
Та́рок — один з видів гри в карти
Темлюва́ти — кидати, шпурляти
Токаний́ти — жити у злиднях, пробиватись крізь злидні
Торбе́й — жебрак, той, що ходить з торбами
Трач — пильщик
Тріпа́чка — невеличкий ремінний батіг

Урльо́пник — солдат-відпускник

Фо́хи — вередування, примхи

Цаль — міра довжини в 2,4 см
Це́ля — камера в тюрмі; палата в лікарні
Цизо́рик — кишеньковий ножик
Цйркул — округа
Цо́моги — нутро
Цю́па, цю́пка — конура
Цю́пас (шупас) — етап

Чехоли́ти — різати ножем

Ша́льга — шаленство
Шанталя́вець — обідранець, пройдисвіт
Ша́рварок — обов'язкова робота селян для громади
Шацунко́вий — оціночний
Шйнквас — прилавок у шинку
Ші́стка, шустка — шість (згодом десять) австрійських крейцарів
Шпихлір — комора для борошна і хліба
Шрі́би — шруби, шурупи
Штрубя́цький — шкільський, учнівський
Шу́тер — дрібні камінці, шу́тровий — вкритий дрібними камінцями

Щу́дло — дерев'яна нога

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1875 . . . . . 4—5
2. Обкладинка збірки оповідань І. Франка «Галицькі образки» (Львів, 1885) . . . . . 272—273
3. Сторінка тексту оповідання І. Франка «Schönschreiben» з правкою автора . . . . 272—273
4. Обкладинка збірки оповідань І. Франка «Добрий заробок» (Львів, 1902) . . . . . 304—305
5. Сторінка автографа повісті І. Франка «Борислав сміється» (1881) . . . . . 304—305

ЗМІСТ

Рутенці. *Типи галицьких русинів із 60-тих та 70-тих рр. мин*[*улого*] в[іку] 7
Переднє слово 7
Передмова 12
I. Молода Русь 15
II. Звичайний чоловік 21
III. Знеохочений 28
IV. Патріотичні пориви 35
Моя стріча з Олексою *(Оповідання Мирона Сторожа)* 42
Муляр 59
Малий Мирон 65
Оловець 72
Schönschreiben 85
Мавка *(Літня казочка)* 91
Микитичів дуб 96
На дні 110
На вершку *(Кілька хвиль з життя людей, «нічого не заробивших»)* 164
Із записок недужого 198
Сам собі винен 212
Слимак 221
Добрий заробок 230
Хлопська комісія 236
Історія моєї січкарні 249
Борислав сміється *(Повість)* 256

КОМЕНТАРІ 481

Пояснення слів 506
Список ілюстрацій 509

Академия наук
Украинской ССР

Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1 — 25

Том 15

Повести и рассказы
(На украинском языке)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
В. Я. Пипченко

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Ком'яхова

Технічний редактор
М. А. Притикіна

Коректори
Р. С. Борисова, З. П. Школьник

Інформ. бланк № 1649.

Здано до набору 06.06.77. Підписано до друку 27.07.78. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 16 + 3 вкл. Ум.-друк. арк. 27,2. Обл.-вид. арк. 27,72. Тираж 46000 пр. Зам. 7-233. Ціна 3 крб. 10 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ, МСП. Рєпіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР. Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.